

Шухрат Ризаев

МАЪНАВИЯТ МАНЗИЛЛАРИ

Пьесалар ва мақолалар

**Фафур Фулом номидаги нашрият-матбаа ижодий уйи
Тошкент—2008**

*Ҳамиша қадр и баланд инсонлар бўлмиш отам Турсунбой
Ризамат ўғли ва онам Муҳайёхон Раҳматхўжа қизининг ёрқин
хотираларига бағишлайман.*

Ризаев, Шухрат.

Маънавият манзиллари: Пьесалар ва мақолалар /
Ш.Ризаев. — Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-
матбаа ижодий уйи, 2008. — 336 б.

Таниқли адабиётшунос олим ва драматург Шухрат Ризаевнинг узбек адабиёти ва санъати равнақида ўзига хос ўрни борлиги сир эмас. Унинг узбек адабиёти ва санъатига доир тадқиқотлари — рисола, дарслик, қўлланма, мажмуалари, тафаккур ва ҳайратлари боиси бўлган мақолалари, эссе ва битиклари аллақачон адабиёт мулкига айланган.

Муаллифнинг «Искандар», «Она», «Дискотека» пьесалари, қалб ва тафаккурни ёлқинлантирган адабиёт оламидаги ҳодисалар, илмга, изланишга рағбат берган устозлар ҳақидаги адабий-танқидий мақолалари, хотиралари, ўзбек театри ва киноси дунёсида рўй бераётган ижодий жараёнлар, янгиликлар таҳлиliga бағишланган кузатишлари, етук режиссёрлар ҳаёти фаолиятига чизгиларни ўз ичига олган ушбу китоби, умид қиламизки, Сиз азиз ўқувчиларга манзур бўлади, тафаккур дунёнгизни янада бойитади.

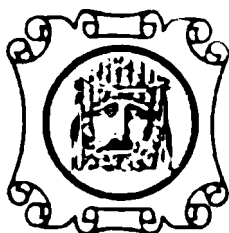
ББК 84(5Ў)6

Р 4702620206-39 қатъий буюртма, 2008
М352(04)-2008

ISBN 978-9943-03-158-6

© Шухрат Ризаев,
Фафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2008 й.

КҮНГИЛ ЭПКИНЛАРИ

ИСКАНДАР

(Алишер Навоийнинг “Хамса” асари оҳангларида)
Икки пардали драма

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Навоий
Жомий
Искандар
Файлақус
Арасту
Суқрот
Афлотун
Хурмус
Балинос
Фарфунос
Буқрот
Дарвеш
Биринчи вазир
Иккинчи вазир (элчи)
Аъёнлар, мулозимлар, сипоҳлар

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Саҳнанинг бир томони ёришади. Мир Алишер шайх Нуриддин Абдурахмон Жомий билан шатранж ўйнамоқда. Ўйин асносида суҳбат кечади.

Жомий. Киши узоқ, машаққатли меҳнатдин эзилдур. Дарҳақиқат, ҳолдан тойганингиз табиий. Бироқ олам табиати бекорликка, танбалликка мойил бўладур. Бино-

барин, беш-ўн кун ҳордиқ олиб, ўйин-кулгудан комрон бўлдингиз.

Н а в о и й. Инчунун баттарроқ мажолсизланиб, бўш қолсам хоб тилагида бўлиб қолдим.

Ж о м и й. Ярим йўлда қолишлик маъқул эмас. Яна ҳаялласангиз, чеккан барча ранжу меҳнатларингиз зое бўлғуси. Шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло сизга мададқору, бахт-иқбол эса мунисингиз. Тангри иноят қўлини чўзиб, қаршингизда ҳидоят эшигини очғусидур.

Н а в о и й. Иншооллоҳ! Сўзларим ажабланарлик бўлса-да, бошимдан ўтгани учун ҳикоя қилишни маъқул кўрамен. Шукрларким, “Ҳамса” манзилларида панжамга кўп ранж еткурмай, беш ганждин тўртини қўлга киритиш насиб бўлди. Қолғон ишни давом эттириш хаёлимга ҳам келмас. Йўлга тушишга қанча азимат қилсам ҳам, барибир минг бир важ-баҳоналар хаёлимни бузиб юборадур. Йўл оғирлиғи ёдимга тушган замон, кўнглим суст кетадур. Шод-масрурликлардин ўзни чеклашга қудратим етмас. Аммо шу тоб, агар занжир билан боғлаб тортсалар ҳам мазкур йўлга бир қадам босмоққа мажолим йўқдек.

Ж о м и й. Жаноблариға толе ёр бўлиб, не ишни ихтиёр айласалар, фолингиз қутлуғ келди-ку! Ахир тиканга қўл чўзсангиз, илкингизга гунча тугилди. Тупроққа қадам қўйсангиз, у олтинга айланди. Бас, ҳақ бергандин кейин, уни асраб қўймай, тангри ризолиги учун муҳтожларға сарфламоқдин ўзга чора йўқ! Илло:

Рози эрмасмен кўнгил чокини пайванд этсангиз,
Қолғонин ҳам кошки парканд-парканд этсангиз.

Жанобларининг ғазал тарзи била айтмиш сўзлари шу эрди-ку!

Н а в о и й. Биҳамдиллоҳ, шукрки, ғазал тарзи била қалам тебратдим, элу улус номимни атади. Хаёлимда шеърият кишварларини эгаллаш, кўнгил мамлакатларида соҳибқиронлик қилиш муддаоси туғилди. Шу андешада ўтмиш “Ҳамса” водийларини кездим. Кўзимга ҳар байти ичра жаҳон яшуринган дунёлар кўринди. Шуларни фикр этсам, “Ҳамса” ёзмоққа чоғланғонимдин хижолатлар чекамен...

Аҳволим шатранж ўйинини ихтиёр этгану, вале на донларни теришни ва на олиш-беришни билмайдурғон ёш бола ҳолига ўхшайдур. Пиёдани шоҳнинг ёнига, филни эса руҳнинг ўрнига териб ўйнайверган билан бу ўйин бўлмайдикун, ахир. Алалхусус, “Хамса”ни тасарруф қилиб, юзага чиқармоқ менинг ҳаддим эмасдек туюладур.

Фалак еткурмаса ёнимга они,
Не ғам чу чекмишам жонимга они.

Ж о м и й. Наҳот турк лафзида ижод этиб, атроқ қармларини якқалам этмоқ тилагида юрган зот шул андешага борса?! Жанобларига турк иқлимларини қалам била забт этмоқ азал котибининг инояти-кун! Нечун ғазал водийсида от сурган соҳиби сўз “Хамса” манзилларида сустлик қиладур?

Н а в о и й. Менга шу чоққача берилган бу файзу футуҳлар менинг ихтиёрим била бўлмади.

Ж о м и й. Иншооллоҳ, тангри таоло яна ўз карамини дариг тутмағай!

Н а в о и й. Ажаб, шу чоққача ғойибдан келган кучқудрат кўнглимда шавқ-завқ ўтини яна алангалатади-ю, бироқ хаёлда “уддалай биламанми-йўқми” деган кўрқув туғени чарх ураверади. Баайни шоҳлик тахтидан оёқ тортган Искандар каби...

Эй косагул, каёний қадаҳини келтир!

Эй хонандаю созанда, дўстлик-улфатчилик куйларини куйла. Ҳеч сўз қайтармай, мени масту мустағрақ қил! Зеро, Искандар ҳикоятини сўзламоқ азмимдир.

Эй Навоий, соқий қанчалар шўҳ, гўзал бўлмасин, созанда қанчалар дилкашу оҳангжў бўлмасин, қутлуғ йўл олдидан ўзни асрамоқ, эртанги буюк амалларга ўзни чоғламоқ лозим.

Кейинги ҳар бир кўринишда Навоий кузатувчи ўлароқ иштирок этади. Кўриниш сўнглирида мутаносиб куй оҳанглирида Навоий саҳна олдида пайдо бўлиб, ҳиссий хитоблар қилади.

Иккинчи кўриниш

Саҳна тўла ёришиб, ҳазин куй таралади. Шарқу Фарб услубини уйғунлаштирган меъморий кўринишдаги сарой пайдо бўлади.

Саҳнада Файлақус ва Искандар намоён бўладилар.

Ф а й л а қ у с.

Соқол оқи ўлумға пешравдур,
Тириклик сабзаси узра қиравдур.
Қарилик айбини ёшурса бўлмас,
Борур чоғи бўлди, боқиб турса бўлмас.

Аҳволимға дам-бадам ақл югуртириб қарасам, ҳолим кундан-кун таназулға юз тутадур. Кетар чоғи ҳам етушди. Одам қаригандин кейин қанчалар макру ҳийла ишлатмасин, йигитлик кўчасига қайтиб кира олмас. Йигитликда айшу фароғат қанчалар бисёр бўлса, қариганда ранжу укубат шунчалар кўп бўлар экан. Гарчи умрдин шикоят қилаётган эсам-да, лек шикоят билан бирга шукур қиладурғон жойим ҳам кўп. Мени йўлга бошлаган тангрининг ўзи.

Қариликнинг дарди бедармон бўлгани сабабли, бир гап кўнглимда армон бўлиб келади. Ўлмасимдин бурун тожу тахт, салтанат, қўшин, мол-мулк, мамлакат – барисини сенга топширсам. Халойиқ тепасида туриб, мамлакатни бошқарсанг. Элнинг манфаати нимани тақозо этса, ўша ишни, қилсанг. Менинг истагим шундай.

И с к а н д а р. Шаҳаншоҳ, жонингиз омон бўлсун. Сўзингизни тинглаб, узрхоҳлик этмоққа ҳам тилим лол. Тузукроқ жавоб беришга эса ҳаддим сигмайди. Аммо бирикки сўз айтишга журъат этамен. Аввал шуки, умрга ишонч йўқ. Йигитдур, қаридур – ҳаммасига Унинг зулми ҳам, инсофи ҳам тенг. Оламда неки мавжуд – бақосига умид йўқ. Алалхусус, тожу тахтдин не суд.

Ф а й л а қ у с. Сенинг сўзларингдан дарвешлик сиёқи келадур. Шоҳлиғ корига неки ҳунар лозим – ақлу тадбир, куч-қувват, паҳлавонлиғ борини тангри сенинг Искандар зотингда жо этди. Вале кўнглинг юмшоқликка мойил, табиатингда шиддат аломати кам. Салтанат ишига бу зид. Шоҳлик бу қадар табъи тозаликни тиламас. Биров оламга

шоҳ бўлар экан, у халқнинг бошидаги тангрининг сояси демакдур. Соя бўлмиш одам ўз шахсида неки мартабага эга бўлса, унинг соясидан бу ҳолат кўринмоғи лозим. Дўзаху жаннатни яратмиш Аллоҳ раҳмдил бўлиш била қаҳрлик ҳамдур. Кимгаки шоҳлик оинаси берилган экан, у зоти илоҳийга эришган бўлади, унинг зотига эришганлар сифатларини ҳам ўзларига олмоқлари зарур. Илло сифатларидин бирортаси кам бўлса, у шоҳ бўлолмайди. Душман сенинг жонингга қасд қилса-ю, сен бу жонни унга қурбон қилмоқчи бўлсанг, ўлимни душманга эмас, ўзинга раво кўрсанг, бу иш дарвешликдагина яхши хусусиятдир. Аммо шоҳлик соҳасинда бу ярамас хосият!

И с к а н д а р. Не билайким таъбимда шу хосса устивор. Сўзларингиз амалидин бу ақли ноқисим бохабардур. Вале кўнглум ўзга мақсудларни тилайди. Ахир пашшанинг нишини ҳам синдира олмаган ва ё синдиришни истамаган филнинг «зўрлиги» қайга боради?! Оёғининг кучи билан чумолини ҳам босиб, маҳв этолмаган шернинг «кучи»дан не наф?!

Ф а й л а қ у с. Илму камолинг пойдор бўлса-ю, жаҳолат аҳли ани писанд этмаса, не ҳолга тушарсен?

И с к а н д а р. Аҳли дониш «хокисорлик — шоҳлик» демиш.

Ф а й л а қ у с. Жунунлик савдосини қўй. Сенинг бори иллатинг дунё ишларига бепарволигингдадур. Сенга шоҳликни топширсам, иншооллоҳ, бу сифатларинг кўнглиндин ариғуси. Киши бошига иш тушса, оғирини ўзи тортади. Юрт, фуқаро ташвиши елканга ўтгач, сиёсат қилмоқни ҳам ўрганарсен. Шунда табиатинг ўзгарур. Бундан хислат толганигда, ўзинг ҳам сиёсат қилмоққа тез-тез ружу этарсен.

И с к а н д а р. Мушкул савдо, вале ғавфо солмоқдасиз бошимга!

Ф а й л а қ у с. Бас, нола-афғонингни қўй! Магар сен муродим ҳосилини тиларсен, илтимосим қабул эт. Васиятимга қулоқ сол: мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киритма. Бу дунёга хайру хуш қилар чоғи етди, сен менинг ўрнимга қойиммақом бўлгин-у, менинг номус-орим, шон-шуҳратим елларга учмасин!

Н а в о и й. Эй, соқий! Бодани келтир-у, дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Ва сен бу майхонани бир нафаслик ганимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонамизни тўлдириб қўяди.

Эй, муғанний, қўшиқ айтиб, руд созини чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини куйла!

Эй, Навоий, бу дунёнинг иши шу, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг, мардлик қилган бўласан, уни тарк этсанг, у ҳам сени тарк этади...

Учинчи кўришиш

Қоронғу кеча. Қабристон. Мотам либосига бурканган Искандар пайдо бўлади.

И с к а н д а р (ўз-ўзича). Дунё ғамларига чора излай-излай, отам ҳам омонатини топишди. Кимсасиз, мажруҳ бу дилимни не билан юпатай? Тасалли борми? Тож ила тахт андишаси кўнглимга қайғу солади. Тахтта ўлтирмоқ зулму офат ишларига шерик бўлмоқдур. Боз устига қилгон ишинг баробарида фалақдин мукофот оласен. Воз кечмоққа эса... падар васиятлари монё... Бу икки ўт орасидан қутулмоқ чораси қани?..

Шу пайт саҳнада бошьяланг, оёқьяланг, жулдур хирқа кийган дарвеш қўлида иккита бош чаноғини кўтарган ҳолда пайдо бўлади.

И с к а н д а р. Тўхта, дарвеш, бир нафас тўхта! Қилиқларинг ғалат, ҳолинг афтода. Кимсен? Нечук бу ерларни маскан тутибсен?

Д а р в е ш. Шоҳмен!

И с к а н д а р. Шоҳсен?..

Д а р в е ш. Вале тожу тахтдин йироқ бахтиёрмен!

И с к а н д а р. Дарвеш, ҳайрат ичра мени забун этма! Не сабабдин кошоналар ичра нашъу намо ҳаёт кечирмак ўрнига бу бузук вайроналарни афзал билдинг? Кечмишингдан огоҳ эт!

Д а р в е ш. Кечмишим – кўнгил узиб, оёқ тортган юмушим. Мен ҳам Аллоҳ иноятидин баҳраманд шоҳ эдим. Мағриб салтанати тасарруфим, айшу ишрат, фатҳу футуҳ корим эди. Аммо жаҳон аҳлидин вафо кўрмадим. Аларнинг касби молу дунё, зеб-зийнат илинжида бир-бирига фириб бермоқ экан. Мол-дунёга эса рағбатим бўлмади. У ҳам мени ранжу ғамларга гирифтор этмасин, дедим. Ахир бу дунёдан кетар чоғи пасткаш фалак шу харобани ҳам менга насиб этмагач, дунёга ҳирс қўймоқдин не наф. Бу жаҳон ғам чекмакка ҳам арзимас экан. Шоҳликдан фақирлик афзалроғ-у, жаҳондордин кўра гадо озоду ихтиёрлироқ экан. Шундан дунё ишлариға этак силкиб, шоҳликдин дил узмоқни ихтиёр этдим. Шу ерни маскан библиб, руҳларни улфат тутдим. Эл-улуснинг ғавғосини эшитсам, кулфатим ортади. Бу оламдин қўл тортғонимға шукроналар айтиб, саодат сурурини туямен.

И с к а н д а р. Илкингдаги суякларнинг синоати не?

Д а р в е ш. Ҳаргиз қабристонни кезар эканман, бир муаммо дилимни ўртайди. Бу сўнгакларнинг қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники? Бу икки мато ўлгандаку бир, нечун тирикликда низо қиладилар?!

И с к а н д а р. Ҳа, ўйларинг адоқсиз, савдоларинг кушойиши гумон экан. Аммо, ҳимматинг баландлиги мени лол этди. Бу ҳиммат улуг мартабаларга хос. Воқиян сенинг рутбанг шоҳдиг экан.

Д а р в е ш. Ҳиммат — менинг ҳамишалик ҳамроҳим. Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди, фақирлик билан ўзини жаҳондор этади. Сен фақирликни кўча-кўйда тиланиб юргувчи гадойлик деб билма! Уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйғон. Кимгаки ҳақ хушёр ақл берган бўлса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутғуси. «Ал фақри фахрун» — фақирликдин фахр этмиш ноиби худо. Шул боис фақирликдек давлатдин кечиб, шоҳлик мартабасини қабул этолмаймен. Менинг ҳимматим тўрт давлатни тилайди: интиҳосиз ҳаёт, боқий йигитлик, абадий бойлик, безавол шодлик.

И с к а н д а р. Дарвеш, хижолат қоплайди мени. Гадолик ҳимматингдин шоҳлик мартабаси пастроқ экан. Аллоҳ менга шоҳлик иноят этаётган бўлса-да, фақир ҳимматинг

олдида ғарибу ҳақирроқмен. Тангри сенга кўрсатган карамини биздан ҳам дариг тутмасин.

* * *

Н а в о и й. Эй, соқий! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиғлай.

Эй, муганний! Кел-да, ғигон куйини куйла, бузилган кўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондин вафо кутма, фақирлик йўлини тут-у, дунёдин умидвор бўлма. Кимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғаму кулфатини тортмайди.

Тўртинчи кўриниш

Сарой. Искандар кириб келади.

И с к а н д а р (ўз-ўзича).

Алам ичра дам урмағил,
эй кўнгил!
Не ғам етса, қайғурмағил,
эй кўнгил!

Мотам либосларида сарой аёнлари кирадилар.

А ф л о т у н. Шаҳзода, билимдонликда замон кишиларининг сарваридурсен. Шу боис бизнинг панд-насиҳатимиз, сабру иродага ундашимизнинг ҳожати йўқ. Ажал шоҳимизга кўз тиккан экан, қазоға розиликдан бўлак не чорамиз бор.

С у қ р о т. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, билъакс зору нолонлар қилиб дунёни бузадиган кимсалар ақлдан баҳрасиз одамлардир. Ақл эгаси тангридан бошига неки етса, рози бўлиб, шукр этади.

Б а л и н о с. Илоҳо бу даҳри дунё сендан маҳрум бўлмасин. Бори халқ айрилиқ доғининг дарди душвор эканини тан олади, бу дардға кимки сабрсиз эрса, қазоға розилиги учун оладурғон мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади.

Б у қ р о т. Ҳаракатда бўлган ҳар бир нарса интиҳосига етгач, албатта, тўхтайди. Одамни ҳам шуларни бири ҳисобла!

Х у р м у с. Боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбоннинг кўнгли ундан совийди. Чироқ қанча жойни ёритмасин, барибир унинг ҳам куни қораяди. Дунёнинг хосияти шу бўлгач, одамлар доим бир мақомда жам бўла олмайдилар.

Ф а р ф у н о с. Аллоҳ яратмиш денгизлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирор денгиз йўқ. Бу азалий расму одат тангрининг иродаси ва қоидасидир.

А р а с т у. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукурчиликдур. Менинг сўзларимдан мурод панду насиҳат сўйламоқ эмас, зеро, ҳаёлимни ҳам асир этмиш. Сенинг дарду ғамингга даво топай дейман-у, аммо тилим лол, дилим ошуфтаҳол. Аллоҳнинг ўзи кўнглимиздан ғамларни аритсин.

И с к а н д а р. Аҳли фузало! Муборак нафасларингиз билан қалбимда ниҳон яраларга малҳам босмоқдасиз. Сизлардин аён бўлган ҳамдардлик танимга умрдан қувват бағишлайдур.

А р а с т у. Шаҳзода, ҳеч кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ. Бу дунё шундай тузилган экан, бундан ўзинга хулоса ясагин-у, ғам-аламни бас қил! Тириклик ташвишини қил! Тана бошсиз бўлмагани каби, эл-улус шоҳсиз яшамоғи мумкин эмас. Салтанат тожи сени кутмоқда.

И с к а н д а р. Рум кишварининг фузалою фуқаролари. Мартабангиз хоҳ улуг, хоҳ қуйи бўлсин, барчангиз мен каби тангрига бандасиз. Шу боис сизга ўз ожизлигимдан кўнгли озорини баён этмоқчиман. Отамни Аллоҳ лутф-иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Тангри ота-боболаримга шоҳлик рутбасини насиб қилибдики, ҳаммаси тахт кўрки, бахту саодат соҳиблари бўлдилар. Мен бир эътиборсиз кимсамен, боз устига салтанат иши ҳаддин зиёд хатарлидур. Шерюкини тортмоққа чумоли қодирму?! Алалхусус, шоҳлик мен каби нотавонларнинг кори эмас. Шоҳликка на рағбатим ва на ниятим бор. Сизлар бу мамлакатни идора қилмоққа лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабу истагидан воқиф, адлу ҳақда вожиб кимса бўлсун.

А р а с т у. Шаҳзода, бошлаб, тангри йўқликдан сенга вужуд берди. Гўдаклигингдан ўспирин ёшингача бошинг-

га ҳеч бир ғаму ғусса солмади. Мушкулингда балолардан ҳимоят қилди. Бошингдан оёғинггача гўзаллигу, оёғингдан бошинггача маҳбублик намоёнду. Булардан бўлак яна ақлу идрок ато этиб, сени кўпга раҳбар айлади. Шулар эвази Аллоҳга шукрона этмоғинг жоизду. Аммо сен эса тангри-нинг марҳаматидан бош буриб, гуноҳга ботасен.

И с к а н д а р. Гавҳарфуруш Арасту, жаҳонда ҳеч кимса йўқки, унинг ўз феъли-ҳўйи замирида бир хосияти-ю, вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Ақли салим ва тани соғ одам ҳаётга тафаккур ҳам мулоҳаза билан боқсагина, рост йўлини топади.

А ф л о т у н. Шаҳзода, жамолингда жаҳондорлик намоён бўлган чоғида не боис бу андиша кўнглингга тушди? Эл-улус адлинг, ақлу донишингга муҳтож. Бу каби зулми унга раво кўрмоқдин не суд? Наҳот ўз уйингга бегонани киритасен? Ота-бобонгдан мерос бу юртга меҳринг, муҳаббатинг йўқму?

И с к а н д а р. Ватанни севиш имон нишонаси, дейдилар. Имоним тазйиқида айтаманки, юртга муҳаббатим ҳаққи шоҳлик хотиримга малол келадур. Хаёлимни ақлу ҳикмат банд этмиш. Шоҳлик менга нораво. Кўнгил ҳаволарни истайди. Сайру саёҳат, дунё тамошахонасидаги ҳангомалар ғарази дилимга ғулув солади.

С у қ р о т. Кўнглингда Ватан иштиёқи бор экан, уни тарк этмоққа ошиқма! Сафар мангулик азобдир. У дунёга бўладиган сафарингнинг ўзи кифоя эмасми? Мен кетиб, бу одамлар қолади деб ўйлама. Дунё ғанимат. Биз барчамиз бир-биримизга меҳмонмиз. Агар кўнглинг сайру саёҳат тилар экан, сафарнинг фойда-зиёнига талабгор эсанг, Ватан ичра мусофир бўл. Улфату анжуман даврасига кир. Алалхусус, вужудингда иймон нишонаси бор экан, Ватан жаннатининг гулистонида гуллар сарала. Шоядки, басират кўзларинг ёришгай.

И с к а н д а р. Басират кўзлари? Бу не синоат?

А р а с т у. Маъни аҳли ичра бор шундайин ҳаводис. Алар наздида ҳақ таоло инсонга махлуқотдин айру қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзларини, яъниким басират кўзларини ҳам бермиш. Кимнинг басират кўзини тангри ёритган бўлса, унинг кўзи қаёнга тушар экан, у ердаги ғаройибот-

ларни бор бўйи кўради ва кўнгли изтиробга тўлади. Ул кимса астойдил назар солса, дунёдаги барча нарсанин ўзи ажаброқ чиқаду. Зеро, ҳар ким ғаройиблар тамошасига ишқибоз бўлса, истагани ўз вужудида пинҳон ва яширинду.

Ривоят қиладиларки, денгизда бир гуруҳ балиқлар бўлиб, улар сувда юзганлари ҳолда, ҳамиша қандай қилиб сув топишнинг хаёлини қилар эканлар. Иттифоқо баҳайбат бир наҳанг аларнинг барини ютиб, ўз қорнида жамлади. Шунда булар аввал сувда эканлар-у, энди сувдан айрилганларини ҳис этдилар. Ҳиссаким, барча ажойиботлар инсоннинг ўзида жо, бироқ уни билмоққа таъби нодонлик қилади. Ҳар кўринган қизиқ нарсанинг ортидан югуради. Ўз улуғлигидан, ўз ганжинасидан эса огоҳ эмас. Кимки шу ганжинани топмоққа муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир.

И с к а н д а р. Сиз менга вужуд тилсимотларидан сўзлайсиз. Зеро, камина шу «вужуди инсон» аталмиш либос ортидаги тилсимотлар тилагидамен. Билдимки, у бир интиҳосиз маъво. Инчунун, жаҳон аҳлига шоҳлиқ пуч хаёл кўринаду. Сониян, қалб ганжиналарининг шоҳлиғи туғул, раиятга раҳбар бўлмоқ ташвишу тадорикларидин беҳабармен. Шоҳлиқ не, салтанатни не тадбир била тутмоқ лозим — шууримда ҳали бу сўроғлар жавобсиз.

Арасту. Шаҳзода, падари бузругим сенинг толеномангни битганида, юлдузларнинг бутун бахту офат мақомларини аниқлаб, тақдирингни тожу тахт шавкати мунаввар этажагини башорат қилиб эди. Тақдирдан қочиб бўлмас. Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтож айламади. Сенинг мартабанг ўшанин лутф-марҳамати туфайлидир. Агар унинг амрига итоат этмас эсанг, сенинг ҳам мушкулинг осон бўлмас. Модомики рутбаи олийга етушганин муқаррар экан, биз — илм аҳли, сени шоҳлиқ тузукларидин огоҳ этмоғимиз фарздир. Илло, сўнгра не тадбир тутарсен ихтиёр ўзингда.

Шу пайтда мулозимлардан бири кириб келади.

Мулозим. Шаҳзода, Эрон юртининг ҳукмдори Доро қошидан элчи келибди. Ҳузурингизга кирмоққа ижозат сўрайду.

Н а в о и й. Эй, соқий! Ғам тарқатувчи шаробингдан бер, ғам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, ғамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй чолғучи, навони ёқимли туз-да, менга мутгасил навосозлик қил. Қулоғимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавоға оромбахш наволар еткур!

Эй Навоий! Агар сен доно кишиларға мақбул бўлишни истасанг, ўзингни ўрталиқда сақла, эл қатори бўл!

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Каёний шоҳ Доронинг саройи. Саҳна тўрида, тахтда Д о р о ўтирибди. Атрофида вазиру вузаролари, аъёнлар. Доро мулоқотида асосан иккита вазир иштирок этади.

Б и р и н ч и в а з и р. Румға юборилган элчи қайтди. Ҳузурингизга кирмоққа ижозат сўрайди.

Ижозат ишораси бўлгач, элчи — иккинчи вазир кириб, таъзим қилади.

Д о р о. Сўйла, шаҳзодаи навжувон сенга не илтифотлар кўрсатди? Болалик ҳаволари кўнглидан кетиб, шоҳлик шавкату корига нойил бўлубдурму?

Э л ч и. Шоҳим, шаҳзода бағоят ақлли, сўзлари мазмундор ва ўзи олижаноб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган забардаст ва диловарсифат йигит бўлибдур. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканким, унинг ҳузурини бирон одам бир оғиз сўз дейишга жаръат этолмас...

Д о р о. Бир гўдак болани хўб мақтадинг. Дуруст! Ақли баркамол бўлса, мен-ла дўстлик ривожини тилар? Падари йўлини тутиб, бож-хирожни унутмас?!

Э л ч и. Марҳаматли шоҳ, Искандар Эрону Румнинг осойишини тилайди, бироқ Файлақус тўлағувчи бож — мингта олтин тухумни беришга хоҳиши йўқ. Бинобарин,

Доро бу беҳуда савдони хаёлидан чиқарсин демиш. Эрон лашкарини ўз тиғи билан забун этажагига ишончи зўр.

Д о р о. Бу не афсона! Искандар сен айтганча ақл соҳиби эмас, девонаға ўхшайдир-ку! Ёки бу сўзларни айтган чоғида, у ўзини билмайдиган даражада маст эдимми? Ва ёхуд ҳали эс-хуши кирмаган бола эканки, сўзларида ақл раҳнамолиғи сезилмайди?

Э л ч и. Уни на телба ва на маст деб фаҳхламадим. Назаримда, у гафлатпараст ҳам, гўдак ҳам эмас...

Д о р о. Бас! У гудак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юргувчи мулозимим бўлмоғи жоиздир. Отабоболари менинг хонадонимнинг қули, ажодлари ажодларимнинг хизматкори бўлганлиги туфайли, ақли улғаяр, ўзи ҳам киши сонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у ўзини гўё бир денгиз фаҳмлаб, мени дарёчалик назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомала унинг бадниятлигидан далолатдир. Мен унга шундай таъзир берайким, эслаганида ҳар қандай бадкирдорнинг кўзлари очилсин.

Э л ч и. Эй шаҳриёр, сенга бахт доимо ёр бўлсин. Мен фақат ўзим эшитган, кўрган ва билганларимнигина айтдим, зотан буларни айтишга мажбур эдим. Инонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил, инонмасанг, яна ўзинг суриштириб бил.

Доро ўйланиб қолади. Шу аснода элчи чиқиб кетади. Шоҳ қолган аъёнларга ҳам жавоб бериб, биринчи вазирни олиб қолади.

Д о р о. Ўрда атрофида бўлган одамларни узоқлаштир, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёнга жилма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» деб жар сол. Агар эрта оқшомга қадар келмай қолсам, ўз тадбирингни кўр, хаёлингга неки келса, шуни қил. Лекин бир кечаю кундуз бу сирдан ҳеч ким воқиф бўлмасин. Ва мендан бу каби ҳаракатнинг боисини ҳам сўрама. Энди боргоҳ олдига бир от келтир!

Вазир жадал чиқиб кетади. Доро ичкарига кириб кетади. Саҳна қоронғилашади.

Н а в о и й. Эй, соқий, менга дўстона май келтир, май каёнийлар қадаҳида бўлсин. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Файлақустга ва на Дорога вафо қилди.

Муғанний! Паҳлавий куйларини нағма-оҳангга солиб, бир маънолик фиғон чек, менинг лафзим била баён қилинган шоҳларни, сен ҳам ўз кўшигингда ёд эт.

Эй Навоий! Адаб била шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордигингни ёз-да, бода кайфияти ила афсонангни давом эттир.

Иккинчи кўриниш

Искандар саройи. Шаҳзода А р а с т у ва бошқа илм аҳллари билан суҳбат қурмоқда.

А р а с т у. Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-кудрат ҳануз тугамайди. Жаҳонда неча миллат бўлса, барининг табиати гина қилмоққа мойил. Наинки миллат, ҳатто ҳамкасблар ўртасида бир-бирига оқибатлик, аҳд одамларни тополмайсан. Бирови бир ишда маҳорат кўрсатса-ю, ўзгаси ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу иккови ўртасида низо чиқиб, «сен эмас мен» дейди, жанжал бошланади. Гўё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кентаядигандек. Нечукки бу аҳли давлат ҳам ружу қилмиш ҳодисот.

И с к а н д а р. Эй, ҳикмат аҳлининг ҳакамлари. Бир иш юзасидин икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотмоқ мумкинми?.. Кимки низо деса, ақл уни манъ этмоққа буйруқ берар. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсаки, бу қоидага биноан низо чиқариш айни замонда фойда ёки зиён келтириши аён бўлса.

А р а с т у. Нозик савол... Айрим низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Низодин фойда ҳам, зиён ҳам етмоғи мумкин. Модомики бир ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имкони йўқ экан, кимса шундай шартга риоя қилмоғи лозим, яъни душман билан олишмоққа ўзи қодирму йўқму? Галаба қозонмоққа ақли етса, у пайтда олишмоққа бел боғласа дуруст. Агар қувватини баробар ҳисобласа, можаро чиқармоқнинг ҳожати

йўқ. Насихат билан кифояланиб қолган маъқулдур. Насихат ҳам ётиғи билан бўлса, рақибнинг жаҳл отини жиловлайди. Воқиян ҳар бир ишда ақл йўлбошчилик қилса, кимса ночор аҳволга тушмайду.

С у қ р о т. Ўз феъл-атворига ақл-идрок билан боққан одам ҳар бир ишнинг қайси фойдали, қайси зарарли эканини англаб олиши мушкул эмас. Бинобарин, тама кишини хор қилади, қаноат эса одамга шараф бағишлайди.

А ф л о т у н. Бале! Киши ақл ҳакамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг таъби яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун, қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ, бажарилиши машаққатли бўлган ишга кишининг нафси осонликча мойил бўлмайди. Нафс кишини ўз йўлига солган тақдирда, кўпгина фойдадан бебахра қолади. Шоҳлик ҳам шунга ўхшайду. Яъни элни рози қилган шоҳ халойиқнинг дуоси билан муродига етади. Ўз нафси фойдасини кўзлаган шоҳ эса савобли фикрларни тарк этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширади. Оқибат аларнинг обрўларига путур етиб, қарамоғидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолади.

Мулозим киради.

М у л о з и м. Доро ҳузуридан муборак чеҳрали, басавлат бир элчи келди.

И с к а н д а р. Яна элчи!.. Унга ҳурмат кўрсатиб, ёнимга келтириб ўтқазинг! Букун кечаси гаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу ўшал тушимнинг таъбири бўлса... Нужум аҳли ҳукмига шу кунлар ажиб ҳодисалар бўлмоғи лозим.

Элчи қиёфасидаги **Д о р о** қўлида учи эгри узун таёқ-чавгон, ёғочдан ясалган тўп-гўй ҳамда идишда кунжут кўтариб киради. Элчилик удуми бўйича таъзим бажо қилиб, Искандар қаршисига ўлтиради.

И с к а н д а р. Давру даврон-ла давруқли шоҳ Доро кушвақтми? Мамлакат ишларидин шодми?

Э л ч и (Д о р о). Шукр. Тангрининг марҳамати билан.

И с к а н д а р. Ҳузуримизга келмоғингдин мурод не? Ҳамонки хирож борасинда бўлса, аввал келмиш элчига

айтгон сўзимиз сўз: тилло тухум бергувчи қуш аллақачонлар учиб кетган. Доро тўрт-беш кунлик умр чун ранжу машаққат чекиб, хазина устига хазина йиққан билан, у беҳисоб хазиналардин не наф — ғаму кулфатми? Магар аввал топқонидин фойда кўрдими? Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни давом этдурмак оқилларнинг кори эмас. Илло биздан тилло тухумлар сўраб, бизга ҳам, ўзига ҳам машаққат етказмасун. Дўстлигимиз рахна топмасун. Бу пандимиз кўнглига оғир ботган эрса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Хаёлидан хирож таманносини чиқарсун! Ўзга неки сўзинг бўлса сўзла, сирру розингга бизни ҳамроз эт!

Э л ч и (Д о р о). Жонингга тангридан дуолар бўлсин, шаҳзода. Эрон шоҳи Доро менга бир қанча мўътабар сўзлар айтмишки, уни эшитмак шарафига ҳар ким ҳам нойил эмас. Агар бу анжуманда ўлтирган жамоа тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шаҳзоданинг ўзлари қолса, шаҳаншоҳнинг барча сўзларини баён қилмоққа менда имкон яралур эди.

А р а с т у (шубҳа билан). Фалат таклиф. Бу элчи «филойи»лик қасдида бўлмасин?

Элчи (Доро). Пок фикрли шаҳриёр демишларки, агар хилватда суҳбат қилмоқ иложи бўлса, яъни шаҳзода бўлса-ю, сир айтувчининг ўзи бўлса, сен бизнинг сўзларимиз барини баён эт. Агар ундай бўлмаса, ўрнингдан туру қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб қамаб қўйсалар ҳам, дамнингни чиқарма. Дарҳақиқат, мендин гумонингиз бўлса, қўлимни ҳам, оёғимни ҳам боғлатингиз!

И с к а н д а р (тутақиб аёнларига). Барчангизга рухсат. Бизни холи қолдиринг. Сени эса боғлашга ҳеч зарурат йўқ. Худхуднинг* кори шунқорни чўчитмас.

А р а с т у. Шаҳзода, сизларни холи қолдирмоқдин аввал, икки оғиз сўзимга қулоқ бер. Ҳар ким ҳам кўринишда одамга ўхшагани билан, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қиладур. Эл сарвари жавоҳиршунос мисол ҳар кимнинг феъл-атворига қараб муомала қилмоғи лозим. Илло, шоҳда фаросат нури бўлса, ёшу қари, катта-кичик, дўсту душман барига зийраклик билан муносабат кўрсатур.

---

* Худхуд — сассиқлопишак.

Аъёнлар чиқиб кетадилар. Искандар элчи билан ёлғиз қолади.

Искандар. Мақсудинг ҳосил ўлгандир? Қани энди айт! Махфий сўзинг не?

Элчи (Доро). Жаҳонга адолат нурини сочган Доро сенга салом айтиб, дедики, бож-хирож қадимий русумдир. Бизнинг уни олмоққа эҳтиёжимиз бўлмаса-да, лек бизга тобе шоҳлар нени ҳукм қилсак, ҳукмимизга итоат этмаклари, қудратимизга тан бермаклари жоиз. Сен бизга итоат йўлини тутиб, ўзга шоҳлар каби банда бўлмадинг, отанг ишини давом эттирмадинг. Хирожни юбормаганинг тегру, ҳузуримизга бирон кимса жўнатиб, узрхоҳлик қилмадинг. Элчи юборсак, ҳаддингни унутиб, саркашлик қилибсен...

Искандар. Даврон шоҳи покзод Доро ўз сўзларига бениҳоя зеб берибдур. Сўз машшотасига берилиб, галат гуфторлар ҳам қилибдур. Алатхусус, шоҳларни бандам деб, улуғ мартабали зотларни хизматкорим дебдур. «Бандам» деб хитоб этмак, одам учун нораво-ку?! Таомилга кўра одами-зод Ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиладур. Зеро, «бандам» демоқ, тангрига ярашиғлик. Доронинг бундай сўз айтиши тангрига «шериклик» даъво этмак билан баробар. Инчунун Доро мазкур иштибоҳи ила куфр йўлига кирибдур...

Элчи (Доро). Ўз даражасини билган одам бундай сўзларни айтмайдур. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ этиб, тузатмак душвор. Муомалангдан тентаклик мужиби келадур. Не бўлса ҳам ҳали гўдаксен, бошинг тошга тегмаган...

Искандар. Доро шу сўзларни ҳам айтган бўлса, яна куфрга кетибдур. Яъни мени маст, гўдак, телба-тентак деб тухмат қилибдур. Ҳар кимки бу уч иш била тухмат қилса, куфру гуноҳ байроғини кўтарган чиқар. Фараз қилки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат талашиб, можаро бошласалар, бири катта-ю, бири кичик бўлса, улуғи тушунчалик бўла туриб, кичигига «Мен каттамен!» демас.

Лайлакнинг улуғ қуш аро сони бор,
Вале шунқор оллида не жони бор.

Элчи (Доро). Қизил тилинг бошингга офат келтир-маса деб кўрқамен.

И с к а н д а р. Билимдон ва ҳушёр кишилар учун ўзининг қаршисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуғ ишдир. Шу пайтга қадар Доро кучсизлар билан урушиб келди, мендайларга эса ҳали иши тушмаган. Унга ҳар йили хирож бергувчи бечораларга биттадан эски тож сотибди. Тож бериб, тож олувчидан хирож талаб қилмайдилар. Ақл билан иш кўриш — хурсандлик келтиргани каби ноўрин тамагирлик ақлсизликдин ўзга нарса эмас. Тама билан орамизга хусумат солмасин. Шавкатли салтанати, беҳисоб лашкари билан қанчалар мағрурланмасин, улар менинг тигим олдида дош беролмайдди. Озга ҳам, кўпга ҳам зафар бергувчи Аллоҳнинг ўзи.

Э л ч и (Д о р о). Сенда жаҳолат кўп экан-у, ақл оз экан. Ҳар нечук ёшсен, биссаваб Доро айбларингдан кечгуси. Каму кўстларингни бутлаб, анинг ҳузурига борғайсен, баланд остонамизни тавоф қилғайсен. Шунда юзингдаги хижолат арийди. Шоҳдан беҳисоб лутфу иноятлар кўрасен. Магар шу амримиздин бўйин товласанг, жаҳлу гуруринг туғён қилиб, Доро сўзини рад қилсанг, нодонлиг кўчасига кирган бўлурсен. Билфеъл, бу гўдаклигинг нишонаси бўлғай. У ҳолда шаҳриёр сенга гўю чавгонни муносиб билиб, ушбуни савфо қилгуси.

И с к а н д а р (ўйланиб). Шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй била чавгон юборибдур. Бунда ҳам бир яшурун маъно кўрамен. Илм аҳли жустужў қилиб, ер юзини гўйдек юмалоқ демишлар. Шоҳнинг ушбу ер каби юмалоқ тўпни савфо қилиши тангрининг менга «олам сеникидур», дегани. Чавгон эса Доронинг ўз майдонини менга топширғонидур. Энди мен от суриб, майдоннинг ҳар томонига гўй — тўп ургаймен. Билло шоҳнинг илтифотидин хушбахтлик туямен.

Элчи ирғиб ўрнидан туради.

Э л ч и (Доро). Шаҳзода, жонингга раҳминг келсин, жаҳл отидан туш, кўнглингдаги ихтилоф ва ноаҳилчиликка чек қўй! Ожизлигингни эътироф қилмай, низо чиқармоқ учун азм этган бўлсанг, мана кунжут доналарига назар сол. Доро лашкарларининг саногини шу кунжут доналарича бил.

Элчи идишдаги кунжутни олиб, Искандар пойига сочиб юборади.

И с к а н д а р (*кулимсираб*). Магар Доронинг қўшини шу кунжут доналаридан кул бўлганда ҳам кунжут қушларга ем бўлгани каби, улар ҳам менинг лашкарларимга арзимас ем бўлмоғи тайин. (*Искандар ўрнидан туради.*) Элчи, мендан эшитганларингни Дорога етказ, мендан неки сўраб, қандай жавоб олган бўлсанг, ўз шоҳингга бориचा сўйлаб бер!

Элчи ғазаб билан чиқиб кетади.

* * *

Н а в о и й. Эй, соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўқирай. Ва душман сари маст шердай ҳамла қилиб, ҳаммасиға бир дамда шикаст етказай.

Эй, хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини тараннум эт. Ашулангда «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зеро, шоҳу шаҳзода кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошсин.

Эй, Навоий! Жаҳонда уруш ғавғоси қўзғалди. Фитна қўюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам май машғулотидин тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

Учинчи кўриниш

Уруш ноғоралари гумбурлайди. Жанг-сурон садолари эшитилади. Саҳна ёришиб, ярим сипоҳий кийимларда Искандар ва унинг аъёнлари пайдо бўладилар.

И с к а н д а р. Қай тарафга боқмай, халқдин ўзгани кўзим илғамас. Оломоннинг ҳад-ҳисоби йўқ. Эс-ҳушимни ҳайрат қоплайдир, кўнглимга ҳадик андишаси келадир.

А р а с т у. Шаҳзода, сен шоҳлик рутбасининг бир мақоми тадорикидасен. Султонлар ўртасиға тушган можаро жаҳон ичига тушган тўфончадур, зеро, бундин аҳли жаҳон вайрон бўлур. Уруш бу тўфонгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, олам аҳлининг қонли сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда жаҳондаги бори мамлакатлардин осойишталик йўқолади. Уруш бу бало селининг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавжлари халқни ўз

офатиға ғарқ этадир. Уруш, бу — довул! Довулгина эмас, ғам ва андухнинг селидур. Ундан бутун дунё халқлариға кулфат ва алам этади. Уруш кунлари ошнолар бегоналашади, бир хонадонда яшаган одамлардин ҳамхоналик йўқолади. Халойиқ кўзини фитна гарди қоглаб олса, бечора халқ ур-йиқит орасида ўзини йўқотади. Уруш балоси улус бошиға қирғинлик, ватангадолик солади. Ноаҳлчилик, мурасасизлик авж олаверса, халқ бу кўргуликлар остида топталаверади. Урушни сен халққа офат куни, офат эмас, қиёмат куни деб билавер.

И с к а н д а р. Арасту, сўзларинг аччиқ ҳақиқат! Мен илму ҳикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдониға кириб қолмадимми?! Наздимда, шикаст ейишдин ўзгаси насиб этмайдиганга ўхшайди. Ахир икки кўшининг бири душманидин икки-уч ҳисса ортиқ бўлса, жанг зарбаси оз тарафни эзмоғи муқаррар-ку! Шу ҳолда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кундага қўймоқдин бошқа нарса эмас. Таассуфки, энди жанг майдонидан қайтмоқнинг иложи йўқ.

А ф л о т у н. Эй, юксак мартабали зот! Бутун умидингни фақат аскару лашкарға боғлама, тақдирни тангриға ҳавола қил. Ер юзини лак-лак лашкар бостирсанг-у, аммо ҳақ таоло сенга зафар бермаса, не наф? Аскару сипоҳни ҳам ҳаддин ортиқ қийнама, уларни офату фалокатларға гирифтормасан. Агар шоҳдин аскарларға азият этадурғон бўлса, аскар ва сипоҳдин ҳам шоҳға шикасту зарар етиш хавфи бор. Аларнинг эркини буткул қўлиға бериб қўймаганинг каби, ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдин сенинг сиёсатингдан кўрқса, сониян, марҳаматингдин умидвор бўлиб юрсинлар. Сипоҳ кўнглини лутфу марҳаматинг билан шоду, раиятни ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендин рози ва хурсанд бўлса, сенинг салтанатинг равнақ топғуси.

С у қ р о т. Билҳақиқат, сен фатҳу ғалабани ва иқболингни тангридан умид қил. Қачонки Аллоҳ олдида қилмишларинг тўғри бўлса, эл-улус, лашкардин ортиқ ташвиш чекмоққа ҳожат йўқ. Модомики, Тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соянинг мартабаси улугдир. Лекин у соя элу юртға осо-

йишталик бағишламоғи, уни обод ва маъмур этмоғи лозим. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, яхши номингни ёмонга чиқарма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшамоғини таъмин эт, у хотиржам бўлсин. Фуқаро тинч ва осойишта бўлса, сенинг барча муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва пароканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади.

А р а с т у. Шаҳзода, ҳикмат аҳлининг сўзларини дилингда жо эт-у, билиттифоқ йўлингда давом эт. Кўнгиладан гумонларни қув! Агар шоҳ қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ғалабага эришолмайди. У ўзига тобе одамлар ва аскарларнинг тартиб-интизомини тиласа, аввало ўзи тўғри сиёсат юргазмоғи зарур. Халойиқ адолатга суйанган интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлғуси.

И с к а н д а р. Интиҳосиз ўйлардин озурда кўнгилга тасалли бердингиз. Ташаккур! Тонгла даврон бизга не ҳунарлар кўрсатадур, якка Аллоҳга аён. Энди хос хонага ўтиб ором олинг, талотўлда қақраган дилларни май селоби билан қондиринг... (*Аъёнларга ишора қилади.*) Устоз Арасту, бир нафас...

Барча аъёнлар чиқиб кетгач, Арасту билан ёлғиз қолиб сўзлашади.

Кўнглимда осойиш йўқолди. Бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавф-хатар талваса солмоқда.

А р а с т у. Шаҳзода, кимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг кўнглига ақл шами нур сочиб туради. Ақлли одамлар ҳар нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш тутадилар, уларнинг ўйлаганлари ҳамиша тўғри ва эл-улус учун нафлик бўлади. Зеро, сен денгиз қаршисида сузишни билмай, мустағрақ бўламан деган ўйда ўтирган гўдак эмассанки, бу жангу жадаллар ақлингни шоширган бўлса. Ё ўзга андишанг борми? Сўйла!

И с к а н д а р. Бу кун хилватда харсанг узра бир ҳол кўрдим. Анинг андешаси фикратимга ғулу солди. Тош узра икки каклик бир-бирига бениҳоя қаттиқ, чапдастлик билан уруш қилар эдилар. Какликларнинг бири катта, қувватли, иккинчиси эса билъакс кичик ва заифроқ эди. Алар

омонсиз жанг қилмоқда эдиларким, шу замон осмонда бургут пайдо бўлиб, какликлар сайди учун пастга инди ва туйқус катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Кичик каклик эса ерда жавлон уриб қолди.

Арасту (*уйланиб, сўнг хушқол*). Тангрига қилган илтижоларинг мустажоб бўлубдур, шаҳзода, фолинг қутлуғ. Хушдилу хушбахт бўл! Агар беҳисоб қўшин соҳиби Доро қувватлиқ какликка қиёс бўлса-ю, сен ўзингни тайрнинг заифи деб билсанг, душманнинг бисёрлигин писанд этма, тангри гумонингга чора қилибдур. Аллоҳ амри ила у ўзга бир қувватдин шикаст топғуси.

Шу аснода шошиб м у л о з и м киради.

М у л о з и м. Шаҳзода, душман томондан махфий нома билан чопар келибдур.

* * *

Н а в о и й. Эй, косагул! Менга шундай май келтиргилки, у руҳнинг сармойеси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зеро, ақл-идрок мени қўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муғанний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қушиқларини куйла!

Эй, Навоий! Бошингга қайғу ўз тигини тортмасдин бурун, шу нафасда шодлик базмини қизитиб юбор!

Тўртинчи кўриниш

Олислардан тиловат этаётган хушсадо келади. Искандар хилват бир гўшада ибодат, тавба-тазарру билан машғул.

И с к а н д а р (*ўз-ўзича*). Фурсат ўтмай, яна ғалаговур, яна уруш карнайлари янграйди. Яна омонсиз жанг бошланиб, яна кўкни қиёмат-қойим қупади.

Аллоҳ-Аллоҳ, дунё деган нарса бир аждаҳо экан. Аждаҳо эмас, бир бало экан. Унинг шиори ҳам, одати ҳам халқни ютмоқдин иборат. Биров аждаҳодан азоб ва ўлим топса, бировлар ганжу хазина илинжида. Оқибат эса дунёда вайроналикдан ўзга нарса йўқ, ҳеч ким ундан тирик қутулган эмас.

У жонни олиб қўя қолмайди, танани ютган билан тўя қолмайди. У жисминг хокини тупроққа қоради, боз яна унинг гардларини кўкка совуради. Хотирот аталмиш гарднинг зарарига бир онда йўлиқасан-у, бироқ йиллар бўйи ундан қутулолмайсан. Бировлар бунинг зараридан ўзини четта тортмоқ учун фано тарийқини тутадилар. Аммо қочиб қайга борадилар? Савдолашиб алданган жаллод ўлдирганлари мингта етганда, қиличинини ерга кўмар экан. Хоҳ шоҳ, хоҳ шаҳзода бўлсин, иши минглаб одамларни ўлдириш бўлган кимса не қилсин, ўзини қайга яшурсин! Дунё аталмиш аждаҳо комидан қайга беркинай? Вой, юз қатла вой!

Яна тиловат садолари эшитилади. Шу аснода фурсат ўтгач, шовқин-сурон билан Доронинг икки вазири қонга беланган шоҳни судраб, Искандар ҳузурига олиб келиб ташлайди. Аъёнлар, мулозимлар қиради.

И с к а н д а р (элчини таниб). Элчи!..

Б и р и н ч и в а з и р. Элчи эмас, Эрон шоҳи Доро. Сенинг ҳузурингга элчи қиёфасида келиб, ҳоли рафторингни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлган эди.

И с к а н д а р. Киши ўз ғаними ҳузурига ҳеч бир анжом-яроқсиз келиб, у билан суҳбат қилмоққа журъат этган экан, бу ҳол ул кимсанинг шерюраклиги ва ақли фасоҳатидин далолатдур.

Искандар шу сўзларни айта туриб, Доронинг беҳуш бошини тиззасига олади. Доронинг ҳуши ўзига келиб, кўзларини очади. Искандарни таниб, ҳайратта тушади.

Д о р о. Шаҳзода?... Навқирон баҳодир, мени танидингму? Мен-ла олишмоққа журъат этган телба гўдакмикан, деган хаёлда даргоҳингга бориб эдим. Йўқ, билъакс сенга ҳавасим келди. Фаҳминг, фаросатинг ақлимни шоширди. Сен билан душман бўлиб эмас, оға-ини, ота-бола бўлиб суҳбат қурмоқни орзулаб кетдим. Не иложким, ўртада тама гарази бор эди. Ажал ноумид қилиб турган шу тобда, Тангри мени умидвор этди, муродимга етқурди.

И с к а н д а р. Етти кишварнинг шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас холи бўлмасин. Сизга шунчалар беилтифотлик қилганимдин хижолатдамен.

Д о р о. Хижолат чекма! Жуда қалтис фурдатда юзлаш-дик, Сени жонимдин ўзга бирон нарса билан сийлай олмайман. Илло, мен сенинг бир нафаслик меҳмонингман...

Шиоринг дўстлик бўлса, икки дунё тангриси ёринг бўлғай. Ва гар қатл ниятинг бўлса, мурувват қил, бир нафас жонимни омон қўй, икки-уч сўзим бор, айтай.

И с к а н д а р. Шаҳаншоҳ, камина Сизнинг хизматкорингиз, шарманда бир хизматкорингиз!.. Кошонангиз мулозими бўлиб, хонадонингизни ғанимлардан ҳимоят этиб юрмоғим жоиз эрди. Таассуф, таассуф! Худо шоҳид, қаршингизда уруш сипоҳини тузганимга иқрорман. Аммо бу фожиани кутмаган эдим. Икки хиёнаткор ноибингиздан махфий нома келиб эрди, бироқ алар фитнасига шерик бўлмадим. Биллоҳ, бу ҳодисот олдида ёруғ олам кўзларимга қоронғу!

Д о р о. Шаҳзода, сўзларимга қулоқ тут, шуларни айтмоққа кўзим мунтазир.

И с к а н д а р. Мени у муродингиз билан сирдош этинг, неки фармонингиз бўлса, буюриб, бошимни баланд айланг.

Д о р о. Менинг уч сўзим — уч васиятим бордур. Бири шуки, бегуноҳ бўлганим ҳолда, менга суиқасд қилган икки вазим — у икки душманимни адолат юзасидан қатл эт, бу билан менинг руҳимни шод этасен. Гарчи бундан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг келажинг учун фойдалидур.

Иккинчиси, менинг қавмларимга зулм қилма. Қайси шоҳ авфу карамни одат билса, унинг мартабаси сарбаланд бўлғуси. Жавонмардликни, саховатни касб этган кимса жаҳон аҳли ичра мумтоздир. Зеро, қавмларимга карам қилсанг, улар сенга тоабат садоқат кўрсатғай.

Учинчиси буки, меним Равшанак исмли қизим бор. У шу кундан бошлаб менинг менсизимдур. У Каёнийлар тожининг меросхўри. Лозим топсанг, ўз хонадонингни шу шам бирла ёритгил. Аҳд-никоҳ ила уни ҳарамингга ол! Шояд, наслу насабимиз завол кўрмағай.

Ушбу васиятларимни қабул этсанг, видолашар чоғда ёруғ дунёдан ризолик била кўз юмамен.

И с к а н д а р. Шаҳаншоҳ, неки ҳукм этган бўлсангиз, барчасини қабул этдим. Умидим улки, Аллоҳ тавфиқ

бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни ҳам қабул ай-
лагай!

Д о р о шу сўзларни эшита туриб жон беради. Искандар
изтироб ичра Арасту сўзларини эслайди.

Уруш! “Билки ул кундур — офат куни, не офат кун-
ким, қиёмат куни”. Доро, сенинг ҳолингга эмас, ўз аҳво-
лимга зор-зор йиғлай! Бошимга беҳад мушкул ишларни
солдинг!.. Уруш, ўлдириш тўхтатилсин! Элға амну омон!

Доро жасадини олиб чиқиб кетадилар.

И с к а н д а р (*сотқин вазирларга қарата*). Фалак зулм
чоғида эпчил бўлганидай, зулмнинг жавобини қайтаришда
ҳам жуда чаққон. Агар бировдан бировга офат етса, офат
етказганга етадурғон жазо бундан қаттиғроқ бўлади. Агар
бирова жафо қилиб, бир ипни узган бўлса, жазолаш вақ-
тида ўша ип аждарга айланишини кўзда тутмоқ керак.
(*Мулозимларига буюради.*) Уларни ҳибсга олинг!

Б и р и н ч и в а з и р. Шаҳзода, сенинг хизматимиз эва-
зига кўрсатган марҳаматинг шуми?

И с к а н д а р. Кимки бир учқунни фитна билан
беркитиб, кул қилган бўлса, ўша учқуннинг чақини унинг
ўзини охирида кул қилади...

И к к и н ч и в а з и р. Қаҳр қилиш касби бўлган шоҳ ол-
дида энг гуноҳсиз одам ҳам гуноҳқорроқ саналар экан-да?

И с к а н д а р. Сизлар ўз шоҳингизга хиёнат қилиб,
гуноҳга ботдингиз. Энди менга вафо қилармидингиз?!
Хиёнатнинг жазоси ўлим!

Б у қ р о т. Валиаҳд, сенинг ҳукмингга бўйсунушга
мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гуруҳлари борки, шоҳ авло-
дидин бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансен.
Зеро, яратилишда ҳамма одам бир жинсандир. Уларнинг
кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилият-
да сендан юксак турмоқлари мумкин, Худо сени уларга
амир-у, уларни эса, сенинг амр-фармонингга бўйин эгув-
чи қилиб қўйди. Бордию ўшалардан бирига сенинг марта-
бангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай нима қилар
эдинг? Фарқ шундаки, Ҳақ таоло сенга бахт ато қилиб,
сен ҳам халққа раҳбар бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун танг-

ридан омонлик тилаганинда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолашдан аввал, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Бировни қатл этиш лозим бўлса, имкон қадар унинг ўлимини кечиктирмоққа урин.

Хато айлаганни ҳисоб айлама,
Хатосига лойиқ азоб айлама.

И с к а н д а р. Эй, аҳли дониш! Фитна-фасод, зулм аҳлини сиёсатда тутмоқни ўзингиз панд бериб эмасмудингиз? Ахир золимни шоҳ қўрқитиб турмаса, бундан золим хурсанд бўлади, мазлумнинг эса боши ғамдан чиқмайди-ку!

Х у р м у с. Ёмонга жазо бермоқ, гарчи қонун ва сиёсат юзасидин тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли шафқат-муруватдур. Авфу карамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан интиқом олмасин, демайман, йўқ. Лекин гуноҳкор уятдин бошини солса, мард унинг бошини тиг билан баттар эгмайди.

Ҳар киши осию гунаҳкорроқ,
Авф ила раҳматқа сазоворроқ.

И с к а н д а р. Агар шоҳ ўз сиёсат тигини ўткир қилмаса, халқ ўртасида юзлаб тиглар қон тўкиб, қон оқиша бошлайди. Олам аҳлининг масъулиятини киши ўз устига олгач, у хиёнаткор, ёмон кимсаларга зарба бериб турмоғи шарт.

С у қ р о т. Бале! Шоҳ покликни, адолатни шиор қилиб олса, халқ ичида бўлмиш нопоклик ва ёмонликлар йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавфхатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди.

А ф л о т у н. Билҳақиқат, золимлар зулм қилса-ю, шоҳ индамаса, унинг мамлакати обод, халқи фаровон бўлолмайди. Бинобарин, шоҳ зулмкор кишиларни хокисор тутиши, уларга ҳеч омонлик бермаслиги лозим.

А р а с т у. Шоҳнинг нияти покликка асосланса, унинг хотири ғараз ила ифодаланмас.

Агар бор эрса поклик нияти,
Анга ёр ўлур поклар ҳиммати.
Керак оғзи поку сўзи доғи пок,
Яна кўнгли поку кўзи доғи пок.

Шундагина у юртни адолат билан маъмур этади, эл оиласини ўз оиласи билади.

Буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин эмас. Мумкин бўлган чоғда эса, эҳтиёткорлик лозим. Зеро, таваккалчиликка берилиб, гафлатда қолмоқ ҳам яхши эмас. Давлат коридида мазкур ишларнинг энг муҳими мўътадилдир. Фитна-фасод билан шуғулланувчи, ифвогар кимсаларни сиёсат остига олмоқ, уларга қаттиқ жазо бермоқ — ҳукмдор учун шарт. Ёмонларни ҳаддан ортиқ кўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг бениҳоя осойиш яшамоғи учун зарур.

Шаҳзода, маъни аҳлларининг мубоҳасалари ақл уйингни ёритгай. Вале не тадбир этарсен, ихтиёр сенингдур. Сенинг тадбиринг борлиқ ҳукмдорининг ҳукмидур.

И с к а н д а р. Деҳқон ўз ерига ниманинг уруғини экса, шуни ўриб олади. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, ўзига ҳам яхшилик қайтади. Биров ёмонликдин завқ оладурғон бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилик, зулмга зулм. Агар қўлланган чора бу қонунга хилоф бўлса, адолат тариқи бузилади... Ҳукмим шу! Жаллод!..

А ъ ё н л а р (жўр бўлиб). Шоҳлик муборак!..

* * *

Н а в о и й. Эй, соқий! Май келтир, уни ичиб жон топгандек бўлайин, ғам билан ўлимдан омон қолмайин. Даврон Дорога заҳар берган экан, Искандарга обиҳаёт, умри боқий берармиди?!

Эй, мутриб! Чанг нағмасини созла. Лек бу куйингга йиғини жўр эт. Мен дардимга фиғон тортиб йиғлайин, шиша янглиғ қон йиғлайин, йиғлайин!..

Эй, Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расми одати нақ жафокашликнинг ўзгинаси. Ўзинг вафодор бўлгину, вале дунёдин вафо кутма! Бу дунёда наво тиласанг, бенаволиғ йўлини тут!

Бешинчи кўриниш

Искандар саройи. Шаҳзода, барча аъёнлар,
мулозимлар жам бўлган. Искандарни тахтга утказиш
тантанаси.

Арасту. Валнаҳд! Сиёсат асрорини ҳам касб этдинг!
Хаёлингдан сўфиёна ўйлару зоҳидона таважжуҳлар арисин.
Шоҳлик тожини киймоғинг учун, Аллоҳ шу кунни азиз
этибдур. Сен ҳам зоҳиран, ҳам маънийан адолат ишларига
шайсен. Алалхусус, бизнинг шоҳлик борасинда айтмиш
тузукларимизни гоҳ фикру ўйингга жо қилдинг, гоҳи қил-
гон амалиётингга бажо этдинг, доғи бажо этадурсен. Ижо-
зат эт, ҳотифи худо ҳукмини адо этайлук.

Арасту ва Балинос Искандарни икки кўлидан тутиб тахтга
ўтқазадилар, бошига тож кийгизадилар. Тантаналар асносида
саҳна ярим қоронғилашиб, чироқ бир томонни ёритади. Яна
Ж о м и й ва Н а в о и й пайдо бўлади.

Ж о м и й. Талаб йўлида кўзланган манзилга етмоқ
мушкул иш. Маълумингизким, «илми ийқон»да айтилмиш:
жаҳон аҳли ўзида қанчалар фазилатлар пинҳонлигин бил-
магани билгандин ҳам афзалроқ ва улуғроқдир. Илло ҳами-
ша англамоқ, билмоқ муродинда ранжу машаққат чек-
моқ анинг такмилига боисдур. Инчунун маъни аҳли
ичра эътибор топмоғига сабабдур.

Н а в о и й. Ихтилофим боиси улки, ўзни англамоқ
мақсудима етушмадим, билъакс ўзгани билмоқ тарадду-
дини қиламенми?!

Ж о м и й. Тангри жанобларига ўзгалар кўнглидағи
муддаоларни инкишоф этмоқ машаққатларида ўзни ан-
гламоқ учун имкон берибдур. Қалам тутмоқдин ғараз шул
экани Сизга аён.

Н а в о и й. Билҳақ шундоғ! «Хамса» сафаринда тўрт
манзилни кезиб, инсон аталмиш турфа дунёларни тас-
ниф қилмоқни кўзладим. Ўзни билмоқ таманносида яна
сафар тадорикидамен. Билмон, ҳаргиз ҳадик хуруж қила-
дур, вале саъй шиддатимдин дағи тарк этадур. Сўнг ман-
зилда эса боз гумонлар...

Эшитдимки, жаноблари ҳам Искандар достонини зебзийнат ила назм силкига чекмишлар.

Ж о м и й. Бизим мақсудимиз тавориху фасоналарга ружуъ этмай, Искандар ирод этмиш дур каби бебаҳо сўзларни битмоқдур.

Н а в о и й. Ул дурларнинг харидсримен! Алҳол, хотиримни гамдин озод этдингиз. Камина Искандарнинг ботинида кечмиш турфа ҳолатларини, тахайюрлари, тағайюрларини, фаною бақо андешасини қаламга олмоқ, адолат тилаги бўлмиш шаҳлик тузукларини баён этмоқ умидидамен. Гарчи таворих ғуборини тозалаб, мозий кўчасида йўлчи бўлсам-да, замона корига чора излаймен. Замона Искандарини сўроғлаймен.

Ж о м и й. Иншооллоҳ, Тангри истакларингизни пойдор этгай. Бу найрангбоз фалак ичра истиқоматгоҳда ҳар бир сеҳргар ҳам бирон нишонга нақш чекмакчи бўлса, хоҳ ул нишоннинг вужуди чиройлик бўлсин, хоҳ хунук, хоҳ макруҳ бўлсин, хоҳ ёқимлик, барибир, бундин аввал сабру қаноат кўрсатиб, кўнгил варақларидан ул борасиндаги хаёлларни бир-бир саҳифалаб олади, вале бусиз анинг иш бошламоғи гумондур. Ва яна билингким, Тангри замон атроклари ичра жанобларигагина иноят этиб, ҳидоят қуёшини сочди. «Хамса» битмак Сизнинг учун толедир. Барча файзу футуҳ, марҳаматлар етган замонда гумон кўчасида кезмоқ Аллоҳ ҳукмига қарши бормоқ ила баробардур. Кўнгилдан ваҳималарни билкулли тарк айлаб, йўл тадорикини кўринг. Камина эса бу ранжу аламлик йўлда Сизга илҳому зафар дуосида бўлғаймиз.

Н а в о и й. Устоз, нотавон жисмимга Исо нафасини бағишлагандек бўлдингиз. Бамисли тасвиротга жон бағишламоқ асроридин хабар топғондек бўлдим. Куллуқ! Файбдин кўнглумга етган иноятларга жаноблари қанот бердилар. Ҳотифи соний, фотиҳа берғайсизким, ўз хилватхонамга қайтиб, Искандар оламига азимат айлай...

Ж о м и й (дуога қўл очиб). Ҳақ илкингизга қувват, қаламингизга илҳом бахш этгай, улуғ зотларнинг руҳи ёр бўлғай. Тангри дурлар уммонини насиб этгайким, ул Сизга муборак ўлғай! Омин!

Жомий чиқиб кетади.

Навоий. Эй, соқий! Лаъл рангли сувни олиб кел!
Уни ичайда, кўзимдин дурри нобимни оқизай.

Эй, муғанний! Кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал,
зеро қаламим ёзмоққа шайланди.

Эй, Навоий! Маҳвашнинг жамолини пардозламоққа
шошил, ҳуснига боқиб, висолидин муродиנגни ҳосил айла.

Искандарни тахтга ўтқазиб тантаналари яна олдинги планга
чиқади. Тўй-тантана, куй садоларида аста-секин ҳазин най
куйи таралиб, саҳна қоронғилашиб борали. Сўнгра саҳнанинг
бир томони ёришиб, **Н а в о и й** кўринади ва у
томошабинларга мурожаат этади.

Н а в о и й. Искандар тахтга ўлтиргач, жаҳондорлик жаҳ-
дига тушди. Бори ҳўлу қуруқ мамлакатларни фатҳ этиб, бе-
ҳисоб хазиналар орттирди. Охирул-амр қазо соати етганида
айтдики: «Нимани хаёл қилган бўлсам, ҳаммаси ҳавасга
ичилган май каби бефойда экан. Аслида, ақлимни танигач,
жаҳон шоҳлигини тиламай, онам остонасининг туфроғи
бўлиб, қул каби хизматини қилсаму, шуни шоҳлик атасам,
тўғри бўлар экан. Умр вафо қилмади, билъакс жафо қилди.

Мени қабрга элтар чоғда, бир қўлимни тобутдан чи-
қариб қўйинг. Токи халойиқ бу ҳолга ҳайрат, вале ибрат
кўзи билан боқсин. Бу қўллар шунча мулку мамлакатни
забт этиб, у дунёга рихлат чоғида шол кишининг қўлла-
ридай қуп-қуруқ кетаётганини кўрсинлар. Алқисса, одам-
лар дунё орттириш машғулотидин қўл тортсинлар».

Эй, аҳли муслим! Бу қайғулик ибрат барчамизнинг ақлу
тафаккур кўзларимизни ёритсин. Ул ўтмиш ғарибларни яна
бир бор ёд этиб, дуо бирла руҳларини шод этайлик!

Саҳна қоронғилашиб, қуръон тиловати садолари
янграйди.

1990 йил

О Н А

(Жаҳон адабиёти оҳангларида)
Икки пардали драматик ривоят

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Ровийлар { 1-ровий
2-ровий
3-ровий
4-ровий
5-ровий

Она
Хоқон
Шоир
Искандар
Ўғил
Аёл
Ясовулбоши

Қўриқчилар { 1-қўриқчи
2-қўриқчи
3-қўриқчи

Аъёнлар, соқчилар, навкарлар, шаҳар аҳли.

БИРИНЧИ ПАРДА

Саҳнада табиат манзаралари акс этган. Антик театр анъаналари йўсинида, бироқ миллий қиёфа ва либосларда хор – ровийлар саҳнага сокин оҳанглар оғушида сомеъ бўлиб, аста кириб келадилар. Нигоҳларини узоқ-узоқларга қалаб, ҳикоя бошлайдилар.

1 - ровий

Тангри таоло еру кўкни яратиб,
Уни қуёш нури ила мунаввар этди.
Сув, ҳаво, ўтни пайдо қилди,
Набототу ҳайвонотни бунёд этди.

2 - ровий

Махлуқотлар ичра инсонни мукаррам билиб,
Унга ақлу қалб бағишлади,
Тилу сўз неъматини берди.

3 - ровий

Оламни безамоқ
Ва дунёни мудом яшартирмоқ учун,
Ҳаётни абадий давом эттирмоқ учун,
Ҳар жонзотни жуфт яратди.

4 - ровий

Кабутарни кабутарга,
Жинсни эса жинсга вобаста этди.
Инсон аталмиш мукаррами – Одам Атони,
Момо ҳаво бирла йулдош қилди,
ёстиқдош қилди.
Авлод деган силсилани пойдор этиб,
Инсонларни бир-бирига қариндош қилди.

5 - ровий

Кўрибсизки, олам гўзал, манзара тўлиқ.
Нурли маскан теграсида жужуқлар шодон,
Чаҳ-чаҳ ўйнаб, кулиб, қийқириб,
Бор табиат, бор жонзот ила
Худойимга шукронаю салавот айтар...

Олислардан қушлар чуғури, сўнг салавот айтаётган садолар ҳамда шодон оҳанглар эшитилиб, гоҳ яқинлаб, гоҳ яна олислаб қулоққа чалинади. Бу садолар аста “Алла” оҳанглари билан алмашинади. Саҳнанинг бошқа бир қисми ёришиб, бешик тебратиб ўтирган она қиёфаси жонланади.

Она (оҳангга солиб)
Болам сени аллалаб,
Тунни тонгга уладим.
Толейинга авайлаб
Етказмоқни тиладим.
Алла болам, аллаё,
Кўрар кўзим, аллаё,
Ором олгин, ҳийлаё,
Жажжи кўзим, аллаё.

Дунё сени кутаду,
Дунёларга бергум йўқ.
Дунё нотинч тураду,
Жафоларга бергум йўқ.
Алла болам, аллаё,
Кўрар кўзим, аллаё,
Ором олгин, ҳийлаё,
Жажжи кўзим, аллаё.

Оҳанглар аста пасайиб, яна Ровийлар жонланади.

1 - р о в и й

Кошки дунё шундайин турса!

2 - р о в и й

Оналарнинг аллалари мудом сўнмаса!..

3 - р о в и й

Аллоҳ, Аллоҳ, ўзинг меҳрибон!
Ризқ бергувчи, қисмат битгувчи!..

4 - р о в и й

Оналарнинг ёзуғини бунча шўр битдинг?!
Боласини туғаркану, суюб опичлаб,
Елкасидан тушурмайин катта қиларкан.
Ва дерканки:
Вақти келиб у ҳам мени ардоқлар...
Бошда тутиб, бошларимга болишлар тутар...

5 - р о в и й

Келин-кеват, ёр-ошно қилиб,
Атрофимни жужуқларга тўлдириб юрар.

Тўйлар бериб элу юртга, ному шон топар.
Инсон деган аъмолин оқлаб,
Насабини шарафга кўмар...

1 - ровий

Боласининг жажжи кўлларин ушлаб,
Жажжигина бахт сўрайди Аллоҳдан она.

Хор

Биҳамдуллоҳ, тилаклари ижобат бўлсин!

1 - ровий

Афсус, олам ўзгарувчан, одамлар маккор,
Дунё ичра дунё топиб яшасам дейди.
Ҳар тонг борлиққа куёш нур сочиб,
Гуллар ипор таратганда,
Қушлар чаҳ-чаҳи билан уйғонса-ю,
Аллоҳ берган насибадан қаноат топиб,
Шукроналик таважжуҳин қилиб яшаса одам...

2 - ровий

Таассуфки, нафс деган бир юҳо бордир оламда,
Унинг макру ҳийласига дош бермоқ душвор.
Неча-неча салтанатлар емирилмушдир нафс учун,
Қанча-қанча зўр инсонлар шу туфайли хору зор...
Бир кафт туфроқ солса, тўлгувчи кўзлар,
Нега бунча разолатга доя бўлади.

3 - ровий

Кенг оламга оч назарин ташларкан одам,
Худбин ҳислар чангалига тушмоғи бешак.
“Нега меникимас”, деган сўроқлар ичра,
Бор борлиққа — ер-сув, ғимирлаган жонзот,
ниш урган майса —
Бари-барчасига эга чиққиси келар.
Не ҳийлалар, неча макру ёлғон ўйлаб топади...

4 - ровий

Эҳе, бу дунёнинг турфа феълу ҳаводиси кўп,
Сўйлайверсак сўзларимиз адоғи бўлмас.
Бироқ мақсад андишаси хаёлни ғашлаб,
Тафаккурни тафтиш этади...

5 - ровий

Аё мардум, биз айтмоқчи бўлган афсона,
Мурувватга, матонатга ва жонбахшликка
Ибрат бўлса деймиз сўз олиб мудом...

1 - ровий

Ҳикоянинг ибтидосин пок гуҳар билан
Оналарга ҳамд демоқдан бошламоқчимиз.

2 - ровий

Ахир у-ку ибтидодан балоғат қадар,
Барчамизга ҳаёт бериб, суйиб, эркалаб,
Меҳр нури ила ўраб, авайлаб,
Манзилларга йўллагувчи мушфиқ ва мунис.

3 - ровий

Келинг уни шарафлайлик, алқаб, улуғлаб,
Сўнмас ҳаёт манбаига менгзаб куйлайлик.
Чунки унинг қаршисида ўлим тиз чўқар,
Ўлдирмоқни ҳунар билиб, зулм, ваҳшат сочган,
Неча ҳукмфармо хоқон бош эгар...

4 - ровий

Ана шундай хоқони мутлақ,
Яшаганди кўҳна бир замон.
Дердиларки унинг қаҳри тўфон мисоли,
Бор жонзотни ғорат этаркан.

5 - ровий

Не манзиллар, не мамлакатлар
Чумолининг инин босган фил оёғидек,
Ҳукмдорнинг темир ҳукми остида
Кўрқув, хавотирла яшар экан ғамгин, аламнок.

1 - ровий

Қаҳри келса, дарёларда сув ўрнига оқар экан қон,
Ўлим билан баҳслашаркан ёвуз қудрати.

2 - ровий

Аммо меҳри жўш урганда касб этиб ҳиммат,
Даҳосига далил бўлгувчи

Обидалар тиклар экан фалакка дохил.
Йўллар куриб, сувлар чиқариб,
Боғу роғлар бунёд этиб, завқланар экан.

3 - р о в и й

Аллоҳ, Аллоҳ...
Фалат зидликларла сирли бу олам.
Ҳар нарсада недир синоат...
Ҳеч бир нарса тугал бир тусмас.
Оқ дейсан-ку, шубҳа қиласан.
Қора дейсан қурқибгина, ўйга толасан.

4 - р о в и й

Балки сен кўрмаган, кўролмаётган,
“Оқ”лик бордир “қора” ортида...

5 - р о в и й

Инсон бир мўъжиза, мураккаб мато,
Зоҳирда бир маъни, ботинда бўлак.
Гоҳ қаҳрла кўрқинч, гоҳ меҳрла сахий,
Таърифин бир сўзла айтмоқлик маҳол...

1 - р о в и й

Хулласки, шундайин қаҳру меҳрли,
Довруқли ҳукмдор яшаган экан.
Меҳрини ийдирган азиз фарзанди,
Навқирон ёшида жон таслим этиб,
Отасин беадад аламга кўмиб,
Захмини кўнглида қолдирган экан.

2 - р о в и й

Шундан ҳукмдорнинг юрагида ғам,
Кўзларида жаҳл, интиқом ҳисси.
Ўлимдан ўч олмоқ учун ўттиз йил,
Қирғин-барот қилди, ўт сочди, чопди.
Мийиғига бир қур кулгу югурмай,
Мотам либосига ўраниб тамом,
Ўттиз йил жангларда ҳаловат топди.
Бош эгмади ҳеч мардумга, ҳеч бир қудратга.

5 - р о в и й

Куйида машшоқлар,
    ҳофизу халфа,
    қизиқчи,
        полвонлар,
Кўзбойлогич афсунгар,
    дорбозчи чаптаст...

1 - р о в и й

Барчаси ҳунарин кўрсатсам дейди
Ва кошки илиниб олий назарга,
Нишону мукофот олсайдим дейди.

2 - р о в и й

Хулласки, бир базм, базми жамшидий.
Дастурхон анъвойи нсьматга тўлиқ,
Соқийлар май сузар тилло кўзадан.

3 - р о в и й

Чоғир ҳарорати тоб бериб юзга,
Сурурла ўлтирар шоҳга бақамти,
Гўзал сўз диёрин султони – Шоир.

4 - р о в и й

Ўрни келса, ўйлаб, ўринлаб,
Ҳақ сўзни айтгувчи шу зот муҳтарам.
У ҳақда ҳар қанча сўз десанг арзир,
Чунки кор-аъмоли, бори эзгулик.
Ёруғ андишада қалам суради,
Йўқликми, очликми, зорликми чидаб,
Ҳақиқат машъалин баланд тутати.

5 - р о в и й

Ва лекин ҳақ қолиб, ҳамд хирқасини
Кийганда, бу зотдан малъунроғи йўқ.
Бу энди шоирмас, шеърфуруш маддох,
Шоирлик шевасин олис шуъласи...
Ёки... балки шуъла эмас, сўнган сояси...

1 - ровий

Демакки, шеъру соз, кую май, турлик томоша,
Музайян бўлган бир фарахли давра.

2 - ровий

Кимки бор, барчаси лолагун, масрур
Шоҳнинг шуҳратига дохилликдан шод.
Вале сурур гурур билан чоғишса-да бот,
Хавотир ва қўрқув ҳисси бир он йўқолмас.

3 - ровий

Чунки хоқон ҳузурида адаб пойдор,
Ўйламай сўз айтмоқ бошингизга дор.
Боладан ҳар қанча сарафроз бўлманг,
На қўлга, на тилга эрк бера кўрманг!

4 - ровий

Ҳамонки сен тобе ўз ўрнингни бил!
Гарчи ақллисан, тадбиркор, топқир,
Вале айни замон у соҳиби феъл.

5 - ровий

Мана шундай ҳадик била шодлик кезиниб,
Базм авжланди ва туйқус...

Ташқаридан гулдираб овоз эшитилади.

Аёл

Хоқон!..

Хоқон (*сесканиб*)

Бу не қичқириқ?..

Шоир (*хушёр тортиб, ҳайрон ҳолда*)

Оддий қичқириқмас, ўкирик —
бамисли чақмоқ,
Гулдираб келмоқда аламли фарёд...

Аёл (*яна ўша овоз, ўкирик аралаш нола*)

Хоқон!..

Хоқон

Озурда кўнгилга таниш бу нола...

Навкарбоши киради.

Навкарбоши

Шоҳим, бир аёл келибди,
Ялангоёқ, жулдур, афтода.
Юзлари заъфарон, кўзи қаҳрли.
Ақлдан озганми, нуқул бир талаб...

Хоқон

Талаб...

Навкарбоши

Ҳақ рост, шоҳим, талаб қилмоқда,
Хоқон ҳузурига олиб кир дея.

Хоқон

Олиб кир, бўлмаса!..

Аёл кириб келади ва Хоқон қаршисида тўхтаб, мағрур
тикилади.

Аёл

Сенми неча юртни фатҳ этган фотиҳ?

Хоқон

Ҳа, менман, ғолиблар узра ғолиби!
Ғалаба қилмоқдан толиққаним йўқ...
Ўзинг-чи, ожиза, кимсан, не дейсан?
Нега бузмоқ бўлдинг базм кечасин?

Аёл

Не бўлсанг-да, не қилсанг-да, сен бир инсонсан!
Мен эса — Она!
Сен ўлим сочасан, мен эса Ҳаёт!
Гуноҳинг ювгин деб қошингга келдим,
Бир гуноҳинг бордир менинг қошимда.
Дерларки, шиоринг адолат эмиш,
Магар шундай бўлса, адолат қилгил!
Зеро, мен Онаман, адолатталаб!

Хоқон

Кескир сўзларингнинг шердек шиддати
Тингламоққа ундар, ўтир ва сўйла!

Аёл

Уммон ортидаги гўзал водийда,
Маскан тутиб балиқчи отам
Ва суюкли завжим билан
яшар эдик шодумон.
Уммонгамас, бахтга чўмар эдик,
айтиб шукрона.
Бахтимизни зиёда этган
Ўғлимиз бор эди, гўзалликда якто, ягона.

Хоқон *(аста ўз-ўзига)*

Худди менинг ўғлимдек...

Аёл

Чиройда танҳо, ақли ҳам расо!
Ўғлим олти ёшни қоралаганда,
Қора қузғун мисол қаллоб-қароқчи
Галаси талади юртни, элатни.
Отамни ўлдирди, эримни
Ва яна қанча бегуноҳни қонга белади.
Боламни ўғирлаб, зор-зор қақшатиб,
Кунимни тонги йўқ тунга улади.
Тўрт йилдирки, сарсон кезаман,
Мужда бормикан деб кўз қароғимдан.
Охир хабар топдим, сенинг лашкаринг,
Ўша қароқчиларни мавҳ этибди
Ва бори мулкани тортиб олибди.
Англадимки, кўзим қароси,
Сенинг тасарруфинг, сенинг мулkingда.
Сен уни албатта билмоғинг керак
Ва боламни менга бермоғинг керак!

(Аёллар кулиб)

1 - аъён

Ақлдан озибди...

2 - аъён

Девона, тентак!

Шоир *(жиддий тикилиб)*

Болам деган барча оналардек ақлдан озган!

Хоқон (ҳайрат билан)

Эй, аёл! Уммон ошиб, денгиз – сув кечиб,
Тоғу тошдан ўтиб, ўрмонлар кезиб,
Номаълум юртлардан қандайин келдинг?
На бирон ҳайвон, на-да инсон –

ваҳшийдан ваҳший.

Ҳеч нарса даҳл этмай келганинг ажаб?
Танда қуввати бор кимса сафар қиларкан,
Ожиз қолсам ишонганим шу деб яроғ тугади.
Қўлда қурол бўлса, қўрқувдан холи,
Ҳар жойда ҳадиксиз, шаҳлам юради.
Сен эса яроғ ҳам тутмабсан мутлоқ,
Азбаройи худо, ишонгим келмас.
Сени англамоғим учун менга айт!
Не хислатинг бордир, қандай синоат?..

Хор

1 - ровий

Шон бўлсин Онага, шарафлар бўлсин!

2 - ровий

Она меҳри чексиз, чегара билмас!

3 - ровий

Унинг сийнасидан жон топган жонзот!

4 - ровий

Инсондаги гўзаллик бори,
Сахий қуёш нуридан ва Она сугидан.

5 - ровий

Ҳаёт завқи шундандир,
Шудир тирикликнинг нашъу намоси!

Аёл

Денгиз ёқасида ўсган одамга,
Сув кечмоқ қийинмас ва боз устига,
Суюкли дилпоранг васлидир маёқ.
Балиқчи кемалар йўлимни ростлаб,
Оролдан оролга элтди беэиён.
Соғинчим сезиб ҳатто шамол келди эш,
Тоғу тошлар эса гов бўлмади ҳеч.

Она-чун боламиз ҳаргиз, ҳар ёшда...
Тўқсонга кирса ҳам онам бечора
Соч-соқоли қиров мўйсафид ўглин
Бирон-бир юмушга солмасам дейди,
Жонига ҳеч озор етмаса дейди.
Кузак эди бир кун хизматдан қайтиб,
Онам ҳузурига кирдим кўргали.
Ҳовлида туп анжир фарқ пишиб роса,
Кўзларни қувнатиб дурдек терилган.
Беихтиёр узиб олмоқчи бўлдим,
Дарахта тирмашиб гўдак боладай,
Бетизгин нафсимни қондирмоқчи бўлдим.
Шу пайт буни кўриб турган онам койиди:
“Дарахтдан туш, эй, сен тентак ҳувари,
Йиқилиб тушасан, лат еб бир сари.
Ўзим сенга анжир узиб бераман,
Тўқсонга кирсам-да тетикман ҳали”.

*(Енгил кулгу кўтарилиб, барча тасдиқ ишорасида бош
чайқайди.)*

А ё л

Топиб бер боламни хоқони замон!
Оналик бардошим синалди обдон...

Х о р

1 - р о в и й

Жаннат оналарнинг пойида дейди,
Пайғамбари замон, нойиби Худо.

2 - р о в и й

Зеро пайғамбар ҳам она зуреди.

3 - р о в и й

Барча набийларни, валий-авлиё,
Оналар келтирмиш ёруғ жаҳонга.

4 - р о в и й

Ўликка жон берган Исою Масих,
Оламни фатҳ этган Искандар Мақдун...

1 - ровий

Бу мунгли саргузашт афсона эмас.

2 - ровий

Гарчи афсонада ҳақиқат бешак.

3 - ровий

Энг мушкул дамларда ҳар қандай инсон,
Она деган сўздан топади нажот.

4 - ровий

Ҳаётми ёки ул арши аълода,
Дафъатан онани йўқлайди, бот-бот.

5 - ровий

Дастлабки сезгимиз, туйғу-ҳиссимиз
Она сути билан кирган танага.
Онамиз етаклаб мурғак вужудни,
Олам меҳварига ўтказиб қўйган.
Шул сабаб онадан ғурур ҳам, шон ҳам.

Шоир (чуқур ўйга толган шоҳга қарата)

Теран ўйга толдирди ғамгин ҳикоя,
Шоҳим хаёлингиз не манзилларда?

Хоқон (*хушёр тортиб*)

Мен тангри қули Хоқон, хоқони замон!
Неча йил яшадим кўҳна заминда,
Тилагим дунёни титратмоқ бўлди.
Қалбим қуёшини сўндиргани учун,
Ўлимни кўрқитиб, ўттиз йил мудом,
Ўғлимнинг хунини олмоқчи бўлдим.
Салтанатлар дея, кент-шаҳар дея,
Мен билан савашди не-не султонлар.
Аммо инсон дея бирор мард кимса,
Қаршимга чиқмади жонини тикиб.
Инсон бу бир хаски, назаринг илса,
Олчоқ қилиқлари ғашингни қўзгар.
Юмуши кемирмоқ қумурсқа мисол
Ва нафсини қондирмоқ ҳайвон сингари.
Бундай одамларга зарра раҳмим йўқ,

Қайга беркитайин, қандай яширай?!
Унутгандим уни ўша айрилиқ куни,
Ҳиссиз боқар эдим бори дунёга.
Во дариг, мана бу афтода она
Яна ёдга солди кўнгил мулкимни.
Исёнчи галалар каллаларидан
Минора қурганда титрамаган қалб,
Муштипар онанинг шижоатидан
Ларзага келдики, тоқатим етмас...
Мен тангри қули – Хоқон, хоқони замон,
Машриқдан Мағрибга қадар мулкимда,
Кимки бор, барига султонлик сўзим.
Излангиз, топингиз бу жасур аёлнинг ўғлини!
Топганки мардум бор, толейи кулгай,
Бошидан зар сочгум, тўйдим дегунча!

Ш о и р

Шоҳим фармонингиз муборак бўлсин!..
Аёл чехрасига инди табассум.

Х о қ о н

Эй аёл, илоҳо тилагинг ижобат бўлсин!
Аллоҳга омонатинг омонда бўлса,
Бағрингга қайтгуси соғу саломат.
Буюк зафарлардан, шону шавкатдан
Фалакка юксалган мўйсафид бошим,
Меҳробдан бошқага эгилган эмас.
Вале Сенга яккаш таъзим этаман,
Азму қарорингга, жасоратингга!
Зеро, Она туққан мени
ва покиза нур ўғлимни.

Ш о и р *(қувонч билан шеър ўқийди)*

Гулу юлдузлардан гўзалроқ не бор?
Сўрсалар айтгумдир севги шеваси!
Қуёш нур сочганда, ундан фусункор
Ошиқ дер – маъшуқам васлин шўбласи!

Биламан қаро тун юлдузлар чақноқ,
Ёз куни қуёш ҳам ёрқинроқ, нурли.

Севгилим кўзлари тундан қорароқ,
Кулгуси қуёшдан тафтли, ёқимли.

Бироқ куйланмаган энг гўзал алёр,
Оламу одамнинг илк ибтидоси.
Дунёнинг юраги, боқий барқарор
Она деган калом — борлиқ дуоси.

Х о қ о н

Аллоҳ ўз қудрату, муъжизаларин
Алқамоғи учун шоир зотини
Дунёга келтирган бўлса, не ажаб!

Ш о и р

Куллуқ тақсир, сўзларингиз рост.
Асли шоир танграмнинг ўзи,
Каломидур бизларга мерос.

Х о р :

1 - р о в и й

Бу кечмиш воқеа бари ҳақиқат!

2 - р о в и й

Сўзларимиз тасдиқ этар оналаримиз!

3 - р о в и й

Дарҳақиқат, боқий ҳақиқат!

4 - р о в и й

Жаҳонга донишу шоирни берган,
Баҳодир фарзандлар, олим уламо,
Инчунун дунёнинг бори корига
Яраган зотларнинг бунёдкори у.

5 - р о в и й

Абадий яралиш бор экан мудом,
Оналар яшагай ўлимни билмай!

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

Саҳна обод ва гузал шаҳар қиёфасида. Ўша ровийлар чиқиб келадилар.

1 - ровий

Онани улуглаб хўп алёр айтдик,
Оналар ҳақида ҳикоятлар кўп...

2 - ровий

Сўйлаганинг сари меҳринг тошади...

3 - ровий

Не меҳринг, ҳурматинг тоғдай ошади.

4 - ровий

Меҳр ҳам, ҳурмат ҳам бемисл аён,
Вале қудратига ақлинг шошади.

5 - ровий

Меҳри, қудратини кўрдик, куйладик.
Шарафлаб битилган қасидалар мўл,
Ва лекин тириклик юки ҳам оғир.
Ҳаёт лавҳалари ҳалқалар каби
Бир-бирига уланиб, охир-оқибат
Умр деган занжирни барпо этади.
Билҳақ, биз сўйлаган ёруғ қасида
Ўша умр деб аталмиш занжирдан ҳалқа.

1 - ровий

Демак, ҳикоямиз этади давом?

2 - ровий

Наҳот шоҳлар шоҳи чиқариб фармон,
Она фарзандини топмабди омон?

3 - ровий

Мухтарам жамоа, иштибоҳ этманг!
Шап-шакдан муродки пашмак емоқми?!

4 - ровий

Сўзни қайирмасдан нақдини сўйла!
Нораста ўғлига етишиб она,

Аллоҳга беадад айтиб шукрона,
Хоқони замонни қилиб дуолар
Она-Ватанига қайтди-ку, ана...

5 - р о в и й

Ҳа, ана, худди ўша бола
Кўчани чангитиб, қувнаб, қувалаб,
Бутун шаҳар аҳли ардоғида ўсиб унибди.

1 - р о в и й

Қаранг, бунчалар чиройли, фаришта монанд,
Кўзлари денгиз ранг, тиниқ ва мовий,
Сочлари қўнғир, тўлқинли, ё раб,
Фалат бир мафтункор, самовий рухсор!

2 - р о в и й

Гўзал қизга таъриф бергандек гўё,
Назокатла тасвир этасиз уни.
Эр ўғлон тавсифи ўзгача бўлар –
Келбати, чопқиру чапдастлигидан,
Бўлғуси паҳлавон шарпаси келар.

3 - р о в и й

Шамшир ясаб калтакдан, қамишдан камон
Ва ўқ-ёй тутиши гумон уйғотар.
Қароқчи қўлида тўрт йил салт юриб,
Савашдан, чопишдан, найза уришдан
Ва ўлжа деб аёвсиз талаш, топташдан
Сабоқ олмадимикан мурғак тасаввур?!

4 - р о в и й

Ёшлиқдаги олган илм бамисли
Тошга ўйилган нақш, абадий ўчмас.
Афсуски боламиз илм истаганда,
Жаҳолатга бошлагувчи ўзимиз.
Албатта тўғрилиқ бўлар сўзимиз,
Аммо ибратимиз, тутар йўлимиз
Сўзимиздан кўра ўтқирроқ сабоқ.
Ҳар қанча панд бериб, насиҳат айтманг,
Сўзингиз бошқа-ю, ишингиз бошқа,
Билингки, ақлга амал вобаста.

Бола деганнимас, кўрганин қилар,
Тафаккур ҳарорат бермасдан бошга.

5 - р о в и й

Алҳазар, алҳазар... ёмон ўйлардан,
Номарғуб қисматдан ўзи асрасин.
Наҳот тоғдай бардош, жасорат учун
Она шўрлик зиғирча бахт кўрмаса?!
Тилаги эди-ку луқмаи ҳалол,
Келин-кеват, қувноқ, шўх набиралар.
Ахир хоқони замондан адолат топган,
Наҳот чархи кажрафтордан марҳамат кўрмас?!
Қароқчи қўлидан дон чўқиласа,
Қароқчи тусига кирмас-ку ҳар кас.
Кўйинг, номатлуб хаёлни супуриб четга,
Она-ю болага нигоҳ қадайлик
Ва меҳр булоғидан қониб ичайлик...

Саҳна маркази ёришиб, суҳбатлашаётган Она ва ўспирин
намоён бўлади. Суҳбат асносида ўспирин қўлбола қурол-
яроғини ўйнаб, қиличини сермаб, найза ва ўқ-ёйни
шунчаки бир мўлжалга ўқталиб туради.

О н а

Ҳусну жамолинга тўймай термулиб,
Гоҳо кўзим тегишидан чўчиб кетаман.
Ота-боболаринг қонига тортиб,
Камол топганингдан завққа тўламан.
Куч-қувватга тўлиб, балоғат етиб,
Ўша аждодларинг кор-аъмолини
Олармикансан, деб умид қиламан.
Буванг моҳир ва машҳур балиқчи эди,
Отанг ҳам бировдан кам бўлмади шу йўлни тутиб.
Сен ҳам қазноқдаги чор тўрни олиб,
Тенгдошларинг билан денгизга отлан.
Тўринга мўл балиқ тушиб мабодо,
Овинг юрса билгинки, довинг юргани,
Касбу коринг марғуб хуш келиб Худога.
Ва боболар руҳи қўллабди сени...

Юрт корига, ота-она, яқинларига
Яроқли бир инсон бўлсинлар, дея
Улгу-ўғит бериб катта қиламан.
Кенг хонадон бўлиб, шаҳримиз ичра,
Дўсту ёр олдида обрў топасан.
Давру даврон суриб, ҳалол ризқ билан
Яна уйлар қуриб, юртга тўй бериб,
Шукру толе – орзу-ҳавас қиласан,
Ота-бобонг каби яшаб ўтасан.
Шу-да бир инсонга этуклик қисмат!
Саодат, давлат, шон, етуклик қисмат!
Ортиғи не керак, умрингга завол!
Ҳалолидан берсин, ҳалолдан ҳалол!
Ҳар ён ўзни уриб, беадад бойлик
Ва энгилтак умр истаган кимса,
Билгилки, барибир эътибор топмас.
Ҳаёт неъматини сарфлаб беҳуда,
Бир ҳунар тутмаса, барака кўрмас.

Ўғил

Она,
Мен бундай умрни қилмайман орзу.
Шону шуҳратлар-ла порлаган ёрқин
Бир тақдирни ўзимга кўраман раво.
Сен айтгандай, авом эл қатори эмас,
Ўзгача шарҳлайман ўз толеимни.
Ахир менга тенгдош шунча гўдакдан
Нега мени сайлаб қодир Худойим,
Кечмишим бу қадар нооддий бўлди?
Бир мени ўғирлаб қароқчи зоти,
Тақдирим номаълум юртларга отди.
Тубсиз йўқлик қаърида йўқолгандим-ку!
Ахир тангри иноят этиб,
Йиллар ўтиб, армонлар йитиб,
Мен яна бағрингга қайтдим-ку омон...

Она

Сени менга қайтарган тангримга ҳамон
Шукрона айтаман, аммо билгилки,
Тун кечалар йиғлаб, ёлвориб, чорлаб,

Қилган тавалло-ю, илтижоларим
Ва яна беадад машаққат чекиб,
Хавфу хатар демай, мен бир ожиза
Сени излаганим Аллоҳга етди.
Тинимсиз изиллаб, гирён юрганим
Тилакка еткарди, бўлиб мўъжиза...

Ўғил

Мўъжиза?.. Ҳа, она, айнан мўъжиза!
Шунинг-чун жўн тақдир истамам ўзга.
Кўрасан, пешанам қуёшдек порлоқ,
Худойим мен учун бўлак тўн бичган.
Кўрасан ва фахр этасан она,
Оналар ичида бўлиб ягона...

Она

Илоҳо фахр этай, бўлиб ягона!
Мен ҳам бахтинг балқсин дейман, аммо...
Шон-шуҳрат, давлатга етишиб яна
Довруғли онларинг тушумга кирар.
Шодланиб ғурурга тўлганим маҳал,
Сесканиб уйғониб кетаман алҳол.

Сўнг кўрқув ва ғашлик босар кўнглимни —

ўйлаб қоламан.

Қайдан бу марҳамат, ажабтовур бахт —

хушёр тортаман.

Саволлар қуюлиб, ҳаловат кетар,
Наздимда тушларим сароб ва рўё.
Ортингдан тун каби шарпа қоп-қора,
Жонингга жаҳд қилиб, ханжар ўқталар.
Шунда сен алқаган нурли истиқбол
Қум узра қурилган кошона мисол,
Жуда ҳам омонат, чиркин туюлар.

Ўғил

Кўрқма она, таъбир — тушингга инон!
Фалак бир айланди, энди ўғлингнинг
Манзиллари қутли, йўллари равон.
Ҳеч ким қайтаролмас мени азмиждан,
Лочин парвозимни тўхтатма сен ҳам.

Ва судралгич ҳадсиз қумурсқаларнинг,
Умрини тилама нотавон, мубҳам...
Мен уларни галалаб мана бундай
Аёвсиз ва ҳиссиз янчаман, тамом!

У ёғоч қиличи билан ердаги чумоли инларини ковлаб,
чумолиларни уриб-янчиб кўрсатади.

О н а

Эсингни йиғ,
Ўз ташвиши, тирикчилиги билан
Юрган бу жонзотда нима айб, тентак?!

Ўғил (*ҳаракатдан тўхтаб, онасини қучиб, эркаланиб*)
Ҳали бу тентак... дунёни эгаллаб,
Сени, э-ҳе, бошга кутарар бешак!..

Она ва ўғил манзараси қоронгилашиб, ровийлар чиқиб
келадилар.

1 - р о в и й

Гумону шубҳалар бежизмас, мутлоқ...

2 - р о в и й

Она бечорага яна кўргулик...

3 - р о в и й

Шўрлик, шўрпешана бўлмаса агар,
Шунча меҳр учун қайтарми хўрлик?!

4 - р о в и й

Йиғлоқи ўйлардан турайлик нари,
Наҳот ўғил сўзи келтирса хўрлик?
Ахир у-да инсон, орзу қилмоққа
Барча инсон каби бордир-ку ҳақи?!

5 - р о в и й

Баҳсу мунозара илмда яхши,
Ҳақиқат туғилар, йўллар очилар.
Кори аъмолимиз ривоят айтмоқ,
Касбимиз қилайлик сокин ва ҳалол...

1 - р о в и й

Орий рост... Ва лекин донишгўй тақсир,
Юраклар бир мунгли нолага мойил...

Мунгли қўшиқ таралади.

2 - р о в и й

Муғанний бир нафас тин ол, тарки ҳол,
Кўнгиллар йиғлайди, тинмоғи маҳол...

3 - р о в и й

Умр тошқин дарё, тинимсиз оқар,
Қувалашиб ўтар ой, йиллар тезкор.
Қани сонияни ушлаб қололсанг,
Агар вақт дегани измимда бўлса,
Онаю боланинг ғамсиз, беғубор
Қучишиб туришин сақлардим мудом.
Онанинг болага интизору зор
Қолишин хаёлдан ўчирар эдим.
Афсус...

4 - р о в и й

Афсусу надомат чекмоқни бас қил,
Тақдир кечмишидан кўз юммоқ мушкул.

5 - р о в и й

Алалхусус, ўғил юртни тарк этди,
Онасин боз фироққа дучор этди.
Бош оққан томонга йўл солди яккаш,
Гоҳи оч, гоҳи ризқ топиб йўлларда,
Иқболига пешвоз юрарди шитоб.
Неча кун деганда етишди ажиб,
Муаззам бир кентга, гавжум шаҳарга...

1 - р о в и й

Шаҳарки ташвиши ўйину кулги,
Одамлари бир-бирдан олишиб улги,
Эртаю кеч томоша ясоғин тузар.
Ажабтовур ҳол – сира англаб бўлмас,
Тирикчилик нима, даромад қайдан,
Қаерда бозору, қаерда гузар?

У ён бир маросим, бу ёнда тадбир,
Қай ерга борманг тўйхона, майдон...

2 - ровий

Тадбирлар бошида подшоҳнинг ўзи,
Бош майдонда ҳар кун бир мусобақа:
Гоҳ қиличбоз, гоҳ ўқ-ёй тортишуви,
Гоҳ полвонлар, гоҳ санъаткор олишар —
Ким ўзарга ҳофизлар айтишуви,
Муҳими подшоҳ назарин тортмоқ
Ва бирор мартаба, мукофот олмоқ.

3 - ровий

Шухратпараст хаёл-чун бу қулай имкон,
Ўғлон сизди, толеи шу юртда аён,
Омади чопиб қолса, бахт борар қаён?!

4 - ровий

Йигит ўзин майдонга — жангга урди,
Қилич, найза баҳсида, камон тортишда
Ундан зўри, унга тенги бўлмади.
Қароқчидан орттирган, ўлжа олиш —
Солишлик касбини енгиб бўлмади.

5 - ровий

Назаркарда бўлди шоҳга ҳунари, ҳусни билан,
Лашкарига қўшилиб жанг-жадалда иш берди,
Алалхусус, султонга энг яқин маҳрам бўлди,
Лашкарига йўлбошчи — олий кўмондон бўлди.
Хаёлига қутку-ю, юрагига ўт солган
Тилаклари ниш урди, фикрат ғалаён бўлди.

1 - ровий

Фотиҳлик ғарази кўп оғир юмуш,
Фатҳ этиш, фавт этиш оҳангдош калом.
Иккисин ораси бир лаҳзалик иш,
Вале шу лаҳзада уммон намоён.

2 - ровий

Кесмоқ, саваламоқ моҳият эмас,
У мақсад йўлида восита холос.

Бу иш шунчаки бир жаллодга ҳам хос,
Фотиҳ бўлак хаёлларга қўяди ихлос.
Усулу восита баридан мурад,
Кучиб бўлмас дунё — осмонни кучмоқ.
Нафси амморанинг ҳадду чеки йўқ,
Хаёл “дул-дул”ининг устида учмоқ.

3 - ровий

Не-не жаҳонгирлар ишидан огоҳ,
Не пирлар донишу илмидан гумроҳ,
Вале закосига куч-қувват, маёқ,
Ўша учқур тилак, маҳвкор иштиёқ.

4 - ровий

Билагида ғайрат, юрагида қўр,
Бари бос, бари янч, бари ол, дейди.
Эрмакда тўқилган илму ҳикматдан
Нари юр, нари бор, билу кул, дейди.

5 - ровий

Агар фатҳ этмаса юртларни фотиҳ,
Шонли миллий тарих, шаън-шукух қайда?
Восита мақсад-чун кечирилади,
Қолгани тафсилот, қолгани майда...

1 - ровий

Алқисса, маккор шоҳ ёвқур ўғлонни
Денгиз юртларини фатҳ этмоқ учун
Омонсиз қирғинга-жангга йуллади.
Дунёни эгаллаш ғаразидан маст,
Йигит ҳам ўйламай шоҳни қўллади.

2 - ровий

Денгиз бўйида бор эли, онаси,
Унинг камолига хайрихоҳ бўлган
Ватандошларидан зарра қилмай ор,
Ўз она шаҳрига от солди шахдам...

3 - ровий

Ана шаҳар ёнар, ҳар ён вайрона,
Дод-фарёд бетиним, кўзларда гирён,

Жанг-жадал ваҳшати, отлар сурони,
Яроғлар жаранги, ўлим даҳшати
Хаволарни тутмиш, қиёмат кўпмиш!..

Тасвирланаётган манзара шовқинлари ҳаммаёқдан
эшитилади ва бир оздан сўнг тинади.

3 - р о в и й

Тун оғди...

Ҳар қанча шиддатла урса-да ёғий,
Шаҳар деворларин тагида қотди.
Жонли чамбар қилиб ўради тугал,
Бир жон ҳам чиқолмас, ҳеч зоғ киролмас.

4 - р о в и й

Шаҳар аҳли қалъа туйнукларидан
Гулхан атрофида жам бўлган ёғий
Лашкарин кўрқувда кузатар эди.
Емга тўйган аргумоқ мисол кишнаб,
Қиличларин сирмаб ўт атрофида
Сакраб ўйнаётган барзангиларнинг
Қийқириқларини эшитар эди.
Ваҳмдан зада бўлган қалбларга эса
Ўлимнинг шарпаси қадалар эди.

5 - р о в и й

Ўлик босиб кетганди тор кўчаларни,
Ҳар хонадонда ингроқ, алаҳсираш, алжираш
Ва гўдаклар ноласи қулоқни тешар эди.
Барча гирён, жонсарак, жон деган сим-сим ҳалак,
Гўёки ҳар томондан душман пусиб келарди.

1 - р о в и й

Осмон тўла юлдузу, чақноғида фарах йўқ,
Сузиб юрган ойнинг ҳам чарчоғидан даракдек,
Хира тортган шўъласи ғусса юкин оширар.

2 - р о в и й

Ҳеч ердан нажот кутмай,
Толиқиб ғам-андудан
Ва сувсизлик, очликдан

Силла қуриб борарди,
Умид сўниб борарди.
Бутун шаҳар – борлиқни
Ўлим ҳиди тутганди.

3 - ровий

Ана шу қаро тунда
Кўчаларда саро-сар
Бир кўланка кезарди,
Бошдан-оёқ тим қора
Ридосига ўраниб,
Унсиз аёл юрарди.

4 - ровий

Кўркувдан зада бўлган
Мардумки кўргани чоғ
Беркиниб яширинар
Ёки қочган каби моховдан
Югуриб, шошиб кетар...

5 - ровий

Каттадан кичиккача, мушгукдан кучуккача...

Ровийлар саҳнаси давомида тасвирга монанд шаҳар манзараси
намоён бўлиб боради. Аввал она кўринади, сўнг бир неча
қўриқчилар билан ясовулбоши чиқиб келади.

Ясовулбоши (қўриқчилардан)

Бу ўшами?

1 - Қўриқчи

Ҳа, ўзи!

Ясовулбоши (аёлга яқинлашиб)

Сиз яна кўчада юрибсиз, хоним?!
Эҳтиёт бўлинг – кўз тикканлар кўп,
Бир кор-ҳол бўлса,
Айб қўёлмас уларга ҳеч ким...

(Қўриқчиларга қарата.)

Юринглар, кетдик!

1 - қўриқчи (ғазаб билан)

Она бўлмаганида, ҳисоблаб уни жосус,
Сўнгра нима қилишни ўзим билардим, афсус...

2 - қўриқчи

Шундоқ ҳам мурдадек бўлиб қолибди,
Билмасанг, танимасанг арвоҳми дейсан...

3 - қўриқчи

Арвоҳ эмас, Азроилга ўхшайди,
Қаерда пайдо бўлса, бахтсизликдан нишона...

1 - қўриқчи

Ёриб, бола туққан қорнини
Тилка-пора қилсанг бутун танини...

Ясовулбоши

Бўлди, бас!
Шундай ҳам таранг турган тоқатни тоқ қилмаларинг!
Болам дея кўрган азоби қолиб,
Бу шўрпешана яна шунча маломатга чидаб юрибди...
Кетдик, тезроқ қимирлаларинг!

Қўриқчилар ўтиб кетгач, саҳнанинг бошқа чеккаси ёришиб,
жасад тепасида тиз чўкиб туриб, дуо ўқиётган аёл ва унинг
атрофида бир неча афтодаҳол кишилар қиёфалари кўринади.

Она ўша аёлга яқин келади.

Она

Эринг ўлдими?

Аёл

Йўқ.

Она

Акангми ё уканг?

Аёл

Ўғлим, ўғлимни жон таслим этди.
Эрим уч кун бурун ҳалок бўлганди.

Она

Шўрлик, ёшгина жони савил кетибди...

Аёл (ўрнидан туриб)

Йўқ, ундаймас, Аллоҳга шукур!

Она

Нега шукур дейсан, ахир боланг-ку!
Фарзанд доғи она-чун ўлимдан оғир!

Аёл

Ўлимимга розиман мен ҳам...
Аммо шукур қиламанки,
Ўғлим Ватан деб жангда курашиб,
Ҳалол ўлим топди, мана булар гувоҳ.
(Турганларга ишора қилади.)
Енгилтак феълидан қўрқардим, рости,
Ўйинқароқ эди, маишатга ўч.
Ёлғон қутқуларга,
Ширин алдовларга берилиб кетиб,
Хиёнат йўлига кирмасми дердим...
Ана ёғийларга йўлбошчи йигит –
Шаҳримиз боласи – оқпадар экан.
Ҳамюрт она туққандур-ку ўша малъунни,
Яна қанча оналарнинг бағрин тиларкин?!
Лаънат бўлсин унга, туққан танга ҳам,
Ҳаром сут берганки, иблис тус олмиш.
Эй воҳ, асти розимасман у кўрнамакни
Жазосин бермаса, жонин олмаса!..

Она юзларини қўллари билан яшириб, югуриб кетади.
Кейинги кўриниш. Қалъа дарвозаси. Ўша яссовуллар.
Уларнинг олдига Она яқинлашади.

Она

Эй савоб топгурлар, ўлдилинг мени!
Хиёнаткор ўғил туққан Она азоби,
Таъна-ю маломат ўлимдан қаттиқ.

Яссовулбоши

Сиз инсонсиз, шу эл фуқароси,
Бу юртнинг тупроғи сизга ҳам азиз,
Унга душман бўлган ҳар кас
Сизга ҳам душман.

Она

Онаман мен, фарзандим бағрим,
Уни душман қилиб туққан менман-ку!
Шафқат тиламайман Сизлардан мутлақ,
Мени ё ўлдилинг
Ва ёки хузурига қўйиб юборинг!

Ясовулбоши

Биз Сизни ўглингиз гуноҳи учун ўлдиролмаймиз.

2 - қўриқчи

Ахир унга юртни сотгин деб
Ўгит бермагансиз, иснодга ботиб...

3 - қўриқчи

Бегойим, фарзанд деб Сиз чеккан азоб
Ва тортган машаққат ҳам уқубатлар
Эртак мисол бизга сўйланар эди,
Куй ва қўшиқларда куйланар эди...

1 - қўриқчи

Булбулдан қарқиноқ чиқибди, демак,
Шунча изтиробга солгунча Сизни
Ўша ўлкаларда йўқ бўлиб кетиб,
Худонинг қарғиши урмасми эди?!

2 - қўриқчи

Нега куйинасиз у нобакорга?

3 - қўриқчи

Бўлди, ярага туз сепиб, тилкаламанглар.
Ахир бу шўрликнинг алами ўзига етар.

Ясовулбоши

Хоним, ўглингиз Сизга ҳам ачинмас сира,
Демакки, шафқат ҳам қилмагай, асло!

1 - қўриқчи

Арзимаиди асиралikka ҳам демоқчимисиз?
Ундай бўлса бу аёлни тутиб турмоқнинг не ҳожати бор?
Боравермайдими иблис ўғли олдига...

2 - қўриқчи

Сотқин ўғил билан рўбарў бўлмоқ
Ўзи ҳам ўлимдан баттар ёмонроқ.

Она

Ҳа, ёмондан ёмон, аладсиз даҳшат!

Ясовулбоши

Дарвозани очинглар!

Дарвоза очилиб, она чиқиб кетади.

Ровийлар кириб келадилар.

1 - ровий

Дарвозамас, бамисли ўлат ғори очилди,

Она юрган она ер қонла бўялган эди.

Қадамида ўликлар —

Шаҳар ҳимоячиларининг пажмурда жасадлари...

2 - ровий

Она уларнинг олдидан бепарво ўтолмасди,

Ҳар бирига кўз ташлаб, танирди аллакимни...

3 - ровий

Мана, қонга беланиб ётар

Эрининг дўсти, қадрдон биродари.

Ўглин йўқотган кезлар аёлга ҳамлард эди,

Кема созлаб денгизга, довул тўфонлар узра,

Йўлин ростлаган эди,

“Боланг тирик, топасан!” дея қўллаган эди.

Омон қайтгач Ватанга, дўстим ёдғори сира

Камлик билмасин, дея ҳиммат кўрсатган эди.

4 - ровий

Унинг шундоқ ёнида қўшни — ҳамсоя йигит

Кўкка тикилганича, кўз очиқ қотган эди.

Онаси тўй дардида қайлиқ сайлаб юрганди,

Тенгдош эди ўглига, сирдош эди дўстига,

Уни ҳам Она дерди, гўё қариндош эди.

5 - ровий

Анави бошсиз тана аллакимни эслатар,

Эғнидаги кийими муаллимлик жомаси.

Ҳа, ўша муаллим – “болангиз бебош” деган.
У эса гина қилиб, уни койиган эди,
Ўғли қолиб, устозга танбеҳ айлаган эди.
Сезган экан бу зукко инсон,
Вақти келиб у бебош бола
Қанча бегуноҳни бебош этишин...

1 - ровий

Она борар экан ҳар бир шаҳидга
Аста таъзим қилиб, шивирлар эди.
Охират сўрарди Худодан,
Иймон тилаб ҳар биттасига.

2 - ровий

Она борар экан ғуссага тўлиб,
Туйқус тўхтадию, ортга ўгирди бошин,
Қадрдон шаҳрига узоқ тикилди,
Қароғида шашқатор ёши...

3 - ровий

Бирдан яна ростлади йўлин
Ва дадил борди ёғий чодраси томон.

Соқчи

Кимсан, қайга йўл олдинг?

Она

Йўлбошчингни онасиман, мени олиб бор!

Соқчи

Шахти-шиддатингдан сезилиб турар,
Она эканлигинг у мард ўғлонга.

Соқчи онани муҳташам чодрага бошлаб келади ва эшик олдидаги бошқа соқчига топширади. Соқчи кириб айтиши билан ўғил ичкаридан отилиб чиқади ва она-бола қучоқлашиб, узоқ туриб қоладилар. Сўнг икков чодрага кирадилар. Хона ичи шоҳона безатилган.

Ўғил

Келдингми, она!

Она

Келдим, ўғлим, дийдорингни жуда соғинган эдим,
Кўзларингга бир қур тикилай дедим.
Чақноқ кўзларингни кўрмаганимга,
Юрак тафтинг туймаганимга,
Неча замон бўлди, қанча сув оқди.

Ўғил

Мен ҳам соғингандим сени онажон,
Кўксингдан иссиғроқ бошқа бир нарса,
Ўзингдан меҳрли бошқа бир кимса
Учратганим йўқ, зеро теграм тула жон...
Тоғу тошда, дала-даштда сувсиз, емаксиз
Сарсон юрганимда толеим излаб,
Фақат сенинг ёдинг етказди мадад.
Энг оғир дамларда аламга ботсам,
Сени эслар, излар эдим кўзим жовдираб.

Она

Ҳа, кўзларинг ўша-ўша ёлқинли,
Худди юлдуз мисол порлаб турали.
Фақат, фақат энди самимий, шодон
Қарашлар ўрнини шиддат олибди.

(Сочларини силаб.)

Навжувон ёшингда сочларингга оқ оралабди,
Нечун ёш бошингга шунча ташвиш ортмоғламасанг?
Пешанангда ажин, юзинг салқибди,
Бу бедор тунларнинг таъсири билсанг.
Оҳ, қўзим, жигарим, азиз дилбандим
Юмушинг бунча кўп, бироз тин олгин.
Ташвишларни унутиб,
Баридан воз кечиб, яйраб қувонгин.

Ўғил

Оҳ, она, онажонгинам-а!
Дунёда ташвишсиз яшаб бўларми?!
Қара, мана бу атрофга...
(Хонадаги бойликлар, шоҳона ҳаётга ишора қилиб.)
Шулардан кечиб бўларми?!

Она (Энди атрофга тикилиб)

Худди шу алпозда кўрган эдим тушумда сени.

Ўғил

Тушингга ишон, деб айтган эдим-ку!

Она (Ўғлига тикилади)

Ҳа, ўша сен, туғилмасингдан тўққиз ой аввал
Мен таниган юрак,
Фақат кимхоб-ипакларга ўранган.

Ўғил (яна онани қучиб)

Тангрига шукрки, мени тушуниб, ҳузуримга келдинг...
Энди эртагаёқ бу тош шаҳарни ишғол этаман!

Она

Ўз шаҳрингни-я, шундайми?

Ўғил

Ҳа, шундай! Бир шаҳармас, бутун олам меники, она!

Она

Ахир шу шаҳарда туғилгансан-ку!
Бунча шон-шухратдан бадмаст бўлмасанг?!
Кечагина қадду бастингга боқиб,
Ота-бобонг хоки ётган шу юртга
Муносиб бир ворис ўстирдим, — дея
Фурурланиб мақтанган эдим —
Ворис бўласан деб эзгуликка, бунёдкорликка.
Шаҳримизнинг ҳар тошида ажодларинг изи бор,
Улар қурган ва яратган сенинг иқболинг ўйлаб.

Ўғил

Мен дунёда туғилиб, дунё учун яралдим,
Ҳали уни ҳайратларга кўмаман!
Ҳеч бир нарса шиддатимни тўсолмас,
Аммо бу шаҳар оёғимга кирган зирапча мисол,
Қайтармоқчи бўлар шаштимдан.
Аслида-чи, аслида унда,
Сен бор учун бу уяни бузмай тургандим.

Она

Ахир шу уяда туғилганмиз отанг ҳам, мен ҳам!
Унинг ҳар қаричи қадрдон менга.
Отанг билан кечган бахтиёр кунлар,
Вужудим оналик ҳиссидан титраган онлар,
Сени туғиш азоблари, уйқусиз тунлар –
Бари-барчасига шу тош уйлар гувоҳ.
Асли сенинг жажжи оёқларинг ҳам
Қувват олган ўша тошлардан.

Ўғил

Тошлар – соқов,
Агар уни сўзлатмаса инсоннинг иродаси.
Мен уларни сўзлатаман, топиб чорасин,
Керак бўлса ҳатто тоғлар шарафлайди
Менинг отимни!

Она

Одамларчи... улар нима дер?

Ўғил

Одамларми?.. Одамлар пода,
Улар бари етовга муҳтож.
Фақат шамшир – сиёсат билан
Тутиб турмоқ лозим уларни.
Кимнинг сиёсати ўткироқ бўлса,
Ўшани алқайди қўрққани учун
Ва ҳатто қаҳрамон деб кўтарар бошга!

Она

Сўйлаганинг сари бошим ҳам бўлар!
Ёвуз шухратингга ҳайкал қўймоқчимисан?
Қиёфанг гўзалу, қалбинг мунча тош қотган?
Ўйнаб туриб, ўлдирмоқлик одатинг бўпти!
Чиқиб қара майдон узра қонга беланиб,
Қанча қадрдонинг ўлиб ётибди.
Мен уларни кўрдим, кўргандан кўра
Кўзим оқиб тушса яхшироқ эди.
Ҳаммаси кунингга яраган қардош,
Мен тўйингга чақирмоқни орзу қилганлар,
Қиличингдан қирғинбарот бўлиб ётибди.
Қандай чидай бу кўргуликка!
Сен мавҳ этган ҳар битта жоннинг

Неча яқини бор таъзия очган.
Ахир энди улар ҳам тирик ўлик-ку!
Шу инсонлар сени қаҳрамон дерми?!
(*Бир оз тин олиб.*)

Қаҳрамон, энг аввал яраттувчидир!
Яхшилик уруғин сепгувчи, ўлимларни енгувчи зот
Мангу қолар эл хотирасида!

Ўғил

Она, беҳуда дийдиё кўнглим юмшатмас,
Денгиз эмас, қонлар кечиб етгум мақсадга.
Чунки менга бош эгмаган душмандир бешак!
Қайда кўрдинг ё эшитдинг фотиҳ зотини,
Қон тўкмайин тарихларда изин қолдирган.
Хўш, ўша буюк зотлар номи ўчдимми?
Фатҳ этилган қайси шаҳар, эл-улуснинг бирор фуқаросин
Исми битилибди китоб қатига?
Мени айблама, қардошларинг ғорат этдинг деб!
Ҳамшаҳар бўлгани учун ҳам менга,
Улар авлодлари фахр топгуси.

Она

Нақадар даҳшатли фикру ўйларинг!
Наҳот шон топишнинг яккаш йўли шу?!
Муаззам шаҳарлар, ўлмас обидалар бунёдкорлари
Ва яна тириклик, ёруғ завқ учун
Умрини тикканлар боқий эмасми?!
Танлари тупроққа қоришсада гар,
Номлари минг йиллар қатида зарҳал!..
Менга ҳам шараф-шон бегона ҳисмас,
Ҳар қандай юракда ёлқин бор экан,
Шубҳа йўқки, ёнида тилаклар ҳам бор.
Фақат бу андиша ҳасад, зулм биланмас,
Ҳавас-ла ниш урса тотли, пойидор.
Сени дабдабалар ичра кўрсам гар,
Тушумда бўлса-да гурурим бисёр.
Ўғлим-ку дер эдим, боладай сакраб,
Қондириб дил нафсим балойи ғаддор...
Бироқ, бироқ қара, она шаҳрингга бир боқ!
(*Чодра эшигидан кўринаётган шаҳарга ишора қилади.*)

Ўғил

Нима кўринарди, ҳар ён тим қора.

Она

Ҳа, қоп-қора, бирор уйда
Йилт этган шуъла йўқ, барча мотамда.

Ўғил

Кўрққанидан улар чироқ ёқмаган,
Лашкарлар нигоҳин тортмасин дея.

Она

Йўқ яхшироқ тикил, қулоқ сол, қара,
Деворлар қуриган қонлардан қора,
Унсиз нолаларга кўмилган шаҳар.
Ўлимнинг шарпаси ҳар уйда кезар,
Кўрган сари юрак зириллар.
Ахир шаҳардаги ҳар гиёҳ, ҳар чўп,
Ҳар битта хонадон, ҳар битта инсон
Шунчалар яқинки, қардош, қадрдон,
Гўё барчасига онаман, ишон!
Наздимда ҳаммаси менадан умидвор,
Худди, худди Она келтиргувчи
Ризқни кутган полалон мисол.
Билиб қўй, оналар ҳаёт тиргаги,
Ўлим, вайроналар фиғон ундаги.
Туғилган шаҳрингдан жовдираб боққан
Фарёд чекиб боққан минг-минг кўз ҳаққи,
Ҳаёт деб аталмиш тансиқ сўз ҳаққи,
Қирғинларни тўхтат, урушни бас қил!
Буни онанг айтган сўнгги сўз деб бил!

Ўғил (*ўйланиб туриб*)

Барибир оламан, қаттол шаҳарни!
Ўжарлиги учун ўчим оламан...
Балки...

(*қиличини ўйнатиб*)

Бирдан ёприлармиз шу қаро тунда,
Қуёш нур сочганда ўлдирмоқ қийин.
Қиличнинг тиғида нур ўйнаганда,

Кўзни қамаштирар ёрқин жилваси,
Ва урган зарбларинг хато кетгуси.

О н а

Сира сесканмасдан, им қоқмай мутлоқ,
Қандай айта оласан бу сўзларни сен!
Эй, қодири худо!
Бардошим синама бунчалар, асло!
Мен ҳам фуқароман юртимга, болам,
Ва сенга онаман, оплоқ сут берган.
Қалбим тарозусин бир палласига
Юртга муҳаббатим кўйилса агар,
Иккинчи паллада ишқинг пойдор,
Қай бирининг тоши босар билолмам сира,
Икки муҳаббатла ёнаман такрор ба такрор!..
Бери кел, ўғлим! Жуда чарчабсан,
Болалик дамларинг эслаб, кўксимга
Бошинг кўй, кўзинг юм, ором ол бир зум!
Худди ўша қувноқ ва беғубор
Барчага суюмли чоғларинг каби...

Ўғил

О, онажон!
Кўксингга бош кўйиб ухлаб қолишни,
Соғингандим анчадан буён...

Онасининг тиззасига бош кўйиб, кўзларини юмади. Она
меҳр билан ўғлининг қўнғир сочларини сийпалаб ўтиради.

Ўғил *(кўзи юмуқ ҳолда)*

Бу дунёда фақат шон-шуҳрату
Сени севаман, она,
Мени шундай қилиб туққанинг учун.

О н а

Аёллар-чи?
Ишқингда куйганлар кўпдир?

Ўғил

Сон-саноғи йўқ.
Ўта ширин нарсадек, тез жонга тегади улар.

Она

Нима, фарзанд кўришни истамайсанми?

Ўғил

Нега керак?

Уларни ҳам ўлдиришлари учунми?

Менга ўхшаган бирорта чиқиб,

Уларни ўлдирса оғир ботади.

Унда мен кексайиб, куч-қувват кетиб,

Хунун ололмайман аламда қолиб.

Она (*хўрсиниб*)

Чиройлисан ўғлим, бироқ, чақмоқдек изсизсан...

Ўғил (*ётганча кулиб*)

Ҳа, она, худди чақмоқдек...

Ўғил ухлаб қолади. Шу пайтда она ўғлининг юзига қора рўмолини ёпиб, унинг юрагига ханжар санчади.

Она

Вужудингнинг энг суюк жойига ботирдим ханжар,

Юраккинанг эди мен-чун бебаҳо, буюк.

Ҳайҳот, билмай қолдим, қора экан ул,

Қора экан – куюкдан куюк!..

(*Бирдан чўчиб кетиб.*)

Эй, қодири худо, нималар қилдим?!

Шайтон вавасаси чулғади мени.

Кимга қўл кўтардим, кимни ўлдирдим?

Ахир ҳар жонзотни яратган ўзинг!

Ғунча очилгунча умр бериб кимга,

Кимларга боқий ҳаёт бағишлаш

Сен битган қисмат-ку!.. Шак келтириб мен,

Осий хирқасига ўранмадимми?!

Алҳазар, алҳазар!.. Гуноҳим чексиз!

Лаънатларга кўмдим Она номимни.

Яратиш қудрати ато этилган,

Абадий шонимни топтадим, тепдим...

О, иблис хаёллар, кетингиз нари,

Мен ахир юрт дея, шу Ватан дея,

Неча қиз-ўғлоннинг тақдири дея,
Бир маълун сотқинни қатл этдим-ку!
Наҳот бу журъатим ювилмас гуноҳ?
Ахир фуқароман она-Ватанга,
Демакки, фарзандлик бурчим бажардим.
Қани бирор мардум мени айблаб кўрсин?!
Ҳимоямга турар омон қолган эл!
Балки осмон қадар шарафлаб номим,
Ҳайкал тикламоққа боғлардурлар бел?!
Ақлдан озаяпман шекилли, ё раб!
Нима бу — ожиз илинж, тубан истак —
Ўзни оқламоқми ё алдамоқми?!
Маккор хаёл фикримга қутқу солмоқда...
Тўхта, тўхта сен эй манфур фикратим!
Асли шонпараст ҳис, ифлос нафс, риё
Менинг ўз қонимда пинҳонмасмиди?!
Ўша тушларимда ўғлимни кўрсам,
Кимхобу зар ичра бою бадавлат
Ва шон-шараф отлиғ арғумоғида
Ажабланмасдим-ку не иноят деб?!
Гўё худди шундай бўлмоғи шартдек,
Кибрланар эдим ўғлим менинг, деб.
Ҳатто ёғийларга бош бўлиб, келиб,
Ўз элин чопсаю, мард-чапдаст деса,
Нодўстнинг сўзига чиппа ишондим.
Виқорла ўшшайиб гурурландим ҳам...
Алҳазар, алҳазар!..
Эй воҳ, аслида-ку ўғлимга эмас,
Авалло ўзимга ҳукм ўқибман.
Ўз-ўзимга ханжар санчиб, маҳв этибман...
Болам, мени кечир, сўқир онангни!
Ўз ҳолимни билмай, ҳолимга солдим.
Шону шуҳрат отлиғ совуқ жозиба
Қалбни заҳарлашин сезмайин қолдим.
Энди заққум босган жонсиз танамни
Кўтариб юрмоқлик нимага керак?!.

Ўзини ўлдирмоқ учун ханжарни шахд билан боши узра
кўтаради ва ханжар чодир туйнугидан тушаётган тонгги қуёш
нуридан ялтираб, жилваланиб, она кўзларини қамаштиради.

Ва у шу ҳолатда тўхтаб қолади.

Она

Ўғлим, билиб айтган экансан,
Қуёш нурларида ханжар санчимоқ
Осон эмас экан, ва лекин
Оғриқли юракни топмоқ қийинмас!..
О ҳаёт, бунчалар аччиқ ширинсан?!
Жозиб жилваларинг кўзларни олар.
Мен сендан боламни узган бўлсам-да,
Болаларин қайтардим Она бағрига.
Ватан, ватан..
Фарзанд бўлиб сенга боримни бердим,
Энди фарзандим-ла қоламан, ё раб!

Ханжарни ўз кўксига санчади.
Мунгли кўшиқ таралади. Ҳорғин ва маъюс ҳолда ровийлар
кириб келади.

1 - ровий

Нақадар аламли ва мунгли қисса!

2 - ровий

Ўғил тушунмади, Онанинг
Яратувчи эканлигин,
Асрагувчи эканлигини.

3 - ровий

Бироқ яратганига ким даҳл қиларкан,
Уни омон қўймас шердай ўкириб.

4 - ровий

У ўлимга абадий душман!
Ажал уругини сочгувчиларга
Қаҳри ҳам шафқатсиз ёғар бегумон.

5 - ровий

Афсус, ўғил билмади бунни,
Қалбни маҳв этгувчи қутқуга учди...

Ҳаётбахш куй садолари тарала бошлайди.

1 - ровий

Эй, муганний, сурудинг бошла!

2 - ровий

Оҳангингда янграсин ҳаётга алёр!

3 - ровий

У шундай неъматки, мангу барқарор!

4 - ровий

Чунки уни асрагувчи Она зоти бор!

5 - ровий

Она ва ҳаётга эш бўлиб мудом,
Барчамизга азиз Ватан аталмиш калом!

1 - ровий

Бирини-биридан айириб бўлмас.

2 - ровий

Уларга садоқат-саодат абас!

3 - ровий

Эзгулик ниш урса инсон дилида.

4 - ровий

Ватан обод, ҳаёт боқий, Она тилаги шу-да!

5 - ровий

Муғанний, савти соз авжига минсин!
Ҳаёт, Она ва Ватан деганлар муродга етсин!

Куй авжланиб, тантанавор янграйди.

Парда.

2005 йил

ДИСКОТЕКА

2 қисм, 7 кўринишли замонавий ёшлар ҳаётидан сахналар

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Ойбек – Иқтисодиёт коллежининг охирги курсини битириш арафасида турган жисмоний бақувват, кўркем йигит.

Сабоҳат – Ойбекнинг собиқ синфдоши – тиббиёт коллежи битирувчиси.

Дилбархон – 42–43 ёшларда, Ойбекнинг онаси, мактаб муаллимаси.

Шавкат – 46–47 ёшларда, Ойбекнинг отаси, университет доценти, филолог.

Зоир ота – 80 ёшларда, Шавкатнинг отаси.

Мастурахон – 40–42 ёшларда, Сабоҳатнинг онаси.

Малоҳат – 14–15 ёшларда, Сабоҳатнинг синглиси, мактаб ўқувчиси.

Гулнора – 36–38 ёшларда, Сабоҳатнинг холаси, замонавий аёл.

Санжар

Равшан

Феруза

Қундуз

Воқеа шу кунларда, Тошкент шаҳрида бўлиб ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Театр сахнаси тўлиқ дискотека шаклида жиҳозланган. Овоз кучайтиргич аппаратлари ўрнатилган. Кичик сахна – эстрада. Диск-жокей эҳтирос билан бугунги дискотека репертуарини тушунтиради, сўнг навбати билан сахнада 17–19

ёшлар чамасидаги бир неча йигитлар замонавий эстрада кўшиқларини куйлайдилар. Гоҳи машҳур чет эл хонандалари ижросидаги эстрада кўшиқлари ёзилган дисклар кўйилади. Дискотекага келган ёшлар – спектаклга келган олий ўқув юртлари, коллеж ва лицей талабалари, юқори синф ўқувчилари ўйин-кулгу билан машғул.

Ойбек, Сабоҳат, Равшан, Феруза, Санжар атрофдаги тенгқурлари билан рақсга тушмоқда. Ойбек гоҳ ажралиб, ўртоқларига поп ёки рок, данс ва ҳоказо ўйинларини намойиш этиб, улар ҳақида айрим маълумотларни ҳам гапириб туради, керакли ҳаракатларини аввал ўзи кўрсатиб, қолганларни ҳам шу тахлит ҳаракатлар қилишга ундайди. Барча кўшилади. Юқорида бар – турли ичимликлар, шарбат қутилари билан безатилган. Куйироқда мўъжазгина стол ва стуллар. Даврага чиқмаганлар сув, кола, турли шарбатлардан ичиб, бутерброд, гамбургерлар еб ўтиришибди. Дискотека ниҳоятда қизгин. Мусиқа ва рақслар авжига чиққанида рақсга тушаётганлар орасидан Сабоҳат ажралиб чиқиб, чеккароқ столда якка ўзи кола ичиб, рақс тушаётганларни кузатиб ўтирган Қундузнинг олдида яқинлашади.

Сабоҳат. Қундуз, томоша қилиб ўтираверасанми?!
Рақсга тушмайсанми?

Қундуз. Нима халақит беряпманми? Маза қилиб томоша қиляпман... Ана, қара, Ойбекни... роса келиштириб ўйнайди-да. Эҳтиёт бўл, йигитингни тортиб олишмасин, атрофидан қизлар кетмай қолди.

Сабоҳат. Нима қилибди? Чиройли ўйнаганга ҳамма эътибор қилади-да. Ойбек ҳам рақсга тушяпти, ҳам бошқаларга ҳаракатларни ўргатяпти. Диск-жокейниям бир чеккага чиқариб қўйди.

Қундуз. Рашк қилишниям билмайсан-а, Сабо?!

Сабоҳат. Рашк, шубҳа ишончсизликдан келиб чиқади. Мен Ойбекка ишонаман...

Қундуз. Жуда соддасан-да! Ҳозирги йигитларга ишониб бўларканми?! Бойваччароқ ликилдоқларни кўрса, оғиб кетаверади ўшаларни кетидан. Ана, биттаси келяпти, бўғриқиб...

Санжар шодон ҳолда, ўйноқлаб келиб, Қундузни яримлаган “кола”сини олиб, бутилкадан кўтаради.

Қундуз. Бунча ютоқмасанг, тиқилиб қолмагин, тагин.

Шу тобда Санжар қалқиб кетиб, Қундузга оғзидаги
“кола”сини пурқаб юборади. Сабоҳат кулади.

Қундуз. Э-эй, жиннимисан, Санжар?!

Санжар. Сув ичаётганда илон ҳам чақмас экан. Сен бўлса, “вишиллаб” турасан. Мана, ўзингга-ўзинг қилдинг. Сабога ўхшаб жим ўтирсанг, ҳеч нарса бўлмасди. Юрларинг, рақсга тушамиз. Нимага келгансанлар бу ерга ўзи?

Сабоҳат. Санжар, беодоблик қилиб, кечирим ҳам сўрамайсан-а?

Қундуз. Шу кечирим сўрайдимми?! Калламни олиб ташларман...

Санжар (*сурларча*): Нима ман, парот қилдимми? Ҳаммадаям бўлади-ку, тўсатдан.

Қундуз. Ойбек тўсатдан акса урсаям узр сўрайди.

Санжар (*жаҳл билан*). Ман Ойбек эмасман!

Қундуз. Бўлолмайсан ҳам!

Сабоҳат. Қўйинглар, болалар.

Шу сонияда уларга шодон ҳолда ўйноқлаб Феруза
яқинлашади.

Феруза. Эй, ўйнаб олсаларингчи мазза қилиб. Бирпасдан кейин дискотека ёпилади-ку! Санди, Сабо, Қундуз юрларинг...

Қундуз. Э, сан бормидинг энди. Бор, сакрайвермайсанми?!

Санжар. Бўпти, жириллайверма! Бошқа “кола” олиб берсам қутуламанми?!

Феруза. Ҳаммамизга, гамбургери билан... Ўзи нима муносабат билан бу ерда ўтирибмиз?

Санжар. Қундузни қовоғи очилсин, чакаги ёпилсин деб (*бар томонга кетади.*)

Қундуз. Ўв, оғзингга қараб гапир! Зормасман ўша сан олиб берадиган “кола”га.

Сабоҳат. Қундуз, қўйсанг-чи, ҳозир бир ишқал чиқарсан!

Қундуз (*зарда билан*). Ўзини кўрмайсанми, қўполлигини!

Сабоҳат. Сенга эркалик қилди-да. Ҳам ламиз бир-миз-ку! Бир-биримизга ҳаддимиз сифганидан шу нақа қилди. Хафа бўлма!

Феруза. Қизлар, ўйнайлик, юрийлар...

Равшан (*даврандан чиқиб, қизларга қараб келади*). Эй, ҳозир бирпасда тугайди дискотека, маза қилсаларинг-чи!

Феруза. Мен ҳам шуни айтяпман-да...

Бир қўлида гамбургерлар тахланган тарелка, иккинчи қўлида учта “кола” кўтарган Санжар столга яқинлашади. Феруза қийқириб юборади.

Санди, даҳшат-ку, зўрсанда ўзинг!

Қундуз (*Ферузага зарда билан*). Очингдан ўлиб қоляпсанми, намунча ютоқасан?!

Равшан. Э... э... “Пир” экан-да бугун...

Сабоҳат. Ойбекниям чақирайлик...

Равшан. Ойбексиз ҳеч нарса ўтмайди-а, томоғингиздан?!

Феруза: Тўғри-да, ҳаммамиз бирга ўтирайлик деяпти, Сабо.

Ойбекни чақирайшади. Олтовлон стол атрофида жам бўлишади. Айримлар тик, баъзилари ўтирган ҳолатда.

Равшан. Дискотека деган нарсани чиқарган одамга қойилман-да!

Ойбек. Ҳа, ўзиниям унутмаган, ўзгаларниям.

Феруза. Бу нима деганинг?

Ойбек. Айтмоқчиманки, дискотекани ўйлаб топган одам аввало чўнтагини ўйлаган. Ўзи бошида энди-энди грампластинкалар чиқа бошлаган пайтда пластинкалар сақланадиган жавонни дискотека деб аташган. Ресторан, барларда шунақа жавонлардан пластинкаларни олиб, қўйиб турадиган махсус одамлар бўлган.

Равшан. Чой-чақаси тузуккина бўлган бўлса керак-де, а?

Санжар. Албатта, нима сенга текинга қўядими! Кейин дуч келган музикани қўявермайди-ку! Одамларни хоҳишига, дидига қараб танлаб қўйганда пластинканиям...

Ойбек. Тўппа-тўғри. Худди ўшанақа одамларни диск-жокей дейишган. Қараса, одамларга шу нарса ёқяпти. Улар

бир жойга йиғилиб олиб, ўйнайди-кулади, мазза қилади. Мазза қилиш эса пул туради, тушундингми?

Санжар (*маъноли кулиб*). Мазза учун доим пул тўлаш керак, шунақами?

Қундуз. Нима, олган нарсаларингни миннат қиляпсанми?

Санжар. Сасима-ўв, бугун чап томонинг билан турганмисан?

Сабоҳат. Болалар, уришаверманглар ҳадеб!

Ойбек. Санжар тўғри айтяпти. Мазза учун доим пул тўлаш керак. Ҳеч ким бекорга иш қилмайди.

Қундуз. Нима деяпсан, Ойбек? Ҳовлимиздаги чолкампирларни қандай иши бўлса, югуриб-елиб, бажариб юрасан-ку! Ё улар ҳам бекоргамасми?

Ойбек. Чолкампирлар бошқа. Улар кекса, қарашадиган кишиси йўқ, раҳмим келади.

Равшан. Ҳамма ҳар куни савоб иш қилиши керак, тўғрими?!

Ойбек. Тўғри, савоб иш қилиш керак... Шиорлар ҳам бекорга эмас. Бир нарсага эътибор қилганмисизлар? Кўчаларда, кўринадиган жойларга ҳар хил шиорлар осиб ташланган. Шуларни олдидан ҳамма бепарво ўтаверади. Қизиғи шундаки, кунига ўн марта ўтсак, ўн марта кўз қиримизни ташлаб, ўқиб қўямиз-у, барибир аҳамият бермаймиз. Қачонки ҳаётингда шиорда айтилган гапга мос воқеа юз берса, шунда уни қадрини ҳис қиласан. Шиор шунчаки сўзлар эмас, энди у ҳодисага айланади, сен учун маъно-мазмун касб этади. Шунинг учун қачон ўша шиорни ўқиб қолсам, бирдан ўзимга савол бераман — «бугун нима савоб иш қилдим?» деб. Кейин ўша ҳовлимиздаги қариялардан бир хабар олиб қўяман.

Феруза. Ана, беминнат, бекорга иш қиларкансан-ку!

Ойбек. Очиги, буниям бекорга деб бўлмайди. Савоб иш қилиб ҳам мазза қилиш мумкин. Муҳтожларга ёрдамим тегса, ич-ичимдан ҳузур қиламан.

Сабоҳат. Қанийди, ҳаммаям шунақа ҳузур қилса?!

Санжар. Муҳтож одам — қўлидан бир иш келмайдиган, ношуд одам дегани. Бунақаларга ачиниш керакмас...

Қундуз. Эшитдингларми, бу гадоёгаям бир тийин бермайди.

Феруза. Жуда оширвординг...

Санжар. Тўғри, бермайман! Нега берарканман?! Га-
дойларни дастидан кўчада бемалол юролмайсан, маши-
нада светафорда тўхтолмайсан.

Равшан. Машинада-ку эшик ойнасини ёпиб олиб, без
бўлиб ўтираверасан, охири тоқати-тоқ бўлиб, ўзи кетиб қолади.
Катта кўчадаги, парклардаги гадойчалар ёмон. Исқирт кули-
ни оёқ-қўлларингга теккизиб, хиралик қилаверади.

Ойбек (*Сабоҳатга маъноли кулиб*). Айниқса, қизи бил-
лан кетаётганлар бўлса, ёмон ёпишади-а?

Феруза. Уялганидан ҳам бериб юборади, дейди-да.
Улар ҳам анойимас. Болачаларни орқасидан оналари ўрға-
тиб туради...

Санжар. Хўш, шулар бечорами?! Шуларга ёрдам бе-
риш керакми?!

Ойбек. Йўқ, булар муҳтож эмас, ғирт текинхўр! Улар-
га садақа берган одам адашади. Биологияда ўқитишган-ку,
ҳар қанақа микроб текинхўрлик ҳисобига урчиб кетади.
Шулардан қутулай, деб ўшаларга садақа бердингми, та-
мом, улар текинхўрлигини давом эттираверади. Билиб-бил-
май ўзимиз айбдор бўлиб чиқамиз шунақа ишларда.

Қундуз. Қизиқсан-а, Ойбек! Бир муҳтож дейсан,
бир текинхўр. Қайси гапингга ишониш керак?

Ойбек. Мени ҳамма гапимга ишонавер.

Феруза. Нима, гадойларни муҳокама қилишга кел-
ганмизми?! Бўлди, туринглар, рақсга тушамиз...

Санжарни қўлидан тортиб, иккови рақс тушаётганлар
даврасига қўшилишади.

Равшан (*Ойбекка қарата*). Анаву кунги учрашувда
ҳазиллашмадингми, Ойбек?

Ойбек. Ахир қўл ташлашдик-ку!

Равшан. Тўғрику-я, лекин... Уйингдагиларга нима
дейсан?

Ойбек (*ўйланиб*). Билмадим, энг қийини – адамлар...
Ойим тушунадилар, уларни кўндирса бўлади. Аммо адам-
га тушунтириш оғир. Бирдан ёниб кетадилар...

Қундуз. Нима ҳақида гаплашяпсизлар? Биз ҳам бил-
сак бўладими?

Равшан (*ҳазил билан*). Болатой, ҳар нарсани вақти-соати бор. Кўп билсанг, эрта қарийсан.

Қундуз. Вой, савил-эй, жуда доно бўлиб кетибсизларми?!

Сабоҳат. Бир-биримиздан ҳеч нарсани яширмаймиз деб келишувдик-ку!

Ойбек. Йўқ, сир эмас, қизлар. Фақат ҳали хом гап. Шунинг учун очиқ айтмай турибмиз.

Равшан. Тушунмаяпман, Ойбек! Бир қўл ташлашдик дейсан, бир хом гап дейсан?..

Ойбек. Ўртоқ, гап битта, ниятимдан қайтмайман! Фақат уйдагилар билан боғлиқ муаммони ҳал қилиш керак дедим-ку. Шунинг учун ҳозирча очиқ айтолмаяпман.

Қундуз. Ҳамонки гап бошладингми, айт!..

Равшан (*кулиб*). Бўлмаса Қундуз “гарс” ёрилиб кетади...

Сабоҳат. Қўй, Қундуз! Айтиб бўлмайдиган гапдурда... Вақти билан билиб олармиз...

Қундуз (*Сабоҳатга*). Ҳа, писмиқ. Сени ҳам тилинг бир. Ҳаммасини биласану, сир сақлайсан...

Ойбек. Сир эмас, дедим-ку, Қундуз. Шунчаки пишмаган бир гап — ман мустақил бўлмоқчиман.

Қундуз (*энсаси қотиб*). Қанақа мустақил? Қулоғимга лағмон осмоқчимисан?!

Равшан (*истеҳзо билан*). Нега тушунмайсан?! Мустақиллик деган сўзни бир кунда юз марта эшитасан-ку, шу-да!

Қундуз. Сиз кўп алжираманг. Биз ҳам жуда тупой эмасмиз!..

Ойбек (*кулиб*). Прикол! Ясадинг, Қундуз!

Қундуз (*жаҳл билан*). Борларинг-э, ман сенларни одам десам... (*ўрндан туриб нари кетади*.)

Сабоҳат. Жуда оширворасанлар-да... (*Қундузни юлатиш учун туриб кетади*).

Равшан. Хафа бўладиган гап қилмадик, шекилли?

Ойбек. Қундузнинг жаҳли бурнини учида туради. Лекин юрагида кири йўқ. Кўнглидагини шартта айтади-қўяди.

Равшан. Шунинг учун уни кўпчилик “ҳазм қилолмайди”да. Биласан-ку, мактабда уришмаган ўқитувчиси қолмаган эди.

Ойбек. Тўғри, лекин шу характери учун ҳам ҳурмат қилса арзийди. Эсингдами, кураторимиз ҳадеб бўлар-бўлмасга пул йиғаверганда, фақат шу қиз: «Сиз ўқитувчимисиз ё пул йиғадиган инкасатормисиз?» деб айтганди. Биз бирортамиз журъат қилолмасдик. Фақат норози бўлиб, ўзимизча минғирлаб қўярдик.

Равшан. Нега энди, сен ўшанда унинг ёнини олгансан-ку! Лекин эртасига у ҳам, сен ҳам ҳамма қатори пул олиб келиб бергансизлар...

Ойбек. Ор-номус деган гаплар бор-да, ўртоқ, пасткаш деган ном олгим келмасди...

Сабоҳат яқинлашади.

Сабоҳат. Қундузнинг феълени биласизлар-ку! Шунга қараб муомала қилсанглар бўлмайдами?! Болалар мени мазах қиляпти деб, жуда хафа бўляпти.

Равшан. Бўлди, ўзим юпатаман уни. Даврага тортиб, бир ўйнатай (*туриб кетади*).

Ойбек. Сен билан ҳам ёлғиз қоладиган пайт бўларкан-ку, Сабо. Бирпас ўтир.

Сабоҳат. Ҳа, нима дейсан, гапинг бормиди?

Ойбек. Сенда қачон гапим бўлмаган?!

Сабоҳат (*қизариб ерга қарайди*). Жуда қизиқсан-да, Ойбек. Яхшиси кетайлик. Ойимларга, икки соатда келаман, дегандим. Уч соат бўлиб кетди.

Ойбек. Бироз ўтир! Борасан ўша томи қийшиқ уйинга...

Сабоҳат. Уйлаб гапиряпсанми?! Худди ойимни феълларини билмайдигандайсан-а?!

Ойбек (*кулиб*). Биладан, бошингда ёнғоқ чақадилар, лекин ойинг менга ишонадилар-ку!

Сабоҳат. Ҳа, ишонадилар... Лекин бу кеч келганим учун, менга индамай қўя қоладилар, дегани эмас-да.

Ойбек. Ҳа, бўпти, кетамиз. Фақат бир саволимга жавоб бер.

Сабоҳат (*ҳайрон бўлиб*). Нима савол экан у?

Ойбек. Нега ўзингни билмасликка оласан?! Кечаги гап-чи?! Ахир ўқишлар туташига бир ҳафта қолди-ку!

Сабоҳат (*ерга қараб, ўйланиб қолади*). Тўғри-ку, аммо у гапни ойимдан сўраш, даҳшат... Сен ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсан.

Ойбек. Эртаю кеч тиним билмай, қизларини дарди-да ёниб-куйиб юрган ойнинг унақа жуда қисти-бастига олмасалар керак?!

Сабоҳат. Шундай дейсану, лекин сира журъатим етмаяпти.

Ойбек. Ўзинг, холам бор, шуларни баҳона қиламан, деб жуда пухта режалар тузиб қўйувдинг-ку?!

Сабоҳат. Тўғри, ҳалиям ўша режадан воз кечганим йўқ, бироқ қанақадир бир далда, туртки керак бўляпти-да.

Ойбек. Мана мен далда (*беғараз қувлик билан*). Мени ўйлаб турсанг, журъат ўз-ўзидан келади. Ёки мени ўйласанг, тилинг айланмай қоладими-а?

Сабоҳат (*енгил киноя билан*). Жуда ўзингизга ортиқча баҳо бериб юбормаяпсизми?!

Ойбек. Ҳа, нима, ойнинг мени яхши кўрадилар...

Сабоҳат (*беғубор истеҳзо билан*). Яхши кўрадилар эмас, ҳурмат қиладилар. Сени жуда ақдли бола дейдилар. Аслида эса томинг кетганлигини билмайдилар.

Ойбек (*ёлғондан ҳезланиб*). Нима, нима? Умуман олганда тўғри, сизларни уйда мени яхши кўрадиган одам битта, (*жиддийлашиб, ҳаяжон билан*) фақат битта (*маъноли жилмаяди*).

Сабоҳат (*қизариб, кўзини ерга қадайди, бир-икки сониядан сўнг*). Бўпти, энди кетайлик.

Ойбек. Савол жавобсиз қолди-ку?!

Сабоҳат (*ташвишланиб ва қизариб*). Бугун-эрта айтишга ҳаракат қиламан, бўлдими, кетдик. Мен болаларни чақирай.

Шу тобда музика тинади. Диск-жокей дискотека тугаганини эълон қилади. Саҳнада пайдо бўлган икки-уч каттароқ ёшли йигитлар дискотека тамом бўлганини эслатиб, болаларни саҳнадан чиқара бошлайдилар.

Парда.

Иккинчи кўриниш

Парда очилади. Кўп қаватли уйнинг ўртача таъмирланган квартираларидан бири. Тўрда китоб жавони, стол-стулар, диван, кресло. Бу Шавкатнинг хонадони. Саҳна чекка-

роғида яна бир кичикроқ стол. Пешбанд боғлаб, бошига рўмол тангиган Дилбархон норин хамирини тўғрамоқда. Магнитафондан эстрада хонандасининг “Болажон” кўшиги таралмоқда.

Умр оқиб кетар экан тез кунда, ҳей,
Фарзанд катта бўлар экан бир зумда, ҳей,
Тушунмас экансиз уларни,
Кунда бир эсланг ёшлик даврини,
Сақланг оқибатни...

Эшик кўнғироғи чалинади. Дилбархон магнитафон овозини пастлаб, эшикни очади. Мастурахон кириб келади.

Дилбархон. Келинг, келинг кўшни, бормисиз?

Мастура. Ўзингиз бормисиз? Қачон Мастурахон хабар олар экан, деб кутиб ўтирмай, чиқсангиз бўлмайдими? Узоқдаги қариндошдан яқиндаги кўшни афзал, деган гаплар бор-а, ўргилай.

Дилбархон. “Дом”чилик ҳам бор бўлсин, Мастурахон. Эрта кетасиз, кеч келасиз. Келдиз овқатга уннайсиз, кир-чир, уй юмушлари дегандай.

Мастура. Ҳа, Унсинхонни узатиб, уй юмушлари ўзингизга қолиб кетди, шекилли... Бунақа десам, Ойбек ҳам эркакман деб қараб турадиган болалардан эмас-ку. Ош-овқат, кир-чирга қарашиб кетаверади, шекилли, барака топкур.

Дилбархон. Ҳа, нимасини айтасиз. Ҳар ишга моҳир. Бугун ҳам ўқишидан келди-ю, ишларга қарашиб, келиб нориннинг гўштини ўзим тўғрайман, деб чиқиб кетди. Ҳа, айтмоқчи, Сабоҳатлар билан бирга нариги мавзедаги дискотекага бориб-келамиз, деб айтганди-ку.

Мастура. Шундан хавотир олиб чиқдим-да, кўшни. Сабоҳат икки соатларда келамиз деган эди, уч соат бўляпти, дараги йўқ. Сиз билмадизми, келиб қолишармикан?

Дилбархон. Келиб қолишади. Эсли-хушли болалар...

Мастура. Эсли-хушлигу, барибир бола-да. Булар тег-маса, буларга келиб тегинадиганлар бўлар. Бу дискотека деганларида бир кўча ёш-яланг йиғилиб олгандан кейин, худо билади, не шайтонлар ораламас экан. Ўша ажралмас

олтовлон борамиз деганига, қатордан қолмасин, девдим-да. Бунақа ҳаяллашларини билсам, сира йўлатмасдим.

Дилбархон. Хавотирланаверманг, тинчлик-омонлик, ёшлар бари кучада, вақтларини хуш ўтказишга не-не шароитлар бор. Ҳаёт яхшики, одамлар иш, ўқишдан кейин кўчаларга чиқади, сайр қилади, сайлгоҳларга боради. Ҳар даврнинг ўз хислати, ўз фазилати бор-да... Келинг, ундан кўра менга қарашинг. Бир дунё хамирни қачон тўғраб улгураман. *(Мастура ҳам столча олдига келиб, норин тўғрашига киришади.)*

Мастура. Бунча кўп? Шу иссиқда бунча норин шартмиди? Ё лозиманда борми?

Дилбархон. Ўзбекчилик ҳам бор бўлсин. Ҳеч лозиманда камаймайди. Қиз узатиб, тинчийман деган одам чучварани хом санаркан. Қудамизнинг ҳали у опаси, ҳали бу яқини “келин салом”га чақириб чарчашмайди. Иш десанг, баҳона қиляпти дейди, бормасанг бўлмаса...

Мастура. Ўртоқжон, олмоқни бермоғи бор дейдилар. Чақириб-чаллаб, ўтқазиб кўйгандан кейин қиласиз-да. Бошқа не иложингиз бор. Қуда-анда, орзу-ҳавас шуда! Тагин ҳам яхши одамлар экан, ҳайит-байрам қилмай-миз десангиз, индамай кўнишди-ку!

Дилбархон. Вой, вой, вой, нима деганингиз у?! Мана шунақа маломати ёмон-да! Ахир таклиф қудаларнинг ўзидан чиқди-ку! Аёл қудамиз қутлуғ сафарга бораман дедилар. Келиним уриниб қолади. Битта катта бош бўлиб турмаса, “ҳайит” қилишининг ўзи бўладими?! Бу ёқда Шавкат акангиз ҳам, ўзим ҳам шу фикрда эдик. Фалонта тоғора қилиб, уч-тўрт кун эскитиб, ҳузурини ариғу-зовур кўрадими?! Бу исрофгарчилик ўрнига, жамғармасини жўяли жойига сарфлаган маъқулмасми?!

Мастура. Удум ўргилай, удум. Урф-одатимиз ота-бобомиздан ўтиб келаяпти. Ахир ўзинглар ҳам мактабингларда қадрият, урф-одат, деб ўқитиб ётасизлар-ку! Шу-да — қадрият. Ўлиб-тирилиб мол-ҳол қилиб, қизни узатсангизу, унинг сепи, зеби-зийнاتини дўст-душманга кўз-кўз қилмасанг, қадрият бўладими, оқибат бўладими?!

Дилбархон. Ёлғон дабдаба-ю, кўзбўямачилиқдан кимга зиёну, кимга фойда?! Бир сўм пулни пешана тери

билан топсангиз, уни нимага сарфляпман деб ўйлаб қоласиз. Мана ўзингиз, ахир туни билан кўйлак тикиб, тонг саҳар касалхонага бориб, супуриб-сидириб, не азобларда топган маблағингизни сувга оқизиш алам қилмайдими?!

Мастура. Нега оқизарканман?! Нукул исроф дейсиз. Ҳайит-байрам ўтганидан кейин қариндош-уруғ, кўни-кўшнига улашиб беради.

Дилбархон. Мастураой, бугун ҳеч ким очидан ўлиб, қорин илинжида эшикма-эшик юргани йўқ. Биров бировга зор эмас. Ўзини ҳурмат қилган одам эскиб бузилган таомни емайди. Шундай экан исрофгарчилик бўлиши аниқ.

Эшик кўнғироғи жиринглайди.

Мастура (*чехраси ёришиб*). Болалар келишди, шекилли.

Дилбархон бориб эшикни очади. Хонага кириб келаётган Шавкатнинг ҳазил аралаш товуши эшитилади.

Шавкат. Дилбар – давр қизи, қалайсиз? О, бугун жуда очилиб кетибсиз. “Ҳозадин юзларда тобу, қўллар хинодин лола ранг” (Фузулий сатрини ўқийди шўҳ-шаън ва туйқус Мастурага кўзи тушиб, ўзи ҳам қизарганча кўшни аёл билан сўрашди). Э-э, Мастураҳон, яхшимисиз, болалар дурустми? (*Шошиб, ўз хонасига ўтиб кетади.*)

Мастура. Шавкат ака жуда ажойиблар-да. Гоҳо телевизорларда чиқсалар, суюниб кетаман, шундай одамга кўшнлигимдан. Ишхонада мақтаниб ҳам юраман ҳавасланиб.

Дилбархон. Раҳмат, раҳмат, Мастураой. Акангизнинг топган-орттирганлари шу қуруқ обрў, озгина шон-шухрату, бир уй китоб...

Мастура. Вой, камми бу? Шуларни орқасида дабдабаю асъаса билан тўй қилдилар. Қаёққа борсангиз сизларни тўйингларни овозаси. Ўша Шавкат акани Сиз айтган “қуруқ” обрўю шон-шухратларидан шунчалик бўлса, бошқасиники қанақа бўларкин? Орзу-ҳавас ҳам жуда ошиб кетаяптида. (*Чуқур хўрсиниб.*) Илоё, мени қизларимгаям шундоқ тўйлар насиб қилсин.

Дилбархон. Худо хоҳласа, насиб қилади. Қизларингиз попукдай. Хулқи, одоби, меҳнаткаш “лочин”лигини айтмайсизми буларни. Сабоҳатингиз келин бўлиб тушган хонадонини яшнатади, барака топқур.

Мастура. Жуда одамни кунглини кутарворасиз-да, ўргилай...

Шу пайтда хонага аста томоғини қириб, уй кийимида
Шавкат кириб келади.

Шавкат. Ҳорманглар, ҳорманглар! Хирмонга барака. (*Ваннахонага ўтиб бораркан, Мастура салобат босиб, яна салом беради.*) Ваалайкум ассалом.

Мастура. Хўжайинингиз жуда салобатли-да. Одам галати бўлиб кетади. Олим одамни ўзиям, сўзиям қизиқ, ҳали шеър ўқидиларми – ғоз... ғўза деб? Нима дегани у? Кейин нега Сизни доим “Дилбар – давр қизи” дейдилар?

Дилбархон (*кулиб*). Ғўза эмас, ғоза, қадимгилар упаэлик соладиган қутичани шундай деркан. Акангиз Ойбекшунос олим. Умр бўйи шу ёзувчининг ижодини ўргандилар. Номзодлик ишлари ҳам Ойбекдан. Ўрганавериб, ҳаммамизга Ойбек асарлари қаҳрамонлари исмини қўйиб олганлар. Мени исмим ҳам адибнинг “Дилбар – давр қизи” дostonидан.

Мастура. Ўғлингиз Ойбекнинг исмиям шундан эканда?

Дилбархон (*кулиб*). Қизимиз Унсинхонникиям.

Мастура. “Қутлуғ қон”даги Йўлчининг сингисими?

Дилбархон (*хандон ташлаб кулиб*). Топдингиз, топдингиз. Буёғини суришгирсангиз, исмимни эшитиб, ўзимни кўрмаслариданоқ, “шу қизга уйланаман”, деб туриб олган эканлар.

Мастура (*ҳайратланиб*). Ростданми? Шавкат ака шунақами ҳали?

Хонага яна томоқ қириб Шавкат кириб келади.

Шавкат. Шавкат акангларнинг қулоғини қизитяпсизлар, шекилли. Тинчликми?

Дилбархон. Мастурахонга ойбекшунослигингизни гапириб турувдим.

Шавкат. Ҳа, ойбекшунослигим боис Мастурахоннинг сингиси Гулнорга ҳам репититорлик қилганман. Айтиб бермаганми?

Мастура. Айтган! Дастлаб шу уйга кўчиб келганимизда, Сизни учратиб, Шавкат ака мани тил-адабиётдан ўқишга тайёрлаганлар, деганди.

Шавкат. Тўғри, шундай бўлган. Яхши юрибдими Гулнор, ўзидан кўпайиб? Ишлари дурустми? Нима қиляпти ҳозир, врач эди, шекилли?

Мастура. Дўхтир, тиш дўхтири... Ишини давом эттирапти. Аммо ҳозир у ҳам бизнесмен бўлиб кетган.

Шавкат. Савдогарчилик қиляптими?

Мастура. Йўғ-э, дўхтирхона очган – “часный”. Ўзи билан ўқиган қашқадарёлик йигитга турмушга чиқиб, бола-чақа, уй-рўзғор қилиб юрибди. Тез-тез қўнғироқ қилиб туради, тирикчилиги яхши. «Сабоҳатни юборинг, бир-икки йил бизга ёрдам бериб юрса, келинлик мол-ҳолини қилиб оласиз», дейди. Бе, қиз бола нарсани чўлу биёбонга юбориб бўларканми, дедим.

Дилбархон. Буни бизнесмен эмас, ишбилармон, тадбиркор дейди, тушундингизми?

Мастура. Ҳа, энди, барибир эмасми? Мақсад пул топиш-да!

Шавкат. Тўғри, пул топишдаям топиш бор. Меҳнат билан топса ҳалоли бўлсин.

Дилбархон. Рост-а, Мастураҳон, Гулнорой шунақа ишлар бошлаб юборган бўлса, жўнатинг Сабоҳатни. Сиз ҳам ўзингизни ўтга-чўққа урмай, сал енгиллашармидингиз?! Қачонгача иш-иш деб, ўзингизни қийнайверасиз?!

Шавкат. Ўйлаб гапиряпсанми? Қиз болага чўлда нима бор?

Мастура. Ҳа-я, нариги кўчага ўтганига ўзимни кўярга жой тополмай, ҳаяллаганидан хавотир олиб ўтирибман, бегона жойларга юбораманми қизни.

Шавкат. Нега ҳаяллайди? Бориб-кела қолмадингизми ўша ерга?

Мастура. Аниқ жойини билмайман... Кейин, Ойбек билан бирга кетгани учун сал хотиржамроқман.

Шавкат (*Дилбарга қараб*). Нима, Ойбек ҳам кетганми? Қаёққа кетишган ўзи?

Дилбархон. Дискотекага.

Шавкат. Ўзинг жавоб бердингми?

Дилбархон. Ҳа, бесўроқ кетмайди-ку! Бир яйраб келсин дедим, ўртоқлари билан...

Ш а в к а т . Ўйлаб гапираяпсанми, хотин?! Ҳеч иккиланмай болангни жанжалхонага юбордингми? Ўқитувчи, тарбиячи бўла туриб, ўзинг тарбиясизликка бошляяпсанми?!

Д и л б а р х о н . Нега унақа дейсиз? Ойбек эсли йигит. Оқ-қорани танийди. Ўқишидан келиб, менга қарашди, кейин ўртоқлари билан кетди. Нимаси ёмон буни?

Ш а в к а т . Ҳамма бало, “нимаси ёмон?” деб бепарволик қилишдан бошланади. Кўчада нима куп – маза-бемаза бар-клуб, ҳар хил ўйинлар кўп. Буларнинг жозибаси одамни сеҳрлаб қўяди. Ақлини таниб улгурмаган Ойбекка ўхшаган ўспиринлар бунақанги ўйин-кулгиларга тез берилиб кетади. Қарабсанки, уч-тўртта такасалтангга қўшилиб, енгил-елпи ҳаётга ўрганади-қолади. Оқибатда бола эмас, умрнинг эговига айланади.

М а с т у р а . Худо асрасин, бунақаларни кўпини кўриб, эшитиб юрибмиз.

Ш а в к а т . Ҳа, кўриб-эшитиб юрибсиз. Эрта бир кун ўз оилангизда шундай аҳвол рўй берса-чи? Унда нима қиласиз? Унда кеч бўлади. Шунинг учун ҳозир бепарво бўлмаслик керак.

М а с т у р а (хавотирланиб). Вой, ўла-а-й! Бораман деса, индамай хўп деяверганимни қаранг. Бунақа оқибатлари бўлиши мумкинлигини хаёлимга ҳам келтирмабман.

Д и л б а р х о н . Ҳай, ҳай, ҳай. Жуда оширворманг бунчалик, адаси. Сиз айтган гаплар бир вақтлар бўлган. Ахир замон ўзгарди-ку?! Болаларга ундай қил, бундай қилма, деб ўргатавериш яхши эмасдир энди. Мактабда йигирма йилдан бери ишлаб, не ҳолатларни кўрмадим! Ҳар йилги битирувчилар ҳар хил. Йилдан-йилга қарашлар, муносабатлар ўзгариб, янгиланиб борапти. Албатта, ҳаммаси ҳам бизларга маъқул эмас. Лекин маъқул эмас, деб сунъий тўсиқлар яратиб бўлмайди-ку! Балки тушунмаётган нарсаларимизни номаъқул деб қабул қилолмаётгандирмиз?! Асли барча иллат катта ва кичик авлоднинг бир-бирини тушунмаётгани ёки тушунишни истамаётганлигида. Ёшлар бизни тушунмаса, бу улар учун оламшумул муаммо эмас. Ўз йўллари, ўз ўзанларида кетаверадилар. Аммо биз уларни тушунишга интилмасак ё тўсиқ қўйиб, насиҳат-бозлик қилсак, мана бу ёмон. Шунинг учун биз диско-

текадан эмас, аксинча, болаларимизни тушунмай қолиб, йўқотиб қуйишдан кўрқишимиз керак.

Ш а в к а т (*овозини сал баландлатиб*). Ваъзхонликни бас қил! Ҳали уйингга қийшайиб кириб келса, шунда тушунасан болангни тушунмаслигингни!

М а с т у р а. Худо асрасина! Ювиб-тараб, катта қилиб, энди орзу-ҳавасини кўраман, деган-да, ёмон йўлларга кириб кетса, буям бир бало. Мен кўчага чиқиб, бир хабар олай... (*Чиқиб кетади.*)

Д и л б а р х о н. Кўрқитиб юбордингиз бечорани.

Ш а в к а т. Сенга ўхшаб беларво ўтиргандан, шуниси-ям маъқул. Мен ҳам кетдим кўчага, ўзим топиб келмасам, арзанданг, ҳали-вери келмайди, шекилли. (*Чиқади.*)

Учинчи кўриниш

Мастуранинг уйи. Магнитофондан баланд овозда ёш эстрада хонандасининг қўшиғи янграмоқда. Сабоҳатнинг синглиси Малоҳат китоб-дафтарларини стол устига ёйганча, стулда оёқлари, елкаларини мусиқа оҳангига мос ликиллатиб, алланарсаларни ёзиб ўтирибди. Хонага қувалашиб кетма-кет Сабоҳат ва Мастура кириб келади. Малоҳат магнифон овозини пастлатади. Сабоҳат Малоҳат ўтирган стул ортига ўтиб, гўё онасидан муҳофазаланади.

С а б о ҳ а т. Жуда қизиқсиз-а, ойи. Синфдошларим олдида шарманда қилдингиз. Қўлингиз ҳам омбурга ўхшайди. Чимчилаган жойингизни узиб оламан дейсиз.

М а с т у р а. Бу ҳам кам. Пишириб қўйибдимми сенга шунча ўғил болалар билан тансахонама-тансахона юришга?!

С а б о ҳ а т. Ахир, ахир ўзингиз рухсат бердингиз-ку!

М а с т у р а. Сўрасанг икки соатга деб сўрадинг. Ўғил болалар билан қийшонглашиб юраман, демадинг.

М а л о ҳ а т (*масхараомуз*). Ҳамма ишни менга ташлаб, юрибди кўчада ўйнаб.

М а с т у р а. Сен жим ўтир, тирмизак.

М а л о ҳ а т. И-и, менда нима айб?

С а б о ҳ а т. Ойижон, дискотекага борамиз дегандим-ку, тўғри, бир оз кеч қолдик, кечиринг.

М а л о ҳ а т (*қизиқиб*). Қаерда экан у дискотека?

Мастура. Мана, синглинг ҳам сендан ўрнак оляпти. Қиз бола деган бўй-басти етдими, уйда ўтириши керак, қозон-товоқ, уй юмушларини қилиб. Ҳуда-беҳуда кўчага чиқаверсанг, қўни-қўшнилар келган совчиларга кўча хандон қиз деса, нима бўлишини ўйлайсанми?! Ўзи шундоғ ҳам оталаринг туфайли исноддан бошим чиқмайди.

Икки қиз икки томондан келиб, оналарини кучиб, овутмоқчи бўлишади.

Сабоҳат. Қўйинг, ойижон, шунга шунчами?! Бор-ма десангиз ҳеч қасқа бормайман. Фақат дугоналаримдан қолиб кетмай, дейман-да.

Малоҳат (*қувлик билан*). Дугоналаримданми ё Ойбекданми?! Қизингиз ўлгудей шайтон-да, ойижон.

Сабоҳат (*қизариб, синглисига ҳезланиб*). Ҳозир кўрасан мендан.

Мастура (*Сабоҳатга маъноли тикилиб*). Тўхта, тўхта... Ростми шу гап?

Сабоҳат. Ойижон, қўйсангизчи... Биласизку, олтита синфдош доим биргамиз. Болаликдаги дўст-дугоналар барибир энг қадрдони бўларкан.

Малоҳат. Ойбек-чи, уям дугонайизми?

Сабоҳат (*енгил жержиб*). Ўчир овозингни!.. Ойбек энг яқин дўстларимдан. Буни нимаси ёмон?!

Мастура. Эркак билан аёл ўртасида дўстлик бўлмайди, билиб қўй.

Сабоҳат. Нима бўлади, бўлмаса?

Малоҳат. Вой, нима бўлишини билмасмишлар. (*Секингина*.) Бола бўлади, бола...

Мастура. Юм, оғзингни, тирмизак. Қани чиқ, бу ердан!

Малоҳат. Бўпти, чиқаман, лекин Сабоингиз лағмонни чўзиб, қулоғизга осиб қўйса, мани чақириб юрманг...

Сабоҳат. Чиқ, чиқ, бор ошхонага!.. (*Малоҳат чиқиб кетади*.)

Мастура. Кўряпсанми, сендан ўрнак олаётган синглингни.

Сабоҳат. Ойижон, Малоҳатиз ўзи шунақароқ, бировларни гапини эшитишни яхши кўради.

Мастура. Синглингни қўй, ўзингдан гапир... Жон қизим, биласан не азобларда сенларни катта қилдим. Отанг бегонага илакишгандан кейин, бетиниям, пулиниям кўрмай, дедим. Бўлмаса, ҳали-ҳануз ёрдам бераман дейди. Ўзингниям неча бор йўлингни пойлаган. Йўқ дедим, мен ёқмас эканман, нега мен туғиб ўстирган болаларим ёқиши керак унга. Мени суймаса, болаларимниям суймасин. Ўлсам ҳам ўзим боқиб катта қиламан, дедим. Мана, худога шукур, бировдан кам, бировдан кўп, вояга етдинглар. Ўзимни ўйламадим, нима топсам, сенларга бўлсин, дедим. Менга ҳам оғиз солганлар йўқ эмас эди...

Сабоҳат. Ойижон, дадам ўша аёл билан бирга ўқиган эканлар-ку! Севишиб юришган экан...

Мастура (*бирдан овозини баландлатиб*). Ким айтди сенга? Ким сенларни фикрингни бузяпти? Бу уйда уни номиниям тилга олмаларинг, уқдингми?!

Сабоҳат. Бўлди, ойижон.

Мастура. Ким айтди сенга бу гапни? Қаердан эшитдинг?

Сабоҳат. Кичкинагини ҳовлида гап турадим, ойижон.

Мастура. Биламан ким айтганини. (*Йиғламсираб.*) Ҳатиба холадан чиққан бу гап. Ўшанақа бекорчи гийбатчилардан чиқади бундай гаплар. Қулоқ солма уларга сира. Эшигингга совчи келса, йўқ ердаги айбларни топиб, ёмонлаб юборишдан ҳам тоймайди булар.

Сабоҳат. Хафа бўлманг, ойижон. Одамларни биласиз-ку...

Мастура. Ҳа, биламан, шунинг учун хафа бўламанда. Бўлса, кўролмайдим, йўқ бўлса, беролмайди. Уларга фитнес-фасод бўлса. Ойбек билан дўстлигингни ҳам эртага ўзини қаричида ўлчаб, оламга “достон” қиладиганлар ўшалар. Уларни кўзидан нарироқ бўлиш керак. Ҳуда-беҳуда кўчага чиқавермай, ўғил болалар билан керак-нокерак гаплашавермаганинг маъқул, қизим. Сенларни бахтинг, келажакнинг мен учун ҳар нарсадан муҳим.

Сабоҳат. Тушундим, ойижон, тушундим.

Мастура. Тушунган бўлсанг, бўпти, билиб ишингни қил.

Сабоҳат (*иккиланиб, журъатсизлик билан*). Ойижон, сиз билан яна бир нарса ҳақида гаплашиб олмоқчи эдим...

Телефон тинимсиз жиринглайди.

Малоҳат (*шошиб кириб*). Ойижон, телефонни олинг, Қашқадарёдан, Гулнор холам, шекилли.

Парда.

Тўртинчи кўриниш

Шавкатнинг уйи. Хонага Шавкат ва Ойбек кириб келадилар.

Шавкат. Бир-икки ҳафтадан кейин коллежни битирасан. Битириш имтиҳонлари арафасида қандай қилиб кўнгиллариингга ўйин-кулгу сиғади!

Ойбек. Дарсларни тайёрлаб бўлганман. Битириш имтиҳонларидан ҳеч хавотирим йўқ.

Шавкат. Жуда ўзингга ишонаверма, сендақаларни кўпини кўриб юрибмиз.

Ойбек. Дада, балки Сиз ўқитаётган болалар шунақадир, бу ерда менинг айбим нима?

Шу пайт хонага Дилбархон кириб келади.

Дилбархон. Ойбек, даданг сени ёмон бўлсин демайдилар-ку, ахир.

Ойбек. Ойижон, мен ортиқча ҳеч нарса деяётганим йўқ. Дарсларимни, ишларни қилиб, кейин ўзингиздан сўраб кетувдим-ку!

Дилбархон. Тўғри, дадаси... Айтдим-ку Сизга.

Шавкат. Айтдинг, айтдинг! Аммо минг сўраб кетганда ҳам, битирув имтиҳонлари арафасида турган ўқувчига ҳозир ўйин-кулги керакми?!

Дилбархон. Ахир, дарсларини тайёрлаб бўлганда!

Шавкат. Дарсларини тайёрлаб бўлган бўлса, инглиз тилини ўқисин.

Ойбек. Инглиз тили репетиторига борадиган куним эртага.

Дилбархон. Ҳа, ҳафтани тоқ кунлари боради, репетиторига.

Шавкат. Бўлмаса бадий китоб ўқисин. Албатта бўш вақтини дискотекада ўтқазishi шартми?!

Дилбархон. *(Ойбекка қарата)* Бор ўғлим, қўлингни чайиб чиқ, овқатланамиз... *(Ойбек чиқади.)*

Шавкат. Ўғлингни ёнини оласан-а...?! Нима, мен ўз боламга душманманми?! Хўш, ўғлинг шунчалик бекорчи бўлиб қолган экан, китоб ўқисин, бўш вақтини кино, театрда ўтқазсин. Ҳар қалай у ерда маърифати, маънавияти ошади. Биз ҳам хотиржамроқ бўламиз.

Дилбархон. Гапни гап кавлайди-да, қўйинг дадаси, тинчгина овқатланайлик.

Шавкат. Мени мазах қиляпсанми?! Мен тоғдан келсам, сен боғдан келасан. Овқатланайлик эмиш. Вей, боланг эртага бир такасалтангга айланиб, безори бўлиб кетса, ўшанда ҳам овқатни ўйлаб ўтирасанми?! Худо кўрсатмасину, шундай ҳол юз берса, ичганинг кўзёш, еганинг заҳар бўлмайдами?! Ўн беш йилдан бери репетиторлик қиламан. Докторлик ишимниям йиғиштириб қўйдим. Нега? Шу болалар бир нарсага зориқмасин, ўксимасин, деб. Кечалари билан кўр бўлиб ҳар хил олди-қочди китобларни таржима қилиб чиқаман, чала муллаларнинг диссертациясини ёзиб бераман, оилам, болаларимни ризқи бутун бўлсин, деб. Охир-оқибат барчаси зое кетса, буғдой экиб, арпа ўрсам, алам қилмайдами?!

Дилбархон *(дастурхон тузашда давом этиб)*. Ношукур бўлаверманг! Вақтида дарсини, ишини бажарса, вақтида ўйин-кулгисини қилаверсин. Бола боладай яшасин-да!

Шавкат. Нима мен ўйнаб кулмасин деяпманми?! Бўш вақтини театр, кинода ўтқазсин.

Дилбархон. Шавкат ака, нукул кино, театр дейсиз, ўзингиз мени яқин ўртада бирор кино ё театрга олиб бордингизми?

Шавкат. Нега яна гапни бурасан?!

Дилбархон. Йўқ, гапимга жавоб беринг, қачон мени кино ё театрга олиб бордингиз?

Шавкат *(қўлини силкиб)*. Дурустроқ кино ё бирор асар бўлмаса, нимасига борасан!

Дилбархон. Ҳа-а, яшанг! Дурустроқ спектакль бўлмагач, болалар дискотекага чопаётган бўлса, бу бу-

гунни ҳис қилмаётган сизу мени айбим. Сиз Йўлчивойларга маҳлиё бўлиб, ўн беш йил ичида дераза ортида нималар юз бераётганини тушунолмай қолдингиз. Ҳеч бўлма-са саксон ёшли отангизчалик ҳам бўлолмайсиз.

Шавкат. Нима?

Ойбек киради.

Ойбек. Бугун овқатланамизми ё йўқми?

Дилбархон. Ҳа, ҳозир. Утиринглар...

Шавкат. Ўв, бойвачча!

Ойбек. Нима дейсиз, дада?

Шавкат. Қазини шўрвасини ичиб, яна дискотекага чопасизми? Гапир, нега индамайсан? Дарсингни тайёрлаб бўлгансан, қиладиган бошқа юмуш йўқ, тўғрими?!

Ойбек. Дада, мен ҳеч нарса деяётганим йўқ-ку!

Шавкат. Ҳа, бирон нарса айтолмайсан ҳам. Агар вақтинг мазмунли ўтганида, гапирадиган гапинг, таассуротларинг кўп бўларди.

Ойбек. Таассуротларим оз эмас. Сиз дискотека бу шунчаки бемаъни сакраш деб ўйлайсиз. Балки сизнинг даврингизда шундай бўлгандир, лекин ҳозир ундай эмас. Охирги ўттиз-қирқ йил ичида бу соҳа ривожланиб кетди.

Шавкат. Соҳа? Ҳали сен буни касб деб ҳисоблайсанми?!

Ойбек. Албатта. Касб бўлганда ҳам энг гуркираётган зўр бизнес...

Шавкат. Сакрайвериб миянг суйилиб кетибди.

Ойбек. Йўқ, дада. Айтсам ишонмайсиз. Дискотека очган ишбилармонлар хориж машиналарида юриб, дангиллаган участкалар қуриб юришибди.

Шавкат. Бўлса бордир. Сенлардақа тентакларнинг бор пулини шилиб, иморат қураётгандир-да?

Ойбек. Бозор иқтисоди шу-да! Фойда кўриш мумкин бўлса, нега фойдаланмаслик керак.

Шавкат. Фойда кўраман деб, ҳар қандай беъманилик, бузуқликни касб қилиб олса бўлаверар эканда, сенингча?!

Ойбек. Йўқ, бузуқликни ёйишга ҳеч ким йўл қўймайди. Тўғри, маъно-мазмунни йўқ, шунчаки кўнгилхушлик-

лар ҳам кўп. Лекин бу нарса узоққа бормайди. Ҳамма касбда ҳам узоқни кўзлаб иш тутмаса, синиши аниқ.

Шавкат. Яхши гап... Ҳар бир ақли-хуши бор одам эртасини ўйлаб яшаши керак. Бунинг учун аниқ мақсад, гоё керак. Сени ёшингдаги қанча болалар ақидапарастларни таъсирига тушиб, оқибат нима бўлди – сароб, фо-жа! Маънисиз ўйин, дискотекаларингни охири ҳам яхшилиқ билан тугамайди. Одамда интиладиган маёқ, ўрнак оладиган идеал бўлиши керак. Бунинг учун китоб ўқиш керак. Инсонга оқ-қорани таниталаган нарса – китоб. Мана (*жавонлардаги китобларни кўрсатиб*) ҳаммаёқ китоб. Нима, мен буни фақат ўзим учун йиққанманми?! Бўш вақтинг бор экан, нега шуларни ўқимайсан?

Ойбек. Ўқиганман буларни.

Шавкат. Хўш, нима, ибрат бўладигани йўқми? Дискотека булардан кўра қизиқроқми? Наҳотки ўз қаҳрамонингни топмаган бўлсанг?!

Ойбек. Топдим, дада. Ойбекни яхши кўрасиз деб, ўша ёзувчининг китобларини ўқидим.

Шавкат. Хўш, ёқдим?

Ойбек. Ёқди, зўр ёзувчи экан, жуда қизиқиб ўқидим. Айниқса, “Қутлуғ қон” романи ёқди.

Шавкат (*шодланиб*). Қизиқ-ку! Демак, қаҳрамонинг Йўлчи экан-да?

Ойбек. Йўқ, Йўлчи умуман ёқмади. Кетмон кўтаришдан бошқа нарсани билмайдиган, ландовур, ҳасадгўй унингиз...

Шавкат. Ўчир овозингни!

Ойбек. Ўзингиз сўрадингиз, мен айтдим.

Шавкат. Тушунмаган нарсангни гапирма! Романи ўқибсану ўқмабсан.

Ойбек. Уқдим, дада. Баъзи жойларини ҳатто икки-уч қайтадан ўқидим.

Шавкат (*таажжуб билан*). Хўш, унда қаҳрамонинг ким? У ерда Йўлчидан ўқтамроқ бошқа ижобий образ йўқ-ку!

Ойбек. Бор! Мирзакаримбой.

Шавкат. Нима, ўйин қиялсанми?

Ойбек. Йўқ, чиндан ҳам Мирзакаримбой ўрнак олса бўладиган қаҳрамон!

Шавкат. Ётавба!

Ойбек. Нега ҳайрон бўласиз?

Шавкат. Нега ҳайрон бўлмай, ахир содда Йўлчи асар охирида қаҳрамон бўлиб, халқни зулмга қарши курашга бошлаб, мардларча жонини қурбон қилса-ю, сен эса...

Ойбек. Хўп, бундан кимга фойда? Тўпу милтиқли армияга қарши ўқлов, кетмон кўтариб чиққан ўша халққами? Ахир уларнинг ҳаммасини Йўлчи ўлимга бошлаб боради-ку! Шунинг учун ҳам Ойбек асар охирида Йўлчининг ўзини ҳам ўлдиради. Катта бир халқни Йўлчига ўшаган илмсиз қарол, мардикорлар озодликка олиб чиқолмас эди. Бунини зиёли Абдишукур ҳам айтади...

Шавкат. Сен иқтисодчи бўляпман деб ҳар нарсадан фойда қидираверма. Йўлчи “халқ учун, юрт учун, жамики аламзадалар учун қон тўкади. Бу қон энг қутлуғ қон” эди.

Ойбек. Тўғри, Шокир ота охирида Унсинни шунақа деб юпатади. Лекин нега булар ўзини аламзадалар дейишади? Маҳалла баққолининг ўғли Карим читтак ақллилиги, узоқни кўра биладиганлиги, уддабуронлиги учун Мирзакаримбойга айланиб, Йўлчилар ношудлиги, жоҳиллиги учун қароллигича қолиб кетган бўлса, алам қилиб кўзғолон кўтариши керакми?! Шуми аламзадалиги?! Бу тўғриси ҳасадгўйлик эмасми?!

Дилбархон (*патнис кўтариб киради*). Овқат тайёр, қани ҳамма дастурхонга.

Шавкат. Ойбек, сен ноҳақсан. Асарни (*дастурхонга яқинлашиб*) тушунмабсан.

Ойбек. Мен адашимни — ёзувчи (*у ҳам дастурхон атрофига ўтириб*) Ойбекни тушуняпман, дада.

Дилбархон. Бўлди қилинглар! Овқат совийди.

Шу пайтда хонага Шавкатнинг отаси Зоир ота қўлида папка ва елим халта билан кириб келади. Шавкат ва Дилбархон ўринларидан туриб, салом бериб, оталарини кутиб оладилар.

Зоир ота. Бормисизлар, яхши ўтирибсизларми? Чол-кампири эсдан ҳам чиқариб юбординглар, шекилли. Бормаисизлар ҳам...

Шавкат. Тинчмисизлар, дада? Ойим яхшимилар? Ҳар куни ойим билан телефонлашиб турибмиз-ку...

Зоир ота. Ҳа, онанг ҳар куни ҳаммангга бир-бир телефон қилиб, ҳол-аҳволларингни билмаса, хотиржам ўтира олмайди.

Дилбархон. Соғлигингиз яхшими, дада. Ойимлар, Нусратжонлар уй-ичи билан соғ-саломатми?

Зоир ота. Соғлиқ бир нави. Соғлиқни ўйлайверса, одам уйда ўтириб қолар экан. Бирор юмуш билан чалғимасанг, ҳали у еринг, ҳали бу еринг оғриётгандек туюлаверади.

Шавкат. Ёшингиз бир жойга бориб қолди, юмуш қилиб юрсангиз уят бўлар. Маҳалла-кўй нима дейди?

Дилбархон (*чой узатиб*). Олинг, дастурхонга қаранг. Норин қилган эдик, шўрвалаб чиқайми?

Зоир ота. Йўқ, раҳмат! Биласиз, олтидан кейин овқат емайман. Бизнинг кечки норма бир пиёла қатиқ. Йигирма йилдан бери шу одат. Худога шукур, қон босим жойида, юрак соатдай ишлаб турибди.

Дилбархон. Ҳа, таниш-билишларимиз сизга ҳавас қилиб юришади. Саксонга бордилар, десак, сира ишонишмайди.

Ойбек. Бувамларни қилаётган ишлариям ёшларникидек. “Ништяк” ишлар қилиб ташлабсиз-ку маҳаллада, бува!

Зоир ота. Ҳа, тойчоқ. Сен ҳам эшитдингми?

Дилбархон. Ойимлар телефонда айтувдилар. Жуда катта ишлар бошлаб юборибсиз?

Шавкат. Тинчликми, дада. Яна нима бошладингиз?

Зоир ота. Э, қариганда биз ҳам қуюлмадик. Биласан, бир неча йилдан бери ҳеч кимни тинчитмай, маҳаллага янги гузар қурдик. Ҳайҳотдай бинода биргина маҳалла идорасию, беш-ўнта нафақахўр бекорчилар чойхўрлик қилиб ўтирадиган чойхонадан бўлак нарса йўқ. Раисга икки-уч айтдим: Ҳой, бу бинодан яхшилаб фойдалансангчи! Тўрт-беш минг аҳоли яшайдиган маҳаллада тайинли новвойхона, дўкон йўқ. Яна маҳалла йўлни устида бўлса. Раиснинг парвойи палак. Кундуз ўзининг хизматига бориб келгач, кечқурун бирпас маҳалланинг у-бу ишини қилган бўлади, вақти-фурсати йўқ. Кел, ўзим шу ишга бир уннай дедим. Қараб турсам, маҳаллада ўн-ўн беш Ойбек қатори ўспирин болалар ҳам бекор қолиб, чойхўр-

ларни қаторига қўшиляпти. Секин-секин карта-қимор деган нарсалар оралаб қолди. Шу болаларниям ишга солай, савоб бўлади дедим. Нусратда машина бор, яна битта машина нимага керак дедиму, шартта ўзим миниб юрган “Жигули”ни сотдим. Гузарни орқа томонидаги учта-тўртта хонани мослаб жиҳозлаб, новвойхона, сартарошхона, дўкон, аптека қилдим. Йўл усти эмасми, ижарага олишни хоҳлаган талабгорлар ҳам дарров топила қолди. Маҳалла болаларини ишлатиш, шогирд қилиш шарти билан ҳалиги жойларни ишга тушириб юбордик. Фойдасидан менга ҳам бўлади, маҳаллага ҳам. Ҳозирча ишлар ёмон эмас. Гузарни ён томонида уч-тўрт сотихча сайхон ер бор. Шу жойдан ҳам яхшигина фойдаланса бўлади. Укангни қурилиш идораси ҳам ўтириб қолган. Тирикчилигининг тайини йўқроқ. Биласан, машина устачилигига унча-мунча қўли келади. Ўша сайхон ерга машина тузатадиган устахоналар қурсак. Уканг бош бўлади, ҳам маҳаллани яна беш-ўн боласи ишлик бўлиб қолади. Шунга ёзув-чизувни биласан, ўша ерни хат-ҳужжатини қилишга ёрдам бера-санми, деб келиб эдим.

Ойбек. Мана замонавий (*бувасини орқасидан қучиб олиб*) Мирзакаримбой, дада.

Шавкат. Тек ўтир, ҳовлиқаверма! Дада, зарурми шу Сизга, қариган чоғингизда?

Дилбархон. Вой, нима деганингиз бу? Дадам укангизни, жиянларингизни ўйлаяптилар. Яна қанча маҳалла болалари ишлик бўлиб қоляпти. Яхши-ку бу!

Шавкат. Вэй, ўйлайсанларми сенлар?! Маҳалла-кўй, қариндош-уруғ айтмайдими, иккита ўғли бор одам қариганда идорама-идора сарсон, дўкон очиб, автосервис қуриб, кўчадан бери келмай юради, деб.

Зоирота. Ҳа, нима қилибди?! Кўролмайдиган бекорчилар гапираверади-да. Агар ўшаларни гапи билан ўтираверсам, ҳалигача соғ-омон юрмасдим.

Шавкат. Дада, ҳар ишни вақти-соати бор. Ёшингизга ярашмайди бу ишлар. Ёшлар қиладиган ишларга унаб, бирор кор-қол юз бермасин дейман. Фарзандларни роҳатини кўриб, дуоғўй бўлиб ўтирадиган пайтинглар ҳозир Сизларни...

Зоир ота. Умрингдан бир кун қолса ҳам дарахт эк, деган машойихлар. Ўзинг роҳатини кўрмасанг, бола-чақанг кўради. Ҳар замонани ўзига қараб иш тутиш керак. Буни тушунмаган одам ношуд одам. Нуқул ҳасрат, шикоят қилиб, замона ундоқ бўлиб кетди, одамлар бундоқ, деб вайсашдан нарига ўтмайди.

Шавкат. Шунчалик замонавий экансиз, нега энди ёшлигингизда давлат ишида ишлаб, ойликни кутиб, эрта кетиб, кеч келиб юрардингиз? Уч-тўртта нон дўконини мудирингиз. Қўша-қўша иморатлар солиб, янги-янги машиналар минмадингиз. Нега ўшанда шу тadbиркорлингиз кўринмаган эди?

Зоир ота. Ўв, бола, айтяпман-ку сенга, замонага қараб иш қилиш керак деб. У вақтларда тузукроқ бир нарса орттираман десанг ўғирлик қилишинг, бировнинг ҳаққига хиёнат қилишинг керак бўларди. Чунки ҳамма нарса давлатники эди. Давлат берса ейсан, бермаса йўқ эди. Ҳозир ҳаммаси хусусий мулк. Бойийман десанг ана ҳаракат қил, йўл-йўригини топ, миянгни ишлат. Ана Президентимиз телевизорда ҳар сафар мавриди келганда айтадилар, бекор ётган корхонани текин бўлсаям, уқувли тadbиркорнинг қўлига бериш керак, деб. Ҳамма гап интилишда, ғайратда.

Ойбек. Мен дадамга Мирзакаримбой зўр, ишбилармонлиги туфайли заводчи бойга айланган экан, десам жаҳллари чиқяпти.

Дилбархон. Сизлар гаплашиб ўтиринглар. *(Чиқади.)*

Шавкат. Мана кўрдингизми, дада, ҳозирги замонавий қарашларни. Диёнатли Йўлчи ландавур, ичи қора эканда, “илонни ёғини ялаган” бой яхши эмиш. Мана бу валакисалангларга ибрат, идеал эмиш.

Ойбек. Ибратлиги рост, лекин жуда идеал деганим йўқ-ку! Ахир “ер сотма” деса, “сандиқда чириб ётган молдан ердаги ахлат аъло”, деб капитал доим «оборот»да бўлиши керак деса, шу ибратмасми?! Ҳа, энди чол Гулнор деб Йўлчини севгилисига осилиб, сал ошириб юборадида. Бир томони уни ҳам тушунса бўлади, одамда барибир...

Шавкат. Ана, Сизга замонавий ёндашув!..

Зоир ота. Жуда ваҳималанаверма, Шавкат! Нима, ўғлинг ўзини фикрига эга бўлса ёмонми?! Мирзакарим-

бойларни жуда фаришта деяётгани йўқ-ку! Ишбилармонлигидан ибрат олса бўлади, деяпти. Нафсиламбирини айтганда, ўғлинг ҳақ. Шўро замонида бойларни ёмонлайвериб, уларни олабўжи кўрсатиб қўйган. Аслида ўша бойлар бўлма-са, ўтмишдан нима мерос қоларди ҳозир. Мақбараю мадрасаларни ким қурган, ким сув олиб келиб, боғ яратиб, қўприк солган. Ҳеч нарсаи йўқ, қаролларми ё сармоялик бойларми? Буни тушуниш учун жуда ақли бўлиш шарт эмас.

Шавкат. Тўғри, дада, бойларни ҳам маърифатлиси бўлган, жоҳиллари бўлган. Хўжа Аҳрори Валий, Алишер Навоийга ўхшаган зиёли зотлар катта-катта мол-мулкларини хайрли ишларга, бунёдкорликка сарфлашган. Лекин Мирзакаримбойларни булар билан бир қаторга қўйиш керакмас-да.

Зоир ота. Э, ўғлим! Ҳеч ким буларни бир деяётгани йўқ. Фақат бойлар ёмон, камбағаллар яхши деган бемаъни замонлар ўтиб кетди. Энди ақл-тафаккур замони. Ёмондан ҳам, яхшидан ҳам бир сабоқ чиқарса бўлади. Ўғлингни шунга ақли етган экан, суюнмайсанми бунга. Қўй ўз ҳолига уни, замонасига қараб яшасин! Аммо вақти-вақти билан назоратингни бўшаштирма. Нима бўлгандаям ёш, ҳаётни баланд-пастини кўрмаган.

Шавкат. Ҳа, яшанг! Мен ҳам шунинг учун Ойбекни беҳуда вақт ўтказмасин деяпман. Бу бўлса бемаъни оёқ ўйинлардан бўшамайди.

Зоир ота (*неварасига кўз қисиб*). Тойчоқ бўлгандан кейин сакрайди-да. Нима ўйин экан у ўзи Ойбек?

Ойбек. Дискотека, бува, дискотека. Класний техника, света музикалар билан жиҳозланган ёшлар йиғиладиган жой. Энг охири модадаги музика-ашулаларнинг записларини қўйиб беради. Кимдир рақсга тушади, кимдир бир четга ўтиб шарбат ичиб, қўшиқ эшитади. Албатта ким нимани хоҳласа шунақа бўлавермайди.

Шавкат. Ҳа, аравани қуруқ олиб қочишга жуда устасанлар...

Ойбек. Дада, балки жанжал бўладиган дискотекалар ҳам бордир. Аммо биз борадиганимиз жуда тартибли, яхши жой. Хоҳласангиз ўзингиз бориб кўришингиз мумкин.

Шавкат (*жаҳл билан*). Бекорчи вақтим йўқ мени!

Зоир ота. Қани, тойчоқ, дискотеканг яхши ўйинларни ўргатаётган бўлса, биттасини кўрсатиб бер-чи. Магнитофонинг борми?

Ойбек магнитофонни кўяди ва замонавий кўшиқ оҳангига мос ёқимли ҳаракатлар қилади. Ўйнаб туриб, бувасини ҳам тортади ва улар завқ билан ҳар бири ўз билганича рақсга тушадилар. Шавкат ўйин охирлаганда шартта бориб магнитофонни ўчиради. Шу ҳолат устига Дилбархон кириб келади.

Дилбархон (*ҳайратланиб*). Тинчликми?

Шавкат. Бўлди, бас! Дада, ярашадиган иш қилсангиз-чи!

Зоир ота (*кула-кула*). Нима ярашмаяптими? Ўзингизни ёшлигингиз эсингиздан чиқдими? Почаси кенг шимларни кийиб, вечерма-вечер югирардингиз-ку, ярим кечагача санғиб.

Шавкат. Ҳа, энди... У пайтларда анча маънилироқ бўларди. Ҳозир нуқул шовқин. Аслида биздаям аҳмоқликлар бўлган. Кейин билдик, вақтни анча фойдалироқ ўтказиш мумкин экан: китоб ўқиб, ўз устимизда ишлаб...

Зоир ота. Йўқ, ундай эмас. Ҳар даврни ўз завқи, таровати бўлади. Баҳор айнаи қийғоч гуллаган вақтида қор-совуқ бўлиб, қанчалик ноҳушлик келтирса, инсон умрининг ҳам баҳори кексалик юмушлари ё фақат ташвиин билан ўтиши керак эмас. “Дискотека” дегани ёшларни йиғилиб, кўнгилхушлик қиладиган жойи эканда. Шунга шунча ваҳимами? Бунга ортиқча аҳамият қилмаган маъкул. Одам тафтини одам кўтаради, дейишади-ку! Инсон табиятан мулоқотта интилади. Рўзгор, уй, бола-чақа ташвиши ёки куни узоқ ишхонада тер тўккандан кейин бирон жойда ҳорлигини ёзиб, ўз тенгқурлари билан гурунглашишга мойил бўлади.

Ёш яланғни бўлса завқи-шавқи баланд бўлади. Кўним билан ўтириб, бамайлихотир суҳбат қилолмайди. Юраги тошиб туради. Сабри чидамайди. Тизгинлаб бўлмайдиган завқи-шавқини гоҳо қора терга ботгунча сакраб, ўйноқлаб босади. Оёқ ўйинларининг бор мазмуни шунда. Буларнинг бари навбати билан келаверади. Муҳими Худо берган умрни мазмунли, ўзингга ҳам, ўзгаларга ҳам нафли ўтказишда. Гоҳо айрим давра-тадбирларда узоқ умр тилаб, юзга

киринг, юз эликка киринг, деб хушомад қилиб қолишса, ансам қотади. Эй, бемаъни, бекор ўтган узоқ умрининг кимга кераги бор. Ҳаётинг шундай мазмунли ўтсинки, ҳар бир кунинг ойларга-йилларга татисин. Шунда умрингни кун санаб, кўринганга ўзинг амал қилмаган хислатлардан на-сихат сўқиб ўтирмайсан. Ҳали мени айтди дерсан. Балки ўша дискотекаларда болангни, уни тенгқурларини кўнглига катта орзулар тушаётгандир. Ўша ердаги гурунг-мулоқот-ларида нималаргадир ҳавасланиб, нималарнидир инкор этиб, ўз келажакларининг суратини чизаётгандирлар. Ажаб-маски, бугун сени биз назар-писанд қилмаётган ё келгуси-дан хавотирга тушаётган шу енгилтак, ўйинқароқлар эрта бир кун оламини яшнатувчилар бўлса. *Илоҳо, шундай бўлсин!*

Дилбархон (*чойнакни ола туриб*). Ойбек, буванглар ҳам жуда романтиклар-а! Чойни янгилаб келай... (*Чиқади.*)

Ойбек. Рост, бува. Сиз романтиксиз. Доим ёш бўлганга ўхшайсиз.

Зоирота. Э, тойчоқ. Ўзимизни шунақа тутиб, овутиб юрганмиз. Бўлмаса, биз кўрган азобу қийинчиликларга темир ҳам дош беролмасди. Илоё Сизлар кўрманглар у азобларни.

Шавкат. Қийинчилик дейсиз, булар қийинчилик нималигини тасаввурига ҳам келтиролмайдди. Жўмракни бураса иссиқ сув, совуқ сув, ош-овқати тайёр, кийим-кечак бисёр, нима ғами бор. Эрта-индин коллежни битиради. Кейин олий мактаб. Ҳаммаси рисоладагидек...

Ойбек. Дада, очиги мен бу йил институтга ҳужжат топширмайман.

Шавкат. Мана, навбатдаги эркалик. Албатта, сиз топширмайсиз. Сиз учун мана биз топширамыз. Шунга ҳам жонингизни койитасизми?!

Ойбек. Дада, мен чиндан айтяпман. Бир-икки йил ишламоқчиман.

Шавкат. Э-э, йиғштир олифтагарчиликни! Ким сени ишга оламан деб ўлиб турибди!

Зоирота. Шавкат! Ўғлингни эшитсанг-чи! Униям бир ўйлагани бордир.

Шавкат. Дада, мана ман деган хорижни катта уни-верситетларини, ўзимизнинг энг зўр дорилфунунларни

битириб, тайинлик иш тополмаётганлар қанча-ку, коллежни битирган иқтисодчига жой қайда?!

Зоир ота. Ҳа, нега унда институтга кириши керак, Ойбек?

Шавкат. Олий маълумот олса, ҳар қалай касби тайин, ишга жойлашиш имконияти нисбатан кўпроқ. Яна орқадан бир туртки бўлса, у ёғи ўзига боғлиқ.

Ойбек. Дада, мен умуман икки-уч йил бу ердан четроқда ишламоқчиман.

Дилбархон чой кўтариб киради.

Шавкат. Хориждами?

Ойбек. Йўғ-эй, вилоятда, масалан, Қашқадарёда.

Дилбархон. Ўйлаб гапиряпсанми, ўғлим?

Ойбек. Ҳа, ойи, жуда пухта ўйладим.

Зоир ота. Хўш-хўш, гапир-чи, ўғлим. Нима режалар тузиб ўтирибсан?

Ойбек. Бува ҳозир нима кўп — банк кўп, фермер хўжаликлари кўп. Вилоятлардан келган кўп болалар ўқишларини битириб, Тошкентда қолишга ҳаракат қилишади. Балки шунинг учун ҳам иш топиш қийиндир. Тошкент катта шаҳар. Тирикчилигини бир амаллаб ўтқазса бўлади. Лекин қишлоқларда ҳаёт ўзгармаса, жонланиш бўлмаса, тўла ривожланиш ҳам бўлмайди.

Дилбархон. Қишлоқларда ўзгариш йўқ, деб ким айтди сенга? Ўзингча тахмин қилаверма! Ўйлаб, ўлчаб гапиргин.

Ойбек. Майли, ойи. Балки ўзгариш бордир, лекин бир нарса аниқки, қишлоқларга биз керакмиз, жуда керакмиз. Ҳеч бўлмаса, ўзимизни ҳам бир синовдан ўтқазиб олармиз. Одам мустақил бўлиши керак, ахир!

Шавкат. Мана сизга романтика! *(Истеҳзо билан.)* Қани, қишлоққа бориб нима каромат кўрсатмоқчилар?

Ойбек *(ўқтам оҳангда)*. Дискотека очаман!

Шавкат *(хезланиб, Дилбархон йўлини тўсади)*. Ҳозир шу болани бир нарса қилиб қўяман. Нуқул ўйин қилади!

Ойбек. Дада, ўйин қилаётганим йўқ. Жиддий айтаяпман. Бир ҳафта аввал коллежимизда Сангин ака деган қашқадарёлик фермер билан учрашув бўлди. Хўжалиги зўр, қиш-

лоқдаги эллик-отмишта одамни иш билан таъминлабди. Ишларини яна кенгайтирмоқчи. Менга гайратли, ёш мутахассислар керак, ўзимиздаги ёшларни кўпи шаҳарга кетиб қоляпти, дейди. Аслида ёшларни қишлоқда ушлаб турадиган бирор кўнгилтортар жой йўқ экан. Клуб-маданият уйи бор экан, аммо жуда ташландиқ ҳолда, дейди. Учрашувда унга қандай маблағларни жалб қилиб, ўша клубни ишга тушириш мумкинлиги ҳақида ўзимча таклифларимни айтган эдим, қизиқиб қолди. Ўзинг келиб бирор йил ишлаб берсанг-чи, таклифларингни бирга амалга оширамиз, деди. Кўл ташлашдик... Ўша фермер хўжалигига ўз соҳам бўйича ишга кираман. Мана кўрасизлар, бир йил, узоғи билан икки йилда ўз ишимни — дискотекани очаман, ҳаммангларни чақираман. Бува биринчи меҳмон Сиз бўласиз.

З о и р о т а. Ҳа, ҳа, умрингдан барка топ, албатта бораман, албатта.

Ш а в к а т. Дада, ростдан ҳам буни гапларига ишонаяпсизми?! Бу, хаёлпараст-ку! Бу — қишлоқни, ўзбек қишлоғини қандайлигини умуман билмайди. Кўрган бўлса, бир-икки Паркент қишлоқларини кўрган, дам олишга чиққанзимизда. Қашқадарёнинг чўлларида шароитсиз, яқин кимсасиз ёш бола бир ишни бошини тутиб кета олар эканми?!

З о и р о т а. Шавкат ёшинг элликка қараб кетяпти. Айтчи, сўнгги йилларда бирор марта ўз манфаатингдан нарига ўтиб, ўзгалар учун ҳам бир иш қилдингми? Дунёда фақат ўзим бўлай, мендан бошқаси бўлганча бўлар деб яшаб бўлмайди. Ёшлик — асов дарё. Юрагида ўт қайнаган пайтда инсон унча-мунча қийинчиликка қарамайди. Муаммою мушкилотларни осон ҳал қилади. Муҳими мақсад аниқ бўлсин, танлаган йўли тўғри бўлсин, куч-ғайратини жўяли сарфлай билсин. Шунда қилган ишидан ўзигаям, ўзга-гаям манфаат тегади. Катта ишлар қилишни замон сўраб турибди. Мана шу тойчоқлар келажак учун ишламаса, интилмаса, бу юртни ким обод қилиб, ким жаҳонга қўшади. Ота-боболарнинг буюк ишларини гапириб мақтанишни яхши кўрамиз. Ўзинг ҳам телевизорга чиқсанг, Имом Бухорий, Нақшбандий, Амир Темур деб оғзингни таноби қочади. Хўш, инсон ўтмиш билангина тирикмас-ку?! Бугунни, эртаниям буюкларни чиқиши керак-ку! Токайгача

улуғ тарих, шонли тарих деб ётасанлар! Куй, болангни ўз холига, сен белгилаган йўлдан эмас, ўз йўлидан борсин!

Дилбархон. Дадажон, Ойбек ёш бола, ҳали...

Зоирота. “Бўлар бола ўн бешиди бош бўлади, бўлмағури элликдаям ёш бўлади”, деган экан бурунгилар. Шунанга режалар тузишга ақли етиптими, демак, у ёш бола эмас. Ота-онага бола ҳамиша ёш туюлаверади. Ҳамонки ўз ақлим билан яшаб, ўз меҳнатим билан бир нарсага эришман деяптими, демак, у ўз ҳаёти учун ўзи жавоб бера олади. Фикрлайдиган одам ҳар нарсага ўз ичиди, “нега” деган сўроқни бериши керак. Ҳар ишни англаб, моҳиятига етиб бажариши керак. Ҳар нарсага мустақил ёндашув керак. Шунда фикр ҳам, ҳаёт тарзиям ўзига хос мустақил бўлади. Шунда ўсиш, ўзгариш, тараққиёт бўлади. Фикр ўсмаса, кимнидир дегани ёки қилган иши кўр-кўрона такрорланаверса, ҳаётни не маънисию, не чиройи қолади?! Беринглар ўғлингни эркини ўзига! (Ойбекка кўз қисиб.) Тойчоқ далаларда бир яйрасин, иродасини, ақл-заковатини синасин. Агар ўша қишлоқларда набирам йўлини топса, мен фақат хурсанд бўлман, бутинамас, фахрланаман ҳам.

Шавкат. Дада, нималар деяпсиз?! Ўзингиз пул топман деб саксонга борганингизда тadbиркор бўлиб юрибсизу, мени ўзинг учун яшайсан, худбинсан, дейсиз. Яна шу ёш боланинг енгилтак хоҳишларига ён берасиз. Тушун олмаяпман Сизни.

Зоирота. Ўғлим, сен ўқидинг, китобга беридинг, олим бўлдинг, худога шукур, тўғри юриб, тўғри яшадинг. Дунё ўзгариб, баъзи қийинчиликлар пайдо бўлди. Вақт бир жойда қотиб турмас экан. Аммо сен бир жойда туриб қолдинг. Қирққа кириб-кирмай юрагингда олов сўнди. Тинчгина бола ўқитиб, институтга тайёрлаб, бировларни хат-ҳужжатини кўриб бериб, топган беш-ўн сўминг қора қозонингни қайнатганига шукр қилиб, четга ўтиб олдинг. Ўғлинг бунини хоҳламаяпти. У эл-юртга ҳам нафим тегсин, ўзим ҳам бировдан кам бўлмай деяпти. Яхши еб, яхши киймоқчи. Орзу-ҳавасли дунёда бою-бадавлат бўлиб яшамоқчи. Тўғримини, тойчоқ?! Нимаси ёмон бунини?!

Ойбек. «Прикол!» Тўппа-тўғри, бува.

Шавкат. Дада, Сиз айтаётганингиз хомхаёл. Бою-бадавлат яшашни ўзи бўлмайди.

Зоирота. Албатта, ким сенга барчасини тайёр қилиб беради. Шунинг учун ҳам умр берилган. Барини ўзинг, ўз куч-қувватинг, интилишинг билан яратгин деб. Худога шукур, юрт тинч, ҳар қанча интилсанг йўлинг очиқ. Яна айтаман, катта ишлар замони ҳозир. Мўлжални ҳам катта олиш керак. Ойбек узоқни кўзлаётган экан, йўлини тўсма! (*Ҳазил аралаш.*) Қани, тойчоқ, ўзимизни ўзбекчасидан ҳам қўйчи, мен сенга болельшик. Биз даданг билан қоғозларимизни тахлаб олайлик. Кабинетингга ўтамизми, Шавкат?

Шавкат гарангсиб, ўйланиб, отаси билан иш хонасига кириб кетади.

ИККИНЧИ ПАРДА

Бешикчи кўришиш

Мастуранинг квартираси. Радиода сокин куй таралаётти. Ошхонада “жиз-биз” овозлар. Сабоҳат бир нима пиширяпти. Эшик кўнғироғи қайта-қайта жиринглайди. Уйқудан энди турган Малоҳат эснаб чиқиб, эшик томон йўналади.

Малоҳат. Сабо, эшикни очсанг бўлмайдимиз? Эшитмаяпсанми?

Малоҳат эшикни очади. Замонавий аёллардай дид билан сипо кийинган, бир қарашда ёқимли таассурот қолдирадиган қиёфада Гулнора кириб келади. Қўлида чоғроқ чемадан.

Малоҳат (шодон). Вой, Гулнор хола.

Кучоқлашиб кўришадилар. Ошхонадан фартук таққан Сабоҳат ҳам чиқиб келиб, холаси билан кўришади.

Сабоҳат. Гулнор хола, яхшимисиз, поччамлар, Гули, Нигора қизлариз яхшими? Рустам катта йигит бўлиб қолдими?

Гулнора. Ўзингизлар қалайсизлар? Тинч-омон ўтирибсизларми? Ҳалиям ухлаб ётувмидинг, Малоҳат? Ўқиш йўқми бугун? Сен дурустмисан, Сабоҳат, ўқишлар тугаб қолдими? Ойинг қани?

Сабоҳат. Ишдалар, келиб қоладилар... Холажон келинг, ўтиринг. (*Учовлари стол атрофига ўтиришади. Сабоҳат Малоҳатга.*) Сен мактабга кетиш ҳаракатини қил! Мен, ҳозир... Блинчик пишираётувдим. Сиз ўтира туринг...

Малоҳат дастурхон ёзиб, сервантдан қанд-қурслар олиб қўя бошлайди.

Гулнора. Малоҳат сен ўқишингдан кеч қолма, кириб кийинавер. Айтмоқчи, Сабоҳат ҳам ўқишга бориши керак-ку?

Малоҳат. Йўқ, Саболарни ўқиши тугаб қолган. Битириш имтиҳонларини топширяпти.

Гулнора. Сен-чи? Мактабни қачон битирасан?

Малоҳат. Бир йил бор ҳали. Бу йил тўққизга ўтаман.

Гулнора. Ҳа-я! Аммо кўрган одам сени мактаб боласи демайди.

Малоҳат (*қувлик билан*). Тўғри, мактабга бориб, дарс тайёрлайвериб эзилиб кетдим.

Гулнора. Вой қурмагур-эй, жуда аломатсанда Мало. Очилиб кетибсан деяпман. Бўй-бастингни қара, ҳойнаҳой битта-яримта йигитинг ҳам бордир?

Малоҳат (*ҳазил билан*). Яримтамас, манга бир яримта келадиган “додахўжа” йигитим бор эди. Мактабда бировни яқинлаштирмасди. Олдин синфда ҳамма болалар Мало, Малошка деб атрофимда ўралашиб юрарди. Бу дерзила ҳаммасини тинчитди. Қарасам, яккамохов қилиб қўйяпти, рейтингим тушиб кетяпти. Шартта бордимда, “ўв, пацан, дедим, чочиб ташайман, ўт бу ёққа”, дедим. Мани Мало-бало дейдилар, сандақа чурвақаларни копейкага олмайман, ман независимий қизман, “ўч”, дедим. Ўчди. Ўшандан бери рейтинг яна кўтарилган. Ҳамма болалар менга парвона. Так што, битта-яримтамас, целий мактаб йигитим бор. Ҳозир кириб, “шик” кийиниб чиқсам, янаям очилиб кетаман.

Гулнора (*кулиб*). Вой қурмагур-эй...

Сабоҳат бир қўлида блинчик тахланган тарелка, иккинчи қўлида чойнак, суҳбат устига кириб келади.

Сабоҳат (*енгил койиб*). Ҳали шу ердамисан?!

Малоҳат (*йўлакай тарелкадан битта блинчикни илиб олиб*). Бораман-да! Ўқитувчилар барибир мени кутиб туради дарс бошламай.

Гулнора. Ия, бу қанақаси бўлди?! Сенлар ўқитувчини кутиш ўрнига, у сизларни кутадими?

Малоҳат. Ҳамманимас, битта мени кутади. Хола ким билан гаплашаётганингизни биласизми? Мен бориб синфни тинчитиб берганимдан кейин, ўқитувчи дарс бошлайди.

Гулнора. Ростданми?!

Сабоҳат. Кулоққа лағмон илавермай, ўқишингга бор! *(Малоҳат чиқади.)* Сиз ҳам солдасизда, хола, ҳамма гапига ишониб ўтирибсиз-а?! Малони ўнта гапидан биттаси рост бўлса бор, бўлмаса унисигаям ишонч йўқ. Ҳамма билан шунақа ҳазил-хузул қилиб, кулишиб кетаверади. Сизниям бир кулдирай деган-да!

Гулнора. Вой, қурмагур Малоҳат. Жуда шўх қиз бўлибди-да, менга тортиб. Мен ҳам шунақа, ерга урса қўкка сапчирдим. Ойинг ҳалимдеккина бўлиб, уялиб, қизариб ўтирарди. Сен ҳам онангга ўхшадинг. Уй иши, майда-чуйда юмушлар билан куймаланишаверасан. Мэйли, бу гапларни қўяйлик. Ўқишинг ҳам битиб қолибди, келажагингни ўйлаяпсанми?! Мен сени олиб кетгани келдим. Ойинг айтгандир, биз поччанг билан хусусий стоматологик клиника очганмиз. Клиникани кенгайтирмасак, миждозларни йўқотиб қўямиз. Шу келишда яна битта стоматологик стол-комплект олиш масаласини ҳал қилиб кетишим керак. Демак, унда ишлайдиган врачлар, ҳамширалар муаммосиниям ҳал этиш лозим. Сен тайёр ҳамшира бўлсанг, нима қиламан ойликни бировга бериб. Бу ёқда ойингни аҳволини сал енгиллатармидик...

Сабоҳат *(суюниб, сўнг суюнганини яширишга уриниб, сиполик билан)*. Холажон, тўғри, мен ҳам ойимга жуда ачинаман. Нима кўрдилар ҳаётда. Дадам билан турмушлари ўхшамади. Улар ёрдам бераман десалар, ёрдам у ёқда турсин, ҳатто номлариниям тилга олдирмайдилар. Ўзлари эса меҳнат-машаққатдан бўшамайдилар...

Гулнора. Нима, даданг билан кўришиб турасанларми?

Сабоҳат. Фақат мен яширинча учрашиб тураман. Гоҳо ўқишимга келиб, аҳволимдан хабар олиб кетадилар. Малоҳат яқинлаштирмайди. Ойимга ўхшаб мағрур. Ё ойимлардан чўчийдим, ҳар қалай мактабига уч-тўрт борсалар, кўзларига кўринмай, қочиб кетибди. Мен дадамни

ҳам тушунаман. Балки ойим фақат уй, иш-юмулч деб юра-вермасалар, ҳаётлари бошқачароқ бўлармиди..

Гулнора. Майли, кўй бу гапларни, вақти келиб ҳам-малари тушунишар — ким ҳақ, ким ноҳақ... Дипломингни қачон оласан? Мен беш-олти кун шу ерда бўламан. Рози бўлсанг, ўзим билан олиб кетаман.

Сабоҳат (*ер чизиб*). Ўзимга қолса, йўқ демасдим, хола. Аммо, лекин...

Шу пайт ичкаридан башанг кийинган Малоҳат чиқиб келади.

Малоҳат. Ўтирибсизларми, компания бўлиб?

Гулнора (*ҳайрат билан*). Вой, жуда бошқачасанку-а?! Бу ерда мактабга шунақа аҳволда борса бўладими?

Сабоҳат. Форманг қани, Мало? Мактабга кетяпсанми ё ўйнаганими?

Малоҳат. Сиз кечаси билан дискотекада юрсангиз майли-ю, мен ўтираверайми кўмилиб. Мактабда, чораклар яқунланган, эрта-индин таътилга чиқамиз. Синфдош болалар билан бир-икки соат мактабда бўлиб, кейин “Рандеву”га бормоқчимиз.

Гулнора. “Рандеву” деганинг нимаси?

Малоҳат. Билмайсизми, хола? Сайлгоҳ, кечаси-кундузи одам қайнаб ётади, ўйинлар, караоке, хоҳласангиз ашула айтасиз, хоҳласангиз расмингизни чизиб ташлашади...

Сабоҳат. Ойим биладиларми? Сўраганмисан?

Малоҳат. Ойимларни бугун кўрмадим, қандай сўрайман?!

Сабоҳат. Сўрамаган бўлсанг, мактабга бориб, сўнг тўғри уйга келасан, тушундингми?

Малоҳат. Ақл ўргатаверма, ўзим биламан. Ойим келиб қолсалар сўрайман деб турибман.

Гулнора. Катта кўчаларда шунақа аҳволда юришга кўрқмайсанми, ёшгина қиз?

Малоҳат. Нимадан кўрқади? Болаларнинг ўзи кўрқади бизлардан. Мен каратэга қатнийман. Уже белбоғим бор. Қани биттаси яқинлашсин, “тўквораман”, мана бунақа приём қилиб ташлайман (*каратэ машқларини кўрсатиб беради*) тамом, секундда ўчади.

Гулнора. Балосан-да, бало!

Сабоҳат. Булди, бас қил совуқ қилиқларингни! Мактабингга бор, кеч қоласан, ойимни кутсанг. Дарсдан кейин келиб, сўраб кетасан.

Малоҳат. Бўпти, мен кетдим бўлмаса, хэлло май френ, хэлло (*инглизча хиргойи қилиб чиқиб кетади*).

Гулнора. Синглинг ҳеч зериктирмайдиган қиз бўлибди-да.

Сабоҳат. Кўнгли жуда тоза, хола. Бир иш қилса, ёпишиб қилади, охирига етказмагунча қўймайди. Кейин жуда киришимли, ҳамма даврага кириб кетаверади ва бирпасда даврадагиларни ўзига қаратиб олади. Гапга ҳам уста. Шунинг учун синфдошлари ҳам, қўшнилари ҳам яхши кўришади уни. Ўқишлари ҳам ёмонмас. Яна, ҳали кўрдингиз-ку, каратэга қатнаб, мусобақаларда қатнашяпти. Фақат ўйинқароқроқ. Бир жойда кўп ўтиролмайди.

Гулнора. Ҳа, тегирмонга тушса, бутун чиқади. Бировга ҳақини осонликча бериб қўядиганлардан эмас. Ўзи асли ҳаётда шунақа бўлиш керак. Ушлаган жойингни кес. Мақсадни аниқ қўйиб, шунга жадал интилиш керак. Бизни ўзбекчиликда нима кўп, беҳуда, кераксиз уринишлар, одамни чалғитадиган майда-чуйда юмуш, ташвишлар кўп. Ҳар хил лозимандалар, латта-путталарга ўралашиб, умрни арзимас нарсаларга сарфлаб юборамиз. Мана, ойинг. Сенларни мол-ҳолингни бут қиламан деб тиними йўқ. Зарурми шунчалик десам, қизларимни бахти тўқис бўлсин дейди. Кошки бахт шу латта-путталарда бўлса?! Майли, нима бўлгандаям онангни оғирини енгил қилиш керак. Хўш, кетасанми мен билан?

Сабоҳат (*яна ўйланиб*). Ойимлар кўнмайдилар ба-рибир.

Гулнора. Ўзинг рози бўлсанг, онангни мен кўндираман!

Эшик кўнғироғи жиринглайди.

Сабоҳат (*эшикка йўнала туриб*). Вой, ана ойимни ўзлари келиб қолдилар, шекилли...

Олтинчи кўриниш

Дастлабки саҳнадаги дискотека. Ҳали эртароқ бўлгани учун шовқин йўқ, шўх ўйинлар бошланмаган. Сокин куй тарал-япти – Лотин Америкаси оҳангларида. Саҳнада мўъжаз стол-стуллар. Томашабинга таниш чеҳралар – олти синфдошдан уchtаси “кола” ичиб, суҳбатлашиб ўтирибди.

Феруза. Ойбекни кетиши аниқ бўлдими, болалар?

Санжар. Аниқ! Бугун хайрлашув кечаси.

Равшан. Ойбекка қойилман. Даласини барибир кўндирибди.

Санжар. Буvasига раҳмат дейиш керак.

Феруза. Энди нима бўлади?

Санжар. Нима бўлади, кетади энди!

Феруза. Тўғри, кетади, лекин бу ёғига нима бўлади.

Сўппайиб қишлоқда ўтирмайди-ку!

Равшан. Нега сўппайиб ўтираркан, ишлайди. Фермер хўжалигида иқтисодчи бўлиб ишлайди. Сенга хатлар ёзади, “шаҳардаги дугонамга” деб.

Феруза. Ойбекни ўзини хат ёзадиган дугонаси бор. Зор эмас, менга.

Санжар (*маъноли қилиб*). Сенгаям зорлар топилиб қолар.

Равшан (*бир оз қизариб, ҳаяжонланиб*). Ҳа, ҳа, тўғри.

Санжар (*Равшанга*). Лавлагингиз чиқиб кетди.

Феруза. Жиннимисан, Санди?! Равшанни Ойбекка ҳаваси келяпти.

Равшан. Очиғи, ростдан ҳам ҳавасим келяпти.

Санжар. Э, буларни ҳаммаси уч-тўрт кунли кислород. Кислород балонни кўрганмисан. Ойбекниям пари чиққандан кейин, шумшайиб қайтиб келади.

Равшан. Қайтмайди. Ойбек ориятли бола. Ўлса ҳам ғурури синадиган иш қилмайди.

Кундуз кириб келади. Ўзига жуда оро берган.

Кундуз. Қалайсизлар!

Ҳамма Кундузни кўриб, бир муддат тикилиб қолади.

Феруза. Даҳшат!

Санжар. Тахта қилиб қўйдинг-ку, в-эй!

Равшан. Эҳтиёт бўл, юрагингдан уриб қолмасин.

Қундуз ўзини кўз-кўз қилгандай бегубор жилмайиб туради.

Санжар. Йиқиламаман ҳозир!

Қундуз столда очиқ турган “кола”дан ҳўплаб, Санжарни юзига пуркайди.

Феруза. Прикол!

Санжар (*ўзига келиб*). Ўв, томинг кетдими?

Қундуз. Мени эмас, сени томинг кетди. Йиқилиб тушмагин дедим. Биру бир.

Равшан, Феруза хандон ташлаб кулиб юборишади.

Равшан. Бопладинг. Аёл кишини макридан қўрқ, деб бекор айтишмаган, огайни. Барибир ўчини олади. Шунинг учун уларни фақат яхши кўриш керак.

Қундуз. О, донолар доноси. Бу гапларни албатта, ёзиб қўйиш керак. Феруз дафтарингни ол!

Феруза. Ростдан, Қундуз. Жуда очилиб кетибсан.

Қундуз. Ўзинглар хайрлашув куни дединглар-ку! Шунга бироз ўзимга қараб қўйдим-да.

Равшан. Бирозгинаси шунақа бўлса, росманаси қанақа бўлади? Қара, Санжар бечорани ҳалиям тили айланмаяпти.

Санжар (*қизариб*). Бўлди, лағмон қилаверма!

Ойбек кириб келади. Болалар билан ҳавода қўл уриштириб сўрашади.

Ойбек. Зўрмисизлар, болалар. О, Қундуз, Қундуз... Санди мени чимчилаб қўй! Даҳшат-ку! Ништяк бўлиб кетибсан. Қойилман... Сабо келмадими?

Феруза. Ойбек Қундузни мақтайсану, Сабоҳатни сўрайсан-а?!

Санжар. Сени ҳам юрагингда “дирка” бўлса, ўша юрагингни тешгани ўйлайсан.

Равшан. Демак, ҳозирдан бошлаб Санжарниям юрги “дирка”.

Санжар. Жим, ўв... Тўкиб қўяман, ҳозир.

Шу пайт Сабоҳат кириб келади.

Сабоҳат. Бизниям даврага қўшасизларми?

Қундуз. Худди келишиб олгандай-а.

Феруза. Сабо, бормисан! Намунча ҳаялладинг? Вақт-лироқ учрашамиз деб келишувдик-ку!

Сабоҳат. Эй, ойимларга бир соат тушунтиришга тўғри келди. Дискотеканг ёмон жой экан, болалар бузилиб кетар экан, деб сира юборгилари келмади. Борасану хайрлашиб тезда қайтасан, деб бир соатга зўрға жавоб бердилар.

Равшан. Мана, Ойбек, эшитдингми, бўлғуси қайнонангни дискотакага муносабатлари қандай экан. Сен бўлсанг Қашқадарёга бориб дискотека очаман деб юрибсан.

Санжар (ҳазилга буриб). Ҳа, нима, жуда аҳдидан қайтмаса, қизларини бермай қўя қоладилар-да.

Сабоҳат (қизариб). Жиннимисизлар, болалар. Оғизга келган гапни айтавериш экан-да!

Ойбек. Гапирларинг, гапираверларинг, дадамга ўхшаб. Сизлар ҳам барибир тушунмайсизлар.

Қундуз. Тушунгир, биз омиларга! Мактабни битираётганда бир-биримиздан ҳеч нарсани яшириш йўқ деб, ҳаммамиз келишгандик-ку! Сен бўлса кеча кўришганимизда ҳам кўнглингдагини очиқ айтмадинг. Орқаваротдан эшитиб юрибмиз. Яна бирдан бутун “хайрлашув куни” дейишди.

Ойбек. Нега энди? Ахир бир лойиҳа бор, яхшилаб пишитиб олгандан кейин ўзим айтаман деган эдим-ку!

Равшан. Пишдими, ишқилиб?

Ойбек. Ҳозирча икки киши мен томонда. Дадамни кўндириш қийин бўляпти.

Санжар. Тўғри-да! Ёлғиз ўғил, эрта-индин институтга кирадиган “каллали” бола, ҳаммасини ташлаб, чўлбиёбонга кетаман деса, ким тушунади, оғайни?!

Ойбек. Қашқадарё ҳозир жуда обод бўлиб кетган экан...

Қундуз. Да-а, омиларни лол қолдиришга жуда уста бўлиб кетяпсизлар, жаноби ўғил болалар! Марҳамат қилиб бизларга ҳам тушунтирсанглар, бўлмаса биз...

Ойбек. Бўлмаса, биз ақли ноқислар ҳайрон бўлиб ўтираверамиз, демоқчимисан?

Сабоҳат. Ойбек, жуда ҳаддингдан ошма!

Ойбек. Ҳазил! Болалар, мен Қашқадарёдаги қишлоқлардан бирида дискотека ташкил қилмоқчиман. У дис-

котека бутунлай бошқача бўлади. Менинг дискотекамда ҳамма учун мусиқа бўлади: ўзбек эстрадаси, классик мусиқа, шашмақом, чет эл, рус эстрадаси, классикаси, кексалар учун ретро мусиқа. Ашула айтмоқчи бўлганларга караоке. Албатта у ерда, рубоб, дутор, гижжак, доира, акардионга ўхшаган асбоблар бўлади. Кимнинг қўлидан келса олиб чалаверади. Хуллас, одамларнинг хоҳишидан келиб чиқадиган диско клуб бўлади.

Қундуз. Нимага Қашқадарёда, Тошкентда эмас?

Ойбек. Яхши савол. Аввалам бор бундай ишни Тошкентда бошлаш учун менда етарли маблағ йўқ. Кейин эса...

Санжар. Қашқадарёда бошлашинг учун маблағинг борми?

Ойбек. Йўқ. Бир ҳафта аввал коллежимизда қашқадарёлик бир фермер билан учрашув бўлганини айтувдим, эсингдами? Хўжалиги зўр, жуда гуриллаётган экан. Хуллас, ўша фермер хўжалигига ишга бораман. Кейин маблағ топишга ҳаракат қиламан. Банкдан кредит оламан. Ўша фермер ёрдам беради! Қолаверса, мана сен борсан Санжар, ёрдам бермайсанми?

Санжар. Менми? Мен...

Қундуз. Санжар, йўқ деб қўяқол. Ойбекка катта пул керак.

Санжар (*Қундузга*). Сен даллоллик қилма. Мен, Ойбекдан ҳеч нарсамни аямайман. Лекин Бек бу ишинг хом иш, реал эмас. Хом хаёл. Романтик хаёлларга эса маблағ сарфлаш бу — аҳмоқлик.

Ойбек. Майли, хомхаёл бўлсин. Мен ўша хомхаёлни ҳақиқатта айлангирмоқчиман.

Равшан. Нима учун сен?

Ойбек. Яхши савол. Мен яқинда телевизорда бир лавҳани кўриб қолдим. Риштонда бир йигит бор экан — телемастер. У йигитнинг қўллари йўқ.

Сабоҳат. Вой, қандай, қўллари йўқ?

Ойбек. Шундай.

Сабоҳат. Қўллари бўлмаса қандай ишлайди?

Ойбек. Оёқлари билан ишлайди.

Феруза. Вой, мен ҳам кинода кўрганман. Биттаси оёқлари билан бутилка очади, пиво қуяди, милтиқ отади, расм чизади. Кулиб қотган эдим.

Қундуз. Майли, буни сенга нима дахли бор? Ахир сен соппа-соғсан-ку!

Ойбек. Ҳамма гап шунда-да. Соппа-соғман, каллам жойида, қўл-оёғим бутун, лекин ногиронга ўхшаб яшайман. Дадам ёрдам беради, онам қўлтиқлайди, тоғам ўрнимни топиб ўтказиб қўяди, холам жойлаштириб қўяди. Мана шу ногиронлик эмасми?! Ҳамма нарса олдиндан белгиланган, худди трамвай изидагидек бекатлар аниқ: мактаб, институт, сердаромад жой, ҳашаматли уй, уйланиш, бола-чақа... Бир қадам у ёқ-бу ёққа ўтиш имкони йўқ. Фақат релс бўйича.

Равшан. Сен трамвайда эмас, таксида юрмоқчисан, шундайми?

Ойбек. Мен ўзимни нимага қодирлигимни билишни истайман. Ўша сизлар айтган хом хаёлни ҳақиқатга айлантира оламанми-йўқми, умуман бирор нарсага ярайманми-йўқми? Шунга билишни истайман.

Санжар (*устеҳзо аралаш*). Болалар, тост! Мен мана шу колани ширин ва гўзал орзулар учун, дўстимиз Ойбек мисолида зўрға жон сақлаётган романтиклар учун ичишни таклиф қиламан. Бек, сен бизнинг фахримизсан, Ойбек учун! Унинг “Дискотека”си учун!

Ҳамма ичади.

Санжар. Хонимлар ва жаноблар! Дискотека бу ёшларнинг эркинлик зонаси. Биз бу ерда барча нарсалардан озодмиз. Бугунги кеча дўстимиз Ойбекка бағишланган экан, значить гуляем! Соққаси биздан!

Феруза (*ўйноқлаб*). Мана буни сахийлик дейдилар!

Қундуз. Ойбек, яна битта савол берсам, майлими?

Ойбек. Марҳамат!

Қундуз. Қароринг қатъий, шекилли? Ота-онангни ҳам кўндирдинг дейлик, лекин ундан кейин нима бўлади? Улар ўз ҳолича, сен ўз ҳолингча бошқа-бошқа яшайсизларми?

Равшан. Биз туғилганимиздан то ҳаётимизнинг охиригача ота-онамиз билан боғланганмиз, улардан ажралиб чиқиб кетиб, мустақил яшашимиз қийин.

Ойбек. Бизларнинг ота-оналаримиз – ўз даврларининг одамлари. Улар шундай яшаб келишган. Уларнинг тушунчасида болани катта қилиш, уни ўқитиш, уй-жойли қилиш, уйлантириб қўйиш фарзандлари олдидаги бурчлари.

Равшан. Тўғри, биз ҳам бу бурчни бузилмас қонун деб билиб, ота-онамиздан умидвор бўлиб турамиз. Бундан ташқари, ўзимиз ҳам вақти келиб шундай қиламиз. Демак, бу бизни қонимизга жуда қаттиқ сингиб кетган. Ундан қутулиш мумкин эмас. Бу – анъана!

Ойбек. Тўғри, лекин шу тарзда яшайверамизми? Ахир дунё ўзгарди! Бизнинг ўз йўлимиз, ота-оналаримизникидан бошқача, ундан афзалроқ йўлимиз бўлиши керак эмасми? Олдимизга аниқ мақсадлар қўйиб, уни руёбга чиқариш учун ҳаракат бошлаш зарур.

Қундуз. Ойбек, ниятларинг жуда яхши-ю, гапларинг ниҳоятда баландпарвоз-да, ўртоқ. Қарсақ чалиб юборгим келаяпти.

Ойбек. Чал қарсагингни! Ниятлар юксак бўлгандан кейин унга баландпарвозлик ярашади-да!

Қундуз. Ойбек, сен ўша азалий анъаналарни инкор қилиб, ота-онанг хоҳишларини рад этиб, нимага эришмоқчисан? Кимга нимани исбот қилмоқчисан?

Ойбек. Ҳеч кимга, ҳеч нарсани исбот қилмоқчи эмасман. Мен ота-онамни хоҳишларини рад этиб, умуман бош олиб чиқиб кетмоқчи ҳам эмасман. Мен фақат ўзим мустақил, ҳеч кимнинг “поддержка”сисиз, ўз кучим билан ўз “ишим”ни бошламоқчиман. Мен ўзим учун жавобгарликни ўз бўйнимга оладиган пайтим етиб келди, деб ўйлайман.

Равшан. Ҳаёт учун жавобгарлик? Бундай жавобгарлик ҳаммамизнинг зиммамизда бор. Фақат бу жавобгарликни ота-оналик бурчидан ажратиб, улардан бошқа-бошқа тушуниш керак эмас.

Ойбек. Худди шундай! Биз ўша жавобгарлик борлигини биламиз, лекин уни ўз вақтида бўйнимизга олишдан қўрқамиз. Ёки уни кераклича ҳис қилмаймиз. Бундай жавобгарлик анчагача ота-оналаримиз елкасида бўлади ва биз шунинг учун ҳам узоқ вақт уларнинг қарамоғида яшаймиз.

Санжар. Жуда қизиқ гаплар бўлаяпти. Нима, мен ота-онамнинг айтганини қилмаслигим, улардан бўлак яшашим керакми?

Ойбек. Менинг, сенинг ёки унинг мустақил бўлман деганимиз, ота-онасидан буткул бўлак бўлиш дегани эмас, ҳар бир инсон ота-онаси билан умрбод боғланган.

Қундуз (*Сажарга тикилиб, истеҳзо билан*). Айниқса, баъзилар...

Санжар. Тушунмадим.

Қундуз. Ўзингни гўлликка солма, Санжар.

Санжар. Гўлликка солаётганим йўқ. Нима демоқчисан сен ўзи?

Қундуз. Бу гапларнинг сенга ҳеч қандай дахли йўқ демоқчиман. Сен ота-онангни пинжидан нари кетолмайсан. Бунга ҳожат ҳам йўқ. Улар сен учун ҳамма нарсани тайёр қилиб беришади.

Санжар. Нима, бунинг учун мен айбдорманми?

Қундуз. Ҳеч ким сени айбдор деяётгани йўқ. Фақат бу ерда сенга дахлдор бўлмаган масала тўғрисида баҳс борапти.

Санжар. Сен ҳаддингдан ошаверма, мен...

Сабоҳат. Бўлди қилинглар, нима кераги бор ҳозир бу тортишувни. Баҳс қилишни билмаймиз. Бирпасда мана бунақа уришиб кетамиз. Келинглар, яхшиси...

Санжар. Яхшиси рақсга тушамиз!

Қундуз. Сен биланми?

Санжар. Мен билан, нима қипти?

Қундуз. Сен билан бир усулга тушолмайман-да. Оёғингни босиб оламан!

Феруза. Мен билан тушақол рақсга.

Санжар. Э, борларинг-э!

Ойбек. Қундуз, сенга нима бўлди?

Қундуз. Мени бирор марта рақсга тушганимни кўрганмидиларинг? Рақсга тушмайман дедим, бўлди-да!

Сабоҳат. Бас қилинглар, болалар! Мен бошқа чидаёлмайман! Кетайлик. Ойимдан балого қоламан яна.

Равшан. Шошмай тур, Сабоҳат! Ойинг биладилар, сен бугун Ойбек билансан. Бугун эса Ойбекнинг куни.

Санжар (*бу сафар шампан виноси билан*). Мен яна бир бор Ойбек учун ичишни таклиф қиламан. Бек, сен мард йигитсан, ҳақиқий дўстсан. Мен сен билан фахрланаман. Сенинг бошлаган ишинг ҳақиқий йигитнинг иши. Бўш келма, дўстим! Билиб қўй, Тошкентда сенинг дўсларинг бор ва улар сени ёлғизлатиб қўйишмайди. Ёрдам керак бўлса – тортинмасдан сўра. Ҳар доим тайёрмиз. Гапим тўғрими, болалар?!

Ҳамма. Тўғри!

Санжар. Бек, сен учун! Сенинг орзуларингни рўёбга чиқиши учун!

Қундуздан бошқа ҳамма ичади.

Равшан. Қундуз, нима шампан виноси ичмайсанми?

Қундуз. Йўқ, ичмайман. Носамимий гапларни эса сира ёқтирмайман.

Санжар. Тушунмадим...

Қундуз. Нега тушунмайсан? Мен сенинг иккинчи маротаба қайтарган қадаҳ сўзингни назарда тутяпман.

Санжар. Мен Бекни ҳурмат қилишимни айтдим, холос. Буни керак бўлса — учинчи марта ҳам қайтаришим мумкин.

Қундуз. Ўн марта ҳам қайтаришинг мумкин. Бироқ гап билан амалий ёрдам бошқа-бошқа нарсалар.

Санжар. Нима ишонмайсанми?

Қундуз. Очиғи, йўқ!

Санжар. Сен бугун мен билан бутунлай юзкўрмас бўлмоқчимисан?

Феруза. Қундуз, мен ҳам ҳеч нарсага тушунмаяпман. Нима демоқчисан ўзи?

Қундуз (*Ферузага қарата*). Нимага тушунмайсан? Ойбек қаерга кетаяпти?

Феруза. Қашқадарёга, дискотека очиш учун. Хўш нима қилибди?!

Қундуз. Биз унга нима билан ёрдам беришимиз мумкин?

Феруза. Мен йўлга тухум қайнатиб беришим мумкин. Товуқ қовурибми...

Санжар. Феруза, бор, ўйинга тушиб тур! Оёғинг каллангдан яхшироқ ишлайди сени. Бор!

Феруза. Беҳазил, йўлга эрмак учун бирон нарса олса зўр бўлади. Бек, чипсини яхши кўрасанми?

Санжар (*бақариб*). Феруза!! Бас қил!

Қундуз. Нега ўшқирасан? Феруза Ойбекни бошқа бегона жойларга бориб, дўстларисиз, ёлғиз қолишини тасаввур қилмаяпти. У ерда яшаши учун, ўз ишини йўлга қўйиши учун анча-мунча пул кераклигини билмаяпти. Ҳар хил чипсилар билан ёрдам бериб бўлмаслигини тушунмаяпти.

Санжар. Бек, сенга пул керакми?

Ойбек. Керакликка керак, лекин мен ҳеч кимдан пул сўраганим йўқ.

Санжар. Сўрашнинг ҳожати йўқ. Пул тўғрисида муаммо йўқ деб ҳисоблайвер, дўстим.

Ойбек. Раҳмат, Санжар. Мен... мен сизлардан...

Санжар. Бўлди, бўлди. Сабо, тезроқ ўйинга таклиф қил, бўлмаса, йиглаб юборади.

Сабоҳат. Мен кетаман.

Ойбек. Тўхта, Сабо! Нимага кетасан? Сенга нима булди? Гапирсанг-чи?!

Сабоҳат. Нимани гапирай? Сен гапираяпсан-ку, бўладида...

Ойбек. Мендан хафамисан?

Сабоҳат (*кесатиб*). Йўқ, хурсандман. Сен ўзинг ҳаммадан билағонсан, ҳамма нарсани якка ўзинг ҳал қилаверасан. Мен билан нима ишинг бор сени...

Ойбек. Бу нима деганинг Сабоҳат? Ахир келишганмиз-ку!

Феруза. Вой писмиқлар-эй!

Сабоҳат. Мени тўғри тушун, мен сен билан кетишни истаганимда ҳам барибир боришим гумонга ўхшайди...

Ойбек. Нега, ваъдалар ёлғонмиди? Ёки бошқа биронтаси билан...

Сабоҳат. Аҳмоқ!

Ойбек. Бўлмаса, нима бўлди? Гапирсанг-чи!

Сабоҳат. Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен ойим билан гаплашиб олдим.

Ойбек. Сабоҳат, сен дунёдаги энг яхши қизсан. Ойинг, сира хавотир бўлмасинлар. Сенинг бахтли бўлишинг учун ҳамма ишни қиламан. Фақат, ёнимда бўлсанг бас!

Сабоҳат. Мени кечир, Ойбек, ойимни ўйласам..., уларни ташлаб кетишга кўзим қиймаяпти.

Санжар. Қани, Бек, наҳотки сен шундай қизни ташлаб кета олсанг? Наҳотки сени дискотеканг мана шу, сени севгувчи гўзал қалбдан афзалроқ бўлса?

Сабоҳат. Санжар, мен ҳали охирги гапимни айтганим йўқ.

Кундуз (*истеҳзо билан*). Гапир, Ойбек! Қароринг ўзгармадими?

Санжар. Ҳадисларда, отанинг ўз боласига тарбия бериши, бирор ҳунарни ўргатиши, уйли-жойли қилиб қўйиши, унинг бўйнидаги қарзи деб ёзилган.

Қундуз. Қойилман. Ўзингни манфаатингга бўлса, ҳадисларниям эслаб қоларкансан-а?! Ўша ҳадисларда отанинг бўйнидаги қарзини бажаришини кутиб, боласи оғзини очиб ўтириши керак деб ёзилмаганми?!

Равшан. Мусилмончиликда “сендан ҳаракат, мендан баракат” ҳам дейилган.

Санжар. Бек, сен бир нарсани эсингдан чиқариб қўяяпсан.

Ойбек. Нимани?

Санжар. Оилани. Оила мустақамлиги унинг бирлигида. Мустақам оиладан бутун бир эл, миллат, мамлакат пайдо бўлади. Қадимдан маданий давлатларда ҳар бир оила аъзоси унинг бирлиги учун, демак, миллатнинг, давлатнинг бирлиги учун жавобгар бўлган.

Ойбек. Демак, сенингча мен давлат бирлигини бузётган эканман-да?

Санжар. Сен давлат бирлигини бузолмайсан. Лекин ўз оиланг бирлигини бузишинг мумкин. Ота-оналаримиз бизни катта қилиб, вояга етказиб, оёққа турғазганларидан, бизга суянишга ҳақли бўлмайдиларми?

Ойбек. Ҳақли! Фақат мен айнан ўзим оёққа турмоқчиман. Ўзим, тушунасанми, ўзим!

Санжар. Ўзимлайверасанми?! Ҳозир гап сенда эмас. Азалдан ота-она ўз ўғлининг касб ўрганишига, тўғри йўлни топиб олишига ёрдам берган.

Қундуз. Айнан мана шу одат ноёб касбларнинг, нозик ҳунарларнинг сир-синоатлари буткул йўқолиб кетишига ҳам сабабчи бўлган.

Санжар. Бу нима деганинг? Аксинча, ҳунар авлоддан-авлодга ўтиб борган.

Қундуз. Ўзинг айтаяпсан-ку, оталар ўз касб сирларини фақат ўғилларига ўргатишган, холос. Боласи отасига ўхшаб иқтидорли чиқмаганда эса, касбнинг сири ўша бола билан биргаликда кўмилган. Кўпгина ҳунарлар шу тахлит йўқ бўлиб кетган.

Санжар. Нима, сен анъаналарга қаршимисан?

Қундуз. Асло! Мен фақат ҳар бир нарсада маъно бўлиши, ҳар бир нарсага ақл билан англаб ёндашиш керак демоқчиман, холос.

Санжар. О-о-о! Энди мен қолиб урф-одатларимизга хурж бошланди, шекилли. Қундуз ота-боболардан қолган анъаналаримизни ўзгартирмоқчи! Қундуз, сени ақлли қиз эканлигинга шубҳамиз йўқ, лекин бу ерда ақл ортиқча. Сендан олдин ҳаммаси ўйлаб, аниқлаб бўлинган, энди ундан фақат фойдаланиш керак. Ўйлашнинг кераги йўқ.

Қундуз. Аксинча, ўйлаш, фикр қилиш ҳар доим керак.

Санжар. Ўйласанг-ўйламасанг, ҳеч нарсани ўзгартиролмайсан.

Ойбек. Йўқ! Ўзгартириш керак!

Санжар. Гапларингни ҳаммаси сафсата!

Ойбек. Тушунмадим. Менга гапираяпсанми?

Санжар. Ҳа, сенга! Умуман ҳаммаларингга.

Равшан. Қани, қани, эшитайликчи.

Қундуз. Керак эмас, Равшан, қўй уни. Ундан яхши гап чиқмайди.

Равшан. Нимага? Санжар айтганидай, бу ер дискотека – эркинлик зонаси. Бугун бу ерда ҳамма нима хоҳласа шуни гапиреди. Гапир, Санди.

Санжар. Балки ҳожати йўқдир?

Равшан. Нимага, жуда ҳожати бор-да.

Ойбек. Сўзла!

Санжар. Сўзлаганим билан сен ҳеч нарсани эшитишни хоҳламаяпсан-ку! Ҳали ҳеч бир нарсани уддасидан чиқмай туриб, ўзингни ҳамма ишни қойилмақом қилиб қўйган қахрамон қилиб кўрсатаяпсан! Сизлар эса, унинг бурни қонашини кўриш учун бу авантюрага гиж-гижлаяпсизлар.

Равшан. Сенингча, биз Ойбекни калака қилиб ўтирган эканмиз-да?

Санжар. Бўлмасамчи! Фақат аҳмоқ, калласи йўқ одамгина бундай афсонага ишонади. Одамнинг қилаётган ишида мантиқ бўлиши керак. Сени ўша дискотеканг шунча қурбонликка арзийдими?!

Қундуз. Жиддий айтяпсанми?

Санжар. Албатта. Бунинг ҳаммаси – туш, сароб! Хўш, ўша томонларда дискотека барпо бўлди, деб ҳам фараз қилайлик, гарчи бунга мен мутлақо ишонмасам-да. Хўш, нима бўлади? Кимга керак ўша жойларда дискотека? Ҳеч кимга!

Ҳозир бошқа замон. Мақсад пул қилишми — буни йўллари жуда кўп. Бозор, савдо-сотиқ... Сенинг дискотеканг, кечирасану, куруқ гап. Бир ойдаёқ банкрот бўласан қоласан. Янгитдан велосипед ихтиро қилишнинг нима кераги бор?

Равшан. Ҳали жуда оғиз кўпиртириб, “дискотека бу ёшларни эркин зонаси, улар бу ерда ҳамма нарсадан озодлар”, деб катта гаплар қилаётган эдинг, нега энди бирпасда фикринг ўзгариб қолди?

Санжар. Фикрим ўзгаргани йўқ. Ҳамма ишни ўз ўрни бор. Ана кўряпсанми, анаву ёшларни. Бориб сўра-чи, қаерлик эканлар улар. Қашқадарёдан, Намангандан, Бухородан... Булар Тошкентда жойлашиб олганлари. Қолганлари ҳам жойини топиб кетган. Так что, сени дискотекангга келадиган ёшлар қолган эмас ўша ерларда. Ҳар ернинг тулкисини ўз лочини билан овлайдилар, оғайни. Ҳар жойни ўз қонунқоидалари бор. Бу ерда ҳазил кетмаиди. Шундай экан, Бек, бизнесинг бошланмасдан туриб, энасини кўради деявер!

Ойбек. Бизнес? Ким айтди сенга буни фақат бизнес деб?

Санжар. Нима бўлмаса? Оммавий-маданий тадбирми? Ёки гуманитар ёрдамми? Балки хайриядир?! А?

Ойбек. Сенинг тилингда буларнинг ҳаммаси ҳақоратга ўхшаб эшитилапти.

Санжар. Ҳақорат эмас, Бек, бу ҳақиқат. Бундай хайрия ишларни қилишдан аввал, яхшигина маблағ тўплаш керак бўлади.

Ойбек. Қанақа маблағ? Сен ўйлагандай, бирининг дўпписини бошқасига кийдириб, алдаб пул топишми?

Санжар. Кечирасан, дўстим, киноянгни ножўя ишлатдинг. Мен алдаб деганим йўқ, ишлаб топиш керак, дедим.

Ойбек. Қандай қилиб?

Санжар. Қўлдан келганича. Масалан, бизнес орқали.

Ойбек. Бизнес дегани нима ўзи? Менга тушунтириб берсанг. Бизнес дегани фақат муттаҳамликми?

Санжар. Бизнес — ақлни, каллани ишлатиш дегани. Агар ақл бўлмаса, унда эшақдай ишлайвериш дегани.

Ойбек. Равшан, эшитаяпсанми? Сен ғирт аҳмоқ экансан. Қурувчи бўлиб ишлаб юрибсан. Қурилиш материалларини жойига ишлатдим деб, уни бир қисмини мўмайгина сотиб юборишинг мумкин. Сабоҳат сенинг

онанг ҳам нотўғри иш тутадилар. Эртаю кеч ишлаб, мижозлардан кўпроқ материал талаб қилиш, кўпроқ пул ундириш хаёлларига ҳам келмайди. Менинг ота-онам-чи, о-о-о-о! Ўта содда одамлар. Бутун умр ўқувчилару, студентларни қуруқ раҳматига ишлаб келишади. Бир жавон қоғоз – раҳматнома, фахрий ёрлиқ, откриткаю телеграммалар.

Санжар. Худо ақл бермаса, шунақада!

Ойбек. Нима дединг?

Санжар. Эшитганинг.

Ойбек Санжарга ташланади. Равшан, Қундуз, Сабоҳат уни ушлаб қолишади.

Феруза (*чинқириб юборади*). Болалар, уришманглар, илтимос!

Ойбек. Сен, менинг ота-онамга тил теккизма! Сен ҳали бирор тийин ҳам ишлаб топмагансан. Сен меҳнат нима эканлигини биласанми? Отангни пулига керилиб юрибсан.

Санжар. Нега бўлмаса гадойга ўхшаб мendan пул сўраб юрибсан?

Ойбек. Сенданми? Мен пул сўрадимми?! Тупураман сени пулларингга!

Санжар. Пулларимга тупурсанг, дискотеканг нима бўлади?

Ойбек. Бу сенинг ишинг эмас.

Санжар (*Сабоҳатни кўрсатиб, масхаралаб*). Мана, тикувчи қайнанангдан сўрасанг, ёрдам қилади.

Равшан Ойбекни қўйиб, Санжарга бир мушт туширади.

Санжар. Айтдим-ку, ақл ишламаганда, қўл ишлайди деб.

Равшан. Яна керакми?!

Қундуз (*Равшаннинг йўлини тўсади*). Керак эмас, Равшан. Бу...

Санжар. Ҳозир мен сенга кўрсатиб қўяман. (*Телефон қила бошлайди*.) Алло! Милициями? Мени кўпчилик бўлиб...

Қундуз Санжарнинг қўлидан телефонни тортиб олиб, сим картасини чиқариб олади.

Қундуз. Кечирасан, телефоннинг зарядкаси тугади.

Санжар. Кўрқоқлар! (*Қундузга қараб*.) Нега ишшясан?

Қундуз. Ниҳоят асл башарангни кўрганимдан қувонаяпман. Яширишга кучинг етмади. Жуда зўр бериб уриндинг, бўлмади. Чидолмадинг. Ўртага пул аралашгандан сўнг, чидаёлмадинг.

Санжар. Сенлар мен билан фақат пулим борлиги учун дўст тутиниб юрасанлар. Ҳа, менда бор, менда ҳамма нарса бор. Мендаги бор нарса сенларда ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди ҳам!

Қундуз. Ниманг бор сени? Пулингми? Сенда бир тийин ҳам йўқ. Пул ҳаммаси отангники. Отангнинг чўнтагидаги пул билан гердаясан сен. Бугун ҳам ўзингни кўрсатиш учун Ойбекка пул бермоқчи бўлдинг. Мақтанишга мақтанингу, кейин пулни қаердан оламан, деб кўрқиб кетдинг.

Санжар. Келиб-келиб сенларга бераманми? Пул ҳайф сенларга!

Қундуз. Аввалига Ойбекни табриклаётган, ёлгон ваъдалар бериб, унинг дискотекаси учун кетма-кет қадаҳлар кўтараётган эдинг. Масала жиддийлашганини сезгач, шартта касетани ўзгартирдинг. Зўр бериб уни қоралай бошладинг. Хўш, сен “бизнесменнинг” қайси гапингга ишониш керак? Қайси бири сенинг ҳақиқий башаранг?!

Санжар. Сен ўзинг-чи, ўзинг фариштамисан? Зўр бериб ўзингни Ойбекка хайрихоҳ кўрсатмоқчимисан? Аслида Ойбек ҳам, унинг орзулари ҳам сени заррача қизиқтираётгани йўқ. Сени фақат мен қизиқтираман, холос. Пайти келганда, меңдан ўз қасдингни олиш ниятидасан. Шундай эмасми?

Қундуз. Сендан? Қасд олиш? Бу нима деганинг? Очқроқ гапир!

Санжар. Айтардим-ку, бироқ ўзингга ёмон бўладида...

Қундуз. Йўқ, айтасан! Мард бўлсанг, айтасан!

Санжар. Хафа бўлмайсанми?

Равшан (*чидай олмасдан*). Гапир гапирадиганингни, олифтагарчилик қилавермасдан!

Санжар (*Равшанга*). Бўлмаса, кулоқ солинглар! Қундуз, мактабдалигимизда менга ёзган ишқий хатларинг эсингдами? Ҳаммасини сақлаб қўйганман, хоҳласанг қайтариб беришим мумкин. Хўш, бунисига нима дейсан?

Қундуз юзларини қўллари билан тўсиб, йиғлаб юборади.

Феруза. Санжар, шу қадар пасткашмисан-а?

Равшан Санжарга ташланади. Ойбек уни тўхтатиб қолади. Ўзи Санжарга яқинлашиб, кутилмаганда бир зарб билан уни қулатади.

Ойбек. Аблаҳ! Йўқол.

Санжар ҳам муштлашишга шайланади. Сабоҳат билан Равшан тўсиб қолади, сўнг Қундуз яқинлашади.

Қундуз. Тўғри, мен сенга ишқий хатлар ёзганман. Кейин ҳам ёздим. Фақат кейингиларини сенга беришни лозим топмадим. Шу кунгача ҳам сенга бефарқ эмас эдим. Сени ҳуснинг, қадди-қоматинг, кийинишинг, ўзингни тутишинг ёқарди менга. Озгина мақтанчоқлигинг, гуруринг, жасурлигинг ҳам ўзингга ярашарди. Аммо ана шу фазилатларинг секин-аста худбинлик, гердаиш, манманлик, ясамалик, шафқатсизлик билан алмашиб бораётганини ҳам сезардим. Барибир кўнглимнинг қаеридадир Санжар жуда тамом бўлган эмас, у самимийлигини сақлаб қола олади деб ишонардим, ҳатто умид қилардим. Ферузага муносабатинг эрмак эканлигини сезсам-да, рашк қилардим. Бугун эса энг тубан аблаҳга айланганлигингни тўла ҳис қилдим.

Санжар. Сенлар менга доим ҳасад қилиб келгансанлар. Мени кўролмайсанлар. Тупурдим ҳаммангга. Тупурдим ўша дискотекангга! Мустақил бўлмоқчимизлар! Бўлиб бўпсан! Бир умр гадой бўлиб ўтиб кетасан. Менда эса ҳамма нарса бор! Қолгани ҳам бўлади! Мен қаерда ўқишимни, қандай қизга уйланиб, қачон қайси “кресло”га ўтиришимни ҳам яхши биламан. Шунинг учун менга ҳасад қиласанлар. Ҳа, ҳаммаси дадам туфайли. Дадам қилиб беради ҳаммасини! Нима бўпти? Менда бор ўшанақа дада, сенларда эса йўқ! Юр, Феруз, кетдик бу ердан.

Феруза. Ўзинг кетавер!

Санжар. Ия, сиззиям тилиз чиқиб қолибдими! Ҳали кетимдан итдай ялиниб келасан!

Феруза. Ҳеч қачон!

Ойбек. Йўқол!!

Қундуз. Йўқ, тўхта, Санжар! Мана бу хатни ол! *(Чўнтагидан хат олиб узатади.)* Бу менинг сенга ёзган сўнгги ишқий мактубим. Буни кеча ёзган эдим... Энди кет!

Санжар каловланиб, бироз туриб қолади.
Сунг чиқиб кетади.

Равшан. Яхши иш бўлмади, болалар.

Феруза. У ҳақда ўйлашни ҳам истамайман.

Равшан. Балки вақти келиб у ҳам тушунар. Мен Санжарни яна давраамизга қайтишини хоҳлардим.

Ойбек. Болалар, тушунинглар! Бировни қўлига қараб, текин тамоқ бўлиб ўтириш ҳам ёки ҳаммага ўхшаб бир хил ҳаёт кечирришга мажбурлаш ҳам онгли инсонни таҳқирлаш билан баробар. Гўё қандайдир бир куч тажриба ўтқазаетгандек. Тажриба муваффақиятли тугагач, минглаб, миллионлаб нусхалар кўпайтирилгандек, умр такрорланиб ўтаверади. Менимча, уни фақат кашф этиш, ўзгартириш, ўз ақлинг, ўз қўлларинг билан яратиш иштиёқи завқлантиради. Ўтаётган кунларингга мазмун, ранг беради. Мен, балки ўзим орзулагандек дискотека қуролмасман чекка ерларда. Ундан бир дунё пул топиб, бойиб ҳам кетмасман, балки. Ёки аксинча ҳам бўлар. Ҳар қалай мен ақлим етган ва қўлимдан келадиган ишга уннаб кўрмоқчиман. Мен учун муҳими – натижаси қанақа бўлишидан қатъи назар, ўз йўлимни топиш. Керак бўлса, бировларникига ўхшамайдиган ва ҳеч кимдан кам бўлмайдиган ўз ҳаётимни яратмоқчиман. Мени хаёлпараст дейсизларми, тентак ёки бошқа нарса дейсизларми, ўзларингиз биласизлар. Барибир фикримдан қайтмайман!

Еттинчи кўриниш

Ёпиқ парда олди, гўё вокзал томон йўл. Саҳнадан Мастура, Гулнора чемодани билан, Сабоҳат, йўл сумкаси кўтарган ҳолда, Феруза, Кундуз ўтиб борадилар. Орадан бир ҳафта вақт ўтган.

Гулнора. Бизники купейний. Поездни бошроғида, тезроқ юрайлик қизлар...

Мастура (*йиғламсираб*). Гулнор, нақ бағримни шилиб кетяпсанда! Ёши ўн саккизга етиб, бирор кун кўзимдан нари бўлмаган эди. Қандоқ чидарканман-а?! Ишқилиб яхши бўлармикан?!

Сабоҳат. Ойижон, бегона юртга, бегоналарни олдига кетаётганим йўқ-ку! Холамникида яшасам, холам билан ишласам, нимасидан хавотир оласиз?!

Гулнора. Опа, обидийдангни бас қилгин! Мунча ташвиш чекмасанг?! Жуда ичиксанг, уч-тўрт ҳафтадан кейин бир борарсан Малоҳатни олиб. Баҳонада ҳаво алмаштириб, уйингдан бошқа жойлар борлигини ҳам билиб, кўриб келасан.

Ўтиб кетадилар. Улардан кейин Равшан, сумка кутариб олган Ойбек саҳнадан ўтиб борадилар.

Ойбек. Равшан, мана кўрасан, бир йилдан кейин Сизларни Қашқаларёга, дискотекага чақираман.

Равшан. Нима деяпсан? Нима, биз Ойбек қачон чақирар экан, деб кутиб ўтираимизми? Бир ойдан сўнг бизни кутавер.

Ойбек. Бўпти, кутаман...

Йигитларнинг ортидан Шавкат ва Дилбархон утиб борадилар.

Дилбархон. Адаси, шошилмайсиз-а! Болалар илгарилаб кетишди, йўқотиб қўймайлик, тагин.

Шавкат. Йўқотиб бўлдинг ўғлингни, яна нимасини йўқотасан?

Дилбархон. Ахир ўзингиз ҳам розилик бердингиз-ку!

Шавкат. Эртаю кеч мингиллайверганларингдан кейин, хўп дедим-да. Қани кўрамиз, бузоқни югургани сомонхонагача. Бир-икки ҳафтада бурнини оқизиб, “ойи-жон, қийналиб кетдим” деб йиглаб келмаса, отимни бошқа қўяман.

Дилбархон (*ҳазилнамо*). Ҳай-ҳай, адаси, бу гапингиздан қайтинг. Яна сизни Шавкатилла номингиз қолиб, Йўлчивой ака деб юрмай.

Шавкат (*жиддий*). Ҳали кўрасан, “йўлчи” кимлигини! Ўтиб кетадилар. Поезд юриши эълон қилиниб, вагонлар силжиган овозлар эшитилади. Саҳнага синфдошларини кузатиб, Феруза, Қундуз ва Равшан кириб келадилар.

Феруза. Болалар, Сабоҳат билан Ойбекка жуда ҳавасим келяпти.

Равшан. Ҳа, улар ҳақиқий романтиклар.

Қундуз. Жуда ичидан пишган экан икковиям. Гапни бир жойга қўйиб, йўлини топганини қаранглар, буларни.

Феруза. Нима, сениям ҳавасинг келяптими? Ё ҳасад қилаяпсанми?

Қундуз. Унисиям, бунисиям...

Равшан. Қизлар, ичинглар қуримасин. Хўп десанглар, бир-икки ойдан кейин бориб келамиз.

Феруза. Иккаласи бир жойга бормаса керак. Айтган туманлари бошқа-бошқа, вагонлари ҳам бири бу бошда, иккинчиси охиrhoғида.

Қундуз. Феруз, жуда соддасанда. Вагони бошқа бўлгани билан, поезд битта-ку!

Равшан. Туманлари ҳам бошқа-бошқа бўлгани билан, манзиллари бир. Энг муҳими юраклари яқин, кўнгиллари бир. Мана шуниси муҳим!

Феруза. Болалар, бугун коллеж битирувчилари учун марказдаги дискотекада зўр “хит”лар бўлар экан. Кетдикми?!

Барчалари. Кетдик...

Ҳаммалари югуриб кетадилар. Шўх-шовқинли замонавий мусиқа садолари янграйди.

2005 йил

ТАФАККУР ЭҲТИЁЖИ

МИЛЛАТ ФИДОЙИСИ

Замондошлари уни «французларнинг Жан Жак Руссолари, русларнинг Ломоносов, Чернишевский ва Добролюбовлари, кавказ туркларининг Фатхали Охундов ва Нажафбек Вазировлари, татарларнинг Шаҳобиддин Маржоний ва Қаййум Носирийси» билан бир қаторга қўйган эдилар. Ҳатто «Ўзбекистонда Навоий ва Улуғбекдан бошқа учинчи бир илм ва маданият арбобига ҳайкал қўйиладиган бўлса, шубҳасиз у ўша зотнинг ҳайкали бўлғусидир», деб ёзгандилар.

Афсуски, замондошлари шу қадар юксак эътирофга сазовор деб билган инсонни қарийб етмиш йиллар Шўро ҳукумати инкор этиб келди, ижоди, фаолияти тугул, ҳатто номини аташни ҳам тақиқлади. Чунки унинг исмини ўзиёқ бир вақтлар сўнгги Бухоро амирини газабга солганидек, Шўро мафкурачиларида даҳшат уйғотар эди. Бу зоти шарифнинг исми Маҳмудхўжа Бехбудийдир.

Файзулла Хўжаев ёзади: «Сиёсий, ижтимоий фаолияти, билимининг кенглиги жиҳатидан ўша замонда Туркистондаги жадидлар орасида унга тенг кела оладигани бўлмаса керак».

Бехбудий «ўртоқларим» деб тилга олган Садриддин Айний эса унинг ўлими муносабати билан шундай сатрлар битди:

Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?

Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?

Дарҳақиқат, Маҳмудхўжа Бехбудий нафақат Туркистон, балки бутун туркий дунёнинг XX аср ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихида энг баланд мавқе тутадиган буюк инсонлардан бири эди.

У 1875 йил 19 январида Самарқанд вилоятининг Бахшитепа қишлоғида туғилган. Отаси Бехбудхўжа руҳоний уламолардан бўлиб, қишлоқда имоматгарчиликда турган. Маҳмудхўжа бошланғич таълимни қисман эски мактабда ва тоғаси муфти мулла Одил қўлида олади. Сўнгра Чашмоб бўлисида қозилик қилган катта тоғаси Муҳаммад Сиддиқ тарбиясида бўлади. 1894 йили отаси вафот этгач, оила ташвишлари зиммасига тушиб, қози тоғаси ҳузурда мирзолик қилади. Шу кезлар диний илмларини камол топтириб, кейинроқ Кобуд бўлисида муфтилик вазифасига ўтади. Шундан ва яна исломнинг назарий илмларини чуқур билганидан Бехбудийни умри сўнгигача муфти Маҳмудхўжа деб атаб келдилар.

Бехбудий 1900 йиллардан то 1914 йилларга қадар орала-тиб бир неча бор узоқ саёҳатларга чиққан. Хусусан, 1900 йилда муборак Ҳаж сафариди бўлиб қайтади. 1903–1904 йилларда Россиянинг Петербург, Қозон, Уфа, Оренбург шаҳарларида бўлади. 1914 йилда эса Арабистон, Миср, Туркия мамлакатлари шаҳарлари бўйлаб саёҳат қилади. Ана шу саёҳатлар Бехбудий дунёқарашини кескин ўзгартириб юборди. Унинг шогирдларидан атоқли маърифатчи Ҳожи Муин гувоҳлигича, 1901–1905 йиллар оралиғида Бехбудий «фикри инқилобга учраб, эътиқодсизланиб юрган бўлса-да, лекин сўнгра кўп мутолаа» туфайли билимлари чуқурлашиб, «диндор ва маҳкам эътиқодли» шахсга айланди. У араб, форс, туркий, рус тилларидаги қадим қўлёзмалардан тортиб Петербург, Истамбул, Қозон, Уфа, Бокуда чиқиб турган энг сўнгги матбуот намуналаригача ўқиб борган. Уларда ўзи ҳам мақола ва хабарлар билан иштирок этган. Айниқса, Кримнинг Боғчасаройида чоп этиладиган Исмоилбей Гаспратининг «Таржумон» газетаси Туркистондаги кўплаб тараққий-парварлар каби Бехбудийнинг ҳам мунтазам ўқийдиган ва мақолалари чиқиб турадиган энг ардоқли журнал эди. У Исмоилбей билан бир неча бор учрашган. 1907 йили Гаспратли Самарқандга келганида Бехбудий ва Абдулқодир Шакурый хонадониди меҳмон бўлган. Кейинроқ, 1914 йилда Бехбудий Шарқ мамлакатларини кезаркан, Истамбулда – Миллат боғида иттифоқо Исмоилбей ҳазратларини кўриб қолади ва шу кунни у билан етти соат суҳбат қуради.

Беҳбудий 1900 йиллардан мактаб-маориф ишларига жиддий киришган ва ҳам назарий, ҳам амалий масалалари билан шуғулланган. Чунончи, Ражабамин қишлоғидаги Абдулқодир Шакурийнинг «Усули жадид» мактабини Самарқанд шаҳридаги ҳовлисига кўчириб келиб, ўзи ҳам бу ерда жуғрофия, рус тили ва бошқа фанлардан дарс берган. Назарий йўналишда «Алифбо», «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Китобат ул-атфол» («Болалар мактублари»), «Тарихи мухтасари ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Амалиёти ислом», «Мадхали жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофияи русий» («Россиянинг қисқача географияси») каби дарслик ва қўлланмалар яратган. Турли хариталар ишлаган. Айни пайтда уларни нашр этиш, оммалаштириш мақсадида Беҳбудия номи билан нашриёт ва кутубхона ташкил этган.

Беҳбудий 1913 йилдан матбуот ишларига берилади. Шу йилнинг апрелида Беҳбудий масъул муҳаррирлигида «Самарқанд» номли «туркий ва форсий ўрта шевада» газета чоп этила бошлади. Бу Самарқанд шаҳрида чиққан жадид матбуотининг илк намунаси эди. Илм-фан, адабиёт, ижтимоиёт, тижорат, қишлоқ хўжалиги ва хорижий дунёда кечаётган ҳодисалардан хабар ҳамда мақолалар чиқариб, халқнинг маърифий савиясини юксалтиришдек улкан мақсадни ўз олдига қўйган бу газета шу йилнинг августига қадар қирқ беш сони чиқиб, тўхтади, мазкур газетанинг моддий негизиде эса 1913 йил 20 августдан «Ойина» журнали чиқа бошлади. Абдулла Авлоний қайд этишича: «Бу журнал «Ойина» чиққунча чиққан журналларнинг энг биринчи ва энг яхшиси эди». Ҳафтада бир, кейинроқ эса ўн беш кунда бир чиқиб турган журналнинг зиёлилар ўртасидаги нуфузи ғоят баланд бўлиб, унинг ҳатто Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркияда муштарийлари бўлгани маълум. «Ойина» 1915 йилнинг июнига қадар чиқиб турди. Жами 68 сон юпқагина китобчалар қатида Самарқанду Тошкент, Бухорою Кўқон, Андижону Фарғона, Хўжанд шаҳарларининг кўзга кўринган барча етакчи тараққийпарварлари номларини учратиш мумкин. «Ойина»да Беҳбудий, Фитрат, Мунавварқори,

Васлий, Сиддиқий-Ажзий, Камий, Ашурали Зоҳирий каби танилган ижодкорларнинг публицистик ва бадиий асарлари қатори, илк адабий ҳам журналистик фаолиятини бошлаётган Ҳожи Муин – Меҳрий, Нусратулла Қудратулла – Миллий, Абдулҳамид Сулаймоний – Чўлпон, Шамсиддин Шарафзода – Хоиб (Хурийд), Садриддий Айний, Холмуҳаммад Охундийга ўхшаш ёш қаламкашларнинг бошланғич машқларигача ўрин берилганини кўрамиз.

Ана шу саноқнинг ўзиёқ журналнинг Туркистон маданий ҳаётида нечоғлиқ буюк аҳамият касб этганидан далолатдир.

Беҳбудий фақатгина маориф ва матбуот соҳасидаги хизматлари билан ҳам халқимиз тарихида алоҳида ўрин ишғол этишга ҳақли эди. Аммо у табиатан янгиликка интилувчи, ўта ғайратли ва шижоаткор шахс бўлгани учун ҳам Туркистонда биринчи миллий театр ва драма яратиш ташаббусини да ўз зиммасига олди.

1911 йили «Падаркуш» номли уч парда, 4 манзарали драма асари ёзади. Асарни чоп этиш хусусидаги қайта-қайта уринишлар икки йилгача муваффақиятсиз кечади. Пьесани фақатгина 1912 йили рус-француз муҳорабасининг Борадино майдонидаги рус ғалабаси билан якунланиши юз йиллигига бағишланиб Тифлисдаги цензорга юборилиши нашр учун имкон беради. У 1913 йили Самарқандда алоҳида китоб ҳолида чоп этилган. «Падаркуш»нинг нашрдан чиқиши том маънода ўзбек миллий театрининг туғилишини белгилади. Шу йилнинг ўзидаёқ Самарқандда Беҳбудий, Тошкентда Мунавварқори ва Абдулла Авлоний раҳбарлигида асарни саҳналаштириш ҳаракатлари бошланди. Спектакль илк бор 1914 йилнинг 15 январиди самарқандлик ҳаваскорлар томонидан намоиш этилган бўлса, бир ярим ойча вақт ўтиб, аниқроғи, 27 февраль куни Тошкентдаги нисбатан мунтазам «Турон» труппаси томонидан икки минг киши кетадиган коллизей (ҳозирги Республика меҳнат биржаси) театри биносида кўрсатилади. Шундан сўнг пьеса Кўқон, Каттақўрғон, Андижон, Наманган, Бухоро шаҳарларида ҳаваскорлар томонидан саҳналаштирилади. Асардаги бош гоя – маърифатсизликнинг фожиа эканлигига қаратилган. Шу боис «Падаркуш

ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли» деб номланади. Тошмурад исмли бой боласининг ота жаҳолати туфайли илм олмай, маишатга берилиши, охир оқибатда ўз отасининг қоти-лига айланиши воқеаси пьеса мазмунини белгилаган. Му-аллиф жаҳолатни фақат бой хонадонининг эмас, балки айни чоғда Туркистоннинг, миллатнинг фожиаси деб ҳисоблайди. Буни асардаги жадид зиёлиси тилидан айтиб, халқни ўзини, ўзлигини англашга чақиради, ўтмиши ва келгусини ўйлашга даъват этади. Истиқболни, келажак ҳуррият ва тараққиётни маърифатда кўради.

Мазкур ғояни халқ ичида ёйишда театрнинг аҳамияти беқиёс эди. Беҳбудий буни яхши билгани учун ҳам театрни кенг тарғиб этди. Уни «Ибрат мактаби» ёки «Ибратхона» деб атади. Театр томошалари орқали икки муҳим мақсадни амалга оширишга уринди. Биринчидан, томоша орқали маърифат ғоясини таъсирли бир шаклда халққа сингдириш бўлса, иккинчидан, спектакль намойишидан тушадиган маблағни мактаб-маориф ишларига сарфлашни ўйлади.

Маълумки, жадид мактаблари давлат томонидан иқти-содий қўллаб-қувватланмас, аксинча, маънавий, баъзан жисмоний тазйиқлар остида фаолият юритар эдилар. Янги, замонавий талабаларни кўзлаб очилган жадид мактабла-рига эса замонавий жиҳозлар, дарслик ва қўлланмалар, дафтари қаламдан тортиб, харитаю глобусгача керак эди. Моддий тангликдан айрим янги мактаблар ёпилиб қола бошлаган эди. Театр томошаларидан тушадиган маблағ-лар шу маънода мактабларга катта иқтисодий ёрдам бера оларди. «Ойина» журнали саҳифаларида театр томошала-ри, хусусан, «Падаркуш» намойиши ҳақида ахборот бо-силар экан, унинг ортидан, албатта, спектаклдан тушган маблағлар тақсимоги ҳақида ҳам ҳисоботлар бериларди. Масалан, «Падаркуш» спектакли 1914 йил май ойида иккинчи бор намойиш этилгач, икки юз сўм фойда олин-ган экан. Шундан бир юз ўн сўми мактаб ислоҳоти учун, 35 сўми Жомбойдаги жадид мактабига, 15 сўми Боғиша-мол, 15 сўми «Бухорий қишлоқлари» мактабига, 25 сўми «Городской училища»даги мусулмон ўқувчиларига тақсим қилинади. Демак, даромаднинг сўнгги тийинигача мао-риф ишларига сарфланган. На пьеса муллифи, на актёр-

лар шахсан манфаат кўрмаган. Кўринадики, Беҳбудий миллат манфаатини, маърифати ва келажагини ҳамма нарсадан юксак билган.

1916 йилдан то вафотига қалар Беҳбудий қизгин сиёсий фаолиятга берилади. Туркистоннинг келажак тақдири ҳал бўлаётган ғоят таҳликали дамларда у ватанимизнинг большевизмдан ҳам, монархизмдан ҳам холи мухтор давлатга айланишини истаб сиёсий курашга киради. 1917 йил февраль воқеаларидан кейин ташкил топган «Шурои ислом» ва «Иттиҳоди тараққий» партияларида раҳнамолардан бирига айланади. Октябрь тўнтаришидан сўнг эса Қўқонда таъсис этилган Туркистон мухторияти ҳукуматининг ғоявий раҳбарлари қаторидан жой олади. Афсуски, «Қизил жаллодлар» мустақил давлат сари илк қадам ташлаган мухторият ҳукуматини бешикдаёқ бўғизлайдилар. Бу қонли воқеалардан кейин Беҳбудий яширин сиёсий фаолиятни давом эттиргани ҳолда, расман маориф ишларига қайтади. Самарқандда мактаб-маориф соҳасини ривожлантиришдаги амалий ҳаракатларга бошчилик қилади.

Таъкидлаб ўтганимиздек, Беҳбудий сиёсий маслақлари учун курашни яширин равишда давом эттираётган эди. У хуфия иш юритаётган «Иттиҳод ва тараққий» партиясининг топшириғи билан 1919 йилнинг бошларида икки ҳаммаслак дўстлари ҳамкорлигида Туркияга йўл олади. Самарқанддан чиқиб, яширин тарзда Бухоро амирлигига қарашли Шаҳрисабз шаҳрига келганида, амир айғоқчилари томонидан қўлга олинади. Ва у ердан Қаршига келтирилиб, Қарши беги Тоғайбек зиндонига ҳибс этилади. Икки ойлик азоб ва қийноқлардан сўнг Маҳмудхўжа Беҳбудий 1919 йилнинг 25 мартада ҳамроҳлари билан бирга пинҳона қатл қилинади.

Беҳбудий қатл этилишини сезаркан, фарзандлари, шогирдлари ва дўстларига бир васиятнома ёзиб қолдиради. Унда шундай сўзлар бор: «Сизларга васият қиламан: Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамоат ила қилингизлар! Ҳаммага озод йўлни кўрсатингизлар!..

Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоқда қабримизда тинч ётурмиз».

Беҳбудий бутун умрини, умр сўнгида эса жонини ҳам миллат манфаати йўлида нисор этади. Миллатнинг истиқболи учун амалга ошириладиган ҳар бир иш, ҳаракатни ўз руҳини шод этажаги, шаънига мисоли бир ҳайкал бўлажани васият қилди. Дарвоқе, мақоламизни Беҳбудий замондошларининг Навоий ва Улугбекдан сўнг унга ҳайкал қўйилмоғи керак, деган тилаклари билан бошлаган эдик. Афсуски, Беҳбудий вафотидан бери ўтган 75 йил давомида унга ҳайкал тикламадик. Ҳатто номини қўрқа-писа тилга олдик. Шукрки, Ўзбекистонимиз мустақил давлат деб эълон қилинди. Беҳбудий орзулаган, жонини бағишлаган замон етди. Мана энди Беҳбудий васият қилган маориф тараққиёт йўлида тинмай ишлаш, фидойилик кўрсатиш ҳар қачонгидан ҳам аҳамиятлироқ бўлиб турибди. Чунки бу юртнинг эгалари ўзимиз. Миллат равнақи учун ҳалол тер тўкар эканмиз, Беҳбудийга нафақат маънавий, айна чоғда бўю бастига муносиб муҳташам ҳайкал ҳам тикламоқ бурчимиз. Зеро, миллат ўз буюкларини, фидойи аждодларини ҳамиша кўриб, зиёрат этиб — тавоф қилиб турмоғи ҳам керак.

1999 йил

МАОРИФ МАФТУНИ

Сиддиқийга замондошлари ҳали ўзи ҳаётлик чоғидаёқ буюклик сифатини беришган эди. Дарҳақиқат, бунга унинг ижоди ва маърифатчилик фаолияти тўла шаҳодат беради.

Саидаҳмад Сиддиқий —Ажзий 1864 йилда Самарқанд вилоятининг ҳозирги Жомбой туманидаги Ҳалвойи қишлоғида таваллуд топди. Барвақт етимлик, муҳтожлик Саидаҳмадни ҳаёт дорилфунунидан эрта сабоқ олишга мажбур этди. Тириклик ташвишида у деҳқончилик, соатсозлик, тикув машиналарини тузатиш, тикувчилик ва тўқувчиликка унади. Эътиборни тортадиган жиҳат шундаки, Сиддиқий қайси касб билан шуғулланмасин барчасида камолат касб этди. Ҳунарлардан бўшаб, имкон топганида ўқиди. Янгаси қўлида хат-саводини чиқариб, Самарқанд, Бухоро мадрасаларида таҳсилни давом эттирди. Арабу форс, озару ўрис тилларини ўрганди. Мусиқа санъати

билан шуғулланди. Дастлаб мумтоз Шарқ шеърляти анъаналарида шеърлар машқ қилди. Хуллас, ҳавас ва ғайрати боис замонасининг етук, билимдон зиёлиларидан бири бўлиб элга танилди. Бироқ, Сиддиқийнинг ўз даврининг буюк кишиларидан бири сифатида эътироф этилишига сабаб бўлган омил, таъкидлаганимиздек, унинг маърифатчилик фаолияти ва ижодидир.

1890 йилларнинг охирларида Сиддиқий отасидан қолган кичкинагина боғни сотиб, Макка сафарига отланади. Уч йил мобайнида Араб мамлакатларини кезади. Жидда шаҳридаги Россия элчихонасида бир муддат тилмочлик ҳам қилади. Ундан сўнг Россиянинг марказий шаҳарларида бўлади. Ниҳоят, Тифлисга келиб, бу ерда машҳур озар жадид зиёлилари Жалил Мамадқулизода ва Алиакбар Тойирзода Собирлар билан танишади. Уч йиллик сафар Сиддиқий дунёқарашининг тубдан ўзгаришига, ижодида ҳам, фаолиятида ҳам кескин бурилиш ясашга сабаб бўлади. Шу давргача ёзган ва тазкира-ю баёзлардан ўрин олган ишқий мавзудаги шеърларини ёқиб ташлайди. Дунёда шунча ноҳақлигу муҳтожликлар ҳукм суриб турган, етук зиёлилар ҳуррият гоёси билан ёнган бир пайтда Сиддиқий ошиқнинг ҳижрон изтиробларини куйлаб ўтиришни номуносиб иш деб билади. Миллат, маърифат, озодлик тантанаси учун курашмоқни ҳаёт маслаги, умр мазмуни деб белгилайди.

Сиддиқий 1903 йилда Ҳалвойига қайтиб, усули жадид мактаби очади. Бу ерда турли миллат ва турли табақа болаларига табиий фанлар, араб ҳам рус тилларидан сабоқ беради. Шу йиллари мактаб учун болаларбоп асарлар ёзади, рус адабиётидан, хусусан, Лев Толстойнинг қатор ҳикояларини, И.А.Крилов масалларини, Гоголнинг “Шинель” қиссасини ўзбек ва тожик тилларига таржима қилади, шулар асосида дарсликлар тузади. 1914 йилда Сиддиқий ўз ташаббуси билан “Зарафшон” номли кутубхона ташкил этади. Бу кутубхонада маҳаллий матбуот намуналари қатори Кавказ ва Туркияда чиқиб турган илғор адабиётларгача жамланган эди. Ана шулар Сиддиқий номи ва мактабини машҳур қилиб юборди. Шоир замондошларининг айтишича, Ҳалвойидаги жадид мактабига теваракатрофдаги ўнлаб қишлоқлардан болалар келиб ўқир экан.

Бу йиллар Сиддиқий ижодининг ҳам айни гуллаган йиллари эди. 10-йилларда шоир “Айнул адаб” (“Одоб кўзи”) ва “Ганжинаи ҳикмат” (“Ҳикматлар хазинаси”) номли ўзбек ҳам тожик тилларидаги икки шеърий тўпламини ҳамда “Мирьоти ибрат” (“Ибрат ойнаси”) ва “Анжумани арвоҳ” (“Рухлар йиғини”) номли дostonларини эълон қилади. Ҳар икки дoston ҳам ўтқир ижтимоий масалаларга қаратилган эди. Бирида икки руҳ – Бухоронинг икки марҳум амири пайдо бўлиб, юртни вайрон, фуқарони хору муҳтож қилганларидан сўзласалар, “Мирьоти ибрат”да шоир гўё ўша вайрон юртга қарши қиёс ўлароқ, хаёлий бир мамлакат манзараларини чизади. Илму фани, фазлу адаби устувор бўлган орзудаги Самарқандни тасвир этади. Самарқанд мисолида эса заҳматкаш Туркистонни назарда тутади. Шу юртнинг бир содиқ фарзанди ўлароқ, элу улусининг равнақини, истиқболини ўйлаб куюнади, адалсиз изтиробларини яширмайди.

На раҳмата қалбимиз муносиб,
На жанната руҳимиз муносиб.
Амома ила либоса мағрур,
Бу тийнату суврат ила масрур.
Кофи биза бўйла шакл марғуб,
Инсон орасинда биз-да маҳсуб!

Шоир бу аҳволдан қутулиш чораларини излайди ва ягона чора маърифатда деган хулосага келади, чунки юртнинг шу ҳолга келишига боис истибдод зулмида эзилган халқнинг жаҳолатга маҳкум этилгани эди. Бироқ, шоир маърифатни фақат илму фанни эгаллашгина деб билмайди. Ҳаммаслақ замондошларидан бир қадар илгарилаб, Сиддиқий илму фан орқали сиёсий, ҳуқуқий маслақлар учун курашиш ғоясини олға суради. Илм билан бирга, илм орқали “Давлат”ни, “лисон”ни ва “закун”ни эгаллаш, қўлга киритишни тарғиб этади. Истиқболни фақат ана шу “мақсуд”ларнинг амалиётида кўради.

Нуқсони жаҳолат этдим иншо,
Мақсуди бунинг-ла этдим ифшо.
Дўрт иш бана бундан эрди мақсуд,
Бундан ўла халқ бахти маъсуд.

Илми ала олмоқ ва фунунни,
Давлатни, лисонни ва зақунни,
Ҳар қавм булардан ўлди маҳрум,
Истиқболи ҳолидан ўлар шум.

Бу шоирнинг, ўзи айтмоқчи, нафақат насихати, балки биринчи навбатда авлодларга васияти эди.

Чор цензураси ҳар икки дostonни ҳам чоп этишни тақиқлайди. Сиддиқий асарларини 1912 йилда Жалил Мамадқулизода ва Алиакбар Собир кўмагида Тифлисте бостиради. Фақатгина икки йил ўтиб, “Миръоти ибрат”-нинг ўзбекча нусхасини Самарқандда нашр эттиришга муваффақ бўлади.

Ҳурфикрлик ҳеч замонда силлиқ кечмаган. 1914 йили Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг жомесиде мутаассиблар 5–6 минг мусулмонларга қарата жадидларни ва усули жадид мактабларида ўқиётган ҳамда болаларини ўқитаётганларни кофир деб эълон қиладилар. Бу пайтда Сиддиқий Маҳмудхўжа Беҳбудий билан “Самарқанд жадидларининг бошида” (Вадуд Маҳмуд) турар эди. Бу даврда жадидчилик Туркистон бўйлаб кенг ёйилган катта куч эди. Ўша вазиятда самарқандликларни Тошкент жадидлари, кавказлик тараққийпарвар кучлар ҳимоя қилдилар.

Февраль инқилоби билан Сиддиқий ҳаётида яна муҳим воқеалар содир бўлди. У “Иттифоқ” номли ишчилар уюшмасига аъзо бўлиб, кейинчалик Самарқанд вилоятининг адлия ишларига раҳбарлик қилди. 1919–1920 йилларда Туркистонда марказдан юборилган “Турккомиссия” ва “Туркбюро” “фаолияти”нинг бошланиши билан миллий ходимларга, хусусан, раҳбар ходимларга муносабатнинг ёмонлашуви, ишончсизлик ва аввалги сиёсатнинг маълум маънода давом этиши кўпгина маҳаллий зиёдиларнинг саъй-ҳаракатлари сусайиб сўнишига, уларни ижтимоий фаолиятдан бир қадар чекинишга мажбур этади. Бизнингча, аввало, ана шу шароит ва қолаверса, соғлигининг ёмонлашуви боис Сиддиқий 1922 йили яна ўз қишлоғига, ўз мактабига қайтади ва умрининг охирига қадар шу мактабда мудир ҳам ўқитувчи бўлиб ишлайди. Сиддиқий гарчи сиёсий фаолиятдан воз кечган бўлса ҳам

ижодий ишдан тўхтамади. “Машраб”, “Мулла Мушфикий” каби ҳажвий журналларда, “Зарафшон” газетасида мақолалари, шеърлари, ҳажвий асарлари билан мунтазам иштирок этиб турди. “Майна”, “Шашпар”, “Тир”, “Гумном”, “Олмос” тахаллуслари билан матбуот орқали турли иллатларга қарши курашди. Бу асарлар Сиддиқийни янги давр ўзбек ҳажвчилигининг асосчиларидан бири сифатида эътироф этишга тўла ҳуқуқ беради.

Саидахмад Сиддиқий 1927 йил 15 июнда Ҳалвойи қишлоғида вафот этади. У ўзининг долзарб, миллат гами, истиқбол тилаги ёлқинланиб турган шеърларини яланғоч шиорларга, чақириқларга айлантирмай, образлилик, поэтик тил ва бадииятини сақлаб қолиш чорасини, уддасини қилди. Гарчи ишқий шеърларини ёққан, йиртган бўлсада, шеърини анъаналардан (айниқса Фузулийдан) воз кечмади. Буюк ижодкорлик салоҳиятини намоён қилиб, ҳолу хат, зулфу қад, Лайлию Мажнунсифатликни халқ аҳволига, миллат, хуррият, эрк, урфон ишқига ташбеҳ этди. Ишқий шеърнинг рамзу равиш-рафторини сақлагани ҳолда ижтимоийлаштиришнинг фақулудда уйғун йўлини топди.

Парирўлар паришон зулфитек хотир паришонам,
Паришонам, недан, хотирпаришонлик-ла ҳайронам,
Недан овора дашти ғамда нолон кездуким, билмам,
Магар Мажнуни Лайлои нашоти базми урфонам.

ёки

Маориф турраи мушкини савдоси-ла мафтунам,
На сеҳр этмиш бани ҳолу хату урфони Лайлоси.

.....
Матойи маърифат бозори савдосиндаям, Ажзий,
Қаму савдо солиб бошимга бу савдони савдоси.

20-йилларнинг зукко танқидчиларидан Турсункул (Раҳим Ҳошим) 1928 йил “Маориф ва ўқитувчи” журналида Сиддиқий ижоди хусусида фикр юритиб, “Ул эски адабиёт билан янги жадид адабиёти орасида бир кўприк ташкил қилади ва эски тилнинг ширин ва ёқимли ҳаволари билан ўзининг янги ҳаволарини эшитдирмакчи бўлади”, деган эди. Ҳақиқатан ҳам, Ажзий мазмун ва шакл мутаносиблигини

ҳар икки адабий унсурга зиён етказмай таъмин эта олгани учун ҳам яна узоқ даврлар ўқиладиган маънавий мерос қолдирди. Унинг шеърляти тарих сифатида эмас, тирик, ҳаракатдаги шеърлят сифатида ўрганилади. Зеро, Сиддиқий ҳаётини нисор этган миллати ўша тахлит ўзлигини танимай, эркини, шаънини, шавкати қайта тикламай ожиз юришда давом этар экан, фидойи Ажзийнинг сергак руҳи ношод, шеърлари акс-садосиз нидо бўлиб чорлайверади.

1991 йил

ОҚ ТОНГЛАР КҮЙЧИСИ

Тошкентнинг Миробод бозорини кўрган бўлсангиз керак. Шу бозорга туташ кўчалардан бири Сапёрлар (ҳозирда Миробод) номи билан аталар эди. У темирйўл вокзали билан Тупроққўрғондаги (ҳозирги Президент девони атрофлари) ҳарбий горнизонни бир-бирига боғлаган. Бу ерларда кўпроқ темирйўл ишчилари ҳамда аскарлар истиқомат қилганлар. XX аср бошларида бу ер инқилобий воқеаларнинг қайнаган жойларидан эди.

Ана шу кўчадаги 74-уйда халқимизнинг атоқли фарзанди Абдулла Авлоний яшаган. Сақланиб қолган табаррук дастхатлар, юзлаб китоб ва ҳужжатлар гувоҳлик беришича, Абдулла Авлоний ўзбек болалар адабиёти, ўзбек миллий театри, драматургияси, педагогика ва матбаачилигининг асосчиларидандир. Авлоний Туркистонда жуда катта ижтимоий-маърифий ишларни амалга оширган жадидлар ҳаракатининг кўзга кўринган намоёндаларидан ҳисобланган.

XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Кавказнинг марказий шаҳарлари ҳамда Қозонда юзлаб зиёлилар хурофот ва чор Россиясининг истибдодидан қолақ аҳволга тушиб қолган ўз халқларининг ижтимоий-маданий турмушини, онг-савиясини кўтариш, тараққий эттириш мақсадида ниҳоятда катта маърифатчилик ишларини олиб бордилар. Европача усулдаги театр тўғарақлари туздилар, турли газета ва журналлар чиқардилар. Театр томошалари ва матбуотдан тушган маблағларга дунёвий илмларни ўқитадиган “усули жадид”, яъни янгича, илғор усулдаги мактаблар очиб,

бу мактабларда маҳаллий халқ болаларини ўқитдилар. Улар ўз миллатларидан етук олимлар, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларининг замонавий билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, юртни обод, Ватанни озод, фаровон этишларини орзу қилиб, шу йулда фидойилик кўрсатдилар.

Абдулла Авлоний ҳам шу мақсадда яшади ва фаолият кўрсатди. 1907 йили Мирободдаги ўша уйида “Шухрат” номли газета нашр қилди. Ўз маҳалласида мактаб очди, “усули жадид” мактаблари учун тўрт қисмдан иборат “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” ҳамда “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби дарслик ва ўқиш китоблари яратди. Мактаб-маориф ишларига кўмак кўрсатувчи “Жамияти хайрия” ташкил этди. “Нашриёт” ширкати тузиб, Хадрада “Мактаб кутубхонаси” китоб дўконини очди.

Абдулла Авлонийнинг Октябрь тўнтаришига қадар кўрсатган фаолиятида театрчилик соҳасидаги хизматлари алоҳида аҳамиятга молик. Унинг 1913 йилда ташкил этган “Турон” номли театр тўғараги Туркистондаги биринчи ярим профессионал театр труппаси эди. “Турон” театр тўғараги кейинчалик Ҳамза тузган труппа билан қўшилиб, ҳозирги бош театримиз – Миллий академик драма театрига асос бўлди. Авлоний труппасида кейинроқ машҳур давлат ва маданият арбоблари бўлиб танилган Низомиддин Хўжаев, Фулом Зафарий, Шокиржон Раҳимий, Шамсиддин Шарифидинов (Хуршид), Маннон Уйғур каби ёшлар қатнашар эдилар. Улар Маҳмудхўжа Бехбудий, Ҳожи Муин, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Бадрий, Абдулла Қодирийларнинг пьесаларини кўйишар, ўзлари оригинал саҳна асарлари ёзиб саҳналаштиришар ва ролларни ҳам ўзлари ижро этар эдилар. 1916 йили озарбайжонлик машҳур актёр Сидқий Рухилло Тошкентга келиб, “Турон” труппаси билан бирга “Лайли ва Мажнун” спектаклини кўяди. Авлоний бу спектаклда Қайснинг отаси Малуъ ролини ижро этади. Шу даврда Авлоний ўз театри учун “Пинак”, “Адвокатлик осонми?”, “Сиз ва биз” номли пьесалар ҳам ёзиб, саҳнага кўяди, татар ҳамда озарбайжон жадид драматургларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилади. Труппа аъзолари билан

1914–1916 йиллар давомида Фарғона водийсида гастролларда бўлади.

1917 йил февраль инқилобидан кейин Абдулла Авлоний янада қизгинроқ ижтимоий фаолият билан машғул бўлади. Турли ташкилотлар тадбирларида қатнашади, маҳаллий муаллимлардан иборат “Ўқитувчилар союзи”ни тузиб, ташвиқот-тарғибот ишларини олиб борди, “Турон” номида газета нашр этиб, унда илғор қарашларни олға суради. Бироқ Авлонийнинг ҳаёти текис кечмади. Миллатнинг тараққиёти йўлида нимаики хайрли ишга бош қўшмасин, курашларсиз бўлмади. Авлоний нашр этган биринчи газета “Шухрат”нинг унта сони чиқар-чиқмас ҳукумат томонидан тақиқланди. “Турон” газетасининг тақдири ҳам шундай кечди. Ҳатто Авлоний “кофир” деб эълон қилиниб, ўлимга маҳкум этилди. Фақат матбуот орқали “тавба-тазарру” уни ўлимдан сақлаб қолди.

Авлоний кўпгина ҳур фикрли кишилар қатори Октябрь инқилобига умид билан қаради, унинг ғалаба қилишига, ғалабалари мустақамланишига имкони қадар ҳисса қўшди. Биринчилардан бўлиб фирқа аъзолигига ўтди. Туркистон коммунистларининг II съездида Марказий Комитет аъзолигига сайланди. Биринчи бўлиб К.Маркс ва Ф.Энгельснинг “Коммунистик партия манифести”ни ўзбек тилига ўғирди, “Иштирокиюн” (ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газетасига муҳаррирлик қилди. Бироқ инқилобнинг, советлар ҳокимиятининг халқ манфаатига тобора зид йўлдан бораётганини ҳам англай олди. 1919 йилда “Хафалик соатда” деган шеър ёзди. Унда шундай сатрлар бор эди:

Дерларки ой(н)инг ярми қаро, ярмиси равшан,
Ўттиз кунни ҳам бизга букун қоп-қародур қўраман.

(“Иштирокиюн” газетаси, 13-сон)

1919–1920 йилларда Авлоний Афғонистоннинг Ҳирот шаҳрида Совет элчихонасида бош консуль бўлиб ишлади. Халқларимиз ўртасида биродарликни мустақамлашдаги хизматлари учун Афғонистон шоҳи Омонуллохон томонидан кумуш соат билан тақдирланди. Булар Авлоний шахсиятининг тарихимиздаги ўрни қанчалик муҳим эканлигидан далолат.

20-йилларда Авлоний турли ижтимоий вазифалар билан бирга муаллимлик касбини ҳам давом эттирди. Ҳарбий мактабда, Ўрта Осиё Давлат университетида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди, илмий-методик ишлар билан машғул бўлди. Авлоний ўзбек зиёлилари орасида биринчилар қатори профессорлик даражасига ва “Меҳнат қаҳрамони” унвонига сазовор бўлди.

Абдулла Авлоний 1934 йил августида Тошкентда вафот этди.

Мамлакатимизда 30-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган ялпи таъқиб, ҳалол, диёнатли кишиларга ножоиз айблар тақаш оқибатида Авлоний мансуб авлод шафқатсиз қатағонга учради. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Ҳамза, Тавалло, Чўлпон, Фитрат, Сиддиқий — Ажзий, Сидқий Хондайлиқий, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Мирмулла Шермуҳамедов, Сўфизода, Садриддин Айний ва яна ўнлаб маърифатчи зиёлилар номи билан боғлиқ жадидчилик ҳаракати ноҳақ қораланди, уларнинг на номлари ва на асарлари (айримларини истисно қилганда) узоқ йиллар тилга олинмади. Миллатнинг истиқболи йўлида ҳаётини бағишлаган жадид зиёлилари қаторида Абдулла Авлоний асарлари ҳам узоқ вақт нашр этилмади. Фақат 60-йиллар охири ва 70-йилларга келиб, унинг асарларини чоп этишга муваффақ бўлинди. Бу Авлоний асарларига қизиқишнинг йиллар ўтиб сусайганлигидан эмас, балки айрим эҳтиёткор кимсаларнинг журъатсизлиги туфайли амалга оширилмади. Зеро, Авлонийнинг куйидаги фикрлари, унинг аскарият асарлари каби бугунги кунимизга ғоят ҳамоҳанг:

“Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон оинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур... Ёху, бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқиб кетдук! Яхши кўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир, демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва охтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди, деб Европо қалпоғини киюб, кулпу бўлмак зўр айб ва уётдур”.

Мазкур сўзлар она тилимиз ва миллий тарихий хотирамиз қайта тикланаётган шу кунларда Абдулла Авлониёни бизга замондош этади ва биз набираларидан авлониёлар даври тарихи ва адабиётига эътиборлироқ, синчковроқ бўлишни тақозо қилади.

1995 йил

“ЎРТАНИБ АЙТГАНИМ СЎЗИМ ҚОЛДИМИ?”

60–70-йилларда мактабда ўқиган йигит-қизлар яхши эслашса керак. “Дил дафтар”лар тузиш расм бўлган эди. Унда турли безак ва синфдошларнинг фотосуратларидан ташқари, ўсмир хаёлларини қитқилайдиган бир қанча саволлар бўларди: “Бахт нима?”, “Муҳаббат борми?”, “Қандай касб эгаси бўлишни орзу қиласиз?” ва ҳоказо. Ана шулар қатори, албатта, “Ўқиган китобларингиздан қайси бири сизга кўпроқ ёқди?” деган савол ҳам бўларди. Аксарият ўқувчилар Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”идан кейин Шуҳратнинг “Олтин зангламас” романини қайд этарди. Қизиқ, мактаб ўқувчиларига у қадар яхши маълум бўлмаган 30-йилларнинг мураккабликлари, иккинчи жаҳон уруши манзаралари акс этган асар нима учун бунчалар машҳур бўлган, севиб ўқилган экан? Бу савол шоир, адиб, таржимон ва драматург Шуҳрат ижодини атрофлича кузатиш асносидагина ойдинлашса ажаб эмас.

Шуҳрат ака адабиётимизда қарийб эллик беш йилдан бери ҳалол тер тўкиб келаётган ёзувчи. Унинг на ҳаёти ва на ижоди ҳайратга соладиган фавқуллодда ҳодисаларга бой эмас. Ўнлаб шеърӣ тўпламлар, шеърӣ таржималар, уч роман, бир неча қиссалар ва драматик асарлар — ярим асрлик изтироб ва изланишлар сарҳисоби мана шу. Уларнинг баъзилари Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода ва Миртемирлар назарига тушган. Устозларнинг гоҳи куюниб, гоҳи суюниб айтган холис мулоҳазаларига сазовор бўлган. Хусусан, Ҳамид Олимжон уруш бошланишидан бир оз аввал шоирнинг “Орзу ва қасос” деган поэмасини ўз таҳриридаги “Баҳористон” альманахида эълон эттиради. Бунга

қалар ёшлар газеталарида шеърлари билан кўриниб юрган ёш шоир “Дилкаш”, “Кўнгил чашмалари” номли тўғламларини қўлёзмада тайёрлаб қўйган эди. Бироқ урушга қалар у “Меҳрол” эртак-поэмасинигина китоб ҳолида кўришга муваффақ бўлди.

Тошкент Давлат педагогика институтини тугаллаб, 1940 йил кузида Армия сафларига чақирилган Фулом Олимов – Шухрат хизматини яримлай деб қолганида машғум уруш бошланди.

Шухрат урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб то Польшада кечган қонли жангларгача иштирок этади. Ҳарбий мухбир бўлиб эмас, жангчи сифатида жангтоҳларга кирди. Уруш ҳақиқатини оқоғларда ётиб, уруш жароҳатларини танасида ҳис этиб, ғалаба кунларига етишади. Шу боис Шухратнинг кейинги йиллар ижодида уруш бош мавзуга айланди. Таассуротлар аввал “Шинелли йиллар дафтари” (“Жангчи блокноти”) туркум шеърларига жо бўлди. Уруш воқелигининг тор қамровларга сиймайдиган кенг қўлами, қолаверса, Шухратнинг поэтик услубига хос муайян ҳаётий воқеалар тасвири орқали фикрни ифода этишга мойиллик кейинчалик уни лиро-эпик жанрда қалам тебратишга ундайди. Интиқом ҳисси билан ёнган казак йигитнинг жасоратини мадҳ этувчи “Фарзанд”, сўлмас чечаклар тимсолида “мардга ўлим йўқ” деган ақидани таъкидлаган “Сўлмас чечаклар” поэмалари шоирнинг насрга, яъни йирик эпик жанрларга ўтиши арафасида ўзига хос босқич эди.

“Шинелли йиллар” романи Шухратнинг катта прозадаги илк изланишлари, айни замонда, ўзбек ҳарбий прозасининг илк намуналаридан биридир. Шунинг учун бўлса керак, баъзи танқидчилар қайд этганидек, тафсилотларда чўзиқлик сезилади. Лекин асосий гап шундаки, аксарият воқеалар, характерлар сунъий эмас. Асарнинг биографик материал асосига қурилгани, муаллифнинг ўзи шоҳид бўлган воқеа ва ҳолатлар, ўзи кўрган, таниган, елкама-елка туриб жанг қилган кишиларни қаламга олиши бадиий умумлашмаларнинг ҳаётийлигини, образларнинг жонлилигини таъмин этган. “Табиий, бир кишининг хасби ҳоли билан бадиий асар ёзиб бўлмайди, бўлганда ҳам у бадиий асарга айланмайди. Адиб шунинг учун ижод-

корки, у ўзи танлаган хасби ҳолига ўз фикр-уйи, орзу-умиди, идеалларини, дард-армонларини, ўкинч ва афсусларини бадий воситалар орқали қўшади, мослаштиради, тўқийди, бойитади. Бунинг ҳаммаси ёзувчининг укувига, маҳоратига, самимиятига ва эътиқодига боғлиқ” (Шухрат. “Ўзим ҳақимда икки оғиз сўз”. Танланган асарлар. I-жилд. Тошкент, 1968 йил). Ёзувчининг ана шу эътиқоди романнинг бош қаҳрамони Элмурод образида намоён бўлади. Элмурод қиёфасида уруш туфайли фидойилик, юксак идеалларга садоқат, инсонпарварлик хислатлари янада ёрқинроқ намоён бўлган ўзбек ёшларининг бутун бир авлоди ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Иккинчи жаҳон урушининг даҳшатли суронлари тинганига қирқ йилдан ошди. Ҳатто урушдан кейин дунёга келган кишиларнинг сочларига оқ оралаб улгурди. Қирқ йил ичида мамлакатимиз шу қадар ўзгардики, гўё кишиларимиз асрлардан буён фақат бунёдкорлик билан яшаётгандек. Ҳолбуки, бугунги фаровонликка беадад қурбонлар эвазига эришилган. Ана шу фидойилик урушга нафрат ҳиссини, эрк тилагида шаҳид бўлганлар руҳи олдида ҳамиша қарздорлик туйғусини қалбларга муҳрлади. Бу муқаддас туйғунинг авлоддан-авлодга безавол ўтишида адиб Шухрат ҳам ўзининг камтарона улшгани қўшиб келмоқда. Зеро, уруш мавзуси ҳозирги давр адабиётининг етакчи мавзуларидан бири бўлиб қолди. Ҳар қандай урушнинг туб моҳиятида инсонийликка, тирикликка тамомила зид бўлган мазмун ётар экан, демак, тирикларнинг тамали — жами тур қирғинларга нафрат уйғотмоқ, хотирага хиёнат қилмаслик, кишилар қалбида маънавиятни камол топтирмоқ, марҳумлар руҳини безовта этмаслик, Ватан озодлиги йўлида жисман мавҳ бўлган инсонлар руҳи олдида ҳамиша жавобгарлик ҳиссини унутмасликдир. Нафақат ўтмиш сабоқлари, айни чоғда уруш хавфидан қалқиб турган оназамин келажаги шунга даъват этади. Шухрат йиллар оша ана шу даъватга қулоқ тутиб яшаётган адиб. Бунинг исботи унинг кейинги роман ва қиссаларида, шеър ва поэмаларида, драматик асарларида муайян муносабат билан уруш йилларига мурожаат этишида кўринади.

Ҳар бир адиб ижодий фаолияти давомида ўнлаб асарлар яратиши мумкин. Санъаткор ёзувчи учун уларнинг ҳар

бири тинимсиз изланишлар ва машаққатли меҳнат маҳсулидир. Бироқ, шулардан биттасинигина ижодкор ўз ҳаётининг “асосий китоби” деб билади. Шухрат аканинг эътирофича, “Олтин зангламас” романи — ҳаётининг энг асосий китоби. Тўғри, адиб мазкур асаридан кейин бир қанча китоблар эълон қилди. Икки қайта сайланмаларини чоп эттирди. Аммо “Олтин зангламас” романининг илк саҳифаларидан то сўнгги варақларигача уфуриб турадиган қайноқ меҳр, қалб кўри, қувончли дамлар билан эш ҳазинлик, дард, инсонийлик, айна пайтда шафқатсиз ҳаққоният, асарда қайд этилганидек, у икки йиллик муддатда эмас, балки икки йилу яна бутун умр давомида ёзилганидан далолат беради. Икки йил — хотира қатларига ўйиб ёзилган сатрларнинг оқ қоғозга кўчирилиши учун кетган фурсат, холос. Гарчи бу роман учун шахсий таржимаи ҳол асос бўлса-да, муаллифнинг фикрича, таржимаи ҳол бир восита бўлиб хизмат қилган, холос.

Яқин йигирма беш-ўттиз йил ичида дунёга келганлар наздида 20–30-йиллар мураккабликлари, соф виждонли кишиларнинг тақдирларида машъум бурилишларга сабаб бўлган омиллар ножибдӣ, ҳатто бир оз кулгили туюлади. Аммо кулгили туюлган бу фожиалар факт билан муқояса қилинганда эса ўйлаб топилган ривоят эмаслиги маълум бўлади.

Гражданлар урушида эътиқоди тобланган Содиқ ўша бизга ишонарсиздек кўринадиган сабаблар — фиску фасод, қуруқ тухматларнинг қурбони. Адолат ва ҳақиқатга ишонч эътиқодни сусайтирмайди, аксинча, уни яна бир қарра тоблайти. Муаллиф ўз қаҳрамонини ғоят кескин драматик вазиятларда акс эттиради. Икки ашаддий рақибнинг бир хил шароитда учрашишидан тортиб, жанг майдонларидаги қонли тўқнашувларда қаҳрамонни синовлардан олиб ўтади. Бир қарашда ноҳақ жабр кўрган Содиқ уруш бошланганидан фойдаланиб ўзини панага уриши мумкин эди. Аммо, муқаддас бурч ва олий идеаллар ҳаётининг мазмунини белгилаган одамлар учун оғир дамларда иккиланиш, аламзадалиқ — бегона туйғу. Шундай кишилар сирасига мансуб Содиқ бутун халқ бошига қулфат тушганда, инсоний эътиқод барқарорлиги учун ҳаёт-мамот жанглари қизиган дамларда ўз жойини олдинги саф-

ларда деб биледи ва ҳаётининг энг сўнгги дақиқаларигача юксак маслағига содиқ қолиб, мардларча ҳалок бўлади. Ёзувчи қаҳрамонини ижтимоий ва руҳий зиддиятлар гирдобиди, улкан синов жабҳаларида ҳаққоний акс эттирар экан, эътиқодда собитлик — ёруғлик, саодат ва авлодлар хотирасига элтувчи йўлдир, деган ғояни илгари суради. Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, йиллар имтиҳонидан муваффақиятли ўтиб келаётган “Олтин зангламас” романи ҳанузгача танқидчиликда холис ва ҳаққоний баҳосини ололгани йўқ. Бундан йигирма йиллар аввалги ижтимоий-маданий ҳаётда шундай асарнинг пайдо бўлиши, салмоғи ва аҳамияти ҳозиргача адабиётшунослик илмимиз томонидан ҳам етарлича анлангани йўқ. Ваҳоланки, адиб жамоатчилик ҳукмига ҳавола этган масалалар, ҳатто бугунги кун нуқтаи назаридан олиб қаралганда ҳам, жуда катта журъат, ижодий жасорат эди.

“Олтин зангламас” романидан кўзланган бош мақсад, аксарият наздида, эътиқодли, ҳалол кишиларни турли ҳаётий синовларда, жумладан, ноҳақлик ва уруш жабҳаларида тасвирлаб, ўқувчига ижобий ибрат намунасини кўрсатишдангина иборат бўлиб туюлади. Бироқ, ёзувчи ана шу мақсадни ҳам назарда тутгани ҳолда, асосий диққатни адолатсизлик, арзимаган тўхматлар важдан ҳалол, истеъдодли, ҳамиятли кишилар ҳаётида машъум фожеликлар рўй берганига, жамиятда баъзи калтабин, шубҳакор шахслар туфайли адолат мезонларидан чекинишлар бўлганига қаратади. Ўқувчини аввало оқилликка, ижтимоий ҳушёрликка чақиради. Аммо ана шу, бугунги кунда ҳам эскирмаган улкан ҳақиқатни рўй-рост айтишга етарли имкон ва ижтимоий шароит тополмайди. Асосий мақсадни фаол китобхон эътиборига, унинг синчков назарига қолдириб, қаҳрамонини ғоят драматик, кескин ва ҳаётий тасвирланган воқеалар гирдобига тортади, ҳаёт имтиҳонларига рўбарў қилади ва характер мантиқини тўла сақлагани ҳолда асар сарлавҳасидаёқ ишора этган мазмунни кенг бадиий инкишоф этади. Адибнинг ижодий тамойили фалсафий мушоҳадакорлик ва бадиий тадқиқдан кўра кўпроқ бадиий тавсифийликка мойил бўлгани учун ва яна қатор ижтимоий мулоҳазалар туфайли воқеа-

лар тасвири, қизиқарли, саргузаштнамо сюжет, равон, ширали тил китобхон диққатини тортиб кетади. Шунга қарамай, романда мураккаб даврларнинг кенг ва конкрет бадиий ифодаланиши, муаллифнинг самимияти ва журъатидан ташқари, асарни кейинги чорак аср оралиғидаги адабиётимиз тарихида тутган ўрнини мавжуд тасаввурларимиздагидан кўра салмоқлироқ этади. Ҳолбуки, 60-йилларда яратилган романнинг биринчи ва иккинчи қисмларида қаламга олинган ўша ҳодисалар ҳозирги адабиётимизда катта шов-шувларга сабаб бўлаётган асарларнинг асосий мавзусидир. Албатта, маҳорат, фалсафий умумлашмалар, ҳатто публицистик баён усулидаги кескин ошкоралик хусусиятларига кўра бу асарлар билан “Олтин зангламас” романи ўртасида катта фарқ бор. Аммо биргина масалада, яъни Шухратнинг ҳақгўй ижодкор сифатидаги жасорати борасида ҳақиқатни тан олиш ва айтиш зарур.

Олтмишинчи йиллар ёзувчининг ҳақиқатан ҳам ижодий етуклик палласи бўлди. Адабиётимизнинг мавзу рангбаранглигига яна бир саҳифа ўлароқ “Жаннат қидирганлар” романи майдонга келди. Романда акс этган воқеалар нафақат ўзбек адабиёти, айни чоғда, Иттифоқ адабиётида ҳам муайян маънода янгилик эди. Ватангадолар қисмати, ватанфурушлик фожиаси, инсонларнинг туғилиб ўсган юртига муҳаббати ва садоқати мавзуси асарнинг мазмунини белгилаган. Албатта, ватанжудолик мавзуси Иттифоқ адабиёти тарихида бирмунча ишланган. Бироқ у асарларда ватангадолик жамият ҳаётидаги маълум тарихий ҳодисалар, хусусан, Октябрь инқилоби ва иккинчи жаҳон уруши воқеалари муносабати билан юз беради. “Жаннат қидирганлар”да эса воқеа мутлақо бошқа даврда, 60-йилларда рўй беради.

Романнинг марказий персонажларидан бири — Аъзам. У шону шавкат, молу дунё, амалпарастлик каби худбин хаёллар васвасасига берилган. Ўз мақсадларини қай йўл билан бўлмасин амалга оширишни ўйлаган йигит, бирин-кетин ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатига тўқнаш келади. Ўзи яшаётган жамиятда ниятларини жўнгина амалга оширолмаслигига кўзи етгач, хорижга қочиш режаларини тузди, узоқ тайёргарликдан сўнг мақсадига эришади ҳам. Аммо

унинг “орзулари” саробга айланади. Ватанфурушлик ниҳояси фожиа билан яқунланади.

Аъзам ҳеч бир машаққатсиз вояга етган, олий таълим олиб, муҳандис бўлган оддийгина йигит. Дабдурустан унинг маънан тубанлашуви учун ҳеч бир сабаб йўқдек. Унга қарама-қарши ўлароқ, Умматали ҳаётда ноҳақ таҳқирларга учрайди. Қачонлардир хўжайини ортидан адашиб хорижга кетиб қолган отаси туфайли жавобгарликка тортилиб қамалади. Бинобарин, Умматали ўзига нисбатан ноҳақ муносабат учун четдан паноҳ излашга асосли эди. Бироқ тамомила акс ҳол юз беради. Айни мана шу махсус қарама-қаршилиқда муаллиф ғояси ойдинлашади. “Олтин зангламас” романидаги каби, эътиқод, агар у бўлса, синовларда тобланади, эътиқодсизлик эса қачон ва қаерда илдиш отар экан, ҳам руҳий, ҳам жисмоний фожиага юз тутади, деган фикрни илгари суради. Бу фикр мазкур икки образдан ташқари яна қатор персонажлар тақдири, ўй-кечинмалари, хатти-ҳаракатлари мисолида чуқурлашиб боради. Ёзувчи зоҳиран романнинг ғоявий концепцияси сифатида белгилаган ватанжудолик ва ватангадолик тушунчалари моҳиятан билвосита эътиқод ва эътиқодсизлик масалаларига бориб боғланади. Романда ҳар бирининг кечмиши ва бугуни батафсил тасвирланган деярли барча образларни ана шу мезон асосида таҳлил этиш мумкин. Тафсилотларга берилмасдан, романга бўлган муносабатлар билан чекланайлик. Зеро, бугун ана шу масала муҳим ва изоҳга, аниқроғи, тафтишга муҳтож.

“Жаннат қидирганлар” романи эълон қилинган, танқидчиликда холис мулоҳазалардан кўра кўпроқ нообъектив, маълум маънода вулгар социалогизм иси келадиган муносабат билдирилди. Гўё роман, хусусан, Аъзам образи нотипик, совет турмуш тарзига тухмат, ҳатто миллатчилик сифатида талқин этилган дегувчилар бўлди. Балки, асоссизлиги кейинчалик қисман инкор этилган ана шундай эгри қарашлар оқибатими, ўзбек адабиёти учун мавзу жиҳатидан ғоят янгилик бўлган ўзига хос роман на адабиётшунослигимизда ва на танқидчилигимизда жиддий, сезиларли воқеа сифатида илмий таҳлилга сазовор бўлмади. Ҳатто асар китобхонлар томонидан жуда яхши қабул қилингани-

га қарамай, кенг тарғиб этилмади, бошқа тилларга таржима қилинмади. Ҳелбуки, адибнинг сўнгги икки романи Иттифоқ миқёсида оммалаштиришга арзигулик эди.

Мана шундай мисолларда адабий танқидчиликнинг ҳар бир бадиий асар тақдири учун нақалар масъуллиги яққол билинади.

“Жаннат қидирганлар” романидаги ҳодисанинг нотипиклиги масаласига келсак, гап шундаки, реалистик адабиётнинг асосий белгиларидан бири бўлган типиклик категорияси ҳар бир асарда ҳар бир образ муайян социал гуруҳ ёки табақанинг умумлашма тажассуми бўлиши керак, деган тушунча билан чегараланмайди. Айниқса, ҳозирги илғор адабиётимиз тажрибалари бундай тушунчани ислоҳ этишни тақозо қилади. Типиклик умуман жамият ҳаётида содир бўлаётган ёки мавжуд воқеа-ҳодисаларнигина конкрет кўринишларда бадиий ифода этиш дегани эмас, акс ҳолда, бутун реалистик адабиётнинг вазифаси фақат бадиий солномалар яратишдан иборат бўлиб қолар эди. Балки, шу билан бирга, воқелик қатламларида, жамиятнинг баъзи кишилари фаолияти, кечинмаларида ёки дастлаб хусусий ҳолларда шаклланаётган, илк куртак ёзаётган ҳодиса, қараш, нуқтаи назар, тушунча ва хатти-ҳаракатларни ҳам ўзгалардан кўра аввалроқ илғай билишни, унинг моҳиятига етиш, сабабу оқибатларини аниқлаш, бадиий тадқиқ ва таҳлил этишни ҳам тақозо қилади. Айни чоғда, ана шу ҳодиса — хусусиятлардан жамиятни огоҳ этиш, бадиий асар воситасида ижтимоий муносабатни шакллантириш ҳам демакдир. Азал-абаддан ёзувчининг — ижодкор шахснинг жамиятдаги ўрни, мавқеи шу билан белгиланган.

“Жаннат қидирганлар” романининг барча ютуқ ва камчиликларини эътироф қилган ҳолда шуни айтиш лозимки, муаллиф, маълум маънода, типиклик тушунчасининг ана шу томонларига жавоб бера оладиган йўлдан боради. Ватан туйғусининг муқаддаслигини ялов қилгани ҳолда, ватанфуршлик, худбинлик, тубанлик каби иллатларда намоён бўладиган эътиқодсизлик хавфидан ҳам огоҳ этмоқчи бўлади. “Жаннат қидирганлар” романи ана шу томонлари билан ҳам бугунги кунларимизга ҳамоҳанг. Асар ёруғ эзгу-туйғуларни тараннум этгани учун ҳам қимматли ва қадрли.

Шухрат асарларининг, хусусан, романларининг китобхонлар орасида маълум ва машҳурлиги, назаримда, энди ойдинлашди. Ёзувчи адабиётимизга “теша тегмаган”, оҳорли, янги мавзуларни дадил олиб кирди ва уларни ўқувчи қалбига ҳаяжон сола оладиган даражада тасвирлай билди. Шу боис унинг қарийб чорак аср имтиҳонидан ўтган романлари ҳамда етмиш йиллик ҳаёти ва ижоди давомида қоғозга тушган шеърлари ижтимоий тараққиётнинг буткул янги босқичига кирган, истиффор-ла покланиб, маънавий баркамоллик сари интилаётган дидли, мулоҳазакор китобхонга ҳам маъқул бўлади, деб ўйлайман.

1988 йил

УМР КАРВОНИ...

Йигирма йиллар муқаддам мен бу хонадонга илк марта кириб борганимда, Шухрат ака нуронийлик бахш этувчи қордай оппоқ сочларига қарамай ғоят ўктам, мағрур қиёфада кўринган эдилар. Шунда домла олтмишни қоралаётгандилар. Ўтган йиллар домланинг сочлари каби, юзларига, серсавлат келбатларига соя ташлади, хасталик қўлларига асо тутқазди. Гарчи кейинги йилларда мен домлани кўпроқ кўрган ва узоқроқ суҳбатлашиш имконига эга бўлсам-да, Шухрат ака кўз олдимда ўша-ўша ўктам қиёфада жонланиб қолдилар.

Одатда ёзувчи билан унинг асари бош қаҳрамонларининг ташқи кўринишларида умумият, мутаносиблик кўп бўлавермайди. Нақл қиладиларки, ҳамиша хаёлий, гўзал қиёфаларни тасвирлаган, “Қизил елканлар” асари муаллифи Александр Грин жуда хаста, ғариб ва жулдур ҳаёт кечирган экан. Ёки деярли барча Отабек деб тасаввур этадиган улуғимиз Абдулла Қодирий қаҳрамонларидек у қадар хушқад бўлмаган эканлар. Хуллас, изласа мисоллар кўп. Аммо Шухрат ака Элмурод, Содиқ, Умматалиларга ташқи портретни ўзлари кабилардан умумлаштирганлари учунми, назаримда муаллиф ҳамиша қаҳрамонлари орқали жонлангандай туюлади. Дарҳақиқат, ҳар жиҳатдан шундай. Шухрат домла – Элмурод, Шухрат домла – Содиқ, Шухрат домла –

Умматали. Фақат айрим романий тафсилотларда фарқ бор, холос. Шуҳрат аканинг бу дунёдан кўз юмганларига қарийб беш йил бўлди. Мен уларни буюклар қаторига қўшмоқчи эмасман. Зеро, ўзлари ҳам ҳеч қачон бундай даъвода бўлмаганлар. Аммо ижодий ва инсоний заҳматларининг озроққина гувоҳи бўлганим учун баъзи хотираларим, кузатишларим ва мушоҳадаларимни айтмоққа бурчлиман.

1975 йил 24 август кечагидай эсимда... Мен Тошкент Давлат университетининг филология факультети талабалигига қабул қилиндим. Чамаси беш юзтадан ортиқроқ абитуриентлардан йигирма бештаси кимё факультети биноси тепасидаги карнай орқали ичкарига таклиф этиляпти. Табрикдан сўнг турли ҳужжатларни тегишли хоналарга топшириш ва гўёки талабаликка қабул қилинганлигимиз эвазига эртасигаёқ шаҳар атрофидаги хўжаликлардан бирига “овош”га – ҳашарга бориб ёрдам беришимиз кераклиги хусусида йўриқ олиш учун қатор тизилишиб турибмиз. Ёнимдаги сочлари хурпайган, калладоргина, балоғатга ўтиш палласи барча йигитларда табиий бўлганидек, қовушимсиз (камина ҳам истисно эмасди) ўспирин йигит билан бир-икки сўз алмашдик. Сўнг таниша бошладик. Йигит Бобир дея исмини айтди. Яқиндан танишиб билсам, шоир Шуҳратнинг ўғли экан. Талабалик бахтидан гангиб турганимда бу маълумот янада ҳаяжонлантирди. Ахир кимсан “Олтин зангламас”, “Жаннат қидирганлар”, “Беш кунлик куёв”ни ёзган ёзувчи Шуҳратнинг ўғли-я...

Ўша йиллардаги талабалик умрининг тенг ярми “овош”у “пахта”да ўтарди, десам муболаға эмас. 30 августда Ҳасанбойдаги “овош”дан қайтиб, бир ҳафта ўқишни бошлар-бошламас, Янгийўлга узум тергани кетдик. Бир ой чамаси ўтгач, қайтиб, уч кунгина уйда бўлиб, Сирдарёга “пахта”га жўнадик. Аниқ кунни эсимда йўқ-ку, ҳар қалай янги йилга қадар “Оқ олтин” тумани далаларида “жавлон урдик”. Мана шу паллаларда ўғлидан хабар олгани келган Шуҳрат акани яқинроқдан кўрдим ва танишдим. Илк таассуротларим: Шуҳрат ака ниҳоятда пурвиқор, савлатли ва мендан жуда узоқда кўринарди.

Биринчи семестр бошланганда, илк бор “дарс тайёрлаш учун” Шуҳрат ака хонадониди бўлдим. Домла йўқ экан-

лар. Бобирни қистай-қистай ёзувчининг иш кабинетига кирдим. Кирдиму китобларнинг кўплиги ва зўрлигидан оғзим очилиб қолди. Гўё сим-сим ғоридаги хазинага кириб қолгандек ҳайратда эдим. Кечроқ домла келдилар. Ва ўша кун илк бор дастхатли китоб олдим: “Ўғлимнинг ўртоғи студент Шухратга шоир Шухратдан эсдалик”. Бу шоирнинг 1973 йил нашр этилган “Лирика” тўплами эди.

Шу тахлит “дарс тайёрлаш” баҳона Шухрат ака хонадонига тез-тез бориб турдим. Деярли ҳар йили янги дастхатли китоб совға қилардилар. Ҳозир китоб жавонимни кўздан кечирсам, биз танишган 1975 йилдан то умрлари охиригача ўтган 19 йил давомида йигирмага яқин китоб совға қилибдилар. Улар шеърий тўпламлар, сайланмалар, насрий асарларнинг алоҳида нашрлари ва ҳоказо. Бир неча йил аввал Шухрат ака ҳақида ёзган мақоламда улар чоп эттирган китобларни хомчўт қилиб, ярим асрлик ижодлари давомида 50 та китоб чиқарганларини аниқлаган эдим. Шунда ёзган эканман: “Бу бир инсон умри давомида қилиши мумкин бўлган ишдан бир неча ҳисса ортиқ бўлса борки, кам эмас”. Дарҳақиқат, шундай! Айни чоғда таъкидлаш жоизки, Шухрат аканинг шу қадар ижодий маҳсулдорлигига китобхон эҳтиёжи ҳам бор эди. Мен домланинг бирор китоби дўкон пештахталарида чанг босиб ётганини билмайман. Аксинча, ҳатто у қадар харидоргир бўлмаган шеърий тўпламлар ҳам Шухрат қаламига мансуб бўлса, қўлма-қўл бўлиб кетганига далиллар кўп. Сабаби, бу шеърлар самимияти, равон ва оҳангдорлиги, китобхон қалбига тез етиб бора олиши билан халқимиз ўртасида машҳур. Ўзбекнинг тўю томошаси, кую кўшиғи Шухрат шеърлари билан ҳам кўркли, файзу футуҳдидир. Бунга ўзим бир неча бор гувоҳ бўлганим учун ёзаяпман.

90-йилларнинг бошларида бир муддат Аброр Ҳидояттов номидаги театрда адабий эмакдош бўлиб ҳамкорлик қилдим. Шу кезлар театрнинг ёш актёрлари аксарият сайёр томошаларга ёки “боиси тирикчилик” тўю тантаналарга бориб туришарди. Деярли барчаси мендан Шухрат аканинг шеърларини топиб беришни сўрарди. Шоирнинг менга тақдим қилган бир неча дастхатли шеърий тўпламлари шу тариқа машҳур актёримиз Эркин Комиловда ҳам қолиб кетди.

Шухрат ака умр бўйи шеър ёздилар. Ижодий таржимаи ҳол шеър билан бошланиб, шеър билан якун топди. Наздимда домла бошлаб шоир сифатида эътироф топганлари учунми, ўзларини ҳамиша шоир ҳис этардилар. Шеър Шухрат аканинг кўнгил тилаги, тиргаги эди. 80-йилларнинг бошларида оғир хасталикка дучор бўлганларидан кейин, қўлларида икки-уч сониядан ортиқ қалам тутолмай қолганларида ҳам шеър ёзмай туролмадилар. Қийналиб, ҳориб, ҳижжалаб бўлса-да, шеърий сатрлар қоғозга тушарди. Шеър том маънода ҳаётий эҳтиёж, мадад ва тиргак эди. Қуйидаги сатрлар сўзларимга шоҳидлик берса ажабмас:

Кечаги кунларим шеъримда қолди,
Эртаги куним ҳам унда қолади.
Мен ўзим кетаман! Ўлимим олди,
Энг сўнгги онимни шеърим олади.

Мана шу тўртликни ҳар гал қайта ўқирканман, бир фикр хаёлимдан ўтади. Бу қадар ишонч ва қатъият қаердан?! Хаста ҳолдаги домлада бундай фикрий ўктамликни қандай изоҳлаш мумкин?! Умуман Шаҳрат домланинг қай бир шеърини олиб кўрманг, шубҳа, иккиланиш кайфиятини сезмайсиз. Аксинча, фикр аниқ ва у ҳамиша ҳукм тарзида ифода этилади. Бу, назаримда, домланинг инсоний табиати, маслак, ишонч ва эътиқодининг мустаҳкамлигидан бўлса керак. Ана шу қатъиятли табиати боис Шухрат ака кўп қийинчиликларга дучор бўлди, неча бор тўғрилиқ ва тўғрисўзликнинг аччиқ меваларини терди. 50-йиллардаги қатағон билан боғлиқ кечмишларини айтмасак ҳам барчага маълум. Бироқ, 60–70-йиллардаги хуружлар ва камситишлардан ҳамма ҳам бохабар бўлмаса керак. “Олтин зангламас”нинг бир қисми “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилинган, давоми бир неча ой тўхтатиб қўйилди. “Жаннат қидирганлар” романи эса шўро воқелигига зид, туҳмат дея айрим танқидчилар томонидан қораланди. Бир чеккаси журъатли романлари, яна бири ҳақиқатгўй устози Абдулла Қаҳҳорга садоқати учун расмий доиралар эътиборидан четда юрди.

1978 йил баҳори хотирамдан сира ўчмаса керак. Домланинг 60 йиллик таваллуд саналари нишонланиши ара-

фалари эди. Ўша кезларда шундай саналар тантаналарига яқин “юқори”нинг фахрий унвон ё тақдирлаш ҳақидаги фармони эълон қилинар эди. Шухрат акага авлоддош ижодкорлар бирин-кетин орден ва “Халқ шоири” ёки “Халқ ёзувчиси” фахрий унвонлари билан тақдирланаётган эдилар. Бунинг учун, бошлаб, албатта, “катта”нинг қабулига кириб-чиқиш лозим эди. Шухрат ака шу ишни ўзларига эп кўрмадилар. Шунча азобу қийинчиликларга дучор бўлиб, ноҳақ тазйиқларга учраб ҳам улардаги инсоний ғурур, иззату андиша зарра йўқолмаган экан. Оқибат бўйсунмаслик эвазига “Хизмат кўрсатган маданият ходими” унвони ҳақида фармон чиқди. Шухрат ака хабарни эшитиб, бир жаҳлландилару, аммо бошқа бу мавзуга қайтмадилар. Жаҳлланганда ҳам айтган сўзлари шу бўлди: “Ҳали Мирзакалон Исмоилийлар “Халқ ёзувчиси” бўлмади-ку, бизга қаёқда?! Аммо менинг хизматларимни кутубхоначининг хизматларига тенглаштиргани ғалати?!”. Бироқ бу алам кўнгилга харсанг мисол чуқур чўккан эди. У қайтиб бошқа ташқарига чиқмади, аммо орадан кўп ўтмай асоратини кўрсатди. Домла “инсульт” деган бир дардга йўлиқдилар. Узоқ муолажаларга қарамай, бу дарддан батамом фориғланиб кета олмадилар.

Ўша 60 йиллик юбилейдаги яна бир нарса хотирамда жонланади. Тантаналар Муқимий номидаги мусиқали театрда ўтди. Табрик ва қутловлардан сўнг домланинг “Она қизим” номли пьесалари намойиш этилди. Кечанинг тантанали қисми охирида Шухрат акага яқиний сўз берилди. Шунда домла ўзларига хос виқор билан, қатъий оҳангда айтдилар: “Ўзбек балки қачондир моддий жиҳатдан қашшоқ бўлса бўлгандир, аммо маънан ҳеч қачон қашшоқ бўлмаган. Маданияти, адабиёти ҳамиша бой бўлган. Ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлишига ишонаман!” Ўша кезлар бу гапни айтиш учун ҳам анчагина журъат керак эди.

Умуман Шухрат ака адабиётимиздаги энг журъатли адиблардан эдилар, десам хато бўлмайди. “Олтин занглас” ўзбек адабиётида қатағон йиллари ҳақидаги биринчи роман ва яқин-яқинларгача ягона роман бўлиб турди.

Ким билсин, ижтимоий ўзгаришлар бўлмаганда яна қанча вақт “ягона” бўлиб турарди. “Олтин занглас”ни

Ўзга фазилятларидан қатъи назар муаллифининг фақат ижодий жасорати учун ҳам ўзбек романининг мумтоз намуналари қаторига қушса арзийди. Чунки қатағон йилларини эслаб, ҳанузгача шивирлаб гаплашадиган одамлар бор. Бошидан шунча уқубатларни ўтказиб келиб, танасидан Шимол қаҳратонларининг заҳри кетмай, шулар ҳақида ошкора ёзиш бу ҳазилакам гап эмас эди. Тўғри, илмилик даври умумиттифоқ адабиётида, хусусан, рус адабиётида шахсга сиғиниш йиллари иллатларини фош этган бадиий бақувват асарлар анчагина яратилди ва баъзилари асосан Александр Твардовский раҳнамолигида “Новый мир” журнали саҳифаларида эълон қилинди ҳам. Аммо бу тоза нафас Россиянинг чекка совет мустамлака ўлкаларида бир эпкин бериши мумкин эдию, аммо давомчилари пайдо бўлиб, шундай интилишлар бўлишига йўл қўйилиши даргумон эди. Буни жуда яхши билгани учун Абдулла Қаҳҳордек забардаст адиб ҳам қатағон мавзуидаги “Зилзила” асарини тўхтатиб қўйган бўлса эҳтимол. Ана шу шароитда Шухрат ака “юрак ютиб” “Олтин зангламас”ни яратди. “Олтин зангламас”даги ҳаётни мен яхши биламан, — деб ёзади адиб ўз “Таржимаи ҳолида”, — улар мен билан бирга бўлган, менга учраган кишиларнинг ҳаёти. Мен ҳаётнинг атрофида эмас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бирон нарса яратмасам, кўнглим ўрнига тушмас эди. Буни виждоним тақозо этарди”. Дарҳақиқат, адиб виждон бурчини бажарди. Ҳалол, покиза, фидойи бир инсоннинг қуруқ тухмат ва бўҳтонлар туфайли чеккан машаққатларини тасвирлаб, ўзи ва ўзи билан тақдирдош бўлган юзлаб, минглаб Сталин лагерларида бегуноҳ жабр тортганларнинг эл-юрт ва фарзандлари олдида юзларини ёруғ, қаддини баланд кўтариб юришларига бадиий бир шаҳодатнома берди.

Романни қайта варақлар эканман, Шухрат ака билан сўнги учрашувлар, суҳбатларни эслайман. Охирги йилларда касалик туфайли юришга, сўзлашишга қийналишларига қарамай кўп ўқирдилар ва менинг қатағон даҳшатлари, тоталитар тузумнинг аввало ленинизм ғоялари билан бошлангани ҳақидаги янги-янги далиллар асосида гоҳи лол бўлиб, гоҳи ғазабланиб айтган сўзларим ёки сўровларимга “барчаси ўтар экан” дегандек, қўлларини силкиб қўя қолар

эдилар. Шуни ўйлаб, ўз-ўзимга савол бераман: Агар “Олтин зангламас”ни адиб ҳозир янгитдан ёзса, қандай бўлар эди? Менимча, домла баъзи жузъий ўзгариш ва таҳрирларни демаса, ўшандай ёзган бўлар эдилар. Негаки, Содиқнинг ҳаёти — Шухрат аканинг ва у кабиларнинг ҳаёти. Содиқ 1936 йилда қабул қилинган Сталин конституциясини “жаҳонда тенги йўқ демократик ва инсонпарвар конституция” деб билгани, “коммунизмни олий ҳаёт” тушуниб, фарзандлари унда яшашига умид қилгани, партиядан ўчганини ўқиб, умрида биринчи марта ҳўнграб йиғлагани сингари унга тенгдош авлод ва ҳатто кейинги яна бир неча авлод кишилари ҳам шўро ақидаларига зўр ишонч билан, сира шубҳа билдирмай яшадилар. Романдаги маҳорат билан топиб тасвирланган вазият ва ҳолатларда, яъни Содиқ фуқаролар уруши йиллари босмачи-душман, деб курашган Диловархўжа кўрбоши билан қамоқда юзма-юз кўришганда ҳам, ноҳақ жазодан гинахонликка берилмай, аксинча, “эл-юртга нафи тегар” деб сургунда виждонан ишлаганида ҳам, болаларча соддалик билан “келажаққа хатлар” ёзиб, девор пойдеворига териб юборганида ҳам ва ҳатто иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида жасорат кўрсатганида ҳам унинг ўша ақидаларга эътиқоди сусаймайди, балки мустаҳкамланади, ишончи барқарорлашади. Содиқ каби кишилар, эътиқодидан қатъи назар, ҳурматга сазовор шахсдир. Дунёда эзгулик уруғи завола топмай яшайётган экан, инсонийлик, меҳр-муруват, олижаноблик бор экан, бу Содиқ мисол одамларнинг шарофати. Унинг садоқати, содиқлиги аслида коммунизм тушунчаси билан пардаланган инсоний ақидаларга қаратилгандир. Виждонли, диёнатли кишилар шўро ақидаларини шундай тушуниб келдилар.

Йирик романлари ёзилиб турганда ҳам, қатор қисса ва пьесалари чоп этилиб, театр саҳналарида ўйналиб турганда ҳам Шухрат домла қалбини шеър, шеърини оҳанг тарк этмади. Матбуотда ёки мўъжаз китобчалар шаклида шоир шеърлари мунтазам босилиб турди.

Адиб 80-йилларнинг бошларида беназир шоир, сўфий Бобораҳим Машраб ҳақида роман ёзиш тараддудига тушдилар. Узоқ ўрганиш ва изланишлардан сўнг ниҳоят асар

устида иш бошланиб, яримлай деб қолганда, ўтмиш йиллар азоблари, уруш асоратлари ўз ишини қилди. Домла ўша айтганимиз — оғир хасталикка йўлиқдилар. Узоқ муолажалардан бир оз дармонга кирганларида энди йирик асарларга қувватлари келмаслигини сезиб, фақат шеър билан бўлдилар. Оилалари тириклик тиргаги бўлган эса, шеърият маънавий суянч, ҳамдаму ҳамдард бўлди. Сўнгги ўн йилда бирин-кетин “Кечки нурлар”, “Ҳали тун узоқ”, “Ёшлигимнинг давоми”, “Қалбим жилоси” каби ўнга яқин шаърий тўпламлар дунё юзини кўрди. Уч ва икки жиллик “Сайланмалар”и нашр этилди.

Шуҳрат ака умр охирларида замона “ўйин”ларидан чарчаган нуроний файласуф таассуротини уйғотар эдилар. Сўнгги йилларда ҳақиқатан ҳам аксар фалсафий шеърлар ёздилар, авлодларига беозор, ҳикматли панду ўғитлар бағишладилар.

Бу йўлдан ўтганлар беҳисоб, сонсиз,
Биридан шон қолган, биридан армон.
Сен ўтмоқ истасанг кўз ёш, армонсиз,
Аввал бил нимадир яхшию ёмон!

Қайта қуриш алғов-далғовлари барчанинг кундалик мавзуга айланганда, Шуҳрат домла буюк Саъдий ҳикматини эслаб, “ин ҳам мегузарад” дегандек қўл силтаб қўядилар. Фақат шу кезлари қатағон ва турғунлик йиллари ғуборидан форигланган буюк Чўлпон, Фитрат, Элбек, Ботулардан сўз кетса, лоқайдлик ўрнини ҳаяжон эгаллаб, қийналиб бўлса-да, хотиралар сўйлашга тушардилар.

Мен ўша кезлар Ойбек уй-музейида ишлаб турганим учунми ёки авлодошлари ичида Ойбек домла ижоди ва шахсияти кўпроқ ўзига тортармиди, ҳар қалай Шуҳрат акадан шу мавзуга оид хотираларни сўрайверардим. Улар эса хотираларини, ёдларига келган янги-янги маълумотларни гапириб берар эканлар, ҳамиша бир мулоҳазани таъкидлаб ўтардилар: “Ойбекни шеърларига яхши эътибор қилмаяпсизлар. У прозадаям, поэзиядаям шоир эди. Шеърларини ўқинг, шеърларини...”

Дарҳақиқат, Ойбекнинг шеърият дунёси ниҳоятда ўзига хос, сирли ва жозибали ҳодиса. Шуҳрат аканинг шеър

услуги, йўли, йўналиши бошқачароқ бўлса ҳам, улар ҳақиқий шеърятни қай шаклда бўлишидан қатъи назар ҳаминша юксак қадрлардилар. Ҳали соғлом пайтлари бир куни нима сабабдандир Бобирни йўқлаб уйларига борсам, ишлаб ўтирганларини айтишди. Бирор соатлардан сўнг қўлларида кўзойнак, иш хоналаридан чиқиб келдилар. Саломлашиб бўлгач, қандай иш билан банд эканларини сўрадим. Грузинларни ўтган асрдаги классик шоири Николаз Бараташвили шеърларини таржима қилаётганларини айтдилар. Яна ўша ўктамлик билан: “Бор-йўғи ўттиз еттита шеъри маълум, аммо ҳар бири бир дунё. Шу кичкинагина тўплам бўладиган шеърлари билан жаҳон адабиётига кирган шоир. Грузинлар ҳам шеърни, шоирни қадрини билладиган халқ. Умуман ҳақиқий шоир бир сатрида ноқ билинади. Фақат бир-икки мисраси билангина шуҳрат топган шоирлар ҳам бор”.

Шуҳрат домла айниқса Усмон Носирни суйиб, куйиб хотирлардилар. Гоҳи шоирнинг оташин сатрларини ёддан ўқиб, “ўзбекнинг Лермонтови эди”, деб қўярдилар. Шундай дақиқаларда хаста, заифгина нуруний қария ўрнини яна бир вақтлардагидек виқорли, ўктам қиёфа эгаллагандек бўларди. Шунда мен домланинг бош китоби қаҳрамони Содиқни кўргандай бўлардим. Эзгулик дея шаҳид бўлган Содиқ ўз муаллифи тимсолида дунёдаги энг барқарор, муқаддас тушунчалардан — ҳақиқат ўлмаслигидан, ҳақ сўз — санъаткор сўзи боқийлигидан, руҳ абадиятидан сўзлаётгандек туюларди.

Бу умр карвони доимо йўлда,
Гоҳида чўққида, гоҳида чўлда.
Манзилга беҳато етиб боради,
Эътиқод машъали гар бўлса қўлда...

1998 йил

ДАВРИМИЗНИНГ ВИЖДОНИ

Одатда Шўро даври мафкурачилари, айниқса, адабий идеологларнинг коммунистик партия, Ленин ҳақида турли юбилей ва саналар, съезд ҳамда пленумлар муносабати билан ким ўзарга мақташ, хушомад баҳслари авж ол-

ганида, мамлакат ва иттифоқдош республикаларнинг бош расмий газеталарида катта-катта ҳарфлар билан босилдиган бош мақолалар шундай сарлавҳалар билан бошланар эди. Бу сарлавҳалар вақтида керак-нокерак ишлатилаверганидан, сийқаланиб кетиб, кейинчалик барча ҳақиқатлар аён бўлгач, риёкор моҳиятдек жаранг берардики, бора-бора моховдан қочгандек, бундай иборалардан ҳам нарироқ бўлишга одатланиб қолдик. Ваҳоланки, бундай тушунчалардан воз кечиш эмас, балки моҳият-эътибори билан шунга муносиб шахс ва ҳодисаларнинг борлигидан суюниб, унинг мана шундай аниқ сифатини баралла айтиш керак.

Мен умрининг охирларида икки оёғидан ажралиб, озурда танаси икки ойлик чақалоқнинг вужудидай бўлиб қолган домлам — Озод Шарафиддинов ҳақидаги мақолани шундай ибора билан сарлавҳалашга эътирозсиз бир эҳтиёж сезаман. Йўқ, бу кечаги мафкуравий “хўрозқандлар” билан заҳарланган онгнинг увадаси чиққан тушунчалардан халос бўлолмаётган ожиз шуъласи ёки ўз топилмасини фавқулудда жасоратдек кўрсатиб, ўткинчи қарсақларга мойил тасаввурнинг хомтамаларини қондириш истаги эмас. Йўқ, бу нафақат соч-соқолига, ҳатто қарашларига ҳам, балки оқ оралаётган шогирднинг ярашмаган сатанглиги ҳам эмас (Худо асрасин!). Бу онгли умрининг қарийб ўттиз йили давомида домлани гоҳи яқин, гоҳи узоқдан кўриб, кузатиб, “жўқича” шеърлар ёзиб, ҳаёт, адабиёт, инсон ҳақида жўн тасаввурлар билан юрган, Озод домланинг илк дарси — биринчи сабоғиданоқ руҳиятида, фикратида талотўп кўпиб, ўз тушунчаларининг шунчалар саёзлигидан изтиробга тушган талабанинг вақтида тан олмаган иқрори — истифори-дир, балки. Бинобарин, ўша домланинг ёлқинли фикрлари сабаб пайдо бўлган изтироб ўспирин қалбда уйғонган виждоннинг илк садоси ҳам бўлгандир?! Бу садо Озод домла сабоқ берган мендан олдин, менга тенгдош ва мендан кейинги яна неча авлодларнинг мен каби басират кўзларини очгандир. Балки шунинг учун ҳам мазкур мақолага ўшандай сарлавҳа қўйса бўлар...

“Чўққидан узоқлашганинг сари унинг қанчалар юксаклиги яққолроқ кўринади”, деб ёзган эди бундан бир

неча йиллар аввал устоз Озод Шарафиддинов. Ойлар, йиллар қувлашиб ўтгани сари домлани ёдга олар эканман, шу ташбеҳ беихтиёр хаёлга келаверади. Билмадим, балки бир пайтлар талабалик завқини суриб, домла атрофида ҳуда-беҳуда ўралашиб юриб, бор салобати билан ҳис қилмаганимиз — Озод Шарафиддинов отлиқ чўққининг улуғворлигини, залворини энди теранроқ англай бошлаяпмиз, шекилли...

Озод ака бир пайтлар домлаларининг эрка шогирди эдилар (Ғ.Каримов, С.Долимов, Ҳ.Ёқубов, Қ.Аҳмедовларнинг). Кейинроқ шогирдларининг эрка домласига айландилар. Аниқроғи, домла бор инсоний ва олимлик фазилатлари билан бизларнинг самимий ардоғимизни, эътиборимизни қозонган эдилар. Очиғи, ҳар қандай домлага нисбатан муайян устоз-шогирдлик масофаси, чегаралари сақланиши мумкин. Биргина Озод акага тадбиқан бу нисбий тушунча эди. Дўст, биродар, яқин кимсанг каби дилингни ёриб, баробар бўлиб гаплаша олар эдинг. Чунки домланинг самимияти қаршисидаги ҳамсуҳбатини ҳам ҳамиша самимиятга ундаб турарди. Виждонинг билан гаплашгандек гаплашар эдинг. Бу муносабат ҳар кимга нисбатан ҳам пайдо бўлавермайди, албатта.

Талабалик кезларимиз гоҳи дарслардан бўшаганимиздан кейин домла машинага ўтқазиб, Янгибозоргами ё Чирчиқ томонларга ва ё Тошкент атрофидаги яна аллақайси чеккалардаги китоб дўконларига олиб борардилар. Онам раҳматлик степендиямга китоб олаверишимдан хавотирга тушиб, “ошқозонни касал қилиб қўйма” деб ҳар куни берадиган бир сўм пулни ҳам ўзимга сарфлашни эп кўрмай, сақлаб юрган кезларимиз, бу “сафарлар” айна муддао эди. Чекка дўконларда эса ўша пайтлар марказдан юборилиб, йиллар давомида пештахталарда чанг босиб ётган ноёб китоблар кўп бўларди. Ютоқиб, устоз-шогирдликни ҳам унутиб, китоб жавонларига ёпишиб кетардик. Домла имкон қадар ҳар бир китобдан икки нусхадан олардилар. Бири шахсий кутубхонага, иккинчиси ё совға қилишга ёки бошқа бирор китоб шайдоси билан ўзларида йўғига айирбошлаш учун. Бизнинг эса табиийки танлаб, сараланган барча китобларни ҳам сотиб олишга талабалик бюджетимиз имкон бера-

вермас эди. Шундай кезлар гиптиллаб домлага тикилардик. Домла эса норози, аммо ўта беғубор, кишига ботмайдиган оҳангда “ҳа китоб дўконига бораман деган одамни чўнтагида пули бўлиши керак-да, қайтариб жойига қўйинг”, дердилар. Йиғламоқдан бери бўлиб, китобни қайтариб қўйсақ, уни ўзлари олиб, номи ва муаллифига бир қараб, таърифлашга тушиб кетардилар. Сўнг “бу китобни филолог одам албатта ўқиши керак”, дея етмаган пулни тўлаб юборар эдилар... Бу ҳол кейинроқ, ўзимиз ҳам “домла”лик қила бошлаганда, вақти-вақти билан давом этди. Қизиқ, мароқли хариддан сўнг шаҳарга қайтар эканмиз, домла йўлакай деярли барча олган китобларимизнинг мазмунини айтиб берар эдилар. Уларни ўша пайтда рус тилида чоп этиладиган “Иностранная литература”, “Новый мир”, “Дружба народов”, “Вопросы литературы” ва ҳоказо журналларда ўқиганларини эслатиб қўярдилар. Ҳайрон бўлиб, “домла, ўқиган бўлсангиз, яна нега сотиб олдингиз?” деб сўрасак, “Чўрт побери, ким билсин, китоб шаклида балки яна тўлароқ чиққандир, ҳам фойдаланишга қулай”, дердилар. Асарларни китоб шаклида қайта ўқиш домла учун ўта жиддий машғулот эди. Ва ҳеч бир китоб кўз-кўз қилиш учунгина китоб жавонига қўйилмас эди. Билмадим, домланинг ўқиган ва йиққан китобларининг ҳисоби қилинса, китобхон бир шаҳар кутубхонасидан кам чиқмаса керак. Албатта китоб йиғиш ва ҳатто туну кун ўқишнинг ўзи зиёлиликнинг тугал белгиси эмас. Уни ўқиш, идрок этиш ва ўзида жам этган зиёни ўзгаларга тарқата билиш том маънодаги зиёлилик далолати. Бу жиҳатдан домла ибратгина эмас, балки бутун ҳаёт тарзи шундан иборат шахс эди.

Озод ака маъруза қилган ё суҳбатлашган, сўз айтган аудиторияни бир тасаввур қилиб кўрайлик — эҳе... — лекин уни бир сўз билан ҳам ифода этиш мумкин — Ўзбекистон! Албатта, домла юртимиздан ташқарида ҳам ниҳоятда кўп ва улуғ минбарларда сўз айтганлар. Бироқ ўз халқимизчалик домланинг сўзига муштоқ, дил тўридан жой бера олган ўзга бир аудитория йўқ эди. Қизиқ, домла ҳеч қачон эшитувчиларнинг ёши, жинсу насабига қараб сўзларига салмоқ белгиламасдилар. Ўсмир, ўспиринлар даврасида ҳам бирдек жиддий ҳаётий ё эстетик муаммо-

лардан баҳс очардилар. Ўз сўзларининг жиддияти ва мантиғи билан дилдошликка, самимиятга даъват этардилар. Шу сабабли каттаю-кичик домлага бирдай маҳлиё, жон қулоқ бўлиб тингларди.

90-йилларнинг бошлари, истиқлол шарофати билан XX аср тонгида миллий маърифатчиликнинг тамал тошларини қўйиб, сўнг Шўро мафкурасининг манфур тамгалари остида маҳв этилган фидойи аждодларимизнинг номлари тикланиб, улуғланаётган кезлар. Булар қаторида самарқандлик машҳур шоир ва зиёкор Саидахмад Сиддиқий — Ажзийнинг ҳам табаррук таваллуд санасини нишонлаб, эсланса, адолат яна бир бор қарор топган бўларди дея, устоз Бегали Қосимов билан Ёзувчилар уюшмасига мурожаат этдик. Озод домланинг қўллаб-қувватлашлари ва кўмаги билан таклифимиз ижобий ечим топиб, Тошкент Давлат университетида, Самарқандда ҳамда шоир туғилиб ўсган Жомбой туманининг Ҳалвойи қишлоғида илмий-адабий анжуман ва тантаналар ўтадиган бўлди. Домла ўзлари бош бўлиб, ўнгга яқин шоир, ёзувчи ва олимлар эски “пазик” автобусига ўтириб, Самарқандга йўл олдик. Сафарларда Озод акачалик “давра гули” бўладиган одам кам топилса керак. Дилтортар суҳбатлар, “классик”ларимиз ҳақидаги қизиқ-қизиқ хотиралар, ичак узди ҳангомалар ҳар қанча масофани яқин қилади. Ҳалвойига келиб, 1903 йили Сиддиқий ўзи ўз маблағи ҳисобига қуриб, ҳозирда ҳам фаолият кўрсатаётган мактабда адабий кеча ўтказдик. Ўқувчилар газета-журнал, китоблар ва, айниқса, телевидение орқали таниб қолган машҳур шоир ва олимларни ўз ҳузурларида бевосита кўриб турганларидан қаттиқ завқланиб, уларнинг чиқишларини жон қулоқ бўлиб эшитар, қайта-қайта саволлар берар, даврандан сира қўйиб юборгилари келмасди. Озод ака ҳам, бошқа иштирокчилар ҳам жуда таъсирланиб, болаларнинг турли саволларига эринмай жавоб беришар, гоҳи ҳазил, гоҳи ўта жиддий мавзуларда сўз очиб, давра янада қизгинроқ тус оларди. Озод ака бадий ижод табиати, китобхонлик, халқ, Ватан олдидаги маънавий бурч, қадриятлар ҳақида ҳаяжон билан, тўлқинланиб сўзлар эдилар. Иштирокчилар аксарият қишлоқ мактаби болалари бўлишларига қарамай,

домланинг чиқишлари ҳам жуда жонли қабул қилинар эди. Худди шундай кеча Самарқандда ҳам ўтиши режалаштирилиб, тадбирга мутасадди бўлган масъуллар бетоқат бўла бошлашди. Шунда мен “тугатмаймизми”, деб муурожаат қилган эдим, домладан бир умр хотирамда қолган танбеҳ эшитдим: “Қишлоқ болалари учун таниқли шоир ва олимлар билан учрашиш камдан-кам бўладиган воқеа. Кўплари балки биринчи маротаба кўришиб тургандир, Худо билсин, яна қачон бу ерларга шундай одамлар келади. Шошилаверманг! Болалар бир мириқишсин”.

Домла мутлақо ҳақ эдилар. Ҳар қандай ишу юмушни ҳалол бажаришга одатланган домла, бундай учрашувларни виждон бурчидек қабул қилар эдилар. Дарҳақиқат, Сиддиқийлар ҳузур-ҳаловатидан кечиб, молу-жонини тикиб мактаб очсаю, биз унинг авлодларидан бир-икки соат вақтни аясак, бу қайси ақлга тўғри келар эдию, қайси виждон билан халқ, миллат ҳақида гапира олар эдик. Мана шу ҳақиқатни Озод ака ҳаммамиздан кўра теранроқ англари ва ҳеч қачон виждонига хилоф иш тутмас эди.

Нафақат бу, аини чоғда баландпарвоз шиорлар билан ниқобланиб, аслида ўз манфаатларидан ўзга нарсани ўйламайдиган қанчадан-қанча риёкорлар, таги пуч кўзбўямачиликларга қарши унча-мунча одам юрак ютиб, бир сўз демаган пайтларда Озод Шарафиддиновнинг ёлқинли фикри, эҳтиросли сўзлари бутун ижтимоий ҳаётимизда қандай акс-садо берар эди?!

Бир пайтлар бирга ишлаган ҳамкасб ошнам қизиқ бир ҳодисани айтиб берган эди. Хоразмнинг чекка бир туманида яшовчи жияни — ўзбек тили ва адабиёти муаллимаси — Озод ака билан бирор марта рўбарў келмаган, бирон соат жонли маърузасини эшитмаган, мулоқотида бўлмаган аёл ягона устози сифатида фақат Озод Шарафиддиновни эътироф этар экан. Эътироф этадигина эмас, аини замонда пир деб билар экан. Умрида санокли марта пойтахтга келган бўлса, фақат домла билан танишиб, ғойибона шогирд тушганини иқдор этгиси келар, ё у сабаб ё яна бошқа нарса боис кўришолмай кетар экан. Бу домланинг ҳаётлигидаёқ ўз умридан ташқари яна ўзга умрларда ҳам яшаганига ва яшаётганига бир далил. Бундай саодат эса ҳар кимсага ҳам насиб этавермайди.

Истиқлолимизнинг дастлабки йиллари эди. ТошДУ-дан қайтаётиб, метронинг «Беруний» бекатида Озод ака билан учрашиб қолдик. Домла бир оз сархуш эдилар. Аммо ич-ичларидан изтиробланиб, эзилиб келаётган эканлар. Мен ҳам сезиб-сезмай, яраларини кўзгаб қўйган бир савол ташладим, шекилли. Домла бирдан “ёниб” кетдилар: “Мен аҳмоқ, мен тентак неча йиллардан бери доҳийга, партияга ишониб келибман. Ҳатто шахсга сиғиниш йиллари қатағонларини фақат Сталин номи билан боғлаб, уни доҳий ва партия ғояларидан чекиниш, уларга хиёнат деб қабул қилиб юрибман. Аслида бутун қатағонлар, қонқурбонларнинг бошида доҳийнинг ўзи турганини, ҳамма қабохатлар партия номидан қилинганини билмаган эканман...”

Очиғи ҳайрон бўлиб қолдим. Йўқ, домланинг ўз эътиқодларидан қайтганларига эмас, асло. Ҳайронлигимнинг боиси шунда эдики, Озод ака партияга аъзо бўлсалар-да, шўро йиллари расмий доираларда сира “косалари оқармай” ўтди. Сиёсат тилида айтсак, домла ўша тузум учун инцедент эди. Чунки виждон билан яшарди, адабиётга ҳам, атрофидаги ижтимоий ҳодисаларга, муҳитга ҳам муносабат мезони фақат виждон ва ҳалоллик эди. Шу боис талабчан, шафқатсиз, тўғрисўз эди. Шунинг учун амалдорлар домлани кўпда хушламас эдилар. Домла эса айни чоғда букилмас, қайсар эдилар. Тўғри деб ҳисоблаган ишларинигина қилардилар. Ленин ва партия ғояларига дилдан ишонганлари учун, булар ҳақидаги минглаб ёлғон-яшиқ, саёз асарлар орасидан С. Антоновнинг доҳий ҳақидаги асари, К. Паустовскийнинг “Жулдур шинелли чол” каби бадиий бақувват, самимий асарларини ўзбек тилига ўтирган, “Ленин ва адабиёт” деган илиқ, юракдан, беғараз мақолалар ёзган эдилар. Наҳотки виждонан яшаб, на бир имтиёз, на бир амалу расман эътибор топмаган одам ёзғириб, тавба-тазарру қилиб ўтирса-ю, бутун умр ёлғон ҳамду сано айтиб, шон-шуҳрат, амалу бойлик орттириб юрган адабий “идеологлар” истиқлол бўлиши билан бир юмалаб, истиқлолчига айланиб олсалар?! Улар тавба-тазарру тугул, кечаги қилмишлари, ёзганлари учун ҳатто хижолат бўлишга, ҳеч қурса ўша ғоя ва қарашлардан қайтганларини очиқ эътироф этишга ярамасалар?! Ахир бу қандай ҳолатки, Озод ака ўз авлоди-

нинг қаттиқ алданганидан ўрганиб, азобланиб юрсаю, айрим авлоддошлари бўлаётган жараёнларни юрагига ҳам яқин йўлатмай, бепарво турса?! Ҳатто мувофиқроқ вазият етилиш билан мавзуни “истиқлол ва адабиёт” дея узгартириб олиб, яна ҳеч нарса юз бермагандай, ўша дағдағаяю, аъсадан бўшамаса?! Менинг ҳайронлигим боиси мана шунда эди. Ва Озод акани шу ҳолатида инсон, шахс сифатида яна бир қарра кашф этдим.

Домла кейинроқ ўша ҳолатларини мушоҳада этиб, ниҳоятда самимий, фалсафий умумлашмаларга бой мақола ёзиб, “Тафаккур” журналида эълон қилдилар. Ва ҳеч бир ёлғон андишаларга бормай, мақолани баралла “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” деб атадилар. Бу ўзига хос жасорат эди. Бу домланинг биз каби шоғирдлари, ўзи билан учрашмаёқ ғойибона пир тутган мухлислари, фарзанду набиралари, қолаверса, ўз авлоддошларига ҳам бир ибратлари эди. Домла илму дониши, одамийлиги қаторида журъату жасоратлари билан ҳам бизга ҳамиша сабоқ бериб келганлар. Энг муҳими бир дақиқа бўлса-да, виждон деган ақидадан чекинмаганлар. Виждонан яшаш, тўғри сўз айтиш, ҳалоллик домланинг ҳаёт шиорлари эди.

2004 йили олдинма кейин домланинг “Ижодни англаш бахти” ва “Довондаги ўйлар” номли иккита салмоқли тўпламлари чоп этилди. Озод домлага хос қиммат ва танглик билан уларнинг хонадонларида ҳар икки китобнинг тақдимооти бўлди. Аниқроғи, домланинг ўз жайдарича иборалари билан “ювиш” зиёфати ўтказилди. Ўттиз-ўттиз беш чоғли зиёли давра тузилиб, адабий-ижтимоий гурунг бўлди. Домла одатдагидек, “давранинг гули” бўлиб ўтирдилар. Адабиёт, санъат, истиқлол даври хусусиятлари, мезонлари, ҳозирги адабиётшуносликнинг ривожи ҳақидаги теран мулоҳазалар ўртага тушди. Зиёфатдан эмас, кишини ўз ҳаётидан, қилиб юрган ишларидан, ўтаётган умрнинг мазмуни, ҳою-ҳавасларга сарфланаётган вақтнинг зоелиги, гоҳи майда-чуйда ташвишлар олдида ожизланиб қолаётганингдан, бефарқлик, лоқайдлик касалига дучор бўлиб қолаётганингдан огоҳ этгувчи, мушоҳадага, ички, маънавий тафтишга ундовчи гурунгдан юкланиб уйга қайтдим. Қайтиб, домланинг совға қилган китобларини варақларкан-

ман, ўша кайфият, ўша тафтиш ҳисси янада кучайиб, оғриққа айлана бошлади... Даврада ўтирганимизда дилсўз айтиб, беихтиёр домла бизнинг уйғоқ виждонимиз, деб айтган эдим. Шу гаплар яна хаёлимдан ўтди. Аслида бу таъриф беихтиёр эмас, реал ҳолат бўлгани учун тилимга келган эди. Китобларни варақлаш асносида ўша фикр бот-бот қуйилиб келаверди: Домла — давримизнинг виждони! Виждон инсон руҳиятининг ҳодисаси экан, руҳ эса абадиятга дохил экан, демак, у яшаяпти!..

* * *

Домла вафотларидан бир-икки сана аввал бош наби-ралари Шаҳноза каминага шогирд тушди. Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романининг бадийяти, услубига оид илмий тадқиқотга киришди. Мавзу бўйича аввало домланинг ўзлари ва улардан ташқари бир қатор чўлпоншунослар махсус бўлмаса-да, анча жиддий тадқиқотлар эълон қилган эдилар. Демак, диссертантнинг вазифаси оламшумул кашфиёт бўлмаса ҳам, янги, ўз сўзини айтиш эди. Қолаверса, Шаҳноза бир чеккаси Шарафиддиновнинг қони. Аксарият аспирантларда бўлганидек, у ҳам диссертацияни муддатида битириш талаби туфайлими ёки домла кўриб қолсинлар деган мулоҳазадами, ишни яқунлаб, тезроқ ҳимояга чиқишга ошиқди. Очиги иш ҳали хом, фикрлар тўла асосланмаган, хулосалар қатъий, ишонарли эмас эди. Энг муҳими илмий таҳлилдан кўра, публицистик ҳайрату хитоблар кучлироқ эди. Табиийки бундай диссертация билан илмий жамоатчиликка чиқиш ҳеч кимга обрў келтирмас эди. Шунга қарамай, тезроқ олимлик шаҳодатини қўлга киритиш иштиёқи зўр келар ва ҳатто бир сафар домланинг ўзлари ҳам ортиқча тафсилотларга берилмай, шу ишнинг юзага чиққанини кўриб қолармиканман деб, айтган эдилар. Бироқ нима бўлганда ҳам тадқиқот Озод Шарафиддинов номи ва нуфузига ярашиғлик бўлиши керак эди. Шаҳноза билан навбатдаги учрашувимиз ёқимсизроқ бўлди. Барча эътирозларни бир-бир айтдим. Айниқса, Чўлпонни жаҳон адабиёти контекстида қиёсан таҳлил этиш учун ниҳоятда теран, бақувват илмий асослар кераклигини, бунинг учун малака ва тоқат билан изланиш зарурлигини кескинроқ шаклда

таъкидладим. Шаҳноза талабнинг тўғрилигини, қолаверса, ўз вазиятини тушунди. Бу унинг кўзлари намланганидан билинган эди. Ва у сабот билан ўрганиш ҳам изланишда давом этди. Афсуски, бу орада домла оламдан ўтдилар. Чамаси бир ярим йиллардан сўнг Шаҳноза диссертациясини жуда муваффақият билан ҳимоя қилди. Махсус Кенгаш аъзолари ишни чўлпоншунослигимизга қўшилган ҳисса деб эътироф этдилар. Шу куни ҳам Шаҳнозанинг кўзлари ёшга тўлди. У домланинг, ўз инсоний идеалига айланган бобосининг руҳи олдидаги бурчини виждонан бажаргани учун йиғлади.

Очиғи бу ҳодисада ҳам бир ибрат, маънавий сабоқ кўргандай бўламан. Агар турли андишалар билан хомроқ ҳолатида иш аввалроқ ҳимояга қўйилса, домланинг кўнгли тўлармиди? Назаримда виждон туйғуси ҳар қанча синов ва азобларга дучор этган бўлса-да, у домлага бахшида этилган илоҳий неъмат эди. Ва шунинг учун ҳам бу туйғу домлани умри сўнгигача тарк этмади. Аксинча, абадий йўлдош бўлиб, Озод Шарафиддинов тимсолида безавол улғайди ва давр ҳодисасига айланди. Не бахтки, у энди хонадоннинг кейинги авлодларига ҳам ҳамроҳ бўляпти. Умид улки, нафақат хонадон, балки Озод домла истеъдодини, қалб кўрини, бор умрини нисор этган Ватани, миллатининг ҳам келажак йўлини ўша туйғу поклаб, нурлантириб турсин!

2007 йил

СОҒИНЧ ВА АРМОНЛАР ҚИССАСИ

Ёзувчи Ўлмас Умарбеков 90-йиллар бошларида оғир хасталикка учраганини, бироқ шунга қарамай фаолиятдан тўхтамаганини мухлислари яхши билишади. Ана шу бир неча йил давом этган хасталик даврида адиб йирик роман, ҳикоялар ва пьесалар билан бир қаторда “Қизимга мактублар” деб номланган ҳажман салмоқли публицистик хотира-қисса ҳам яратди. Бу асарнинг қайси жанрга мансублигини дабдурустдан аниқлаб, фарқлаб бериш бир оз мушкул иш. Чунки унда бир қаҳрамон нигоҳи билан кузатилиб, бир ижодий мақсадга йўналтирилган, бир-бирини тўлдирувчи ҳикоялар-

дан иборат қисса хусусиятларини ҳам, ёки бўлиб ўтган воқеаларга, реал хотираларга асосланган эсдаликлар деса бўладиган жиҳатларни ҳам кўришимиз мумкин. Энг муҳими, бу битикларни лоқайд, ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди.

Асарда қаламга олинган воқеаларни тарихан икки даврга, икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчиси, қаҳрамон, яъни ёзувчи Ўлмас Умарбековнинг касаллик тарихи, аниқроғи, муолажа қилиш учун бўлган ҳаракатларнинг тафсилотларидан иборат бўлса, иккинчиси, унинг яқинлари, қариндош-уруғлари ҳақидаги, иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги йиллардаги болалик, ўсмирлик ва балоғат паллалари хотираларидир.

Муаллиф касалхонадаги тафсилотларни баён қилар экан, китобхон унинг нақадар ҳаётга чанқоқлигини, азбаройи фарзандига бўлган меҳр-муҳаббати туфайли яшашга интилганини, қизининг камолини, орзу-ҳавасларини кўриш иштиёқи қанчалик кучли эканлигини англайди. Ойлаб, йиллаб ўз дардларига даво истаган адиб ҳар қанча азобу қийинчиликларга қарамай, тузалишига ишонч билан яшайди. Шифокорларнинг ҳар бири сўзини ўз касалига шифо бўладиган, қалбида умид уйғотадиган бирон яхши хабар бўлармикан, дея илҳақ кутади. Операция қилиб, жарроҳлик йўли билан касалликни бартараф этиш ҳақидаги гумонли таклифлар билан узоқ вақт бўлса ҳам нурланиш орқали даволаниб бориш ҳақидаги фикрлар орасида қанчадан-қанча руҳий қийноқларни, шубҳа ва иккиланишларини баён этади. Ўқувчи худди муаллифнинг ўзига ўхшаб, қанийди мўъжиза рўй берса-ю, у батамом тузалиб, барча касалларидан фориғланиб, бегона юртлардан қанот чиқариб ўз юртига учиб келса, ўз калити билан уйи дарвозасини очиб, яккаю-ягона қизи – Умидасини бағрига босса, пешанасидан ўпиб, юрагидаги соғинч ва армонларидан халос бўлса, деб орзу қилади. Гоҳи врачлар операция қилиш зарур деб, уни омон қолиш-қолмаслигига аниқ ишонч билдирмай, кўнглини чўктириб юборганларида, яратганга нолалар қилади. Унинг қудратига иймон келтириб, такрор-такрор Аллоҳдан мадад тилайди.

Дарҳақиқат, инсон бу ҳаётга синов учун келади. Бу синовларга дош бериб, қалбида одамларга яхшилик, эзгулик

туйғуларини сақлаб қололган кимса жаннат саодатига эришади. Ўздан кейинги авлодларнинг хотирасила барҳаёт бўлиб қолади. Синовларга бардош беролмай, ёвузлик, қабохат кўчаларига кириб кетганлар сира яшашга ҳақли эмас. Улар тирик бўлсалар ҳам ўзгалар учун ўликдай. Чунки улардан ҳеч кимга наф йўқ. Аксинча, зарар, дилозорлик бор. Ундайлардан инсонлар қочиб юради, кўрса кўрмаганга олиб, ўзини панага яширади. Асар қаҳрамони ана шундай синовларда товланиб, умр бўйи яхшилик қилишга интилган, покиза ҳаёти, ҳалол меҳнати билан жамиятга ҳам, дўсту қадрдонлари, яқинларига ҳам фойда етказган инсон. У тушкун ҳаёлларга берилганида, Аллоҳдан умр тиларкан, фақат эзгу мақсадларни ўйлайди, оқибатни, меҳрни кўзлайди. Ана шу меҳр жўш уриб, ҳам жисмоний, ҳам руҳий қийноқларга қарамай, қизига, қизи орқали авлодларга болалик ўтмишидан, дунёдан ўтиб кетган яқинларининг ибратли ҳаётидан ўғитлар беради. Булар шундай ўғитларки, сира малоллик сезмайсиз. Қуруқ панду насиҳат қилиб, нохушлик уйғотадиган сафсатабозликдан мутлақо йироқ, тафаккурга озуқ, кўнгилга ёқимли туйғулар берадиган, қизиқиш ва эътиборингизни оширадиган турмуш ибратларидир улар. Асарнинг мазмунан англашиладиган иккинчи қисми ана шу ҳаётий ҳикоялар, умр кечишмалари сабоқ бўладиган инсонларга бағишланади.

“Етти пуштини билиш” бу инсоннинг ўзини танимоқ ҳикматиدير. “Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни “қул” — “марқуқ” дерлар”, деган эди буюк маърифатчи бобомиз Маҳмудхўжа Беҳбудий. Онгидан ажралган, ота-онасини, яқинларини танимай, ҳатто ўлдиришдан ҳам тоймайдиган, хотирасиз, зоти бетаин одамларни “Марқуқ” ёки “Манқурт” деб аташ бугун барчага яхши маълум. Бундай одам махлук, ҳайвон билан тенг. Ота-боболарини билиб, уларнинг яхши ишларини давом эттирган, ўзи ҳам кейин фарзандларига шундай тарбия бера олган кимса маънавияти юксак инсон. “Қизимга мактублар” асаридаги ёзувчи ёдига олган одамлар, айниқса, унинг отаси, онаси, буви ва холаси, кичик тоғаси ҳақидаги ҳикоялар ана шундай ибратли фазилатларга эга бўлган инсонлар ҳақидаги нурли ҳикоялардир.

Муаллиф ота томон қариндошларини айтиб ёрар экан, амакиларининг анча таниқли полвон бўлгани и, ҳалол меҳнат билан бойиб, ер-сув, мол-ҳол қилиб, ўзига тўқ яшаганини ва Шўро замонида қулоқ қилиниб, бегона юртларга бадарға этилганларини баён қилади. Бу билан аввало, ота авлодларининг жўмард, обрўли, жамиятда мавқеи бор инсонлар бўлгани ҳамда ҳар қандай адолатсиз, қийин замонда ҳам эгилмай-букилмай, ўз кучи, қуввати билан оёққа турганини, тўғри, покиза яшаб ўтганини англатмоқчи бўлади. Ҳақимбек амакининг мол-мулки тортиб олиниб, ўн йилга Украинага сургун қилинганида ўша ерларда ерэнғоқ, қовун, тарвуз, жўхори экиб, деҳқончилик билан, ўзини, оиласи рўзгорини эглаб кетганини ёзар экан, бу билан ўзбекларнинг ҳалол меҳнати билан ҳеч қачон ва ҳеч қерда хор бўлмаганини, машаққатлардан қўрқмай, қийинчиликлар билан курашиб, енгиб яшаган халқ эканини кўрсатиб беради. Полвон акалари каби муаллифнинг отаси Раҳимбек ака ҳам кўриниши, бўй-баста полвонсифат инсон бўлган. Умрининг сўнгигача ўзгаларга яхшилик қилиб, меҳр-оқибат кўрсатган. Айниқса, урушга кетган оилаларга ёрдам кўрсатгани, ўзлари етти жон бўлишларига қарамай, жойлари торлигини ўйламай, Россиянинг уруш бўлаётган ерларидан кўчириб келтирилган оилани бағрига олиши ва улар тўрт йил бир оиладек бўлиб яшагани Раҳимбек аканинг нақадар бағри кенг, инсонпарвар бўлганини билдирадиган воқеалардир. Раҳимбек аканинг анча зиёли инсон бўлганига доир далиллар келтиради муаллиф. Жумладан, унинг фарзандини ҳамиша “сиз”лаб гапириши, ўз замонасининг машҳур шоиру санъаткорлари билан яқин алоқадалиги, борди-келди муносабатлари, ҳатто Ҳамзани кўргани, Абдулла Авлоний билан маҳалладош, ҳамсуҳбат бўлгани кабилар унинг оиласидан ҳам маърифатли инсонлар етишиб чиққанига сабабдир. Асардаги бир воқеа юқоридаги фикрнинг тўғрилигини исбот этади. Урушдан кейинги йиллар, ҳали қатағонлар замони ўтмаган, виждонли одамлар қўрқув ва хавотирда яшаётган кунларда мактабдан қайтган Ўлмас онасининг китоб ўқиб, йиғлаб ўтирганини кўради. Маълум бўлишича, онаси Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини яширинча ўқиётган бўлади.

Қатағон даври, жумладан, Абдулла Қодирийнинг ҳаққоний асарлари, миллатсеварлиги учун Шўро замонасида турли тазйиқларга учраб қамалгани ва отиб ўлдирилгани ҳақидаги ҳақиқатлар бугун барчага маълум. “Қизимга мактублар” асаридаги китоб ўқиш билан боғлиқ лавҳалар ана шу қатағон ва тақиқлар замони давом этаётган бир пайтда рўй берган эди. Ёш Ўлмас ва бошқа фарзандларининг раъйини қайтармай, отаси “Ўтган кунлар” романини фарзандларига ўқиттирмоқчи бўлади. Ўзини хавф остига қўйиб бўлса-да, ўша тақиқланган китобни қидиртиради. Бу ҳам Раҳимбек аканинг зиёли инсон эканини кўрсатадиган далиллар.

Худди шундай фикрларни ёзувчининг онаси ва бошқа персонажлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Айниқса, она томонидан бувиси ва холасига оид тафсилотлар ўқувчини жуда қизиқтиради.

Дўсимбой исмли чорвадор бойнинг фарзандларидан бўлган бувиси ақлли, зукко, узоқни кўра билувчи, ҳаракатчан аёллардан эди. Каттагина кўрғонни, бутун хўжаликни бошқариб, оиласини тинч, фаровонликда яшашини таъминловчи, меҳнаткаш, мурувватли аёл бўлгани учун ҳам ҳурмат-эътибори баланд эди. Отасининг хўжалик юритиш удумларини давом эттириб, бувининг ўзи ҳам оқиллик билан иш юритар, бировнинг дилини оғритмас, қулидан келган яхшилигини аямас эди. Ана шу бувининг таълимини олган холаси ҳам чевар, пазанда, миришкор аёл эди. Эрининг ношудлигига қарамай, ҳамиша уни озода кийинтириб, оқ тараб, оқ ювиб юрган. Ширин таомлари, қўли очиқлиги, меҳмондўстлиги билан муаллифнинг қалбидан жой олган яқин кишиси эди.

Холанинг бир жойда тиниб ўтирмаслиги, доим ҳаракатда, питраклиги, бир тутам кичик ҳовлида ноёб гуллар ўстириб, қиш киргунича уйни чамандек қилиб сақлаши бу аёлнинг ҳам жуда кўп фазилатлари билан ибрат эканини англатади. Муаллиф аёлларимизнинг гўзал хислатларини кўрсатар экан, уларни оилага, эри ва фарзандларига нақадар садоқатли, жонкуяр, фидойи эканликларига доир ўнлаб мисоллар-эсдаликлар келтиради. Айниқса, ўғиллари, эрлари урушга кетиб, қайтиб келмаган оила-

лардаги аёлларни бир умр садоқат-матонат кўрсатиб яшаганини ҳаётий воқеаларда тасвирлар экан, ёзувчи ўз ҳайрат ва ҳурматини яшира олмай, уларнинг шаънига кўтаринки сифатларни келтириб, улуғлайди. Фарзандига ҳам шундай сабру бардош, садоқат-вафо тилайди.

Адибнинг ўзбек аёллари ҳақидаги тўлқинланиб ёзган саҳифалари орасида онаси ва вафодор рафиқаси ҳақидаги хотиралари алоҳида эътиборни тортади. Айниқса, онасининг уруш йиллари, ундан кейинги даврлардаги тортган машаққатлари, оиласининг фаровонлиги, фарзандларининг бекаму кўст бўлиши учун ўз ҳаловатидан, соғлиғидан кечиб, фидойилик қилишлари ҳар қанча улуғлашга арзийди.

Ҳали тонг отмасидан туриб, сут соғиши, нон ёпиши, буларни ортмоғлаб кўчама-кўча сут, бозорда нон сотиб, топган пулига болаларга бирон егулик топиб келиши, касалванд бўлиб қолган эрини парваришлаши, қариндош-уруғларга сахий-меҳрибонлиги – барчаси онанинг матонати ва буюк қалбита битилган қасидадек туюлади. Ҳатто уйлари бузилиб, ҳаммаёқ тўс-тўпалон бўлиб турганда ҳам ширин сўзи, топқирлиги, фаҳму фаросати билан муаммони ҳал этиши онанинг фазилатлари беқиёслиғидан даракдир.

Муаллиф онаси ҳақидаги хотираларини ҳикоя қилар экан, ўқувчи кўз ўнгида том маънодаги ўзбек аёли, ўзбек оналарининг тимсоли жонланади. Энг оғир, энг қийин дамларда ҳамиша жонга ором бўлгувчи онанинг бир оғиз ширин сўзи, иссиқ, ғадир-будир кафтларининг тафти, тансиқ, ширин таомларининг мазасини соғиниб, муаллиф ўрни-ўрни билан она руҳига мурожаат қилади, унинг арвоқларини шод бўлсин дея, ўз касал танасига она ҳақидаги хотираларидан малҳам истайди. Инсон энг заиф дақиқаларида, ожиз ҳолатларида ҳамиша яратгандан ва она руҳидан мадад тилайди. Муаллиф ҳам касалидан қаттиқ азобланиб, толиққанидан шундай туйғуни бошидан кечиради – анча йиллар аввал дунёдан кўз юмган онасига хаёлан мурожаат қилади. Яхшики ёнида яна бир меҳрибон аёл – рафиқаси бор. Унинг ҳам фидойи жонкуярлиги туфайли балки умри узаяётганидан сўзлайди ёзувчи. Аёл, она сўзларининг моҳиятидаги беқиёс мазмунни ўз эсдаликлари ва кечмишлари мисолида ёрқин тасвирлаб, кўрсатиб беради.

Ўлмас Умарбеков мазкур асари қоғозга тушганидан сўнг яна бир йилга яқин умр кечирди. Бу бир йил ҳам муолажа, рухий ва жисмоний азобларга тўла ойлар бўлди. У сеvimли, ёлғиз қизининг тўйини, орзу-ҳавасларини кўра олмади. Бироқ қизига мактублари орқали инсоний меҳр, садоқат, онага, Ватанга, яқинларига оқибат, муҳаббат кўрсата олиш фазилатларидан ўгитлар қолдириб кетди. Бу унинг фарзанди орқали ўзи севган ўзбек халқига, авлодларига ҳам маънавий васияти бўлди. Инсон бўлиб келган одам дунёда инсондай яшashi кераклигидан ҳаётий сабоқлар бериб кетди.

Ёзувчи асарининг сарлавҳаси тагига яна бир сарлавҳа қўйиб, “Мангу дунё бўсағасида” дея кичик эпиграф ёзиб қолдирган. Унда мангу дунё, яъни вафоти олдидан яқин ва узоқ хотираларини эслаб, гўёки ҳар бир инсонни мазмунли умр кечиришга, ўз ҳаёти учун уятли бўлмасликка, одамлар қалбида яхши из қолдиришга даъват этган. “Қизимга мактублар” асари мана шу юксак инсоний ғояларни тараннум этгани учун ҳам замонавий ўзбек адабиётининг сара асарларидан бири бўлиб қолди.

2006 йил

АДАБИЁТШУНОСЛИГИМИЗ ҲАМЛЕТИ

(Устозим, дилдошим...)

Мавлуда опамнинг Матлуба келинойи ҳақида сўз кетса, туйқус қалбига бир эпкин қуйилиб, кўзлари ёниб, ниҳоятда самимий оҳангда Матлуба опам дея сўнгги эгалик қўшимчасига урғу бериб сўзлашини кўп кузатганман. Шу санада опам менга икки-уч марта ўшандай ҳаяжон ва эҳтиром билан Матлуба келинойимизнинг сўзларини айнан етказди: “Шухратжон домлалари ҳақида хотиралар ёзиб берармиканлар? Тўплам тайёрлаётган эдик...” Мен эса ҳар сафар кутилмаганда эслатиладиган бу илтимосни ҳеч шубҳасиз қабул қилиб, “Албатта, албатта, мен ахир бурчлиман-ку...” дея жавоб қайтараману ижросини нуқул пайсалга соламан. Бу — бежиз эмас, албатта. Очиги, мен ҳали-ҳануз Бегали аканинг жисман йўқ эканини ҳис

қилолмаяпман. “Ўлим ҳақ” эканини англайману, аммо қандайдир изоҳсиз ишонмагандайман, кўниколмаяпман. Шунданмикан домланинг хотираси билан боғлиқ тадбирларга ҳам кўпда интилавермайман. Озод Шарафиддинов домланинг ниҳоятда топиб сарлавҳаланган “Сўнгги жадид қиссаси” мақоласи чиқди. Нурбой Жабборовнинг, Баҳодир Каримнинг хотиранамо мақолаларини ўқидим. Барибир Бегали аканинг “йўқ”лигини ҳис қилолмадим. Ёки кўнглим тўлмадими ёки Нурбойга, Баҳодирга рашким келдими? Озод аканинг мақоласи бир “видо”дек, шогирди билан хайрлашаётган устознинг “алвидо”сидек таассурот қолди хотирамда. Бу кўпроқ шогирддан кўра устознинг ўзларига тегишлидай гўё...

Ҳақиқатан Озод ака Бегали акани яхши кўрардилар. Ҳурмат қилардилар, десак муносабатлари қадрини тушургандек бўламиз. Орий рост, мендаги таассурот худди шундай эди, шундай бўлиб қолган. Чунки Озод домла яхши кўрган одамларига “эрка”лик қилардилар. Улар эса буни бегараз, бажонидил қабул қилишар эди. Фулом ака (Каримов), Субутой домла (Долимов)... Ваҳоланки, Бегали акани яхши кўрадиган одам кўп эмасди — уни кўрган, билган, таниган одамлар орасида. Балки, ҳурмат қилганлар кўп эди — илмини, салоҳиятини, илмий қамровларини, теранлигини... Аммо ёмон кўргувчилар ҳам кам эмас эди — қатъиятлилигини, ўта жиддийлигини, ҳурпайиб тўнг бир қиёфада туриб олишини, ўжарлигини, қайтмаслигини... Ҳасад қилгувчилар ҳам оз эмас эди — тушунчаларининг миқёсига, фикрини лўнда ва аниқ ёзма ҳам оғзаки ифода эта билиш маҳоратига, халқаро эътирофига... Сўнгги ярим аср оралигида Бегали Қосимовчалик хориж илмий жамоатчилиги эътиборига тушган бошқа бирор ўзбек адабиётшуносини мен билмайман. Ҳар қалай кўпчилик наздида яхши кўриб бўлмайдиган одамни Озод домла яхши кўрардилар. Қисиниб-қимтиниб, шу орага ўзимни ҳам суқиб, “мен ҳам” дегим келади. Ҳа, мен ҳам шу шовур-шувур кенгфёъл табиатим билан ўз антиподим бўлган ўша жиккак, ўжар, қайтмас, серистехзо одамни яхши кўрар эдим. Баязиларга рашким балки шундандир...

Биз домла билан 1975 йилдан бери таниш, устоз-шогирд ва журъат этиб айта оламанки, сирдош дўст эдик.

Балки айрим “гап” дош, юртдош дўстларнинг гаши келар. Лекин масъулиятни унутмаган ҳолда айтаманки, биз расмий устоз-шоғирдликдан кейин муносабатларимизнинг “дилдош”лик палласига утган эдик.

Бегали ака ҳар кимга “ёрилавормас” эди. Шикоят, “оҳ-воҳ”лардан ҳам ғоят йироқ эди. Ҳатто касал бўлганда ҳам оғир, босиқ, жиддий эди. Ўлимидан бир неча кун олдин касалхонага борганимизда, хотиржам, иродаси букилмаган, гурурли бир алпозда кўрдим домлани. “Сўнгги кунлар”га гувоҳ бўлганлар балки Бегали ака тузалмас дардга дучор бўлганини билмагани учун ўзини шундай тутган, деб ўйлашлари мумкин. Мен эса домлани бундан ҳам оғирроқ ҳолатларда кўриб, кузатганим учун ўшандай ўйларни инкор этаман. У ҳамиша босиқ ва жиддий эди. Қизғин давраларда ҳам кимнингдир ичакузди латифаларидан мириқиб, самимий кулар эдию, аммо бемаъно, мантиқсиз хатти-ҳаракатларга йўл қўймас, атрофидагиларни ҳам ортиқча талтайиб кетишига маънан изн бермас эди. Аксинча, ўша кулгу сабабини ҳам керак ўринда мантиқан изоҳлаб қўярди. Умуман мантиқсизлик одам ва олим Бегали Қосимов табиати-га мутлақо ёт эди. Айни чоғда у гўзал шоир эди. Шеъриятни шоирона қалб билан тушунар ва таҳлил қилар эди. Ҳазрат Алишер Навоий ижоди ҳақида маърузалар ўқиб туриб, Шекспир асарларидан ҳамоҳанг иқтибослар келтирар, бетакрор бир саркаш руҳ билан Ҳамлет монологларини ёддан ўқирди. Қалбида ҳазрат шеъриятига идрок этилган беадад ҳайрат ва ҳамлетона руҳ мужассамлашган эди. Таъбир жоиз бўлса, Бегали ака адабиётшунослигимиздаги Ҳамлет эди. Унинг юраги ҳам, фикру ўйи ҳам қолипларга сиғмас, эрк-озодлик ҳислари билан лиммо-лим, истиқлол ғояси билан муаззам эди. Менинг аксар сирдошлигим шунда эдики, гоҳо ўша саркаш руҳга “қолиплар”ни эслатар, домланинг зоҳирий босиқ ва вазминлигини ботинига ҳам сингдиришга журъат этардим. Асраш керак эди уни, авайлаш керак эди... Бу балки, яна ўша суюшдандир...

Бир палла Бегали акани “ёмон” кўрсатгувчилар топилди, шекилли, домланинг номини оммавий нашрларда, бошқа ОАВда кўрсатмасликка хуфия фатво бўлди. Эмишки, жадидлар туркларга сотилган, шу боис туркпа-

растлик ғояларини изчил тарғиб этган шахслар бўлиб, жадидчилик ҳаракати остида Туркистонни Россия истибдодидан халос этиб, Туркия асоратига солиш мақсади яширинган экан. Демак, мазкур ҳаракатни тадқиқ ва тарғиб этаётганлар бугун ҳам туркларнинг ноғорасига ўйнаётган кишилар бўлиб чиқади... Ё, алҳазар! Ёқа ушлангандан бошқа чора йўқ!

Жадидчиликнинг энг ёрқин намояндаси, Туркияда ўқиб, шу ерда қатор китобларини чоп эттирган Абдурауф Фитрат XX асрнинг 20-йилларида Туркистоннинг ўз тараққиёт йўли, ўз мустақил давлатчилиги, мафкураси ва маънавияти учун курашганда, аксарият Туркистонга келиб қолган турк зобитлари ташаббуси билан ташкил топган ва Туркиядаги марказнинг ғояларини ёйган “Турк одам марказияти” аъзолари ёки “Миллий иттиҳод”чиларнинг уни ўлимга маҳкум этиб, муттасил таъқиб қилиб юрганларини қандай тушуниш керак?! Тилни, имлони туркиялашувлаштириш учун ҳаракатлар кечганида, Фитрат домла атрофига ёш ўзбек зиёлиларини жамлаб, “Чигатой гурунги” жамиятини тузиб, ўз миллий қадимиятимиз, Амир Темур, ҳазрат Алишер Навоийлардан келаётган тил ва маданиятимиз софлиги учун курашганини қандай унутиш мумкин?! Бегали ака айнан мана шу тарихий ҳақиқатни, ҳаракатнинг бор манзарасини объектив тиклашга уринган, жадидизмнинг Туркистон халқлари, жумладан, ўзбек халқининг миллий манфаатлари ғояси билан юзага келган ва фақат шу маслакка барча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий қарашлари, назарий ва амалий фаолияти йўналтирилганлигини бор миқёси ва аҳамияти билан кўрсатиб беришга ҳаётини бағишлаган эди.

Қисматнинг қаттоллигини қарангки, нафақат ҳаракат намояндалари, ҳатто улар кечмишларини виждоний бурч билиб, ватандошлик туйғуси билан холис ўрганган заҳматкаш олимни ҳам жадид аждодларга қисматдош этди. Ана ўша дамларда Бегали ака жуда асабий юрди. Ноҳақликдан ўртанди, куйди, аммо ҳеч кимга ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан нолимади. Дамини ичига ютдию, илми, дарслик дастурлари, дорилфунундаги дарс-машғулотлари билан андармон юраверди. Шу аснода қарийб қирқ йил

“излай-излай топганлари”ни жамлаб, тартиблаб ва таҳрирлаб “Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик” деб номланган беназир бир китоб яратди. Бу китобнинг том маънодаги “умр китоби” бўлди.

Вақт етди, баралла айтмоқ керак: 70-йиллардан бошлаб кимки ё у ё бу тарзда жалидчилик масалалари билан шуғулланган бўлса, аксарияти Бегали Қосимов “шинели”дан чиққан. Бу асло муболаға эмас. Бегали аканинг ўзи эса домла Фулом Каримов “шинели”даги энг кўркем бе-зак эди. Устозга эҳтиромда Бегали ака ибрат эди, десам янглишмайман. Йўқ, уларнинг устоз-шогирдлик муносабатларида кўзга ташланарлик бирон фавқулудда жиҳат йўқ эди. Оддийгина илмий раҳбар ва аспирант, кейинроқ эса ва бутун ҳаётларининг охирига қадар домла-шогирд маънавий робиталари. Ҳатто Фулом Каримов домланинг “Ўзбек адабиёти тарихи” 3-китобидаги XX аср бошлари, хусусан, жалид адабиётига берилган ғоят танқидий баҳола-рига Бегали Қосимовнинг илмий қарашлари деярли буткул зид бўлса-да, муносабатлар бир маромда, самимий, ўза-ро ҳурмат, домлага эҳтиром тарзида давом этаверарди. Зеро, бу давр адабиётини ўрганишни, тадқиқот мавзула-рини бошлаб домланинг ўзлари Бегали акага тавсия эт-ган, изланишларини қўллаб-қувватлаб, рағбатлантирган эди. Кейинроқ “Профессор Фулом Каримов илмий макта-би” ҳақида ҳам дастлаб сўз очган Бегали аканинг ўзи эди. Гарчи қарашларда хилма-хиллик, ҳатто зидлик бўлса ҳам. Нафақат Бегали Қосимов, ҳатто Шариф Юсуповнинг Зокиржон Фурқат ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тадқиқотла-рида ҳам Ф.Каримов домла қарашларидан буткул айрича ёндашувлар илгари сурилса-да, университетда XIX аср иккинчи ярми XX аср бошлари ўзбек адабиётини ўрга-ниш, тадқиқ, тарғиб этишда профессор Фулом Каримов илмий мактаби вужудга келган, деган фикрни Бегали ака ўрни-ўрни билан таъкидлаб турар эди.

Дарҳақиқат, бу мактаб бор эди. У илмий йўналишдан, давомчиликдан ташқари яна бағрикенглик, илмий ком-петентлик ва холис мураббийлик мактаби ҳам эди. Бугун номлари ўзбек адабиётшунослиги тарихига кирган Субу-той Долимов, Озод Шарафиддинов, Шариф Юсупов,

Умарали Норматов, Лазиз Қаюмов, Бердиали Имомов, Баҳодир Фуломов, Аҳмад Алиев, Анвар Ҳожиаҳмедов, Муслиҳиддин Муҳитдинов, Муҳаммаднодир Саидов, Талъат Солиҳов, Аълохон Ашрапов, Раҳматилла Иноғомов, Саида Нарзуллаева, Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжаев, Саттор Ҳайдаров, Абдугафур Расулов, Улуғбек Долимов, Санжар Содиқов, Норбой Худойбергенов, Омонулла Маъдаев, Бегали Қосимов, Матлуба Азимова, Суннатилла Аҳмедов ва яна мен исмларини ҳаёлдан фаромуш қилган қанчадан-қанча аҳли илм ҳам мударрис ана шу мактабга бевосита мансуб ё дахлдор эдилар.

Дорилфунун филология факультетининг файзи ҳам бир чеккаси шулар билан эди. Мен “абодий сиртқи аспирант”-лик даврим ҳар сафар факультетга яқинлашар эканман, ўша домлаларни кўриш, улар файзини туйишдан ҳаяжонга тушар эдим. Айниқса, ҳафтанинг чоршанба кунлари ўзбек классик адабиёти кафедрасига барча аъзолар йиғилар, катта-кичик мажлисдан сўнг илмий-адабий гурунг, шоҳмот ўйинлари авжига чиқарди. Орада “абодий лаборант” Тожихон опа (Собитова)нинг чой ва у-бу енгил егулик тутиб, меҳрибонлик қилишлари бир оз чалғитмаса, гурунгу баҳс ҳам дона суришлар алламаҳалгача давом этарди. Шоҳмот тахтаси атрофида асосан Фулом Каримов домла билан Бегали ака ўта жиддий ва беғараз рақиблик қилишар, орада бўлаётган адабий баҳсга ҳам гоҳо аралашиб, ўринли изоҳ ё фикр билдиришар эди. Одатда шоҳмот рақиблари авжи ўйин қизиганда ёши, даражаси, мавқеидан қатъи назар шўх, қалтис ҳазиллар қилишга мойил бўлишадди. Масалан, Раҳматилла ака (Инағомов) Озод акани ё Озод домла Эркин Воҳидовни ёки яна аксинча, бир-бирларини дона сура туриб, буткул беғараз, беғубор оҳангда “камситиш”ганини, шу билан ўйин завқини оширишганини бир неча бор гувоҳи бўлганман.

Фулом ака билан Бегали ака “жанг”ларида эса сира бундай ҳазиллар бўлмас, аксинча, Бегали аканинг “қўли баланд”роқ бўлса, хижолатомуз қиёфада домлага кейинги юришини маълум қилар, иззат-ҳурмат ва лутф ҳамиша пойдор эди. Шундай пайтларда уларнинг муносабати четдан кузатган одамга ота-боланикидай туюлган бўлса ҳам,

ажаб эмас. Дарвоқе, Ғ.Каримов домла Бегали акага “ота”-лик қилганлари бор гап. Қашқадарёнинг узоқ Касбисидан келган ушоққина болани билими, ғайрати, интилиши, истеъдодини кўллаб-қувватлаб, филология факультетига аспирант ё ўқитувчи сифатида жойлашиши фавқуллода бир ҳодисадек бўлиб турган бир замонда, ректорга ва бошқа баланду паст мутасаддиларга мурожаат қилиб, бор обрўйини (профессор Фулом Каримовнинг обрўйи эса ҳазилакам эмас эди) ишга солиб факультетда олиб қолгани ва йигитчанинг тақдирини ўзи орзулаганидай кечишига сабаб бўлгани домланинг росмана “ота”лиги эди. Бегали ака буни сира унутмас, қалбининг туб-тубигача сингиган эҳтиромини домла ҳаётлигида ҳам, вафотидан сўнг ҳам ҳамиша сездириб турар эди.

Фулом Каримов домладан Бегали ака табиатига ўтган ва айтиш жоизки, ҳаёт тарзига айланган хислат бу ҳалоллик эди. Турмушда тугал, муқаррар, илмда эса замон, сиёсат ва мафкура кўтара олган даражада. Домланинг ўз вақтида айрим талқин ва таҳлилларда холис бўлолмагани нопоклиги эмас, мутлақо, балки замонасозлиги, маънавий ва жисмоний таҳдид тазйиқидаги мажбурияти эди. Бегали Қосимовда эса бу таҳдиду тазйиқларга имкон қадар чап бериш, кучли далиллаш ва мантиқ йўли билан, гоҳи “тажоҳили орифона” – билиб билмай қолиш усули билан адолатни тиклаш, ҳақ иш ва ҳақ сўзни юзага чиқариш хусусияти, айтиш ўринлики, жасорати бор эди. У 60–70-йиллардаёқ Мирмуҳсин, Мирмулла Шермуҳамедов, Сидқий Хондайлиқий, Абдулла Авлоний, Нозимахоним, Сиддиқий – Ажзий каби қатор жадид ҳаракати ва адабиёти намояндалари номини ўша усул ва журъат билан, Фулом Каримов домланинг “паноҳи”да жамоатчиликка кенг маълум қилишга муваффақ бўлган эди. Мақолалар, телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар тарзида, улар асарларини топиб, тўплаб, изоҳлаб оммавий нашр эттиришлар йўли билан жадид зиёлиларини тарғиб этиш Шўро мафкураси ойболтасини яна чархлай бошлаган замонларда шунчаки оддий бир иш эмас эди. Унинг илмдаги ҳалоллиги ҳам, жадидлар ҳақидаги таърифини ўзига нисбат бериб айтганда, жасорати, маърифати ва фидойилиги ҳам аввало шунда эди.

Менинг Бегали ака билан бевосита танишиб, яқинлашувим ҳам шу кезларда рўй берган эди. Ўзбек мумтоз адабиёти кафедраси қошида “Ўзбек адабиёти гулшани” тўғараги ташкил этилган бўлиб, Бегали Қосимов унга масъул эди. Тўғаракда турли курслардан аъзо бўлган талабалар адабиётимиз тарихи бўйича илмий-тадқиқот усул ва йўллари ўрганар, ўзларини қизиқтирган мавзулар доирасида кичик тадқиқот – мақолалар тайёрлаб, муҳокамага қўяр, қизғин баҳсу мунозаралар асносида олимлик малакаси шакллантириб борилар эди. Шу билан бирга “Гулшан” номи билан деворий газета чиқарилар, таниқли, тажрибали ёки илмда бирон натижага эришган ёш олимлар, адибу шоирлар билан учрашувлар ўтказилар эди.

Биз тўғаракка аъзо бўлган 1975 йилда 4-курс талабаси Ҳамидулла Болтабоев талабалардан масъул – “староста” эди. Ҳамидулла ака 5-курсга ўтиб, кўпроқ диплом ишлари билан банд бўлгани учун “староста”лик каминага юклатилди. Шундан бошлаб Бегали ака билан тез-тез учрашиб, мулоқотлар қилиб турадиган бўлиб қолдик. У гоҳо кафедранинг айрим йиғилишларига мени ҳам таклиф этиб, тўғарак ишлари юзасидан ҳисоботлар беришимни сўрар, бу шунчаки келди-кетди дафтарига қайд этиш учун ташкил этилган тадбир эмаслигини барчага сездириб турар эди.

Бир сафар тўғарак йиғилишига Бегали ака шоир Муҳаммад Алини таклиф этди. Унинг “Боқий дунё” шеърий романидан парчалар журналда эълон қилиниб, асарда Абдулла Авлоний сиймосига кенг ўрин берилган эди. Янглишмасам, романга атоқли жадид маърифатпарвари образининг киритилиши ҳам Бегали Қосимовнинг турткиси ва маълумотлари асосида бўлган эди. Тўғаракда асарни шоирнинг ўзи иштирокида кенг муҳокама этдик. Университетдаги ўша давр муҳитига хос қизғин фикрлар, ёниқ эҳтирослар қайнади бу йиғилишда ҳам. Айниқса, раислик қилаётган Бегали аканинг ўзи муҳокама якунида жўшиб, аммо ҳар бир фикрини далиллаб, асослаб жадидчилик ҳаракати, Абдулла Авлонийнинг ёрқин сиймоси ҳақида сўзлади. Назаримда шеърий роман баҳона, кўнгилдаги жуда кўп “гап”ларни айтиб олди. Бу “гап”ларнинг аксарияти ҳагто Муҳаммад Али ака учун ҳам янгилик эканини сезиш қийин эмас эди.

Шундан кейин бир-икки сана ўтиб, Бегали аканинг узоқ йиллик саъй-ҳаракати самараси ўлароқ, Абдулла Авлонийнинг “Тошкент тонги” деб номланган ҳажман салмоқли асарлар тўплами чоп этилди. Ёдимда, китоб нашрдан чиқиши билан домла анча-мунча сотиб олган шекилли, дипломатини тулдириб, факультетга кўриб келди. Мени ҳам йўлакда учратиб, ҳали домлалар йиғилмагач кафедра хонасига таклиф қилди, қўлимга дастхат битилган қалин қизил муқовали, залворли тўпламни тутқазди. Шу дамда у қанчалар босиқ-вазмин бўлмасин, ич-ичидан қувониб, ҳаяжонда тургани яққол сезилиб турар эди. Ҳақиқатан ҳам унинг қувончига асос бор эди. Неча йиллик меҳнати юзага чиққан, китоб бошланишида Абдулла Авлоний ҳақидаги катта адабий портрети ҳам эълон қилинган, энг муҳими бу китоб жадид адабиёти ўзбек адабиёти тарихининг муҳим бир даври, янги адабий қарашлар, янгича мазмун ва шакл, янги дунёқарашнинг туғилиши, янги адабий тур ва жанрларнинг кириб келишини яққол намоён этган, муайян даражада Бегали Қосимов олимлик ақидасига шаҳодат бўлгучи китоб эди. Бир оз ўтиб домланинг докторлик диссертацияси учун ҳам асос бўлган, қарийб чорак аср изланишлари қвитэссенсияси ҳисобланган “Излай-излай топганим” рисоласининг эълон қилиниши Бегали Қосимов илмий феноменининг том маънодаги намоёиши бўлди. Қисқа фурсатдан сўнг Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтидаги махсус кенгашда ёқланган докторлик диссертацияси ва уни Иззат Султондан тортиб Азиз Қаюмов, Матёқуб Қўшжоновгача бўлган адабиётшунослигимиз корифейлари томонидан тўлиқ эътироф этилиши эса фикримизнинг яна бир тасдиғи эди.

Хотира бисотимни титсам, Бегали ака билан боғлиқ хотиралар жуда кўп. Бу хотираларнинг барчаси унинг сиймосига улуғворлик сифатларини бағишлайди. Қай бирини айтай — Мирободдаги 74-уйда Абдулла Авлоний уй-музейини ташкил этганимизни, Тошкент, Самарқанд мактаб, маҳаллаларида Маҳмудхўжа Бехбудий, Тавалло, Сиддиқий — Ажзий, А.Авлонийларга бағишлаб илмий-маърифий учрашувлар, адабий кечалар ўтказганимиз, турли таваллуд саналарини нишонлаганимизни, қадрдон университети-

миздаги тадбирлар ва, айниқса, Бегали аканинг киндик қони тўкилган Денов қишлоғи, Касби тумани кенгликларига олимнинг 50 йиллик юбилеи баҳонасида қилган сафаримизними, Ойбек уй-музейида улуғ адибнинг “Қутлуг қон”, “Улуғ йўл”, “Болалик” каби асарлари учун йиғган материаллари – XX аср бошлари адабиёти тарихига оид табаррук қўлёзма, топшосма китоблар, қўлланмалар, даврий матбуот намуналарини ўрганиб, тунлари бирга қоровуллик қилганларимизними ёки гоҳо Чимбойдаги, кейинроқ асосан Тахтапулдаги Нодира кўчасида жойлашган чоғроққина маҳалла чойхонамиздаги кафедрадошлар билан ойсари уюштирилган “ошхўрлик”ларимизними... эҳе, дафтарни варақлаганинг сари кўнгилга дафъатан ёруғлик, сўнг эса маҳзунлик бағишлайдиган воқеалар, суҳбатлар, издиҳомлар... “Мишлий уйғониш даври ўзбек адабиёти” кафедраси очиш учун бўлган курашлар ёдимга келади. Ҳа, бу росмана кураш эди. Янгиликни қарор топтириш, ўша профессор Фулом Каримов илмий мактабини – айнан XIX аср 2-ярми XX аср бошлари ўзбек адабиётини ўрганиш ва тарғиб этиш бўйича илмий жамоатчилик эътироф этган марказни расман тасдиқ этиш, салоҳиятли ёшларни жалб этиб, уларни шу йўналишдаги изланишларга йўллаш, янги фикр, янгича ёндашув учун кураш эди. “Бегали амалидан фойдаланаяпти (шу кезлар Б.Қосимов Тошкент Давлат университетининг гуманитар факультетлари бўйича проректор лавозимида ишларди), кафедраларни майдалаштириб, дорилфунундаги адабиётшуносликни парчалаб ташламоқчи, ўзи мудир бўлмоқчи” каби ғийбат, таъна-маломатлар кучайгандан кучайди. Дастлаб чекка-чеккада шивир-шивир шаклида бўлса, сўнг борган сари авжланиб, йиғилишларда, факультет Илмий Кенгаши мажлисларида очик-ошкора айтила бошлади. Бегали ака ректоратда бўлгани учун янги кафедранинг барча хужжат-қоғозларини тайёрлаб юрган оддий ўқитувчи камина таъна-дашномларга балоғардон эдим. Қизиғи бу гаплар аксарият тушунган, таниқли катта домларимиз томонидан айтиларди. Шундай пайтларда аччиғим келиб, Бегали акага хафагарчилигимни сездирсам, домла “тўғри, хайрли мақсад йўлидаги қайси иш силлиқ кечган, жадидлар ҳаётининг ўзи ибрат-ку”, дер эди.

Шу тахлит кафедра ташкил бўлди. Бегали ака мудир, Шариф ака (Юсупов), Улугбек ака (Долимов), Суннат Аҳмедович ва камина йўналиш бўйича асосий соатларни бажарувчи домлалар, бундан ташқари, “Низом” талабларига кўра ҳар бир кафедра камида беш кишидан иборат бўлиши кераклиги ҳақидаги қоидалан келиб чиқиб, араб, форс тилларидан факультет талабаларига дарс берувчи Шухрат Кузанбоев, Гўзал Азимовалар кафедранинг дастлабки аъзолари эдилар. Бегали ака асосий штатда проректор, кейинроқ факультет декани бўлишига қарамай, кафедра ишларига ҳамиша вақт ажратар, ҳафтада бир-икки кун тўлиқ бизлар билан бўлар, барча йиғилиш, диплом ҳимоялари ва бошқа турли тадбирларда ўзи бош-қош эди. Кафедра ўрни ва мавқеини мустаҳкамлаш, қолаверса, чекка-чеккадан ҳануз маломатлар ёғилиб тургани учунми, Бегали ака кафедрага юз бўладиган жиддий илмий, илмий-методик ишланма ва чиқишларга зўр берар, барчамизни шунга даъват қиларди. Телевидение ва радиодаги чиқишларимиз, матбуотдаги давра суҳбатлари, жадидчилик ҳаракати ҳақидаги алоҳида илмий-назарий мақоаллар, намояндалари ҳаёти, ижодига бағишланган адабий портретлар, китоблар ва ниҳоят “Миллий уйғониш” деб номланган илмий тўплам – барчаси қисқа фурсатда “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” кафедрасининг номи ва нуфузини илмий-адабий доирада тасдиқ этди ва у бугун Ўзбекистон Миллий университети, ўзбек филологияси факультетининг етакчи кафедраларидан бири сифатида муваффақиятли фаолият юритиб келмоқда.

Шу ўринда кафедранинг ташкил топиши ва мустаҳкамланиб, ривожланишига ниҳоятда муҳим ҳисса қўшган бир олижаноб инсонни эсламаслик инсофдан бўлмайди. Атоқли геолог олим, академик Тўрабек Долимов нафақат кафедра, айна чоғда филология факультети домлаларининг жуда кўпчилиги ҳаётида, шу жумладан, Бегали Қосимов ва каминанинг илмий-педагогик тақдиримизда муҳим ўрин тутган сиймодир. Тўрабек Нўъмонович Бегали Қосимовни суюб ҳурмат қиладиган ва қадрига етадиган инсонлар сирасидан эди. Ва яна шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, Тўрабек Долимов том маънодаги зиёли, ўзбек геоло-

гия илмининг атоқли намояндаси бўлиш билан бирга, барча аниқ фанлар ва, айниқса, гуманитар илмлар соҳасида ҳам кенг тушунчали, бетиним ўқийдиган ва ҳамиша изланадиган шахс. Гоҳо адабий-бадиий дунёда пайдо бўлган янги асарни эълон қилиниши биланоқ топиб ўқиб, биз профессионал асосда шуғулланувчи адабиётчиларни саволларга тутиб, шошириб қўяр ва яна суҳбатдошини хижолатпазликдан қутқариб, ўзи ўша асарни таҳлил қилиб кетар эди. Билмадим, домла Республикада етакчи Миллий университет ректори, Олий Аттестация Комиссияси президиумидан тортиб яна нечта илмий кенгашларнинг фаол ишловчи аъзоси, давлат ва жамоат арбоби сифатидаги қизгин фаолияти, мамлакатимиздаги фан ва олий таълим ташкилотчиси, қанча шогирдларга бош бўлиб туриб, яна қачон янги бадиий асарни ўқиб улгурар эдилар, ҳайронман. Нафақат бадиий, айни чоғда тарих, фалсафа, тилшунослик, адабиётшунослик ва адабий-танқидий мақола ва рисоаларгача ўқиб, кузатиб борардилар.

“Ёшлик” журналида Бегали аканинг “Жадидчилик” номли ғоят теран ва қамровдор, илмий-назарий бақувват ҳам катта мақоласи эълон қилинганда, Тўрабек ака билан шу мақола хусусида узоқ суҳбатлашган эдик. Т.Долимов домла миллий адабиётимиз тарихи ва адабиётшунослигимизнинг шу даври ва йўналишининг очилмаган кўриқ эканини чуқур англаб, кафедрамизнинг туғилиб, оёққа туриб олишига барча имкониятларни яратдилар. Университет маблағлари ҳисобидан бир неча йил ички грантлар ажратиб, педагогик фаолият қаторида илмий изланишлар билан ҳам хотиржам шуғулланишимизни таъминладилар. Шу ишларимизнинг дастлабки якуни ўлароқ, илмий мақола ва матнлардан иборат “Миллий уйғониш” тўпламининг ҳам чоп этилишига бевосита ёрдам бердилар. Табиатан янгиликка интилувчи, янгиликни қўллаб-қувватловчи бу инсон кафедримизни ҳам, Бегали акани ҳам турли таъналардан асрашга ва энг муҳими оғир дамларда қўллаб-қувватлашга, оғаларча ғамхўрлик кўрсатишга қодир эдилар.

Бегали ака касалхонага ётганида, яхши шароит ва қаров учун дурустгина тўлов лозимлигини билиб, талаб этиладиган барча маблағларни дарҳол ўтказиб бердилар. Бегали

аканинг беморлигини эшитиб, шахсан менга “Бегали сира руҳан тушмасин, уни керак бўлса хориждаги энг нуфузли касалхоналарда даволатамиз, барча маблағларни ўзим топиб бераман, бундай олимлар ҳар куни ҳам туғилавермайди”, деб айтган эдилар. Шу гапларини касалхонада домлага айтганимда, Бегали ака жуда таъсирланиб кетди, кайфияти кўтарилиб, ўзига хос мушоҳадакор бир алпозда “мен бу одамга қандай яхшилик қилиб қўйибманки, шунчалар ардоқламаса...” деб жавобга ҳожатсиз савол берди. Тўрабек аканинг бошқа яхшиликларини эслади. Дарҳақиқат, Бегали ака Тўрабек Долимовга шахсан қандай ҳиммат кўрсатганини эслолмайман. Лекин аминманки, Тўрабек Долимов олим, раҳбар, арбоб ва энг аввало катта қалбли инсон сифатида Бегали ака каби олимларни қўллаб-қувватлашни виждон бурчи деб биладиган Шахс. Бунинг англагани учун ҳам Бегали ака жавобга ҳожатсиз савол ташлаган эди.

Мана бирпасда Бегали ака жисман бу дунёни тарк этганига уч йилдан ошди. Усиз унинг 65 йиллиги ўтди. Фарзандлар камол касб этиб, набиралар улғайяпти. Назаримда сўнгсиз армон билан Матлуба келинойимиз ҳар куни, ҳар соатда домлани эслайди. Яшаса бўларди, яшаши мумкин эди, деган армон ҳамиша кўнглига мунг солади. Чунки унинг ҳаёти ўзининг ҳаёти, унинг ташвишлари келинойининг ташвишларига айланиб кетганига, икки танадаги бир вужудга айланиб кетганларига қанча замонлар бўлган эди. Худди Ойбек ва Зарифа опадек, Фулом Каримов ва Маърифат аядек, Озод Шарафиддинов ва Шарофат опадек...

Ўзбек аёлига садоқат — бир саодат каби, бахт каби, ҳаёт каби. Садоқат билан ота-онага, эр-завжига, фарзанду набираларига хизмат қилади. Ота-она ва, айниқса, эр ўтса, уларнинг хотирасига садоқат билан хизмат қилади. Номини, руҳини, руҳониятини оилада пойдор этади, қариндош-уруғ, дўст-биродарлари наздида хотирасини безавол сақлайди. Эр ижодкор ё олим бўлса, қўлёзма, архивларини сақлайди. Жамлаб саралайди. Лозим топганини эълон қилади. Шу маънода Матлуба келинойи худди ўшандай ўзбек аёли. Тош-тарозу босиши ўшандай, бир мисқоли кам эмас. Жимгина, ҳаё ва андиша билан ерга қараганича ўша садоқатини сездиради. Бегали аканинг ўзидан бошқа биров тушу-

навермайдиган ғоят майда дастхатини ўнлаб йиллар давоми ёзув машинкасида кўчиравериб, фақат қуйига қарашга ўрганиб қолганми келинойи, деган ўйларга ҳам борасиз.

Йўқ, бу фикр нотўғри, албатта. Келинойининг ер чизиши, ҳеч шубҳасиз ўша ҳаё ва андишанинг тафтидан. Балки, балки Бегали ака ҳам Касби чўлларидан келиб, бу Фарғона келинининг ҳаёю андишасига асир бўлиб, “Сиз” деган тили бир умр “сен”га бормагандир?! Балки яна ўша андиша сабаб Матлуба келинойи каминага ҳам тўғридан-тўғри мурожаат қилмай, Мавлуда опам орқали ўз андишасини билдиргандир. Яна ким билсин, ҳар бир оила, ҳар бир инсон ўзича бир дунё. Ҳар қалай ҳозирда менга аён ҳақиқат шуки, келинойи фарзандларни бағрига олиб, Бегали ака чироғини ёқиб ўтирибди. Адиба ҳам, Нилуфар ҳам, Беҳзоду Шоҳрух ҳам шу чироқ посбонлари. Қайдир маънода биз ҳам шамчироқ парвонаси бўлгимиз келади. Гарчи қабрига бориб, бир калима тиловат қилмоққа фурсат топавермасак-да, ўғитларига амал қилиб, босган изларига қадам қўйиб, домланинг хотирасини шод этармиканмиз, деган андишамиз йўқ эмас.

Бирор саҳифа қоғоз қоралаб устозга олиб борсак, бир оз ўйланиб, кўздан кўзойнакни олиб, салгина ранжиганнамо оҳангда танбеҳ берардилар: “Ҳар сафар қўлингизга қалам олганда мен ёзган нарсаларни Фулом Каримов ўқийди, Озод Шарафиддинов кўради, деган фикрни унутманг”. Шу мулоҳазаларга бориб, устозим, дилдошим ҳақидаги мазкур ўйларни қоғозга туширдим. Балки Бегали ака ўқиганларида яна кўзойнакни олиб, ўшандай ўғитнамо мулоҳазаларга тараддудланарми эдилар. Аммо, бир андишамда собитман – неки ёзган бўлсам самимий ёздим. Аллоҳ рози бўлсин!

2007 йил

МАЪНАВИЯТИМ МАНЗИЛЛАРИДАН БИРИ

Менинг сўнгги йилларда кўнгил мулки билиб топганим ҳам, таянганим, тиргагим ҳам шу инсон бўлиб қолди. Йўқ, у билан танишлигим, яқинлигим ва ҳатто қадрдонлигим сўнгги йиллар саодати эмас. Валлоҳки, барча нарса яна ўз аслига қайтаркан. Қарийб ўттиз йил бизни боғла-

ган ришталар бор. Биз гоҳ яқин, гоҳ дийдор узоқроқ бўлиб навқиронлик йилларини ўтказдик. Не бахтки ўрта яшарликда, айнан “бадони ул-васат” да ўша ришталар мустаҳкамроқ бўлиб бормоқда. Ҳозир энди ёрилсам ёрилгулик, эзилсам жафокашлик қилгучи дўст борлигидан, у доим бўлганидан эмас, айнан ҳозир борлигидан хушбахтман. Шунинг учун гоҳ-гоҳи унга “Сиз менга доим кераксиз” дея ёши, мавқеига қарамай бетакаллуфлик қилишга журъат этаман, аниқроғи, ўзимга изн бераман...

Мен бу ёзувчи ҳақида аввал ҳам ёзганман. Аввалки, ўз ёзарлик – танқидчими ё адабиётшуносни сифатида энди қадам ташлай бошлаганимда ёзганман. Сарлавҳани қаранг, “Бош мезон – маънавият” деб ХХ асрнинг 80-йиллари бошида ёзган эканман... Кейинроқ ХХI асрнинг арафаси “Соғинч” деб ёзибман. Алалхусус биз ҳам икки асрга дахлдор бўлиб қолибмиз...

Гоҳо кўнғироқларини пойлайман. Қизиқ, айнан кутганимда кўнғироқ қилиб қолади. Гоҳо ўзим йўқлайман. Баъзида шунчаки йўқлаш учун, баъзида эса бирор нарсадан, кўпинча шеърдан, санъатдан ёки унинг ўзи марҳамат қиладиган янги битикларидан бағоят мутаассир бўлганимда, ўзимни қўйишга бирор маъво-манзил тополмай ёнганимда, изиллаб излаб қоламан. Топгач эса ичимдан бир тўкиламан. Бақриб-бақриб гапириб тўкиламан, дил ёраман. У тушунади. Ва албатта жўяли фикр, мулоҳаза ва ёки шунчаки гап айтади. Шунинг ўзиёқ менга кифоя. Зеро, унинг шунчаки гапи ҳам олам жаҳон туйғуларга, ўйларга сабаб бўлади. Балки унинг зўрлиги ҳам шундадир. Дарвоқе, у бир пайтлар “Кимнинг дадаси зўр” деган ҳикоя ёзиб эди. Вақти-вақти билан ҳануз ўша ҳикояни эслайман. Ҳа, барчамиз зўрга суянамиз. Болаликдан, жинқарча ёшдан ҳимояга мойил бўламиз. Тушуниб-тушунмай, инстуктив ҳолда бўлади бу. Инсоннинг ҳамиша ботинида собит, зоҳирида гоҳ-гоҳ балқийдиган ҳайвоний моҳияти, ҳайвоний сезими шу бўлса керак-да! Дастлаб болаликда ака ёки дада, сўнгроқ балоғатда “акахон”лар, дўст-ёрлар, кексайганда эса фарзандлар кўнгилга ҳимоя таскини. Ўша ҳикоя шундай фалсафий ўйларга етаклаши билан зўр эди. Балки шуниси туфайли ҳам хотирадан кўтарилмас...

Эркин Аъзамовнинг “Отойининг туғилган йили” китоби ҳақида чорак аср аввал “Бош мезон – маънавият” дея мақола ёзганимда, менинг – шунчаки фикрловчи бир инсоннинг маънавияти манзилларидан бири шу бўлгани аён эди. Ва ўқтам ишонч билан яна айта оламанки, ҳозиргача ҳам барқарор манзилларимдан бири ўша бўлиб қолди. Кейинроқ, бу “манзил”ни соғиниб, яна қандайдир ҳиссий чизгилар қоралагандек бўлдим...

Ҳар иккисини-да ҳукмингизга бермоқдаман...

Бош мезон – маънавият

Фёдор Михайлович Достоевский акасига ёзган хатларидан бирида, мабодо бутун ҳаётимни инсонни тушунишга сарф эта олсам, ўтган умримга заррача афсусланмаган бўлур эдим, деган экан. Дарҳақиқат, инсонни тушуниш – мураккаб ҳам олижаноб фазилат. Гоҳо инсон ўзгалар у ёқда турсин, ўз-ўзини ҳам тушунолмай ўтади. Мана шу ожизликни тан олиш эса пировардида даҳшат! Ким билсин, ҳар бир хатти-ҳаракатимизда, айниқса, у ножўя бўлса, тушунмаслик нишонаси бордир. Умримиз тушунмай бажарилган хатти-ҳаракатлар йиғиндисидан иборат бўлиб қолса-чи? Гап мавзуи Эркин Аъзамовнинг Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан чоп этилган “Отойининг туғилган йили” қисса ва ҳикоялар тўпламига кўчар экан, бу фикрлар ана шу китобда бевоқифа акс эттирилган, демоқчи эмасмиз. Аммо бу китобча ҳам, Достоевский ақидасидаги каби, инсон ва унинг моҳиятини тушуниш йўлидаги бир интилиш эканлиги шубҳасиздир. Зеро, китобда қалашиб ташланган “жумбоқ”ларни тушунишга, чинакамига адолатли ҳаёт учун қўли етган қўнғироқлардангина бонг ураётган инсонни тушунишга муайян ишоралар мавжуд.

“Отойининг туғилган йили” қиссаси гўё тўсатдан пайдо бўлдию фавқулодда диққатни жалб этди. Бунинг боиси, аввало адабиётимизга ўзига хос услубнинг (агар Бюффоннинг: “Услуб – одам демакдир”, фикрини назарда тутилса, албатта) кириб келаётганида, аксарият ёш ҳам тажрибали ёзувчиларимизда етишмаётган дадилликнинг ни-

ҳоят пайдо бўлаётганида эмасмикин? Ёзувчи бош қаҳрамони тимсолида ана шу дадиллик билан бугунги ҳаётимизда авж олаётган салбий ҳодисаларга қарши чиқади.

Қисса қаҳрамони — студент Асқар ҳаётда кўп ҳам учраб туравермайдиган (айниқса, сўнгги пайтларда) бетгачотар, бирон кимса билан мулоқотда бўлган заҳоти унга “кўзгу” тутадиган, яъни унинг қандай одамлиги, у ҳақдаги фикри ва муносабатини шу ондаёқ бетига очиқ айтadиган қизиққон, саркаш йигит. Ноҳақлик, кўзбўямачилик, хушомад каби иллатларнинг ҳар қандай кўринишига нисбатан ўз нафратини яширмайди, яширолмади. Ноҳақликни кўра-била туриб, индамасликдан, юз хотирдан, андиша қилишдан орланади. Беш боласи билан хотинини уйдан ҳайдаб, бемаврид ёшлик шўхликларини қўмсаб қолган тоғасига, мол-мулкка ҳирс қўйган “севгилиси”га, илм оламида адашиб юриб, қандайдир йўллар билан қўлга киритилган илмий даражалари панасида олимпик даъво қилгувчи чаласавод домласига ҳақиқатни кескин, рўй-рост айтишдан тоймайди. Асарнинг равон, кутаринки кайфиятда ўқилиши, қочириқ ва кинояларга бой юмористик ифода усули, қолаверса, бир-бири билан эгизак турли асарлардаги схематик қаҳрамонлар ҳақида қайта-қайта ўқийвериш меъдасига теккан китобхон учун бу характер тамомила янгича бўлиб туюлади. Бироқ, мазкур ҳодиса моҳиятига ўз шахсимиздан келиб чиқиб, ёндашсак-чи? Умуман, биз бундай шахсни тушуна оламизми? Ҳаётда шундай кишига дуч келсак, уни беғараз қабул қила олармидик? У танлаган усулга қўшилиш қийин, албатта, чунки инсон табиатига кўра хилма-хилдир, аммо ҳеч бўлмаса қалбдан бундай кишиларга хайрихоҳимизми? Қийин гап! Ахир, мурғаклигимиздан бошлаб, онгимизга ҳақиқат, адолат тушунчалари муттасил сингдириб борилган-ку?! Бу яна қандай жумбоқ бўлди? Бизнинг олий ақидаларимиз тантанаси бу хилдаги жумбоқларни олтмиш йил муқаддам ечиб ташламаганмиди?! Нега бугунги кунга келиб, ўша, ҳал қилинган жумбоқларни яна қайта ечишга, бир неча ўн йиллар аввал одатий бўлган характерлар, шахсларни янгичадек қабул қилишга, ўзига хос характер, дея талқин этишга тўғри келмоқда? Биз, ўша

адолатпеша авлодларнинг қонуний меросхўрлари эмас-мизми?! Нега ўзаро ҳалоллик асосига қурилган меҳроқибат, бир-биримизнинг тақдиримизга, келажагимизга ҳолис жонкуярлик туйғуларида сусайиш пайдо бўлаётир (бу масала, айниқса, “Жиян” ҳикоясида тобора емирилиб бораётган инсоний муносабатларга нисбатан катта ташвиш билан қаламга олинган). Нечун бепарволик, лоқайдлик касали бемалол томир отмоқда? Нима учун олий илм даргоҳларида тирговичлилар кўпайиб, шахсий манфаат гаразида юрганлар унвон зинапояларидан бемалол кўтарилмоқда? Ёзувчи ўз қаҳрамони ҳаракатлари орқали ўқувчини ҳаловат тилагида иллатлардан кўз юммасликка, аксинча, ўз вақтида кўзни каттароқ очиб, қатъий, муросасиз курашга чорлайди.

Балки кимдир, ҳақиқат йўлидаги саркашлик, бетгачопарлик – бу ҳали нуқсонларга қарши кураш усули эмас, дея эътироз билдириши мумкин. Шу муносабат билан машҳур, “Автомобилдан сақланинг” фильмининг қаҳрамони Юрий Деточкин, “Сўроқ” фильми қаҳрамони Сайфи кабилар ёдга келади. Улар нуқсонларга, ноҳақликка қарши курашда ғайриқонуний йўл тутадилар. Эркин Аъзамов қаҳрамони ҳам охириги пайтларда “андишасизлик” деб, сунъий равишда муомала маданиятидан чиқариб ташланаётган, ҳақиқатни кескин, очиқ қилиб бетга айтиш принципини тутади. Амалий чора кўришдан ожиз экан, тубан иллатларга қарши ўз нафратини тап тортмай, дадил айта олиш ҳам бугунги кунда ноёб жасорат, маънавий ахлоқий поклик учун курашнинг ўзига хос бир тури бўлиб қолмоқда. Аксинча, ҳар қандай нуқсон ва ноҳақликдан кўз юмиш охир-оқибатда маънавий қашшоқликка сабаб бўлади. Бундай беозор душманликдан кўра, жиддий ўзгаришлар ясамаса ҳам, ҳаққоний гапни очиқ айтиб, шаккоклик, саркашлик йўли билан курашмоқ афзал. Ҳар қалай, бу хил одамлар лоқайд бўлмайдилар. Шу ўринда Л.Толстойнинг умр бўйи қатъий амал қилиб, қайта-қайта таъкидлагани – қуйидаги фикрни эсламоқ жоиз: “Ҳалол яшамоқ учун интилиш, янглишиш, уришиш, хато қилиш, бошлаш ва инкор этиш, қайтадан бошлаб, яна қайта инкор этиш, мангу курашмоқ ҳамда воз кеча билмоқ керак.

Хотиржамлик ботинан қабиҳликдир”. Ана шундай мулоҳазалардан келиб чиқилса, ёш адиб бир персонажи тилидан: “Бунақалар керак, оҳ, кўп керак!”, дея ҳайқирганида тамомила ҳақдир. Бу хитобга жавобан минглаб товушлар қўшилишини истайсан. Бинобарин, миллионларнинг эътиқоди ана шундай акс-садони тақозо этади.

Ўз навбатида, мазкур қисса муваффақиятини таъмин этган яна бир жиҳатни айтиб ўтиш зарур. Бу – реалистик методнинг ҳаётийлик асосларини янада чуқурлаштириш ниятида, қаламга олинаётган ҳодисани моҳият эътибори билан бадиий тадқиқ этиш принципига муаллифнинг имкон қадар амал қила билганлигида кўринади. Умуман, яратувчилик фаолиятининг энг муҳим қирраларидан бири шундаки, ёзувчи ҳодисаларнинг ҳамма учун аён бўлган ташқи белгиларини бадиий образли тасвир этиш билангина чекланиб қолмасдан, балки ҳодиса моҳияти, ички боғланишлари оқибат сабабиятини ҳам синчков, оқилона нигоҳ билан оча боришга интилади. Айиқса, реалист ёзувчи учун ҳар бир асарда тадқиқотчилик табиатини намоён қила билиш муҳим шартдир. Мана шу хусусиятдан маҳрум асар воқеликнинг бадиий нусхаси, образли ифодасигина бўлиб қолаверади.

Аммо бу “Отойининг туғилган йили” қиссаси ҳар қандай камчиликлардан холи, дегани эмас, албатта. Биринчи навбатда қисса композицион жиҳатдан мукамал эмаслигини айтиш лозим. Асарнинг проблематик характери ва ифода тарзи муаллиф эътиборидан бошқа жиҳатларни бирмунча узоқлаштириб қўйган. Қаҳрамон бошидан кечган воқеалар, тасодифлар ўз ҳолича тарқоқ. Уларни фақат асосий қаҳрамон иштирокигина боғлаб туради. Ички, мантиқий боғланишлар заиф. Ёзувчи ўзини ташвишга солаётган кўпгина масалаларни баъзан ғоят қабариқ образларда ўртага ташлашга эришади, аммо бу муаммоларни кўпинча бир-бирига алоқасиз, алоҳида-алоҳида воқеалар тарзида ифодалаш охир-оқибатда воқеалар ривожигаги изчилликни йўқотади.

Эркин Аъзамов ижодда эпик кўламдан кўра, сиқикроқ формаларда фикрни ифодалашга, “бутун бошли воқеага тенг деталлар” (Вл. Новиков) орқали иш кўришга мойил ёзувчидир. Бош қаҳрамон билан юз бераётган де-

ярли ҳар бир воқеа муайян тугалликка эга. Асардаги персонажлар фақат маълум воқеадагина қатнашадилар. Уларнинг ҳар бири ўз қарашлари, фикрлаш ва яшаш тарзи, ўз характери билан ажратиб гавдалантирилади. Гарчи ҳар бир воқеа, ҳар бир персонаж, маълум даражада асосий қаҳрамон характерини кўрсатишга ҳатто бўрттиришга, унинг бирор қиррасини очиб беришга хизмат қилса-да, узвий бирлик касб этмайди. Воқеликдан алоҳида-алоҳида олинган ҳаётий парчалардек таассурот уйғотади. Бу хусусият бевосита ҳикоячиликдан орттирилган тажриба ва кўникманинг натижаси, албатта. Ёзувчининг эпик жанрдаги изланишлари эса ҳали давом этади...

Ёш адибнинг кичик жанрдаги энг катта ютуғи шундаки, у ҳикояларида жанр талаби ва имкониятларини ҳар томонлама чуқур ўзлаштириб, шу мезон асосида ғоявий-бадий мақсадни тўла амалга ошира билиш хислатини намоён этган. Тўпламдаги “Совуқ”, “Жиян”, “Остона” каби ҳикоялар фикримиз далилидир. Айниқса, “Совуқ” ҳикояси ўқувчи қалбини титроққа сола оладиган даражада тиниқ ва таъсирли. Муаллиф ҳикояни бошлашдан аввал ёш шоира Қутлибека Раҳимбоева шеърдан икки мисра келтиради ҳамда ана шу танланган эпиграфдаёқ, китобхонга ҳаётий бир лавҳа воситасида ўзи айтажак муҳим фикрга, изтиробли дард изҳорига тайёрлай олади.

Ҳаётда турмуш “қулайлик”ларига эришишнинг уддасидан чиқа олмаган Ўрмонов учун қиш, аёз табиатнинг энг даҳшатли шафқатсизлиги. Совуқ деган сўзни эшитса, бутун вужудида оғриқ туради. Шундай кезларда унинг ягона орзуси иссиққина хона. Нима қилсинки, бўшлиги, кўнгилчанлиги доим панд беради. Шу боис хотини унга “лапашанг” деган лақабни тақади. Қизчаси борлигига қарамай, турмушлари бузилади, аниқроғи, у оиласини ташлаб чиқиб кетади. Ўша интиқ орзуси — иссиққина хонадан, иссиқликдан маҳрум бўлади. У кўнгилчанлик, раҳмдиллиги эвазига арзимас эса-да, қандайдир рағбатта сазовор бўлишига ишонади. Ўзига ажратилган янги квартирани яқиндагина ишга келган хизматдошига беришларини сўрайди. Ўзи ижарага олинган совуқ уйда ҳар қанча азобланса ҳам, инсоф юзасидан, ўша касбдошига уй зарур-

роқ деб биледи, қонуний ҳаққидан воз кечади. Унингча, таклиф этишлари муқаррар деб билгани, ўша хизматдошининг уй тўйида қаҳратон ташвишидан бир соатта бўлса ҳам қутулиб, яйраб ўтириш хаёли совуқдан жунжиккан баданига илиқлик бахш этаётган ягона илинж, айни замонда улкан олижаноблик эвазига етарли мукофотдир.

Бироқ, ўша хизматдоши “соғлом коллектив” иштирок этадиган “уй тўйида” битта сўққабошнинг бўлишини ножоиз деб топади. Худди мана шу лавҳада акс этган юксак инсонийликка жавобан кўрсатилган раҳмсиз муносабат китобхон қалбини ларзага келтириб, гоё салмоғини, таъсирини кучайтиради. Гарчи ҳикояда воқеа табиатнинг муайян кўриниши билан қаҳрамон ҳолати ўртасидаги муқояса фониди ривожланиб борса-да, пировард мақсад табиий совуқлик эмас, балки инсоний муносабатлар ўртасидаги совуқлик, қалблар совуқлиги ҳақидаги ташвишли ўйларга қаратилган. Гўё муаллиф маълум табиий иқлим билан маънавий муносабатларни чоғиштиради ва табиатнинг аёвсиз таъсиридан кўра, инсонлар ўртасидаги эътиборсиз совуқ муносабат даҳшатли ҳам ҳалокатлироқ, деган хулосага келади. Бу фикр ҳикоя сўнгида, куёш чарақлаб турган баҳор иссиғида улкан бир шаҳардаги улкан бир бино деразаси олдида... “қалт-қалт титраётган” қаҳрамон тасвири эпизодида яна ҳам ойдинлашади.

Инсонийлик, меҳр, оқибат масалаларига бағишланган яна бир ҳикоя – “Жиян”да муаллиф қаҳрамон аҳвол-руҳиятидаги ички қарама-қаршилиқ, яъни турмуш икки-чикирлари билан одамийлик туйғулари ўртасидаги зиддиятни ёритишга интилади.

“Вақтинча ҳар қанча ошна-оғайнигарчилигу майдачуйдаларнинг баҳридан ўтиб”, илмий раҳбарининг қўшимча боб хусусидаги “сертахдид ўгитлари”ни ўйлаб бораётган аспирант Даврон Бўроновнинг кўзи ногаҳон автобус ойнасидан бекат чеккасида қўлида чамадони билан атрофга ҳайрон ва ғарибона мўлтираб турган қизчага – жиянига тушадию, саросималаниб қолади. Нима қилиш керак – автобусдан тушиб унинг олдида борса, тез орада ёзиб топширилиши лозим бўлган қўшимча боб учун ажратилган вақт жиянини институтга жойлаш ташвишига кетади. Агар

“у эмас” дея ўзига таскин бериб, юзини шартга ўтирганча ўтиб кетса, бу машмашадан қутулади-қўяди, шундай қилади ҳам. Аммо қандайдир ички бир куч тинчини тамомила ўғирлайди. Шахсий манфаат, худбинлик, ҳаловат ҳисси билан инсонийлик туйғулари ўртасида кескин кураш бошланади. Ички зиддият “қўшимча боб” ҳақида ўйлашга мутлақо имкон бермайди. Ҳар қалай, одамийлик ҳисси устун келиб, жиянини излаб кетишга мажбур этади. Уни тополмай қайтгач эса худбинлиги учун виждонан азобланади, эзилади.

Оддий бир воқеа, табиий бир ҳолат. Лекин шу воқеа орқали ёзувчи айтаётган фикр — турмуш икир-чикирлари кўпинча инсоннинг энг асосий фазилатларидан, инсонлик моҳиятидан устун келиб қолаётгани, ҳатто баъзан маънавият ва меҳр туйғусининг емирилишига сабаб бўлаётганлиги ҳақидаги ташвишли мулоҳаза бугунги кун учун ғоят муҳимдир.

Умуман, Эркин Аъзамов ижодида, ҳар бир истеъдодли адибда бўлганидек, фикр вазни, ғоя салмоғи белгиловчи омил. Ёзувчининг бугунги кун муаммолари билан ёниб яшаётгани, жуда муҳим маънавий масалалардан баҳс очиб, эҳтирос билан қалам тебратаётгани, унинг китобхон эътиборидаги ўрнини тобора мустақамлаб бормоқда.

1982 йил

Соғинч...

Ҳазрат Навоий “Ҳазойин ул-маоний” чор девонларини тартиблаб, умр фасллариға қиёсан бари ашғорларини тақсим этар эканлар “ҳазон сипоҳи” хуруж қилгувчи паллани қирқ бешдан олтмиш ва ундан зиёдасига қадар белгилаб, бунинг нисбатини “фавойид”, яъни фойдалар деб атаганларида қанчалар теран бир ҳикмат бор эканини, назаримда, энди-энди англаётгандекман. Англаган нарсангни тўла ҳис қилишинг ёки ҳис этганингни буткул англашинг учун маълум бир тажриба тўпланмоғи, умр ўтмоғи керак экан бандасига. Балки айнан шу англаганимни юрагимда ҳис этганим боисдир бот-бот қалбимга

соғинч деган туйғу қуйилиб келаверади. Йўқ, бу соғинчининг кечаги кунлардаги онгу шууримизга зил-замбил бўлиб, рутубат солган ижтимоий-маънавий тобелик исканжасидаги кечмишларга ҳеч бир алоқаси йўқ. Бу соғинч шу кўҳна юмалоқ заминда яшаётган ҳар кимсанинг болалик, ўспиринлик ва ёшлик завқу шавқлари билан тўлган энг ёруғ туйғулари соғинчи...

Менинг хаёлпараст юнон донишмандига ўхшаб, дунёнинг таянч нуқтасини кўрсатинг, мен уни чаппа қилвораман дея ҳаволаниб юрган чорак асрча аввалги ҳаётимга, ундаги ҳозир ҳатто санашга журъатим етавермайдиган адабий қаҳрамонлар қаторига қутилмаганда Асқар Шодибеков исмли йигитча ҳам келиб қўшилди. Қувноқ, саркаш, шартаки бу йигитча талабалик йилларимизнинг энг замонавий қаҳрамони бўлиб, бадий асардан тўғри ҳеч бир истиҳоласиз ҳаётимизга кириб келди. Ваҳоланки, ўша кезлар адабий асар учун ҳаётдан қаҳрамон излаш, аниқроғи, кўчириш тамойили ижоднинг асоси бўлиши керак, деган ақида етакчи бўлиб турган эди. Бу “замонавий қаҳрамон” Эркин Аъзамовнинг “Отойининг туғилган йили” қиссаси орқали талабалар дунёсига кирган Асқар Шодибеков эди. Билмадим, адабиётда нуқул “идеал ижобий образ бўлиши керак” дея миямизга қуйилаверган назарий пўпанакларни парчалаб пайдо бўлган бу “тўпалончи” бола шунчаки бир қувноқ қисса билан умрини тугатгани йўқдек туюлади менга. Мен уни кейинроқ “Жайдарининг анойи олмаси” ҳикоясида, яна бир оз ўтиб “Пиёда” ҳикоясида кўргандай бўлдим. Эркин Аъзам қиссада бир хайрихоҳ персонажи тилидан Асқарлар ҳаётда осон яшаб кетмаслигини уқтирар экан, бу билан ўзининг ҳам инсон, ҳам ижодкор сифатида ўз қаҳрамонига бепарво қола билмаслигини таъкидлагандек эди. Ана шу ҳамдард — ҳамнишинлик ҳосиласи бўлиб зикр этганимиз ҳикоялар майдонга келди. Уларда гоҳ “Чантримор-э!” дея ҳайқириб юрган Рамазон, гоҳ бувисининг маънавий бисотини авайлаб, ота-онасию шаҳарлик олифта бўлиб кетган укасига бегона Бердивой қиёфаларида Асқарнинг руҳий тадрижини кузатиш мумкин.

Дунёни меҳру оқибатлик, инсонни маънан тўқис кўрармиканман дея ўзига хос бир усулларда курашиб юрган

йигитча, назаримда, охир-пировард муродига етолмай, бу дунёлигидан воз кечиб, ўз жонига қасд қилган ўрта ёшли Нуриддин Элчиевга айлангандек туюлади. Ҳаёт тадрижига кура, “Отойининг туғилган йили” қиссасидаги Асқардан то “Жавоб” қиссасидаги Элчиевгача мантиқан боғлиқликда тасаввур этиладиган жараённи куз олдингизга келтирсангиз, оддий бир инсоннинг шахс сифатида шакллана бошлаб, дунёнинг, одам зотининг турфа найрангларини кўравериб, охир безган ва руҳий тушкунликка, таназзулга учраган ягона, яхлит тақдирини кўрган, кузатгандек бўласиз. Мен дастлаб “Жавоб” қиссасини ўқиб, ундан қаттиқ мутаассир бўлиб юрган кезларимда беихтиёр шундай мулоҳазаларга борган эдим. Табиати зоҳиран бир-бирига мутлақ зид бўлган Асқар... ва Элчиевда ниҳоятда яқин ўхшашлик ва ҳатто ёш — йиллар ўлчови билан ажратилган яхлит бир инсон — адабий қаҳрамонни кўрган эдим. Шу мулоҳазалар орадан ўн беш йиллар чамаси вақт ўтиб, яна хаёлда тикланыптики, демак, янглишмаганман, шекилли. Балки бошлаб маънос эслаганим — қўмсаганим соғинч шудир. Ўша қайноқ паллалар қонимни гоҳ қизитиб, гоҳ совитиб фикру мушоҳадага ундаган, ҳаловатни унутиб, руҳимда талотўп ҳукм сурган дамлар соғинчимикан мен ўйлаган ҳодиса. Билмадим, билмадим... бугун ҳаммамиз бир-биримизга ўхшаб қолаётгандекмиз. Дунё ғарази барчамизни бирдек қилиб қўяётгандек гўё. Балки шу учун ёшлик соғинч бўлаётгандир, ёшлик армон бўлаётгандир...

Шу мақолача баҳона Эркин Аъзам ҳақида аввал ёзган барча битикларимни излаб, баъзиларини топдим — илк мақолам 1983 йил “Ёшлик” журналининг 1-сонида босилган экан. Қизиқ, ҳаволанибми, ё баландпарвоз гаплар ўша кезларда адабий таомилдамиди ёки... балки самимиятмикан, мақолани “Бош мезон — маънавият” деб номлаган эканман... Сўнгисига эса “Соғинч” деб сарлавҳа қўйдим... Кейингиси маънавият соғинчи бўлишини истамаган бўлардим. Чунки маънавият ҳамиша воқе бўлиши шарт!

Қизиқ, яна бир лирик чекиниш. Шу мақолачада айтган гапларни 80-йиллар адоғида катта мақола, балки, қўлимдан келса, рисола қилиб ёзаман деб роса ақли назарий кўчирмалар тўплаган эканман. Шулардан биринчисини

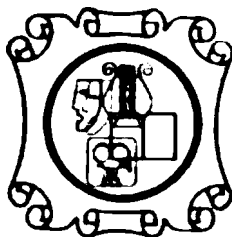
ўқидиму, ундаги фикрга амал қилолмай бошқа йўл тутолмадим. Шоир К.Батюшков ёзган экан: "... Қандай ёзсанг, шундай яша ва қандай яшаётган бўлсанг, шундай ёз. Бўлмаса қалб тўлқинларингни бари садоси сохта бўлади".

2000 йил

Шундан бери ўтган йиллар ичи Эркин ака яна қатор ҳикоялар, қиссалар, киноқиссалар, пьеса ва фикралар яратди. Асарлари киноэкранларга, Миллий театр сахна-сига кўчди. Катта ижодкор, катта санъаткор ижодкор бўлиб камол касб этди. Бугун у ҳақида жаҳон адабиётига менг-заб, катта мезонлар билан фикр юритиш, тафаккурнинг не-не хилқатларига кириб, таҳлилу талқинлар қилиш мумкин. Бунга унинг бутун ижоди, қарийб қирқ йиллик битиклари тўла асос беради. Ишонаманки, бу битиклар дунё адабиётига адибнинг ўз сўзи, услуби, ўз кўрими, дарди ўлароқ қўшилиб кетади. Шунини исбот этаман деб бизнинг ҳам жўяли бир сўз айтмоққа чоғимиз келолса бўлгани. Катта санъаткор ижодкорга ярашиғлик катта гаплар олдинда. Ҳозирча борига қаноат...

2008 йил

ҲАЙРАТ ТАВАЖЖУҲЛАРИ

ҚИСМАТ

(Баҳодир Йўлдошевнинг инсоний ва ижодий
портретига чизгилар)

I

Қирра бурун, жингалак соч, йигирма саккиз ёшли жиккак йигит Ўзбекистоннинг бош театри — Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрига бош режиссёр этиб тайинланганида, кўпчилик бу ҳодисани анчайин истеҳзо билан қабул қилган эди. Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидоятлов, Обид Жалилов, Лутфулла Нарзуллаев, Тошхўжа Хўжаевлар ишлаган театрга, Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаев, Сора Эшонгўраева, Наби Раҳимов, Сайфиқори Олимов, Аминжон Турдиев, Қудрат Хўжаев, Зайнаб Садриева, Тошхон Султонова, Замира Ҳидоятлова, Холида Хўжаева, Александр Гинзбурглар ишлаб турган театрга ёш йигитчанинг бош режиссёр бўлиб етакчилик қилиши бу — ўзбек театр оламида фавқуллодда бир ҳодиса эди. Аммо бу ҳол ҳар қанча истеҳзо ва ҳайрат уйғотмасин, барибир рўй берган, реал ҳолат эди. Тақдирнинг тасодифини кўрингки, ўша жингалак соч жиккак йигитчанинг номи бежиз Баҳодир деб қўйилмаган экан...

Иккинчи жаҳон уруши адоғига етмасдан бир неча ой бурун яраланиб, демобилизация қилинган Турсунбой Йўлдошев Каттақўрғонга — оиласи бағрига қайтди. Самарқандда туғилиб, тақдир тақозоси билан Бухорога бориб қолган йигит, шу ерда Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаевлар асос солган мусиқа билим юртида ўқиб, яхши созанда бўлиб етишди, театрда ишлади. 20–30- йиллари Республикамизда театрчилик ҳаракатлари ниҳоятда қизғин паллада эди. Ҳатто чекка туман ва маҳаллаларда ҳаваскорлик труппалари тузилар, ҳавасманд ёш йигит-қизларнинг

иштиёқи баланд, истеъдоддилари халқ театрларидан профессионал труппаларга қўшилиб кетар эдилар. Самарқанд вилоятининг Иштихон туманида туғилиб-ўсиб, ҳаваскорлик труппасида кичик роллар ўйнаб юрган Ширинхон Мелиева билан Турсунбой Йўлдошевни тақдир театрда топиштирди. Улар турмуш қургач, биргалашиб Абдулҳамид Мажидий асос солган Каттақўрғон давлат театрида ишлай бошладилар. Ширинхон катта-кичик ролларда ўйнаб, Турсунбой эса асосан труппа созандаларига етакчилик қилиб, аста-секин ўз рўзгорларини йўлга қўйдилар.

Худойим ўғил фарзанд бериб, ёш оиланинг бахтини зиёда қилган бир паллада машғум уруш бошланди. Турсунбой ҳам “кўпга келган тўй экан” деб, эл қатори урушга отланди. Урушга кузатар чоғи Ширинхон кўлидаги гўдак касалга чалиниб, кўп ўтмай нобуд бўлди. Эрини урушга, фарзандини қаро ерга берган она аламу андуҳини иш билан енгди. Уруш даври талабига кўра бадий ташвиқот бригадасига айлантирилган труппа билан ҳар ерда спектакллар ўйнаб, концертлар қўйиб, атроф-аҳолига руҳий мадад бериб юрди. Фулом Зафарийнинг “Ҳалима”, Ҳамза Ҳакимзоданинг “Майсаранинг иши”, “Холисхон”, Зиннат Фатхуллиннинг “Гунчалар”, И.Акромовнинг “Адолат” каби пьесалари асосидаги спектаклларда бош ролларни ўйнади, айримларига режиссёрлик ҳам қилди. Урушнинг энг оғир йиллари ортда қолиб, умид ва ишонч ниш ура бошлаган бир паллада Турсунбой урушдан қайтиб, оила бутун бўлди. Вақти-соати етиб, кузнинг дастлабки кунларида худойим бу оилага яна ўғил фарзанд ато этди. Бу кун 1945 йилнинг 7 сентябри эди. Урушнинг бор даҳшатларини ўз танасида ҳис қилиб, қон кечиб келган Турсунбой ака ғалаба нашидасидан сурурланиб, ўғлига Баҳодир дея исм қўйди.

Бирор адабиёт ёки санъат арбобининг, илм-фан фидойисининг юбилей санаси нишонланса, туғилганига фалон йил, ижоди ёки бошқа фаолиятига йигирма йил олиб ташланиб, фалон йил тўлиши муносабати билан дея таъкидлаш одат тусига кирган. Чунки чиндан ҳам росмана ижодий ёки илмий фаолият инсоннинг балоғат палласи — йигирма ёшлардан бошланади. Баҳодир Йўлдошевга эса бундай таъриф бериб бўлмайди. У бу ёруғ дунёда неча

йил яшаётган бўлса, шунча йилдан бери ҳаёти театр билан боғлиқ. Туғилибдики, театрда кўкрак эмиб, театрда тетапоя бўлиб, театрда улғайди. Айниқса, уч ёшга тўлар-тўлмас онаси Ширин Мелиева Каттақўрғон театрига директор этиб тайинлангач, ётари ҳам, турари ҳам театр бўлиб қолди. Секин-аста ёш болалар образи бўлган спектаклларда роллар ижро эта бошлади.

Ўша кезлар Зиннат Фатхуллиннинг “Фунчалар” пьесаси Ўзбекистоннинг кўпгина театрларида қўйилган эди. Шу асарда персонажлардан бири гўдагини қутига ташлаб кетали. Каттақўрғон театридаги спектаклда ана шу “ташландиқ бола” Баҳодир Йўлдошев эди. У саҳнага ўз оёғи билан юриб эмас, қўлда кўтариб олиб чиқилар ва шу алпозда олиб кирилар эди... Тақдир деганлари шу бўлса керак-да!..

Унинг илк “режиссёрлиги” ҳам болалигида бошланган. Беш-олти ёшларида жажжи томошалар қўйганини Баҳодир аканинг ўзи ҳикоя қилган эди. Аммо унинг романа режиссура ва актёрлик билан шуғулланиши еттинчи синфларда ўқиб юрган пайтларига тўғри келади. Каттақўрғон шаҳар «Маданият уйи» қошида очилган театр студиясида илк бор Михаил Лермонтовнинг “Маскарад” шеърини драмасини қўяди. Ўспирин кўнгилни илк муҳаббат туйғулари қитиқлаган паллада бундай фожеий ишқий-романтик асарларга мурожаат этиши табиий ҳол. Аммо аксарият қалб тугёнларига малҳам каби суртадиган бундай асарларни ўқиб ўта таъсирланса, ёдлаб кифояланади. Баҳодир эса уни ҳаваскорлик саҳнасига олиб чиқиб, тирик қиёфаларда жонлантириш орқали ўз ҳиссиётлар пўртанасини намойиш этади. Санъаткорга ижодий етукроқ даврида бадиий ифода имкониятларини аён этиши мумкин бўлган бу тажриба гарчи ўспирин ва ҳаваскор паллада бўлса ҳам Баҳодирга журъат бағишлаган экан, демак, айтиш мумкинки, уни келгусида ўзбек театрининг, ўзбек театр режиссёрлигининг дарғасига айлантирган бу куч-қудрат ҳаками олий пешанасига ибтидодаёқ битган қисмат эди.

Ўша кезлар Баҳодирнинг “Маскарад”дан кейин фикри-хаёлини банд этган ва сўнгра бутун умри давоми тарк этмаган асар бу – Шекспирнинг “Гамлет” трагедияси бўлди. Орадан чамаси қирқ йилча вақт ўтиб, ўспирин Баҳодир

соқоллари мош-гуручга айланиб, Баҳодир Йўлдсшев бўлган бир паллада “Гамлет”га садоқатини шундай ифода этган эди: “Ҳамлет — менинг дўстим. Мен ҳар тонг унинг ёди билан уйғонаман, у билан бирга дунёдан нафратланаман ва у билан бирга шу дунёни севаман” (“Дунё наҳот шунчалар гўзал”. Н.Каримов билан суҳбат. “Тафаккур” журнали, 1995 й. №1 62-б.). Ширин Мелиева табиатан ҳукмфармо, иродали, мустақил аёл, Каттақўрғонда ўз ўрни, ўз сўзи бор раҳбарлардан, театрда эса қаҳри билан ҳам, меҳри билан ҳам бутун жамоани бир сафда ушлаган “генерал” эди. Табиийки, “генерал”нинг ягона ўғли шаҳарчининг ҳам ягонаси — саркаш, бўйсунмас шаҳзодасидек юрарди. Ақлининг тийраклиги, билим-дунёқарашининг теранлиги, мушоҳадаларининг, хаёлотининг қамровлари ўспирин йигитчага ҳам ғурур бағишлаган эди. Чамаси у Шекспирнинг даниялик шаҳзодаси билан шу жиҳатдан ҳам яқин, руҳан муштарак ҳолатда эди. Бироқ... бироқ ҳар қанча абадий дўст бўлмасин, бу дўстликни ҳадик ҳам бир умр тарк этмай келди. Баҳодир умр бўйи “Гамлет”ни саҳналаштиришни орзу қилди, аммо унга ҳар сафар яқинлашганида, ўша ҳадик, хавотир уни тутиб қолаверди. У ўз шаҳзодалигидан йироқлашгани сари, Дания шаҳзодаси ҳам ундан узоқлашиб борди. Бора-бора юрак тафти сўниб, армонга айланди. Армон эса таскин истайди. Таскин “ақли” баҳоналардан туғилади... Бу ҳақда кейинроқ яна сўз айтилар.

Алалхусус, Гамлет ва шу каби мураккаб образлар дунёсида ўзлигини излаётган йигитча мактабни тугатиб, Тошкентга келади. Театр ва рассомчилик институтига ўқишга киради. Ўзбекистон халқ артисти Тошхўжа Хўжаевнинг қўлида беш йил сабоқ олади. Ўқиш билан бирга режиссёр ёрдамчиси бўлиб Ҳамза номидаги академик театр (ҳозирги Миллий академик театр)да ҳам ишлай бошлайди. Устозларининг “Олтин девор” (Т.Хўжаев), “Бухоро” (А.Гинзбург) спектаклига ассистентлик қилади. 1970 йилдан эса, ўқишни битиргач, тўлақонли режиссёр бўлиб фаолият юритади. Шу кезлар академик театрнинг бош режиссёри бўлган А.О.Гинзбург “Сенинг завқу ғайратга тўлиқ ёшлигинг менинг тажрибаларим билан қўшилса, театр учун фойдали нимадир чиқар”, деган ишонч билан

унга мустақил ишлаш учун имконият яратади. Бундай бағри кенгликдан қувватланиб ёш режиссёр кетма-кет “Тарих тилга кирди” (Н.Сафаров, Зиё Саид), “Нил минораси” (А.Дюма), “Ой тутилган тунда” (М.Карим), “Абу Райҳон Беруний” (Уйғун), “Оқшомдан тушгача” (В.Розов) каби спектаклларни саҳналаштириб, аста-секин эътироф топа бошлайди. Унинг дадиллиги, билим ва салоҳиятини сезиб, 1974 йили не-не улуғлар ишлаган ва ишлаб турган отахон театрга бош режиссёр этиб тайинлайдилар. Бу катта ишонч, аммо ҳалол меҳнат ва юксак истеъдод намойиши билан қозонилган ишонч эди. Унинг дастлабки самараси Фридрих Шиллернинг “Қароқчилар” пьесаси асосидаги спектакль бўлди.

Бу спектакль ҳақида ўз даврида жуда кўп ёзилган, ҳозиргача мутахассис ва ҳатто мутахассис бўлмаган кишилар ҳам эслаб туришади. Чунки бу айна утган асрнинг 60-йиллар адоғи 70-йиллар бошларида театрга кириб келган ниҳоятда умидли ва ғоят талантли бутун бир авлоднинг дастурий спектакли эди.

Ноҳақлик дунёсига қарши исён кўтарган бош қаҳрамон Карл Моор озод бир мамлакат барпо этишни орзу қилади. Бироқ юксак ниятларни номарғуб йўллар билан, талон-тарож, қароқчилик усуллари билан амалга ошириб бўлмайди. Ўз гуноҳларини инсоний хатти-ҳаракатлари билан ювмоққа чоғланган қаҳрамон охир-оқибат фожиага юз тутади.

Ўша йиллари Шўролар салтанати бутун дунёга таҳдид солиб, эрк ва озодлик ғояларини бўғиб турган замонда исён руҳини, эрксеварлик ғояларини тарғиб этиш бу катта жасорат эди. Инчунун, кечагина бош режиссёр бўлган Баҳодир Йўлдошев ёки Республиканинг бош театрига қабул қилинган унга маслақдош ёш актёрлар учун бундай жасорат кечирилмаслиги ҳам мумкин эди. Ахир ўтган аср бошларида, қизил империя истиқлол ғояларини қонга кўмиб турганида, ўз юртининг озодлиги учун, истибдод ҳукмронлигини ағдариб ташлаш учун “Португалия инқилоби”, “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилолчилари” каби рамзий маънодаги асарлари билан халқни уйғотмоққа чоғланган Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат каби миллатпарвар аждодларимизнинг маънавий ва жисмоний тазйиқларга учраб,

махв этилгани сир эмас эди-ку! Мана шундай ижтимоий вазиятда “Қароқчилар”нинг саҳналаштирилиши бу катта ҳодиса эди. Қолаверса, Ёдгор Саъдиев, Эркин Комилов, Римма Аҳмедова, Ҳожикбар Нурматов, Саидкомил Умаров, Дилбар Икромова каби қатор янги номлар илк бор шу спектаклда тўлақонли намоён бўлаётган, ўзларининг нури истиқболи учун умид уйғотган эдилар.

“Қароқчилар”дан сўнг Баҳодир Йўлдошев ўн йил давомида Ҳамза театри ва хориж театр саҳналарида ўттизга яқин спектакллар қўйди. “Комиссия” (Ў.Умарбеков), “Мен Чилига ишонаман” (В.Чичиков), “Қалби олов” (Н.Мирошниченко), “Ғариблар” (В.Дельмар), “Сахро тор” (А. Мухтор), “Ганг қизи” (Р.Тагор), “Тирик мурда” (А.Толстой), “Томоша давом этади” (З.Фатхуллин), “Истеҳком” (И.Султон), “Нодирабегим” (Туроб Тўла), “Абу Али ибн Сино” (Уйғун), “13-раис” (О.Абдулжин), “Гурунг” (М.Бобоев), “Бой ила хизматчи” (Ҳамза), “Юлдузли тунлар” (П.Қодиров), “Зебуннисо” (Уйғун) кабилар узун рўйхатнинг бир қисми. Бу асарлар ўз вақтида турлича талқин ва баҳоларга сабаб бўлди. Эътироф этилди, инкор қилинди. Олқиш ва тазийқларга учради. Бироқ нима бўлганда ҳам ўзбек театр санъатининг, бош академик миллий театримизнинг мавқеи ва нуфузини сақлади. Бошқа театрлар учун ибрат ва ижодий маёқ вазифасини ўтади. Буларнинг ичида Б.Васильев асари асосидаги “Рўйхатларда йўқ” ва Саид Аҳмаднинг “Келинлар қўзғолони” пьесаси асосидаги спектакллари алоҳида таъкидламоқ лозим.

Ҳозирда Ўзбекистон халқ артисти Элёр Носировнинг актёр сифатида кашф этилиши ва эътироф топишида бу спектаклнинг ўрни бўлакча. Оригинал режиссёрлик талқини ва ижронинг пухталиги билан алоҳида эътибор топган бу спектакль учун Б.Йўлдошев атоқли режиссёр А.Попов номидаги иттифоқ мукофотиغا сазовор бўлган эди.

“Келинлар қўзғолони” спектакли энг “жанжал”ли, бирига зид талқинлари билан қанча муҳокама-мунозараларга сабаб бўлиб, охир-оқибат халқимизнинг беқиёс муҳаббат ва олқишларини қозониб, ўзбек театри тарихидан мустаҳкам ўрин эгаллади, десак муболаға бўлмас. Баҳодир Йўлдошевнинг ўз ибораси билан айтганда, унинг “беозор

безорилиги” бўлган бу спектакль миллий театр ҳаётида янги саҳифа очди. Беғубор кулгу, қуйма миллий образ ва топил-малар, бири биридан жонли ва пухта мизансаҳналар, бир нафас ҳам томошабинни бепарқ қолдирмайдиган ҳаракат ҳамда актёрлар ижросининг узлуксиз динамикаси “Келинлар кўзғолони” спектаклининг асосий фазилатлари эди. Ва яна энг муҳими барча иштирокчи актёрларнинг юксак ижро маҳорати ҳамда энг аввало, буюк актриса Зайнаб Садриеванинг саҳнадаги беназир етакчилик салоҳияти спектакль муваффақиятининг бош омили эди...

Афсуски, бу энди фақат тарих бўлиб, кишилар хотирасида ва видеотасмаларда қолди, холос.

Собиқ Шўролар тузуми даврида санъат мафкуравий курол сифатида олий раҳбариятнинг доимий назарида ва исканжасида эди. Цензура ё ҳаёт ё мамот масаласини ҳал этувчи нозир ва яна бир отряд кўғирчоқ “мутахассислар” — соғлом фикр ва ёруғ интилишларни бўғишга фатво тўқиб бергувчи ҳакамлар бўларди. Баҳодир ўн бир йил академик театрга бош режиссёрлик қилиб, не-не қалтис вазиятларга тушмади, кимлар билан олишиб-талашиб, ўз ҳақиқатларига ишонтирмоқчи бўлди. Гоҳи келишиб, ён беришга мажбур бўлди, гоҳи масала ўта принципиал нуқталарга кўтарилганда, ҳеч нарсанинг мулоҳазасига бормай курашади. Унинг ҳар бир спектакли ўзига хос маънавий муҳорабалар учун мавзу эди. 1983 йили Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи асосида шу номда спектакль қўйганида, темурийзода Заҳриддин Бобур сиймосини саҳнага олиб чиққани учун Марказқўм котибасининг қанчалар жазавага тушиб, спектаклни тақиқлагани ва бу асар Баҳодирнинг отахон театр саҳнасидаги сўнгги спектаклидандан бўлиб қолгани балки бугун кўпчиликка олис тарихдир.

Марказқўм “сопини ҳам ўзидан чиқариш”га одатланган эди. Ҳа-да, Баҳодир аканинг ўзи бир издиҳомда таъкидлаганидек, “60 кишилик театр труппасида доим 15 киши фаол ишлайди. Балого қоладиган ҳам шулар”. Қолганлари эса кузатувчи. Вақт ўтган сари кузатувчилик аламга айлана боради. Ана шунақа аламзадаларга озгина туртки берилса бас — ғийбат билан бошланган норозилик даҳанаки жанг, фитна ва оммавий хатбозликлар билан авж

нуқтасига кўтарилади. “Юқори”га ҳам бўйсунмас, саркаш бош режиссёрдан қутулиш учун шунинг ўзи кифоя. Дарҳол расмий-сиёсий тус бериб, масалани фирқа йиғилишига қўйиб, ҳал қилиб ташлайди. Мамлакатнинг бутун бир санъати тақдири билан боғлиқ масала шу қадар жўн ва ақлсизлик билан ҳал этилаётганини ўйлаб ўтириш йўқ. Дарҳақиқат, шундай бўлди ҳам. Труппадаги тинимсиз зиддиятлар авжланиб, маънавий муҳитнинг кескин бузилиши, гийбату фитна-фасоднинг Республика матбуотига чиқиб театр юзидан парда кўтарилган бир вазиятда Б.Йўлдошевга театрни тарк этишдан бошқа бир имконият берилмади. Ва у фирқа мажлисига тупурганича, театрнинг марказий дарвозаларини бор бўйи очдириб, залвор ва маҳобат билан театрдан чиқиб кетди. Бу кетиш ўзбек санъати тарихидаги энг узоқ кетишлардан бўлди. Қарийб чорак асрлик узилиш эди бу...

1983 йилда Ҳамза театрдан Баҳодир Йўлдошевнинг кетиши ва унинг ортидан Г.Брим ҳам яна 25 таниқли актёрларнинг ҳам кетиши бу академик театр труппасининг иккига бўлинишигина эмас эди. Айни чоғда ўзбек театр санъатининг путурдан кетиши, таназзул томон илк қадами эди. Чунки Ҳамза театри Ўзбекистон театрларининг маънавий етакчиси, ижодий барометри эди. Ижодий мезонлар белгиланганда, мазкур театрнинг спектакллар савияси ва ижро усуллари ҳамда услублари назарда тутиллар, уларга тахассуб қилинар, ҳамиша юксак мақомда кўрилар эди. Бирданига шуларнинг барчаси дарз кетди. Дарз кетган нарса эса, уни ҳар қанча чегаламанг, бориб-бориб эътиборсиз бир нарса бўлиб четга чиқиб кетади.

Ўзбек театр санъати шундай қисматга онгли равишда дучор этилди...

Қизиқ, мана шу қисмат учун ҳам Баҳодир масъулиятни ўз зиммасига олади. Ўз-ўзини айбдор ҳис қилади. “Бош режиссёр бу емиш, парча гўшт. У ўз актёрларини ё енгиб яшаши керак ё емиш бўлиб қолиши керак.

Вақт ўтиб билипман – Ҳамза театрида мен айбдор эдим. Охиригача бош режиссёр бўлиб қололмадим. Кесмадим. Бош режиссёрнинг оддий режиссёрдан фарқи – у шафқатсиз бўлиши керак экан.”

Баҳодир бош режиссёрлик рутбаси ва масъулиятини теранроқ англаб, шу мавқеда янгидан иш бошлаганида, яна не-не фитна ва хиёнатларга дуч келишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аммо энди бу бўлак бир тарих...

II

Баҳодир Йўлдошев 1984 йили Ҳамза номидаги академик театрнинг аввалги биносида фаолият юритаётган «Ёш гвардия» номли театрға бош режиссёр этиб тайинланганида, қарийб йигирма йиллик тарихга эга, ўз йўли ва ўз йўналишини белгилаб олган, дурустгина режиссёрларни кўрган ва айна чоғда ёш умидли Наби Абдурахмонов режиссёрлик қилаётган, Ширин Азизова, Мурод Ражабов, Ноила Тошкенбоева, Тожибой Норматов, Азиза Бегматова, Фарҳод Аминов, Доно Бобохонова, Мадина Усмонова, Муҳаббат Абдуллаева, Файбулла Ҳожиев, Рустам Каримов, Малика Иброҳимова каби бақувват актёрлар гуруҳи йиғилган жамоага етакчи бўлаётганини яхши билар эди. Билар эди-ю, аммо бу унинг театри эмас эканлигини ҳам қалбининг туб-тубида ҳис қилар, “нима қилмоқ керак?” деган абадий машғум савол яна кўндаланг бўлишини тушунар эди. Бироқ, не бўлмасин, ҳар қандай театрнинг бор-йўқлигини, ҳар қанча қувғинга учраган режиссёрнинг ҳақлигини исботлаш воситаси бу аввало ва асосан спектаклдир. У шуни яхши англагани учун ҳам парда орти “ўйинлари”га қўл силтаб, бирин-кетин А.Иброҳимовнинг “Чакана савдо”, А.Гельманнинг “Зенуля”, “Саркафаг” пьесаларини, Ҳ.Ҳакимзоданинг “Майсаранинг иши” асарини завқу шавқ билан саҳналаштирди. Унинг янги театрға ўтиб, ўзини тўлақонли намоён этган илк спектакли “Майсаранинг иши” бўлди, десак хато бўлмас. Чунки бу спектаклнинг ижодий тақдири ҳам том маънода “Баҳодирона” кечган эди.

Режиссёр халқ театри анъаналарини Оврўпоча профессионал театр талаблари билан узвий уйғунлаштириб, томоша санъатининг янгидан ҳаёт касб этиши учун, ўзбек театр эстетикасининг яна бир янги йўналиш кашф этиб, бойиши ва ривожланиши учун замин ҳозирлаган эди. Аслида “Келинлар қўзғолони” спектаклида илк бор бўй

кўрсатган бу тажриба “Майсаранинг иши”да тўлақонли намоён бўлди. Ҳар қандай янгиликнинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, яшаб кетиши осон кечмаганидек, “Майсаранинг иши” спектакли ҳам яна расмий доираларнинг тазйиқига, таъқиб-таъналарига дучор бўлди. Спектакль майдон томошалари каби халқ ичида, томошабинни фаол иштирокчига айлантирган ҳолда бошланади. Халқона куй-қўшиқлар асносида, миллий удумларимизга кўра, ҳар хил бало-қазо, ёмон кўзлардан асрасин дея исириқ тутатилади. Сўнг Майсаранинг қувноқ саргузаштларига ўтилади. Ва томоша бир нафасда, шодон қаҳ-қаҳа ва тинимсиз олқишлар билан давом этади. Томошабинни қамраб олган дастлабки кайфият охиригача сақланиб қолади. Режиссёрнинг мукамал композицион қурилмаси, актёрларнинг импровизацияга бой ижролари, томошабиннинг фаоллиги – бари омехталикда спектаклнинг фавқулудда муваффақиятини таъмин этади. Ана шуни кўролмаган ва Баҳодир Йўлдошевни академик театрдан қувғин қилиб синдиролмаган мавқедор амалдорлар жўяли асос топа олмагач, исириқни баҳона қилиб, режиссёрни диний сарқитларни тарғиб қиляпти, деган ваз-қорсонлар билан айбашга уринадилар. Бироқ, шукрки, жамиятда батамом янги қарашлар ва ўзгаришлар шабадаси эса бошлаган эди.

Шу кезлари Олмаота шаҳрида Ўрта Осиё ва Қозоғистон театрларининг анча нуфузга эга бўлган “Наврўз” фестивали ўтказиладиган бўлиб, мустақил экспертлар гуруҳи фестивалга Ўзбекистондан айнан “Майсаранинг иши” спектаклини танлаб тавсия этадилар. Фестивал ташкилотчилари спектаклнинг услуби ва йўналишини тўғри англаб, Мухтор Авезов номидаги Қозоқ Академик театр биноси олдидаги майдонга декарацияларни қуришни таклиф этадилар. Ва натижа кутилгандан кўра аълороқ чиқади. Спектакль росмана майдон томошаси сифатида, замонавий режиссура санъатининг янги изланишлари намоёиши сифатида томошабинларнинг ҳам, ҳакамлар ҳайъатининг ҳам яқдил эътирофига сазовор бўлади. Минтақа профессионал театрлари орасида энг изланувчан жамоа сифатида “Ёш гвардия” театрининг “Майсаранинг иши” спектакли фестивалнинг бош соврини билан тақдирланади. Ана шу му-

ваффақиятдан кейингина спектакл атрофидаги “иқир-чиқир” гаплар барҳам топади. Баҳодир Йўлдошев замонавий ўзбек театр режиссурасининг дарғаси, “Ёш гвардия” театрининг росмана етакчиси сифатида тан олинади. Худди шу кезлари Ҳамза номидаги академик театрининг Б.Йўлдошевга маслакдош 25 актёри ёшлар театрига ўтиб, бу театр энди буюк актёр Аббор Ҳидоятлов номи билан юритила бошлайди. Ҳар жиҳатдан қувватланиб, кучайган ижодий жамоа XX аср ўзбек театрининг тарихига қирган қатор спектакллари яратади. “Келинлар қўзғолони” (янгидан тикланган вариант), “Қора камар”, “Фармонбиби аразлади”, “Зиёфат”, “Паранжи сирлари”, “Искандар”, “Маъмура кампир”, “Малика”, “Фаридун”, “Алвидо, ҳаёт”, “Бир эшак ҳангомаси”, “Қитмир”, “Бухорои Шариф” кабилар фикримизнинг ёрқин исботидир. Бу спектакллар театрни ҳам, Баҳодир Йўлдошевни ҳам шон-шухратга кўмди. Турли мукофот ва ёрлиқларга сазовор қилди. Шукур Холмирзаевнинг “Қора камар” пьесаси асосидаги спектакль учун Б.Йўлдошев бошчилигидаги бир гуруҳ иштирокчилар Республика Давлат мукофоти билан тақдирландилар. Дарҳақиқат, бу спектакль шундай юксак эътиборга арзигулик жиддий ижтимоий-маданий ҳодиса бўлиб қолган эди.

Собиқ Шўролар даври тарих фанида босмачилик ҳаракати ҳақида бесаноқ китоблар ёзилгани ва уларнинг бари бу ҳаракатнинг “ёвуз моҳияти”ни очиб, батамом қоралашга урингани барчага яхши маълум. Бироқ, бу ҳаракат оддийгина қароқчилик ё зўравонлик бўлса, нега шу қадар миқёс касб этиб, ўн-ўн беш йил давоми яшади, дея шубҳага борувчи олим ё адиб чиқмади. Бу савол ижтимоий ҳаётимизда биринчи бўлиб, бор мураккаблиги ва залвори билан “Қора камар” спектаклида кўтарилди, десак ҳақиқатни айтган бўламиз. Мана шу асар ҳам сабаб бўлиб ўз тарихимизга янгича, ҳаққоний ёндашмоғимиз лозимлигини ҳис эта бошладик. Халқ тарихи ортида инсонлар-шахслар тарихи ётганини, демакки, ўтмиш аждодларимизнинг ҳар бир вакили қисматига, тақдирига алоҳида эътибор қилмоғимиз зарурлигини англай бошладик. Шунинг учун ҳам “Қора камар” спектакли нафақат маданий ҳаётимизда, айтиш чоғда ижтимоий ҳаётимизда ҳам жиддий воқеа бўлиб қолди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари жамиятимиздаги буюк ўзгаришлар, Ўзбекистоннинг мустақиллиги эълон қилиниб, тамомила янги сиёсий тузум барпо этиш учун курашлар даври бўлди. Инсониятнинг маданий тарихидан маълумки, буюк ўзгаришлар замонида санъат ва адабиётда ҳам улкан ҳодисалар рўй бериб, юксак санъат намуналари яратилади. Ҳеч шубҳасиз Баҳодир Йўлдошевнинг расом Георгий Брим билан бирга 90-йилларда яратган спектакллари ва майдон томошаларини шу сирага киритиш мумкин. “Паранжи сирлари”, “Искандар”, “Фаридун”, “Малика”, “Бир эшак ҳангомаси”, “Нодирабегим” спектакллари, Мирзо Улуғбек, Амир Темур юбилей саналари муносабати билан ҳамда “Шарқ тароналари” Халқаро мусиқа фестивали доирасидаги “Буюк ипак йўли”, “Шашмақом” номли қадимий Самарқанднинг улуғвор Регистон майдонида қўйилган оммавий майдон томошалари юқоридаги фикрнинг тасдиғидир.

“Хамса” асари ҳазрат Алишер Навоий даҳосининг ўлмас обидаси, улуғ мутафаккир ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларининг юксак бадиий ифодасидир. “Ҳайрат ул-аброр” достонида дастлаб адабий эскизлар сифатида учрайдиган воқеа-ҳодисалар, ўй-мушоҳадалар “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” достонларида батафсил бадиий таҳлил ва бағоят теран талқинлар билан ҳикоя қилина бориб, сўнгги “Садди Искандарий” достонида бадиий-фалсафий умумлашмалар асносида мужассамлашади ва яхлитлик касб этади. Шу боис ҳам “Хамса” беш достондан иборат ягона ва яхлит асардир. Мана шу кўпчиликка зоҳиран ноаён бўлган ҳақиқат “Искандар” спектаклида ўзининг ажиб рамзий ва ҳаётий ифодаларини топади. Тахтнинг тобутга айланиши, ҳукмдорлик рутбасининг моҳиятан жаллод ва ниҳояси абадият сари бўм-бўш қўллар билан рихлат қилиш экани фавқуллодда таъсирчан лавҳалар ва мизансаҳналарда, сокин ва соҳир оҳанглар жўрлигида, чексиз коинот остида мужассам бўлган будда ва насроний ибодатхоналар, пештоқига “Қуръон” оятлари битилган масжидлар тасвирлари фонида намоиш этилади. Ҳазрат Навоий бугунги томошабин кўз ўнгига ҳам инсон, ҳам умумбашарий бир сиймо сифатида намоён бўлади. Қа-

дим мумтоз мақомлар билан Иоганн Себастьян Бах орган мусиқа оҳанглари узвийлигида томошабинни илоҳий туйғулар оғушига чорлайдиган сирли маънавий муҳит пайдо қилинади. Бир ярим соат давомида ана шу муҳит муқим сақланади. Бирор кимса томоша залини бетаъсир, ҳиссиз, фикрсиз тарк этолмайди.

Ўзбек томошабини Аброр Ҳидоятлов, сўнг Олим Хўжаев ва Раззоқ Ҳамраевлар талқинида Алишер Навоий сиймосини етиб бўлмас юксакликда, гўеки бир ҳайкал мисол маънавий бисотига сингдирган эди. Баҳодир Йўлдошев актёр Афзал Рафиқовни ҳар бир инсон юрагида кечадиган туйғулар, изтироблар ҳамда ўй-мушоҳадаларга бегона бўлмаган, қалбан яқин Алишер Навоий образида жонлантириб, анъанавий тасаввурларни бузади. Ҳазратни замона оқилларига ошно этиб, замондошимизга айлантиради. Мана бу миллий санъатимиздаги том маънодаги янгилик ва катта муваффақият эди. Айни чоғда “Искандар” спектаклининг миллий қадриятларимиз тикланаётганининг намойиши ўлароқ кенг байрам қилинаётган “Наврўз” байрами куни – 21 мартда томошабинга илк бора кўрсатилиши ва бу ҳодисанинг орадан беш ой ўтиб энг улғунг азиз воқеа – Мустақиллик эълон қилинажак 1991 йилда рўй бериши ҳам ажиб бир рамзийлик, табиий муштараклик касб этган эди.

1994 йилининг бошларида Франция элчихонасининг ташаббуси билан Ўзбекистонга француз театр актёри Франсуа Шато ташриф буюради. Мақсад – ўзбек театри билан ҳамкорлик қилиш. Бу ҳамкорлик “Искандар” спектакли мисолида ўзининг гўзал ва бетакрор самарасини берди. Франсуа Шато фаранг тилида Алишер Навоий ва Арасту сиймосини, ўзбек актёрлари эса ўз она тилларида Искандар ва бошқа ролларни ижро этдилар. Баҳодир фаранг актёри билан ҳижжалаб, устоз-шоғирддек ишлагани йўқ. У актёрни Алишер Навоий даври, асарлари билан таништирди. Навоийшунос олимлар билан учраштирди. Қисқаси, уни Навоий дунёсига олиб кирди. Инсоният бадий тафаккурининг энг баланд чўққиси Шекспир деб юрган актёр Навоий даҳосини англаб, асарларини ўзлаштира боргани сари, қарашлари ислоҳ топа бошлади. Ва

ана шундай тушунчалар билан роль ижросига киришди. Пировардида томошабинни ҳайратларга эш қилган яна бир кашфиёт рўй берди. Тил тўсиқларини тамомила унутиб, Навоий сиймосидаги актёрнинг пурвиқор қиёфаси, донишга тўла кўзлари, эҳтиросли ижроси ва саҳна маданияти барчани маҳлиё этди. Баҳодир Франсуанинг юксак профессионал актёр эканлигини, спектаклда актёрлар ансамблига етакчилик қила биладиган салоҳияти борлигини дастлабки танишув ва суҳбатларидаёқ англаган эди. Шундан келиб чиқиб у актёрга асосан интеллектуал юк ва тўла ижодий эркинлик берган эди. Натижа қутилгандан аълороқ бўлди. Бу яна бир карра Баҳодир Йўлдошев режиссурасининг улкан имкониятларини намоён этди.

Баҳодир Йўлдошев Аббор Ҳидоятлов номидаги театрда саҳналаштирган ҳар бир спектакль ўзига хос воқеа бўлиб қолди. Театр санъати ривожига, янги изланиш ва тажрибаларга йўл очди. Олимжон Салимов, Наби Абдурахмонов каби режиссёрларнинг эътироф ва шуҳрат топган қатор спектакллари яратилишига ижодий туртки берди. Шу билан бирга мамлакатимиз ва хориждаги театр жамоаларининг ҳамкорлик қилиш ҳақидаги таклиф ва даъватлари учун ҳам сабаб бўлди.

Б.Йўлдошев Америка Қўшма Штатларида, Лаосда, Францияда, Тожикистонда спектакллар қўйди. Ўз юртимиздаги турли йўналишдаги театрларда, жумладан, Алишер Навоий номидаги академик катта опера ва балет театрида “Алишер Навоий” операсини, Давлат академик рус драма ва А.Мажидий номли Каттақўрғон театрларида “Келинлар қўзғолони” спектаклларини, Олим Хўжаев номидаги Сирдарё давлат театрида “Дардимни кимга айтай?”, “Маъмура кампир” спектаклларини саҳналаштирди. Айниқса, унинг Муқимий номидаги ўзбек давлат муסיқий театрида қўйган “Нодирабегим” спектакли ҳамкорликнинг сара намуналаридан бўлиб қолди.

Тарихимизнинг энг кир ва қора даврлари — XIX асрнинг ўрталарида Туркистон ўлкасида воқе бўлган хонликлар орасидаги ўзаро зиддиятлар, майда гина-қудурат ва ер талашишлар оқибатида жаҳолат ғолиб келиб, эзгулик ғорат этилаётган бир пайтда шоираи даврон, Қўқон ма-

ликаси Нодирабегимнинг мамлакат бирлиги ва давлат мустақамлиги учун курашлари акс этган спектакль мусиқали театр ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. Ўзбекистон халқ артисти Зулайҳо Бойхонова талқинида Нодирабегим мамлакат маликаси, демакки, юрт онаси сифатида халқ дарди билан яшаётган, гоҳи ҳукмдор ўғлининг нодўст аъёнлари таъсирига берилиб, хатоларга йўл қўяётганидан безовталаниб изтироб чекаётган, эл-улуснинг тинчи ва равнақи ҳақида ўйлаётган оқила бир аёл. Фарзандини хатолардан ва хатарлардан асрайман деб сиёсат ўйинларида ташаббус кўрсатишга мажбур бўлган Нодирабегим, дунё ишларидан безиб чарчаганида, суюкли ёри Амир Умархон хотирасидан қувват олади, нафосат мажлислари-назм-мушоираларидан таскин топади. Спектаклда ана шу ҳолатлар мумтоз мусиқа ва хореографик композициялар билан йўғрилган рамзий-хаёлий, гўзал мизансаҳналарда ўз ифодасини топади. Томошабин давлат юки билан оналик туйғулари ўртасида, сиёсат билан нафосат орасида мувозанат тополмаётган, жафокаш аёлнинг ёзғириш ва азобларидан мутаассир бўлади. Спектакль сўнгидаги қатл саҳнасида режиссёр топган рамзий фожеий лавҳадан ларзага тушади. Ўзига хос катарсис – фориғланиш, тозариш ҳиссини туяди. Бу ҳам ўз навбатида, Баҳодир Йўлдошев режиссурасининг мусиқий театр йўналишидаги катта муваффақияти эди. Таъкидлаш жоизки, Баҳодир Йўлдошев томонидан миллатимизнинг атоқли тарихий шахслари ҳақида қўйилган спектаклларда, жумладан, Бобур, Зебунисо, кейинроқ Алишер Навоий сиймоси акс этган спектакларида ва ниҳоят “Нодирабегим” да яққол намоён бўлган шартли-мажозий кўтаринки услуб режиссёрнинг кейинги ижодий фаолиятида устувор хусусият бўлиб қолди.

Баҳодир бир вақтлар устози Тошхўжа Хўжаев суйиб бот-бот тинглаган бир қўшиқни эслаб, хиргойи қилиб юрарди. Бобораҳим Машраб ғазали билан Толибжон Бадинов қиёмига келтириб айтган бу қўшиқ кейинроқ борабора унинг ҳам севимли қўшиғига айланиб қолди:

Ҳеч кима маълум эмас холи паришоним мени,
Осмонни пора қилди оҳу афғоним мени.

Ўтган асрнинг 80–90-йиллари Б.Йўлдошев режиссёрлик санъатининг чўққиси, Аброр Ҳидоятлов номидаги театрнинг юксалиш йиллари бўлди. Расмий, норасмий эътирофлар, унвону нишонлар, хориж сафарлари – хуллас, бир инсон орзу қилса, арзигулик қисмат. Аммо бу ютуқлар қанчадан-қанча ички ва ташқи курашлар, зиддиятлар, баҳсу мунозаралар, гап-суз, гина-кудурат, ғийбат-маломатлар билан кечгани фақат унинг ўзигаю атрофидаги яқинларига аён. Театрда “ман-ман”лик муайян ролда маромига келтириб ўйналса ёмон эмас, бироқ “мен зўр, сен пачоқ, мен буюк, сен ўртамиёна” қабилдаги калондимоғлик, ўзига алоҳида рутба ва мавқеталаблик авж олса, мана бу фожиа. “Санъатдаги ўзингни эмас, ўзингдаги санъатни сев”, деган эди улуғ Станиславский. Мен учун фалон спектаклни кўйиши керак, мен фалон қаҳрамонлар ролини ўйнашим керак, чунки шуни деб академик театрдан кетдим, дея ўз “жасорат”ини писанда қилган актёр у шахс эмас. Ўз ҳаётини ақидалари, ўз “мен”и бўлмаган актёр бу фақат тақлидчи-муқаллид, холос. Баҳодирнинг ўзи айтгандек: “Артистлар – бу доим бировларнинг гапини, бегона текстларни гапирувчилардир”.

Дарҳақиқат, субутсизлик, беқарорлик инсонни ҳам, ҳар қандай жамоани ҳам пугурдан кетказди. Шу маънода бош режиссёр Баҳодир Йўлдошев ниҳоятда қатъиятли ва бешафқат раҳбар. У ўз труппасидан кимгадир меҳрибонроқ, кимгадир эътиборсизроқ бўлиши, хизмат ва вазифа тақозоси билан кимгадир мурувватлироқ, кимгадир аччиқроқ гапириши мумкин. Аммо театрдаги интизомга риоя қилмаса, репетиция ёки спектаклларга кечикиб келса, тамом, ўша кун ва дақиқадан ўша актёр Баҳодир учун бегона, у театрдан кетиши шарт. Ишини, репетиция жараёнини муқаддас деб билмаган актёрни у ҳисобдан чиқаради. 2001 йилга келиб шундай бўлдики, Баҳодир жамоанинг сал кам ярми билан “хайрлашиш”га мажбур бўла бошлади. Театрнинг ўзгармас қатъий Низомлари маиший манфаатлар исканжасида емирила бошлаётган эди. Баҳодир курашдан кўра ён беришни, чекинишни афзал билди. Бош режиссёрлик курсисини топширди. Зеро, санъаткорлик ақидалари ва қолаверса, соғлиғи шуни тақозо эт-

моқда эди. У бу билан қай бир маънода, яна театрдан кетди. Бу кетиш энди ихтиёрий-мажбурий кетиш бўлди.

III

Истиқлол йиллари Ўзбекистонда энг ривож топган санъат турларидан бири майдон томоша санъати булди. Тинчлик ва бунёдкорлик бош шиори бўлган мамлакатда, шўро пайтларидек, ҳарбий қудратни англаувчи аскарлар ва ўлим ваҳшатини солувчи даҳшатли қуроолар паради эмас, балки аксинча, ҳаёт, гўзаллик, яратувчилик рамзи бўлган санъат тантанасини намойиш этувчи кенг миқёсли театрлаштирилган томошалар қўйиш анъанага айланди.

Вақти келиб мутахассислар мустақилликнинг дастлабки йиллари тажрибаларини сарҳисоб этганларида, санъатнинг бошқа турларига нисбатан майдон томошаси ижтимоий воқелик тақозосига кўра жуда тез тараққий ва такомил топганини, унда томоша санъатининг жуда кўп жанрлари синкретик бир шаклда мужассамланганини эътироф этарлар. Бироқ, шуни унутмаслик лозимки, майдон томошаси Баҳодир Йўлдошевдек режиссёрлар бадиий тафаккури маҳсули ўлароқ янги, замонавий, айна чоғда ғоятда миллий юксак эстетик жиҳатлар кашф этди. Б.Йўлдошев ўтган ўн беш йил ичида Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги, Амир Темурнинг 660 йиллиги, Бухоро шаҳри 2500 йиллик юбилейлари, “Шарқ тароналари” Халқаро мусиқа фестиваллари бир неча бор Наврўз ва Мустақиллик байрамлари-тантаналарини саҳнага қўйди. Буларнинг ҳар бири ўзича алоҳида тадқиқот мавзуи. Чунки уларни оддий концерт ё шунчаки бир хореографик композиция деб бўлмайди. Билъакс мусиқа, рақс, қўшиқ санъати жанрлари узвийликда фаол қўлланган, бир ғоявий мақсад атрофига жамланиб, очик осмон остида ижро этилган теран фалсафий мазмундаги театрлаштирилган маҳобатли томоша санъати намунаси деб атасак, ҳодиса моҳиятига яқинлашгандек бўламиз. Мазкур фикрдан келиб чиқиб, Б.Йўлдошев саҳналаштирган айрим томошаларни ёдга олайлик. Даставвал, 1994 йили буюк мунажжим, мутафаккир ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги шарафига уюштирилган томоша бўлди.

Тўғри, “Майсаранинг иши” спектаклини майдон томошаси шаклида ҳам қўйиб, муваффақият қозонган режиссёр учун бу янгилик эмас эди. Бироқ тadbирнинг нафақат маданий ҳаётимизда, шу билан бирга эндигина тетапоя бўлаётган мустақил давлатимиз сиёсий-ижтимоий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этганини, ЮНЕСКО ҳомийлигида Истиқлол йиллари утаётган дастлабки Халқаро тadbирлардан бўлганини ҳам назарда тутсақ, томошани сахналаштириш масъулияти ҳам нақадар жиддий бўлганини тасаввур этиш қийин эмас. Қолаверса, улуғ аждодларимиз орасида Мирзо Улуғбек номи ва асарлари жаҳон илмфан аҳлига бошқалардан кўра яхшироқ маълум ва машҳур эди. Ана шундай ҳолатда барчага маъқул бўладиган, нафақат маъқул, айна чоғда ҳайрат уйғотадиган монументал майдон томошасини яратиш осон иш эмас эди.

Баҳодир рассом Г.Брим билан бамаслаҳат ишга киришди. Улар томоша ғояси ва бадиий эскизлари устида анча изландилар. Юртбошимизнинг тавсиялари билан томоша учун сахна – пурвиқор Регистон майдони белгиланди. Бу табиий сахна ҳар қандай томоша муваффақиятининг дастлабки омилidir. Бироқ ана шу майдондан оқилона фойдаланиш, уни бор ҳайбати ва бетакрорлиги билан кўрсата олиш ҳам осон эмас эди. Режиссёр рассом билан бунинг уддасидан чиқди. Майдон узра ўрта асрлар Мовароуннаҳр давлатининг бор салобатини англатувчи манзара жонлантирилди. Ҳар тарафда узун залварли чўян фонуслар. Фонусларда чор атрофга шуъла ва тафт бериб, гулхан ёнади. Сахнага асъасаю дабдаба билан сарой маликалари кириб келади. Марказда гўё мурғак Улуғбекни аллалаётган бешик пайдо бўлади ва сокин-соҳир “алла” қўшиғи таралади. Қўшиқ карнаю ногора, катта издиҳом ва йиғинларга чорлагувчи ҳайбатли литаврлар шовқинларига уланиб кетади. Сокин куйдан кейин бирдан оламни тўлдириб, шовқинли оҳанглارнинг тантанавор янграши томошабин вужудини тўла қамраб олади. Уни беихтиёр воқеалар иштирокчисига айлантириб қўяди. Майдонга янги туғилган чақалоқ – набирани муборакбод этгани бобо – Соҳибқирон Амир Темур оқ от миниб кириб келади. У ҳали дубулғасини ҳам ечмаган, катта бир муҳорабадан зафар қучиб келмоқда.

Соҳибқирон набирани қўлга олиб, бир муддат термулади-да, бекларнинг беги, улуғи бўлсин дея, чақалоққа Улуғбек исмини бериб, манглайдан ўпиб чиқиб кетади. Шўх тарона-тантаналар янада авжланиб давом этади. Шу тахлит сахна кўринишлари алмашилиб, оммавий хореографик ҳаракатлар асносида Улуғбекнинг илм олами, шоҳлик шукуҳи, хорижлик элчилар билан мулоқот-муносабатлари ва ниҳоят фарзанди Абдулатиф билан боғлиқ изтироблари, фожиаси кўрсатилади. Бу сахналар Мақсуд Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” трагедиясидан беназир санъаткор Шукур Бурҳонов ижросидаги монологлар, Хуршид Даврон қаламига мансуб Убай Бурҳонов ва Афзал Рафиқов ўқиган матнлар жўрлигида томошабин қалбида ҳаяжон ва завқ, тафаккурида ҳайрат ва ибрат уйғотади. Ибратки, авлодларга ўзлигини таниш, аждодлар кечмишларидан сабоқ олиш, ким эдик-у, ким бўлдик деган саволни қўйиш учун зарур бўлган ибрат эди бу. Яқиндагина мустақиллигини қўлга киритган мамлакатда маънавий мезонлар белгиланаётган дастлабки даврларда шундай ибрат зарур эди. Бу фикрнинг яна бир исботи ўлароқ орадан кўп вақт ўтмай, улуғ аждодимиз, соҳибқирон Амир Темури Кўрагон таваллудининг 660 йиллик санасини нишонлаш тантаналари бўлди. Бу байрамнинг ҳам асосий томошасини Баҳодир Йўлдошев сахналаштирди.

Амир Темури номи бу зот ҳақида озми-кўпми тасаввурга эга бўлган одам учун беқиёс асъасаю дабдаба, етиб бўлмас маҳобат, даҳшатли жангу муҳорабалар, осмонўпар ложувард гумбазлари ила ажиб сир ва салобат касб этган юксак меъморий обидалар билан уйғун тушунчаларни хаёлга келтиради. Баҳодир ака Амир Темури қиёфасини бирор актёрнинг ижросида жонлантиришдан кўра, у ҳақдаги ўша хаёлий тасаввурларни гўзал бадийий-хореографик томоша воситасида мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Соҳибқирон сиймосини имкон қадар кам кўрсатишни назарда тутиб, уни англаувчи ҳодисаларни пластик ифода йўсинида акс эттиришни асосий мақсад қилиб олади. У ҳатто кейинроқ “Ҳужра” деган бир спектакль қўйсаму, унда ҳужрадан соҳибқироннинг чиқишини кутиб, бошқа иштирокчилар ўз суҳбат ва хатти-ҳаракатлари билан Амир Темури деб атал-

ган улуғвор ҳодисанинг моҳиятини очиб берсалар, қаҳрамоннинг жонли сиймоси умуман кўринмаса, деб ижодий ният қилганди. Шу ният тўла бўлмаса-да, катта томошада бўй кўрсатган эди. Бу билан Амир Темур салобатини янада юксакроқ тасаввур этиш имконияти яратилди. Айни чоғда Б.Йўлдошев режиссурасининг яна бир қирраси намоён бўлди. Оммавий томоша режиссёрлиги санъатини бойитадиган ўзига хос тажриба амалга оширилди.

Айни муносабат билан яна бир мулоҳаза хаёлга келади. Баҳодир бундан ўн йиллар муқаддам бир суҳбатида "Ҳамлет – миллат тимсоли, озодлик тимсоли... агар "Ҳамлет"ни кўядиган бўлсам, миллатимизнинг қайси тимсоли бу ролни ижро этиши мумкин?" деб айтган эди, аниқроғи, ўз-ўзига савол берган эди. Бироқ бу саволга жавоб йўқлиги учун оғир сўлиш олиб, мавзунини бошқа ёққа бурганди. Амир Темур сиймосини жонлантириш масаласида ҳам у шундай савол олдида лол эди. Миллат қаҳрамонини миллат тимсолига айланган актёр ўйнаши керак эди. Келбатига қараб бир актёрни олай деса, у тўйма-тўй юриб, ўша келбати билан нораво қилиқлар қилиб турса, овозининг ўктам жозибасига қараб сайлай деса, бу овоз қурғур ҳар куни саҳардан тунга қадар гоҳ радио, гоҳ телевизор экранидан ҳар турлук эшиттириш ва кўрсатувларда жаранглайвериб, меъдага теккан бўлса, хўш нима қилиш керак? Бир қараши ёки имоси билан кишини ларзага соладиган қудратга эга Обид Жалиловдай буюк актёрлар ўтиб кетган... Албатта, бундай ҳолатда ягона чора – конкрет қиёфани жонлантиришдан имкон қадар қочиш эди. У шундай йўл тутди. Соҳибқирон қиёфасини умумий кўринишларда хиёл жонлантириб, томошабинда хаёлий тасаввурларнинг тўла сақланиб қолишига эришди...

1997 йилдан мамлакатимиз сиёсий раҳнамосининг ташаббуси билан "Шарқ тароналари" Халқаро мусиқа фестивалини ўтказиш яхши анъанага айланиб қолди. Ҳозирга қадар 5 мартаба шундай фестиваль ўтказилди. Икки йилда бир бўладиган бу мусиқа байрамининг очилиш маросимида улуғвор Регистон майдонида театрлаштирилган катта оммавий томоша кўйиш ҳам урф бўлиб, уни саҳналаштиришга етакчилик қилиш муттасил Баҳодир Йўлдошев зиммасига юкланмоқда. Бу маросимлар шунчаки очи-

лиш тантаналари эмас. Ҳар сафарги томоша бу алоҳида, бири-бирини такрорламайдиган, бир-биридан рангин, мустақил маҳобатли спектакллардир. Фикрни таъкидлаган ҳолда ана шу спектакллардан иккитасини алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Улардан бири 2001 йили саҳналаштирилган “Буюк ипак йўли” томошаси. Кейингиси эса 2003 йилги “Шашмақом” шартли ном остидаги бадий хореографик композиция.

“Буюк ипак йўли” қадим-қадимдан Фарбу Шарқни бир-бирига боғлаган, моддий неъматлар билан бир қаторда маънавий бойиш, юксалиш учун ҳам ўз даврида беқиёс хизмат қилган ҳаёт йўлидир. Унинг аҳамияти ва тарихини бутун дунё эътироф этади, ўрганadi, илмий-амалий анжуманлар, адабий-бадий тадбирлар ўтказилади. Хуллас, томоша учун бир дунё манба ва адоқсиз мавзулар...

Баҳодир Йўлдошев мана шу манба ва мавзуларни бир тартибга солиш, ижодий тажрибадан ўтказиш мақсадида дастлаб унинг бадий эскизини Аббор Ҳидоятлов театри саҳнасида тайёрлаб олади. Энг муҳим ўқ – бош ғояни топади: “Дунё турфа ранг ва мазмундан иборат ягона бир маскан. Инсоният турли тилларда сўзлашса-да, турли ақида ва одатларга суянса-да, бир ота ва онанинг фарзанди, қалби, ўю-интилишлари муштарак”. Ана шу ғоянинг инкишофи ўларoқ “Буюк ипак йўли” билан кетаётган карвон шартли-мажозий образи жонланиб, у гўёки йўлда учраган мамлакатларга кўниб ўтади. Шу аснода турли мамлакатларнинг урф-одати, кийим-безаклари, куй-қўшиқлари акс этган алоҳида хореографик лавҳалар намоиш этиб борилади ва у охир-оқибат ягона композицион бутунликда кўзда тутилган бош ғояни ифода этади. Томошабин гоҳ Оврўпа майин-музикий оҳанглари оғушида, гоҳ “Кармен” операси учун ёзилган эҳтиросли испан куйлари шиддатида, гоҳ ҳинд сето ва таблалари жаранглаган нафосат оламида, қозoқ, тожик, туркман, корейс ва Хитой куй садолари янграган дунёларда тўлқинланиб, сурурланиб ўтиради. Айниқса, ўзбек миллий куй ва рақслари, “Шашмақом”нинг сокин ва сеҳрли наволари таралгач, гўёки узoқ сафардан сўнг ўз юртига кириб келган карвоннинг шодлиги ҳаволарни тутати. Барчанинг қалби-

га, онгига куй ва ранг завқи, ҳаётбахш фалсафаси муҳрланади. Тирикликнинг, яшамоқнинг нақадар улуғ неъмат эканлигига, дунёнинг шунчалар инжа ва гўзаллигига юракларда алёр янграйди, ҳайратлар уммонида руҳ юксалади. Шундай туйғуларни бағишлаган ижодкорларга, санъаткорларга ич-ичингиздан тасаннолар айтасиз.

Орадан икки йил ўтиб, ана шу майдонда намоиш этилган “Шашмақом” деб шартли номланган томоша аввалги таассуротларни қайта уйғотиб, яна чексиз ҳайратларга чулғади. Миллий кўшиқ, рақс ва либос санъатимизнинг бутун палитрасини намоён этди. “Шашмақом” минглаб йиллар билан белгиланадиган қадим наволаримиз. Унда халқнинг дарди, орзу-умидлари, касби-кори ташвишлари, илму маърифати, урф-одати, ҳунар қадрияти, қувонч-шодликлари бори барчаси мужассам. Ундан ҳаёлот қамрови-даражотига қараб беадоқ мазмун ва воқеалар иншо этса бўлади. Энг муҳими уни томошабин-тингловчи қалби ва онгига етказа билишда.

Режиссёр миллийлигимиз ва қадим юксак маданиятимиз ифодаси сифатида “Шашмақом”нинг бор жозибаси, моҳият-мазмунини имкон қадар тўлароқ намоён этиш учун жонли ижро усулини танлайди. Минглаб санъаткор ва ёрдамчи техник кучлар жалб этилган, очиқ осмон остидаги маҳобатли сахнада жонли ижро усулини қўллаш катта жасорат ва журъат талаб этади. Унча-мунча эҳтиёткор амалдорларнинг кескин эътирозларига қарамай Баҳодир ака ўз фикрида қаттиқ туриб олади. Жоҳилона инжиқлик билан эмас, аксинча, топқирлик ва мантиқ билан уларни ишонтиради. Сўнг қайта-қайта такрорлаб, аниқ ҳаёлий тарх асосида майдоннинг маркази-ю бор атрофини, асосий сахна ва мизансаҳналарни пухта ўйлаб, реаллаштира бошлайди. Абдуҳошим Исмоиловнинг мусиқий истеъдодига суяниб, “Шашмақом” тартиби, ижро йўллари, ички динамикаси ва ижрочилар имкониятларини назарда тутиб, томошанинг ҳар жиҳатдан мутаносиб, яхлит композициясини шакллантиради. Албатта режиссёрлик кўрими ва у тузган мукамал конструкция ижрочиларнинг маҳорати билан уйғунлашиб, тўлиқ муваффақиятга сазовор бўлиши мумкин. Шу маънода бу томошада икки

ака-ука бола ҳофизларнинг тиниқ наволаридан ака-ука халқ ҳофизлари Исроилжон ва Исмоилжон Ваҳобовларнинг доирага усул бериб, унга ҳамоҳанг куйлаб майдонга кириб келишларигача, Сойибжон Ниёзовнинг қалб торларини чертгувчи “Дуторим” кўшигидан беназир созанда Абдуҳошим Исмоиловнинг гижжакдаги ”Чўли ироқ” нолаларигача, Тоҳирнинг бухороча ўйноқи мавригисидан тортиб, ниҳоят Матлуба Дадабоеванинг “Самарқанд ушшоғи”даги бетакрор авж пардаларигача бари Б.Йўлдошев режиссурасида бағоят табиий узвийлик касб этди.

Шашмақом хонишларининг ўрни билан Хоразм мақоми ва “Лазги”сига, қорақалпоқ қизларининг нозли ўйинлари, Бойсун фольклор кўшиқ ва рақсларига омихта этилиши томошабин руҳиятини дардчил, тушкун ҳиссиётлардан некбин туйғуларга уланиб кетишини таъминлайди. Рақоссаларнинг завқу-шавққа тўлиб, маҳобатли сахнани тўлдириб хиром этишлари ёруғлик ва ҳаёт тантанасининг муқаррарлигидан мужда беради. Баҳодир ака ана шундай томошаларнинг машқ жараёнида бир фикрни айтган эди: “Ҳар қандай қовушимсиз нарсанинг ё ижронинг жойини топиб, ўз табиий тартибида кўрсата билсанг, уни одамлар қабул қилади, керакли ё ёқимли нарсага айланади. Бу майдон томошалари режиссурасининг энг асосий хусусиятларидан”.

Дарҳақиқат, уйғунликда гап кўп. “Шашмақом” майдон спектаклининг якунида яна бир мизансаҳна намоёйиш этилди. Саҳнанинг томошабинга яқин ён томонларида турли миллий ҳунармандчилик дов-дастгоҳлари ўрнатилиб, улар шунчаки декорация эмас, балки ўз вазифасига кўра ҳаракатга солинган ашё-ускуналар эди. Қаторда бир қанча тандирлар ҳам қурилган бўлиб, томоша бошланишида уларга ўт қалаб, қизитиб турилган эди. Томоша давомида уларга росмана нонлар ёпилиб, ниҳоясида тандирдан иссиқ-иссиқ узиб, томошабин-меҳмонларга патнис-у ликопчаларда қанд-қурс, писта-бодом, пашмак-парварда, магиз-у туршак, олма-узумларга кўшиб тортиқ этилди. Бу манзара, бу ўзбекона лутфдан томоша таассуротида ҳаприқиб турган халойиқ энди росмана қий-қириб юборди. Олқиш-у алёр ҳаволарни узоқ вақт тўлди-

риб турди. Бу ўша Баҳодир ака назарда тутган уйғунлик-нинг мумтоз намунаси эди...

* * *

Баҳодир Йўлдошев ҳам жисмонан, ҳам руҳан ниҳоятда кучли шахс... “Эди” деган сўзни сира қушгим келмаяпти. Чунки ҳамиша ёнингда, ҳамқалам, қадрдон, азиз инсон ҳақида ўтган замон феълени қўшиб айтиш жуда ёқимсиз ҳолат. Бироқ шундай дейишга ҳақиқат туйғуси мажбур этади...

Бир қарашда бўй-басти, гавдаси бировлардан фарқ қилмайдиган, ҳатто жиккакроқ йигитнинг жисмонан кучлигини тасаввур қилиш қийин. Аммо бу рост гап. Баҳодир Йўлдошев спектакларининг репетиция жараёнларини кузатган одамлар буни яхши биладилар. Бир чойнак кўк чой ва бир пачка сигаретани столга қўйиб олиб, 15–16 соатлаб узлуксиз ишлаганини, ҳатто 40 даража ҳарорат билан уч кун давомли “Искандар” спектаклини премьерага тайёрлаганини, гоҳида ўзидан анчагина бақувват, барваста бузғунчи, нокасларни бир зарб билан қулатиб ташлаганини кўрганлар сўзларимизнинг лоф эмаслигини тасдиқларлар. Айни чоғда унинг руҳан нақадар қувватли эканини ҳам юқорида баён этилган кузатиш ва мушоҳадалар, не-не фитна ва маломатларга бас келиб, курашларда ғолиб бўлгани етарлича исбот этар. Бироқ Баҳодир аканинг куч-қудрати ҳақида ўтган замонда гапиришимизнинг боиси шундаки, у ёши эликдан ўтганида ҳаётининг том маънода тиргаклари бўлган энг азиз кишиларидан бирин-кетин жудо бўла бошлади. Дастлаб, Турсунбой ота, 2001 йили онаси Ширинхон Мелиева оламдан кўз юмдилар. Турсунбой ота ҳам, Ширин ая ҳам ёшларини яшаб, барча орзу-ҳавасларини кўриб, ҳатто ўғилларининг 50 йиллигини ўзларининг 85 ва 75 йиллик қутлуғ саналари билан бирга Каттакўрғон театрида тантанали нишонлаб, дунёи охиратга йўл олдилар. Гарчи Баҳодир ака бир-бирларига қаттиқ суяниб қолган икки қариясининг вафотини ниҳоятда оғир қабул қилган бўлса-да, табиат қонунига кўникмай ўзга иложи йўқ эди. Қизиқ, Турсунбой ота феъли мулойим, файласуфсифат инсон эди. Ширин ая эса, зикр этганимиздек, ҳукмфармо аёл бўлиб, сўнгги кунларигача ғурурли, ўктам феъ-

лини ҳам, қиёфасини ҳам сақлаб қолди. Баҳодир ака Каттакўрғонга тез-тез бориб, улардан хабар олиб турса-да, у ердан ҳам тезда қайтиб келарди. Она-бола бир тоифа, бир феъл, табиат қонунларига кўра бир-бири билан чоғишолмайдиган ягона бир кутбдаги инсонлар сирасидан эди. Ўғил соч-соқолига қиров тушса-да, она учун фарзанд, доимий тергаб-текшириб, назоратда тутиладиган ўспириндек эди гўё. Оламшумул маънавий муаммоларнинг саҳнавий инъикоси ташвишлари билан фикри-зикри банд ўғилга гоҳо бу назорат малол келар, ишдан ташқари барча нарсани номуҳим билиб, ҳар қандай маиший масалаларга беписанд қарар эди. Шунинг учун ҳам Баҳодир аканинг Каттакўрғон сафарлари узоқ давом этмасди.

Бироқ, бирор кун йўқ эдики, онасига қўнғироқ қилмаса, бирор дақиқа йўқ эдики, онаси хаёлидан ўтмаса... Шу боис ҳам у онаси вафотидан сўнг анчайин чўккандек бўлди. Уни кўриб, билиб юрганлар наздида улғайгансифат таассурот бера бошлади. Йўқ, бу фақат ҳаётда шукронасини айтиб, саксон ёшида фоний дунёни тарк этган она учунгина жудолик қайғуси туфайли эмас эди. Баҳодир ака файласуф санъаткор сифатида фаною бақонинг нима эканини теран англаган ва уни ўз бадий кашфиётлари билан ўзгаларга ҳам англата билган шахс. Аммо афсуски бундан аввалроқ жудоликнинг шу қадар аёвсиз бир зарбаси бўлган эдики, бунисига дош бериш, ўта душвор. 1999 йили Германияда буюк мусаввир Георгий Брим – Баҳодирнинг Юраси вафот этди. Дунёни дунда 65 йил яшаб, хасталик нималигини билмай, ҳамиша йигитлардек чағдаст, гайратли, меҳнаткаш-заҳматкаш Брим юрт жудолигини кўтара олмади. Туркменистонда туғилиб ўсиб, Тошкентда илдиз отган немис фарзанди қарийб 40 йил ўзбек миллий театри учун ўта ҳалол ва холис хизмат қилди. Тошхўжа Хўжаев, Александр Гинзбург ва асосан Баҳодир Йўлдошевнинг деярли барча спектакллари саҳна безакларини яратди. Баҳодир Йўлдошев режиссёрлик феноменининг юзага келишида кашшофлик ва камарбасталик қилди. У миллий хусусиятларимизни идрок этиш ва рангу шаклларида ифода этишда шунчалар камол касб этган эдики, уни ҳамма ўзбекларнинг ўзбеги деб қабул қилар эди.

90-йилларнинг адоғида Брим нуруний онаси ва жондан азиз набирасининг ўз тарихий ватанига кўчиб кетишларига монелик қила олмай, уларнинг ортидан боришга мажбур бўлди. Чунки унинг ўзига ҳам кексалик рутубати соя ташлаётган, умр хазонини ҳамхоналарсиз ёлғизликда ўтказиш азобидан хавотирга тушаётган эди. Қанчалар оғир бўлмасин — у кетди. Кетди-ю орадан кўп фурсат ўтмай илдизидан ажралган чинор мисол қулади. Уни соғинч, илдиз отган юрт соғинчи, дўст соғинчи қулатди. Жисмонан бакуват, бўз йигит ҳайбатидек гайратли инсоннинг ногоҳ ўлими сабабларини фақат шундай изоҳлаш мумкин.

Шум хабар етган кунлар кўпчилик учун қайғули бўлди, уни билган ва суйган, ҳурматлаган кўпчилик учун... Аммо Баҳодир ака учун бу машғум хабар ҳақиқий мотам бўлди. Аллақачонлар дунёга файласуф кўзи билан қарашга одатланган Баҳодир ака учун бу сўнгсиз армон бўлди. Шу кунлари уни кўрган яқинлари, таъзия изҳор қилиб келган дўст-ёрлари инсоннинг соқол-мўйи кўзёшларидан шунчалар нам тортиши мумкинлигига шоҳид бўлди... У барча имкониятини ишга солиб, олис Германияга отланди. Юртдан бир кафт тупроқ олиб, ўша мамлакатнинг қандайдир байрами туфайли кўмилишга рухсат бермай музхонада музлатиб қўйилган кадрдонининг жасадини ерга қўйиб келди. Келди-ю, қайтиб бирор жиддийроқ ижодий иш билан шуғулланишга мажол топмади. Орадан бир-икки сана ўтиб онасини ҳам тупроққа берди... Буларни юрак кўтара олмади. Хасталикка йўлиқди. Санъаткор юрагичалик яралангувчи ўзга юрак йўқ! Инсон руҳиятининг, куч-қувватининг сўниши учун бундан-да ортиқроқ дард бўлмас?!

Георгий Брим Баҳодир билан “Ёш гвардия” театрига ўтгач, “Ҳамлет” спектакли учун декорация ишлай бошлаган эди. Назаримда бир вақтлар Ҳамза театрига бош режиссёр этиб тайинланганидан кейин Баҳодир Йўлдошев Шекспирнинг “Қароқчилар” трагедиясини қўйиб, гўёки ўз тенгдошлари, ўз авлодининг ҳаётий дастурини эълон қилганидек, ёшлар театрининг ҳам дастурий спектали бўлиши керак деган мулоҳазадан келиб чиққан бўлса, ажабмас. Ҳамлетнинг “Мени ёнғоқ ичига солиб қўйиб, “Сен озодсан!” десангиз, мен ўзимни бутун дунёнинг хо-

қони деб сезаман” ёки “давр издан чиқди, уни изига солмоқ менинг зиммамга тушди” деган сўзларини Баҳодир ака бот-бот эслаб туриши ҳам шундан далолат...

Декорация тайёр бўлди, Бримнинг умумбашарий миқёслардан туриб чизган суратлари ақлларни лол этиб, ҳайратларга чўмди. Энди унга мос спектакль, буюк спектакль яратиш лозим эди. Таассуфки, бу спектакль яратилмади. Ҳануз яратилмаяпти. Ким билсин, миллат тимсоли бўла оладиган актёр туғилмаяптими ёхуд яна бир бошқа баҳонаи сабаб?!

Баҳодирнинг ўспиринлигидаёқ Ҳамлет билан дўст тутиниб, кейинроқ бу дўстлик армонга айлангани, армон эса таскин исташи, таскин эса “ақлли баҳоналар”дан туғилишини айтиб эдик. Ҳақ рост, шундай! Баҳодир аканинг театрдан ташқаридаги ҳаёти, фаолияти ҳар қанча зарур, зўр ва шарафли бўлмасин, катта-катта анжуман ва тадбирлардаги бадиий томошалар — майдон томошалари қанчалар куч-гайрат, топқирлик, юрак қўри талаб этмасин ва улар унча-мунча театр спектаклиридан муҳимроқ ва мураккаброқ бўлмасин, барибир, улар Баҳодир Йўлдошевнинг таскинлари, “ақлли баҳоналар”и. У “театр ҳар хил бўлиши керак — майдон, камер театри ва асосийси халқ учун доим зарур театр бўлиши керак” деб ўз жорий кори-аъмолини бўрттириб, беҳуда умр ўтказмаётганини таъкидласа-да, барибир, умр хилқати театр эканини бир нафас бўлса-да ёдидан чиқармайди.

Театр билан ришталар узилмасин, жараённинг ичида бўлай деб маданият институтидан ўн-ўн беш шогирд олиб, А.Ҳидоятлов театрида нималарнидир ўргатмоқчи бўлади. Улардан ё режиссёр, ё актёр тайёрлайман деган дастлабки фикридан эндиликда воз кечиб, улар ҳеч бўлмаса, яхши томошабин бўлиб шаклланишсин дея умид қилади. Майдон томошаси қўйишга чоғи келадиган беш-олти режиссёр тарбиялаш керак деб, ҳар турлик амалдорга ўз талабларини маъқуллашиб, театр студияси, ўқув курслари каби не бир тараддудлар билан яна тақдирдан чалғиб, аниқроғи, унга чап бермоқчи бўлади. Тасалли — педагогика билан “жиддий” шуғулланиш, гўё. Аммо бир нарса аниқ — Педагогика бу ҳаминша дидактика, панду ўғит. Баҳодир Йўлдо-

шевнинг эса феъл-атвори ҳам, туриш-турмушию, ўй-кечмиши ҳам, ўзи яратган театр дунёси ҳам панду ўгитдан йироқ. У ҳаминша фикрни ёндириб, тафаккур ёлқинларини ёқиб яшаган. Ўй-мушоҳададан, бадиият жозибасидан лаззат олган ва ўзгаларни ҳам шунга даъват этган, ёлқинлантирган. Унинг спектаклларида ҳеч бир томошабин насихат эшитиб чиққан эмас. Тўлиб-тўлиб йиғлаган, тўйиб-тўйиб кулган, изтиробланиб, азобланиб чиққан ва барини фикратига жо қилиб, хаёлларида ғалаён, қалбида туғён билан томоша залини тарк этган.

Алалхусус, бугун бутун миллат тафаккури ёниқ фикрга, мулоҳаза-мушоҳадага, ўзимизни танидикми, ҳақу ноҳақ қаерда, тўғри не-ю, эгри нима, қаердамиз-ку, қаерга кетяпмиз, иймон-эътиқодимизга, диду савиямизга не бўлди, деган оғриқ саволларга муҳтож. Бу саволларни азалу абад адабиёт ва санъат илгари сурган. Кишиларни гўзаллик, ҳайрат ила саодатга йўлаган... Умид улки, шояд, Баҳодир ака яратганнинг ўзи битган қисматида қойим бўлса! Бир кетганга, бир қайтиш ҳам бор, дейдилар-ку, машойихлар!..

2007 йил

КУЛГУ ВА ЙИҒИ ОРАСИДА

(Режиссёр Олимжон Салимов портретига чизгилар)

I

“Театр — бу жуда қизиқ, жуда содда ва жуда мураккаб организм. Азалдан театрнинг заҳматини тортиб, ўзини бахшида қилган кишилар уни катта оилага ўхшатганлар. Бу оилада ҳамма бир-бирини жуда яхши билади. Ҳамма ҳамма тўғрисида ҳамма нарсани билади. Лекин ҳамма ўзини ҳеч нарса билмайдигандек тутди.

Театрдагилар умрининг қарийб ярмини, балки ундан ҳам кўпроғини театрда ўтказдилар. Бир-бирларини ҳурмат қиладилар. Мабодо ёмон кўрсалар ҳам ўзига хос жозибани билан ёмон кўрадилар.

Бу оилада ўзининг ота-онаси, фарзандлари, ҳар бирининг ўз можароси, қувончи-ю ташвиши бор”.

Булар режиссёр Олимжон Салимовнинг қайдларидан парчалар.

Жаҳон театр тарихида сахнадан ташқари қаламу қоғозга ружу қилган сиймолар кўп бўлган. Улар гоҳи соҳанинг назарий асослари такомилига хизмат қилган қайдлар, пьеса ё спектакль талқинларига оид амалий қўлланмалар, росмана пьесалар, фалсафий трактатлар ва яна сахнадошлари, замондошлари ҳақида хотиралар ёзиб қолдирганлар. Бу ҳол узбек театр намояндалари учун ҳам бегона эмас. Шу маънода театр режиссёри Олимжон Салимовнинг ҳам гоҳи назарий қайдларга мойил бўлиши фавқуллодда ҳодиса эмас, албатта. Аммо менга унинг – бутун онгли умри театрда ўтган заҳматкашнинг кузатишлари, умумлашма хулосалари жуда қизиқ туюлади.

“Актёр ўз табиатига кўра доимо оиласида ўзини бошқалардан юқорироқ қўйишга интилади. “Мен ҳеч кимдан кам эмасман” деган маънода ёнидаги касбдошларидан ўзини паст қўймаслик ҳисси уни бошқаради. Ундаги ана шу ҳисни йўқотишга, “ўрнини кўрсатиб қўйиш”га чоғланган ҳар қандай куч, чунончи режиссёр, ўша заҳотиёқ унинг душманига айланади. У ўзи тўғрисида ўзи белгилаган “поғона”дан пастга тушгиси келмайди... Бу ҳис унинг профессионал ҳисси, бу ҳиссиз у яшай олмайди. Шунинг учун у доимо хушёр бўлади, ёнидаги “дўсти”дан пасайиб кетмаслик учун ҳаркат қилади. Бу ҳис дунга қанчалик халақит берса, шунчалик стимуллаштиради, яхши натижаларга олиб келади”.

Дарҳақиқат, санъатнинг ўзи каби санъатдаги инсоннинг ҳам табиати гоё қизиқ. Инчунун, “актёрдан чиққан режиссёр” Олимжон Салимовнинг ҳам. Мен актёр Олимжон Салимовни танимайман. Ижро этган бирорта ролини, ҳатто бирор ролдаги суратини ҳам кўрмаганман. Гарчи у 1969 йилда – 22 ёшида Тошкент театр ва рассомлик санъати институти (ҳозирги Санъат институти)нинг актёрлик факультетини битириб, 1982 йилгача Кўқон шаҳар мусиқали драма театрида қирққа яқин роллар ижро этган бўлса ҳам. Очиғи, унинг актёрлик фаолиятини билишга қизиқмайман ҳам. Ишончим комилки, у яхши актёр бўлган эмас. “Яхши режиссёр ҳеч қачон яхши актёр бўлолмайди”. Бу гапни камина эмас, Останкинода мух-

лислар билан бўлган учрашувида буюк Г.Товтаноғов айтган. Йўқ, буюклар айтгани учун эмас. Менинг ҳам кузатишларим давомида келган хулосам шу. Чунки режиссёр аввало фикрловчи, интеллектуал даражаси фавқулодда юксак, воқеа-ҳодисаларга муносабати аниқ, уларнинг айна ҳолатию, келажаги қандай бўлишини тўлиқ тасаввур эта оладиган стратег, миқёсли фикрлайдиган ва театр соҳасининг ижодий ва техник компонентларини миридан сиригача мукамал биладиган сал кам башоратчи, ярим авлиё ва табиатан мутлақ ўзига хос, гоҳи шайтон – гоҳи фаришта, бағоят мураккаб Шахс. У гўё ҳамиша тажриба ўтказаяётган тадқиқотчи, кашфиётчи олим, мутафаккир. Фақат унинг тажрибалари объекти инсон ва жамият устида, одамлар қалби ва туйғуларидан иборат бўлади. Бинобарин, унинг кашфиётлари ҳам онгу шуурни қарахт этадиган, бутун вужудни ларза, титроққа солиб, хаёлларни ҳайратларга чулғайдиган ҳодисалар бўлади. Актёр эса интеллектга эмас, О.Салимов айтмоқчи, “доимо индивидуаликка интилувчи” ижрочи. Режиссёрнинг хоҳиш-иродаси бўйича ҳаракат қилиб, ўша кашфиёт ва ўша ҳайратни намойиш этувчи касб кишиси. Бу касб ҳам маҳсус тайёргарлик, алоҳида истеъдодни тақозо этади. Бу ҳам илоҳий неъмат. Инчунун, фикрлаш ҳам уларнинг айримлари учун бегона хусусият эмас. Агар актёрлик иқтидори, маҳорати бўлмаса, режиссёр уринишларининг бари чала, пала-партиш, бетаъсир, салмоқсиз. Бири иккинчисини тақозо этади, бири иккинчисисиз, бири-бирисиз яшай олмайди. Бироқ бири иккинчисининг ўрнини ҳам эгаллай олмайди. Чунки улар алоҳида соҳа, алоҳида касблар. Бири бирини тақозо этувчи, бири бирисиз яшай олмайдиган икки алоҳида касб. Шу боис ҳам том маънодаги режиссёр яхши актёр бўлолмайди. Шундай режиссёр бўлиб шаклланган О.Салимов ҳам, назаримда, истисно эмас. У актёрларига ролни қандай ижро этишни тушунтиради, ўргатади, ҳатто кўрсатиб беради. Бироқ, бироқ... Балки бу санъатнинг сир-синоати, мафтункор жозибаси ҳам шундадир.

“Темир хотин” мени Фарғона театрида бош режиссёр сифатида саҳналаштирган биринчи спектаклим эди”, дея давом этади О.Салимов. Дарвоқе, мен ҳам уни айнан шу

пайтдан, унинг бош режиссёрлиги давридан бошлаб танийман. Бинобарин, айнан шу давр ва шу спектаклдан бошлаб унинг ижодий портретига чизгилар қилишга уриниб кўраман. Аммо тасаввурнинг тўлароқ бўлиши учун О.Салимовнинг бош режиссёрлик рутбасига эришгунича бўлган таржимаи ҳолига оид маълумотларни ҳам қайд этсак, манзара янада қуюқроқ бўлади.

Унинг дастлабки режиссёрлик уринишлари 1982 йили Ҳамза номидаги Кўҳон мусиқали драма ва комедия театрида бошланган. М.Ворфоломеевнинг “Гуноҳкор авлиё”, кейинроқ А.Вампиловнинг “Бир хонада қўш ҳангома” спектакллари саҳналаштириб, профессионал режиссёр сифатида фаолият юритишга тайёр эканини аён қилгач, 1984 йили у Фарғона вилоят мусиқали драма ва комедия театрига таклиф этилади. Бу саҳнада унинг илк иши Чингиз Айтматов қиссаси асосидаги “Соҳил ёқалаб чопаетган олапар” спектакли бўлди.

Орадан йигирма йиллар ўтиб, Олимжон ака ўз спектакли ҳақида, аниқроғи, унда бош роль — Ўрхун бобо образини яратган нуроний актёр Ўзбекистон халқ артисти Солижон Аҳмедов ҳақида эссе ёзди. “Уч ривоят”дан иборат бу битикларни ўқиб, фикрловчи инсоннинг қалбида, ўйларида кечган туйғу ва таассуротларни, хотира ҳам кечинмаларни ифодалашга, ўртоқлашишга беҳад иштиёқ уйғонганини, дилдошлик эҳтиёжи қўлига қалам тутқазганини ҳис қиласиз.

“... Ўрхун бобо ажойиб инсон! Денгиз мисол қалбга, денгиз мисол матонатга, ишончга эга бўлган инсон. Ўз қалби тўрида ажиб бир, ақл бовар қилмайдиган, ҳеч ким ишонмайдиган дунё ярата олган, бу дунёни борлигига ўзи бениҳоя ишониб, бошқаларни ҳам унга ишонтирмоқчи бўлган, бошқаларни ҳам шу дунёга киришларини истаган одам.

Афсуски, Ўрхун бобо дунёсига ҳамма ҳам ишонавермайди, ҳамма ҳам унга киравермайди. Ҳаттоки ўзининг энг яқинлари ҳам унинг бу афсонасига мийиғида қулиб, масхараомуз қулоқ соладилар.

Мени Ўрхун бобо билан учрашгим келади, унинг ёнида тургим, у билан гаплашгим, уни ҳис қилгим келади. Унинг ўша “дунё”сига бир назар ташлагим келади.” Чунки эртанга ишонадиган, уни эътиқод даражасида қабул қилиб, шу билан яшайдиган Ўрхун бобо каби Олимжон Салимовнинг

ҳам ўз дунёси бор. Бу дунёнинг шоҳию гадоси ҳам, хоқонию фуқароси ҳам унинг ўзи. Унинг давлатию бахти ҳам шу. Шунчаки анойи бир одам кўринган кимсаларда, аксарият қандайдир ғалатиликни сезиб, тамизли кишилар тушунадилар — буюк яратувчиликка, аввало, шундай кимсалар — “ўз дунёси бор инсонлар” ноил ва қодир.

Гоҳи инсон тафаккури ўзга сайёраларни билмоққа интилгани каби, қалб дунёсини ҳам бошқа шундай дунёлар билан чоғиштирмоққа, бирини биридан қувватлантирмоққа мойиллик бўлади. Режиссёрнинг Ўрхун бобо дунёсини кўрмоққа иштиёқи шундан. У ўзидаги ана шу интилиш-иштиёқни қандай қондириш истагида изланади. Тунлари безовта-бедор, кундузлари эса паришонхаёл, афтодаҳол кезинади. У қалбига чўккан ва моддийлашиш иштиёқида тинимсиз оловланаётган истакни фақат саҳнага олиб чиқибгина таскин топиши мумкин эди. Бунинг учун Ўрхун бобо образини бор моҳияти билан кўрсатиб бера оладиган актёр керак эди.

Фарғонада шундай актёр бор эди. Бутун театрнинг отахони, фидойи инсон Солижон Аҳмедов. О.Салимов ана шу актёр ҳақида сўз юритаркан, бу инсоннинг касбига фидойилигини ортиқча таъриф этиб ўтирмай, унинг репетиция пайтлари киядиган коржомасига диққатни қаратади ва фалсафий-лирик бир чекиниш қилади. “Актёр коржомаси — у ажойиб нарса. Актёрлар ҳар хил бўлишади. Ҳар хил репетиция қилишади. Биров ғалстукда, уйдан қандай кийиниб келган бўлса, шундайлигича саҳнага чиқиб ишлайди. Жуда олифта, саҳнадаги унча-мунча реквизитга қўл теккизмайди. Театр реквизитчисини “нега бунини чангини артиб қўймайсан?!” деб, койиб ҳам қўяди. Уларнинг орасида талантдилари ҳам бор, албатта. Лекин мен айнан ўша — коржома кийган актёр билан ишлашни хуш кўраман. Улар фидойилар. Улар театрга ҳаммадан олдин келиб оладилар ва ҳаммадан кейин кетадилар. Улар репетициядан кейин, худди кун бўйи кетмон чопгандай, тер тўкадилар. Ҳа, улар терлаб-пишиб ишлайдилар. Уларнинг театрга садоқати шундай кучлики, ҳамма куч-қувватларини бугун, ҳозир, шу заҳоти, бир мисқол қолдирмай сарфлайдилар. Афсуски, бундай актёрлар жуда-жуда оз қолди. Ана шундай камёб актёрлардан бири Соли ака Аҳмедов”.

Қизиқ, шу сатрларни ўқиб туриб, Олимжон аканинг ўзи беихтиёр кўз олдинга келади. Йўқ, у репетициялар жараёнида махсус қоржомга киймайди. Ёки аксинча, олифта кийимда ҳам саҳнада ишлаётганини кўрмаганман. Қандай қулай бўлса, шундай кийинади, қандай қулай бўлса, шундай ишлайди. Фикрлашига, ҳаракатига халақит қиладиган либосни тиллодан бўлса ҳам киймайди – табиийликни ҳеч нарсага алиштирмайди. Шунинг учунмикан бу ўспирин боладай енгил ва қулай кийинадиган жиккакки-на йигитчани биров дабдурустдан Республикадаги асосий болалар театрининг бош режиссёри сифатида, инчунун, олтмиш ёшли етук инсон сифатида қабул қилиши қийин.

Чалғидик... Гап мавзумиз “Уч ривоят” борасида эди.

“Соҳил ёқалаб чопаётган олапар” қиссасида сув устига уя қуриб, ер юзида қуруқлик пайдо қилган, унда эса ҳаёт, инсон ва турли мавжудотлар яралганидан нақл қилгувчи Лувр ўрдаги тўғрисида ҳамда Ўрхун бобо ўз авлодининг ибтидоси деб билладиган она балиқ ҳақидаги икки ривоят келтирилади. Учинчи ривоят Соли Аҳмедовнинг ўзларига тегишли. Спектакль премьерасидан кейин актёр режиссёрига айтиб берган ривоят: “Одамзод Аллоҳ ҳузурига бориб, унга берилган умр озлигидан нолиб, арз қилибди. Аллоҳ унга бор умр мавжудодларга тарқатиб бўлинганини айтиб, “агар сен умрингни узайтирмоқчи бўлсанг, энди мендан фарзанд сўра. Мен сенинг умрингни фарзандинг билан узайтираман. Сен кўролмаган умрни фарзандинг кўради, сенинг умрингни узайтиради. Фарзандингга фарзанд берсам, умринг яна ҳам узаяди. Ва шу тариқа сенинг авлодинг кўпайиб, умринг беқиёс, абадул-абадгача узаймоғи мумкин”, деб жавоб берган экан”.

Донишманд актёр ана шу ривоятдан хулоса чиқариб, “менимча бизнинг спектаклимиз одамзоднинг узоқ умри ҳақида” дея фикр билдиради (шундан кейин ҳам актёрни интеллектуал демай кўринг-чи?! Аммо бундайлар истисно, айниқса, бугун). Режиссёрнинг хаёлларига қутқу солган айнан шу фикр. Ўз актёри – отасидек бўлиб қолган ўша инсон ҳақида қандайдир эссе ёзишга даъват этган туйғу, куч ана шу фикрдан. Режиссёрнинг ҳам умрини узоқ қиладиган қувват унинг бедор азобли ўйлари, мушо-

ҳадалари ўлароқ саҳнада жонланган спектаклири ва уларни англагувчи, тушунувчи инсонларнинг борлиги.

Олимжон ака ҳамиша инсонни тушуниш, уни кашф этиш мақсади билан яшаётган, ишлаётган режиссёр. Унинг ўзини тушуниш эса янада душворроқ. Ҳар кимга ҳам бу тилсимни очмоқ ҳад эмас. Қолаверса, бу тилсимнинг эгаси ҳар кимни ҳам ўз дунёсига — кўнгил хазинасига яқинлаштиравермайди. Билмоқчимисан, ана спектакларини кўр, англа, идрок эт. Ундан ташқариси дахлсиз, ўз мулки, салтанати. Биз — дунё топмоқ иштиёқида юрган муҳиблар ўша хазинага, кириш осон бўлмаса-да, тез-тез интилиб борамиз. Чунки унда ҳайрат бор, дард бор, ўйлатгувчи, ўйлаганинг сари поклагувчи бир нур бор ва яна бунга қўшимча қувнатгувчи завқу шавқ...

II

Режиссёр Олимжон Салимовнинг умуман театр дунёсида ўз номи, ўз ўрнини кашф этишида “Темир хотин” спектакли белгиловчи аҳамият касб этди десам, фикримга барча “... шунос”у мухлислар қўшилсалар керак. Аслида Шароф Бошбеков номини ҳам адабиёт ва санъатда барқарор қилган асар шу пьеса бўлганини ҳеч ким инкор этмас. Ўтган асрнинг қайта қуриш, ошкоралик эҳтирослари айни жўш урган 80-йиллари адоғида вулқондек пайдо бўлган бу пьеса қанчадан-қанча катта-кичик саҳналар юзини кўрмади?! Ҳаммасида аянчли воқеликнинг қувноқ, халқона, дардчил, аламли бир бадиий инъикоси бўлиб жаранглади. Аммо қай биридандир кейин, қай биридандир аввалроқ Фарғона вилояти мусиқали драма ва комедия театрида саҳналаштирилган “Темир хотин” трагедияси ўзбек театр дунёсида фавқулодда бир ҳодиса бўлганини бугун, орадан роппа-роса йигирма йил ўтиб, яна баралла айтса бўлади, деб ўйлайман. Ўша 1988 йилнинг эрта баҳорларида Тошкентда “Наврўз арафасида” Ўзбекистон театрлари фестивалида илк бор бу спектаклни кўрганимда, дастлаб кулгудан намиққан кўзларим томоша охирларига бориб асар қаҳрамони Қўчқор — Мамасоли Юсупов каби алам ва азобдан шашқатор ёш оқизганини бир умр эслаб юрсам керак.

Назаримда спектакль бошланишида дарахтга чирмаб боғлаб ташланган Кўчқор финалда ўз турмуш қисматининг қанчалар ночорлигини англаб ҳўнграб йиғлар экан, томоша охирига бориб гўёки кўзёшлар селоби билан қалб аламларини ювиб, ўша ўзи бир умр ихтиёрсиз боғланган маънавий устунларни азот кўтариб, кўпориб, улоқтириб ташлайдиган қувват ва қудрат касб этадигандек таассурот қолдирган эди.

Қандайдир исён руҳи устувордек, ортиқ бундай яшаб бўлмаслигини англатаётгандек эди. Бу халқимиз ҳаётида кўп ўтмай юз берган буюк ўзгаришлар зарурлигини кўра билган ва шуни бадиий тасдиқ этган жуда ёрқин бир спектакль эди. Шунинг учун ҳам мазкур асар “Наврўз арафасида” Республика театр фестивалининг ғолиби деб топилиб, кейинги йил апрелида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида ўтказиладиган Ўрта Осиё ва Қирғизистон республикаларининг “Наврўз-89” фестивалига йўлланма олади ва у ерда ҳам эътироф ва муваффақият қозониб, Халқаро театр анжуманининг “Гран-при”сига сазовор бўлади. Аммо ана шу эътироф олдидан ғалати бир воқеа юз берган эдики, уни Олимжон ака ҳаётининг унутилмас кунлари сифатида эслаб туради...

1989 йил 23 апрель. Баҳорнинг ўрталари бўлишига қарамай кун ниҳоятда қизиган, пешинларга бориб ҳаво худди ёзнинг саратонини эслатарди. Қирғиз Давлат театри саҳнасида “Темир хотин” спектакли ўйналяпти. Зал тўла томошабин. Асосан Халқаро фестивал иштирокчилари, меҳмонлари, дунёга донғи кетган театр арбоблари, танқидчилар, нуфузли Халқаро ҳайъат. Одатига кўра ўз спектакларини радиоцехдан кузатиб турган режиссёр асабий ҳолда туйнукчадан қараб аччиёланар, спектаклни қайта-қайта ўйнаб, маромига етказган актёрлари нима учундир бу театр саҳнасида қовушимсиз хатти-ҳаракатлар қилаётгандек туюлар, бегона саҳнада жуда кам репетиция қилгани учун ўзини ўзи сўкар эди. Охири чидолмади. Спектакль тугаб-тугамай тез-тез юриб, театрдан чиқиб кетди. Қаёққа кетаяпти, қаерга бормоқчи — буни сира ўйламас, жаҳда ёнганича боши оққан томонга жадал кетиб борарди. Бир вақт ёнверига қараса, театрдан тамом узоқлашган, қандайдир кўримсизроқ, аммо жуда гавжум пивоҳона олдида туриб-

ди. Юраги куйиб, боз устига ҳаво ҳароратининг баландлигидан бетоқат кетаётган одамга бу бир нажотдек эди. Ҳайлаб ҳам ўтирмай тўғри бориб, “пивоҳўрлар” орасига ўзини урди. Базўр иккита банка топиб, навбат билан пиво олди-да, ташқаридаги тош-ғишт бўлақларидан ясалган қўлбола ўриндиққа олиб бориб қўйди. Пивобоп бирон газак илинжида сотувчи олдига бориб қайтса, барваста бир нотаниш одам битта банкадаги пивосини бамайлихотир симириб ўтирибди. Адашдим шекилли, деб ён-верига қараса, йўқ, ўша ўзи ҳозиргина банкларни қўйиб кетган жой. Ажабланиб қаршисидаги одамга сўз қотмоқчи эди, у “ўтир, ич” деган ишора қилди. Томоғи қақраб кетганиданми ёки алам-ҳовурини босиш учунми, иккинчи банкани шартта олдию, бир кўтаришда бўшатди. Қаршисидаги одам жойидан жилмай, пивоҳона ичкараси томонга ўтирилиб, имлаган эди, бир йигитча югуриб чиқиб, тўрт куружка пиво олиб келиб қўйди-да, қирғизчалаб “хизмат бўлса буюраверинг оға” дея қўлини кўксига қўйганча ортига қайтди. Барваста одам яна “ол, ич” дея ишора қилди. Олимжон иккинчи кружкани ҳам бир кўтаришда сипқорди. Сўнг қаршисидаги одам қўлини чўзди – “Мен Мар Байжиевман, сен эса Олимжон Салимовсан, ҳозиргина спектаклингни кўрдим. Жуда таъсирландим. Раҳмат сенга”. “Йўқ, спектакль ёмон кетди...” эътироз билдирди Олимжон. “Бекор айтибсан”, дея унинг сўзини кесди бутун Иттифоққа таниқли машҳур драматург. Шу тариқа режиссёр ўз спектакли камчиликларини айтиб, ёмонлагани сари, Мар Байжиев уни мурасасиз инкор этар, фақат мақтар эди. Баҳс — суҳбат кун қорайгунича давом этди...

1989 йил 24 апрель. Нонуштадан сўнг фестиваль қатнашчилари вакиллари, меҳмонлар, театршунос танқидчилар белгиланган тартибга кўра кеча намоиш этилган “Темир хотин” спектакли муҳокамасига тўпландилар. Ташкилотчилардан бири муҳокамани эндигина бошлаб турганди ҳамки, эшик очилиб, Мар Байжиев кириб келдию, тўғри йиғилиш ҳайъати олдига бориб, фестиваль ташкилий қўмитасининг аъзоси сифатида бугунги муҳоқамада раислик қилишни унга топширишларини сўради. Қисқа кириш сўзидан сўнг спектаклнинг ютуқ ва камчиликлари

ҳақида атоқли театр арбоблари мулоҳазаларини билдира бошлади. Жумладан, машҳур актёр Кирил Лавров “Ўз миллати дардларини бир спектаклга сиғдириб, бу дардлар устидан қаҳ-қаҳ уриб кулиш, ҳақиқий халқчил муаллиф ва режиссёрнинг иши. Шу нуқтаи назардан “Темир хотин” спектаклини, кейинги йилларда Ўрта Осиё театрларида юз берган ёрқин воқеа сифатида қабул қилдим”, деди.

Москвадаги дунёга машҳур “Ленком” театрининг бадий раҳбари, режиссёр Марк Захаров эса “Мен қўлбола маиший воқеага шунча маъно сиғдириш мумкинлигига ишонмасдим. “Темир хотин” спектакли мени бунга тўла ишонтира олди”, дея ўз эътирофини билдирди.

Ҳар қандай спектакль ўнлаб кишиларнинг ижоди, меҳнати маҳсули бўлгани учун ҳам камчиликлардан буткул холи бўлиши қийин. Арбобу танқидчилар дастлаб обдон мақтаб олгандан сўнг энди кўнглилари тўлмаган нуқталар ҳақида мулоҳазалар билдира бошладилар. Лекин Мар Байжиев мақтов тугаб, камчиликлар айтила бошлаши билан нотикни тўхтатар, тўхтатибгина қолмай, унга асосли эътироз билдириб, ҳар қандай танқидни инкор этиб қайтариб турарди. “Темир хотин” спектаклидаги фақат бир кўриниш – колхозчи қизларнинг кетмон кўтариб:

“Яна ўйнайлик, яна куйлайлик,

Иқболимиз порлоқ экан, даврон сурайлик, —

деб ашула айтиб, рақсга тушганликларининг ўзи фестивалимизга маъно ва файз киритди...” “Спектаклда кўтарилган масалаларни Сизлар тушунмайсизлар, ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсизлар. Бу бизнинг, жами ўрта осиёликларнинг умумий дарди, азоби. Мана, Шўро ҳокимияти Шарқ аёлларига қандай “эрк”ни раво кўрди...” Дарҳақиқат, аёлларимизнинг аянчли қисматини, ҳатто заҳматини уни ичдан кўрмаган, кузатмаган одам тушуниши маҳол эди. Гарчи дарду аламнинг саҳна санъати тилидаги юксак бадий ифодаси, яна аччиқ ҳақиқатнинг кулгу – қаҳ-қаҳа билан йўғрилган бир шаклда тақдим этилиши умумэътирофга сазовор бўлган эса-да, бироқ ўзга тушунча ва ўзга турмуш тарзидаги кимсаларнинг наздида бу бир яхши томоша эди. Мар Байжиев эса спектаклни бутун

минтақа ижтимоий ҳаётидаги воқеа, санъат воситасидаги бонг, ҳайқириқ сифатида қабул қилган эди. Шунинг учун ҳам у спектаклни нафақат хорижлик арбобу мунаққидлар ва ҳатто ўз актёрлари ижросидан норози бўлган спектакль режиссёридан ҳам қизғанган эди...

Ҳали-ҳануз мазкур спектакль ҳақида ўйлаганда, қандайдир бир оғриқ қалбни сирмаб кетгандек бўлади. Наҳотки итоат билан исён ўртасидаги масофа шунчалар узоқ кечса? Беихтиёр бугунни ўйлайсан. Ўша томошадаги бир вақтлар сахнада пайдо бўлмай, нуқул бир қоп туруп ё бодринг ортмоқлаб бозорга кетиб қоладиган ва ўша давр томошабинида енгил кулгу кўзгатган Бозорвойлар энди тарих сахнасига чиқиб қолганини мушоҳада этсанг, юракдаги оғриқ янада зирқираб кетади. Айниқса, улар ёнига Кўчқорвойлару, Олимтойларнинг ҳам қўшилиб кетганини кўрсанг, Амир Темур бобомизнинг таъбири билан айтганда, “Миллатнинг дардларига қай биримиз, қачон дармон бўламиз” деб саволлар бергинг келади... Таассуфки, “Осмон йироқ, ер қаттиқ...”

Кейинги йили “Темир хотин” спектаклининг бир гуруҳ ижодкорларига Ўзбекистон Давлат мукофоти берилди. Ўша 1990 йили Олимжон Салимов “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби” унвонига ҳам муносиб кўрилди. Орадан бир йил ўтиб режиссёрга яна катта шуҳрат келтирган “Тошкентга сайёҳат” спектакли сахналаштирилди.

III

Мазкур битиклар қоғозга тушаётган кунларнинг бирида иттифоқо сўнгги йилларда урф бўлган сиёсатшунослик илмининг баланд даражаларига эришган собиқ қурувчи арбоб билан баҳслашиб қолдик. У зўр бериб, башоратга ошкора мойил бир алпозда Ҳамза Ҳакимзода яқин келгусида умуман унутилади деган фикрни ўз билим даражасида асослашга уринди.

“Ҳой, ҳой, отамиз. Тошни кесар болтамиз” дея уруш, зўравонликка чорлаган шоир Мустақил мамлакат фуқаролари маънавий ҳаётида яшашга ҳақли эмас эмиш... Бечора Ҳамза... Қачон бу ёлғон-яшиқ маълумотлар туфайли

маломатга кўмилган буюк шоир ва драматург ватандошимиз тиниқ бир инсоний ҳам ижодий қиёфаси билан ўз миллатдошлари маънавий бисотидан жой олар экан?! Ёмон ишляпмиз. Адабиёт ва санъат “шунос”лари ҳануз йўлсизликда саросар. XX асрнинг объектив маънавий манзарасини чизгувчи мард йўқ. Ўзича ҳақ қайдаю, ноҳақ қайда, дея излангувчи ва билиб, сўнгра сўйлагувчи бетама фузало олимлар эса анқонинг уруги бўлиб қолди...

Ўтган асрнинг 80–90-йилларида ўзбек театри яна бир сидра Ҳамза драматургиясига қайтди. “Майсаранинг иши”, “Паранжи сирлари” (“Ҳолисхон”), “Жононга бордим бир кеча”, “Заҳарли ҳаёт”, “Тошкентга сайёҳат” ва ҳоказо. Шунда Баҳодир ака Йўлдошев айтиб эди, “Ҳозиргача бизни Ҳамза боқаяпти” деб. Ҳақиқатан ҳам саксон йилдан ортиқ давр мобайнида ўзбек режиссёрлари, композиторлари Ҳамза ижодига мурожаат этдилар. Шўро замонида унинг асарлари саҳна санъатимизнинг драма ва опера жанрлари ривожини учун асос — озуқа бўлган эса, Истиқлол йиллари кулгу-комедия ва майдон томоша санъатлари тараққиётини белгилаб берди. Бу ўринда мавзумиз “Тошкентга саёҳат” спектаклига кўчар экан, сабаби боис Ҳамза Ҳакимзода номини ёд этмаслик мумкин эмас эди. Аммо бу спектакль адабий асосини Ҳамзага тааллуқли эмас, ижодий таржима дегувчилар бўлиши аниқ, албатта. Бироқ ҳозирча тайинлик касб этмаган бу фаразу тахминлар қандайлигидан қатъи назар, асар тили, услуби, ифода усули, комик вазият, характерлар яратиш маҳорати... кабиларда Ҳамза руҳининг пойдорлиги яққол намоён. Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўпламлари”да илк бор эълон қилинган, тугалланмай қолган бу комедия фарғоналик ижодкор Бобораим Дарвешов ва Олимжон Салимовлар томонидан халқ томоша санъати репертуаридаги “асарча”лар асосида ижодий ишланиб, тугал гротеск комедия сифатида Фарғона театри саҳнасига олиб чиқилади.

70-йилларнинг иккинчи ярмида Ҳамза номидаги академик (ҳозирги Миллий) театрда саҳналаштирилган “Келинлар кўзгалони” комедиясида, кейинроқ Аброр Ҳидояттов театридаги “Майсаранинг иши”да ўзбек миллий чолғуси доира бутун бир спектаклнинг умумоҳангини

белгилаган етакчи бадий унсурга айланиши мумкинлигининг ажабтовур намунасини кўриб, томошабин завқу шавқдан энтиккан бўлса, бу топилмадан Олимжон Салимов ҳам “Тошкентга сайёҳат”да ўзига хос бир усулда ижодий фойдаланади. Аслида дастлаб халқ анъанавий театрининг “позивнойи” ҳамда ўрни-ўрнида комик воқеа ва лавҳаларни бир-бирига узвийлаштирувчи восита бўлган доира оҳанги “Тошкентга сайёҳат”да бу вазифа билан бирга, ҳар бир лавҳа мазмунини очишга ва ҳар бир характер табиатини англашга хизмат қилувчи мусиқий образ вазифасини ҳам ўтайди. Бу доиранинг шунчаки “ғижбата банги” бўлмай, ҳар бир ҳолат ва персонаж учун алоҳида доира куйи ва усулини ишлаб чиқишни, профессионал чолғу ижрочилигини тақозо этар эди.

Бу фикрни машҳур поляк театр режиссёри Кристина Мейснернинг куйидаги баҳоси ҳам тасдиқлайди: “Мен ўзбек чолғу асбоби (доира)ни “Тошкентга сайёҳат” спектаклида ўз овози билан шунча маъно ифода қила олишидан ҳайратга тушдим. Мен ўзбек тилига тушунмаган бўлсам-да, доира ижроси актёрлар ижросига жўр бўла олганида, театрни нима демоқчи бўлганига сўзсиз тушундим. Бу спектакль жаноб Салимовнинг муаллифлик спектаклидир” (“Контакт-94” Халқаро фестивалидаги муҳокамада билдирилган фикр. Польша, Торунь шаҳри, 1994 йил 27 май). Бундан ташқари, спектаклда комедиянинг гротеск шакли жанровий асос этиб белгилангани учун хаёлотта кенг ўрин берилган, яъни реаллик билан уйдирма уйғунлигини таъминлаш мақсадида киноретро усули фаол ва табиий қўлланган эди. Пьеса қаҳрамонлари Асомбой ва хизматкорнинг саҳнага кириб келиши, сўнг икки севишганлар – Иброҳим ва Фотимахоним ҳамда бойни турли ҳолатда меҳмонхона хонасидан воз кечишга мажбур этиб, бездирадиган турли қиёфадаги персонажларнинг дастлаб пайдо бўлиши ва ўрни билан гоҳ ортга қайтиб, яна кўриниши кабиларнинг XX аср бошларидаги машҳур “соқов кино” ленталаридай ҳаракатланиши томошавийликни ғоят кучайтирган ва томошабинларнинг фавқулудда завқу кулгусини таъминлаган эди. Бу ўзбек театри учун кутилмаган янгилик бўлиб, спектакль бадий изланишларнинг ғоят

замонавий ёрқин намунаси ўлароқ миллий театр санъати тарихидан жой олди.

Айни чоғда спектаклдаги бош қаҳрамон Асомбой роли ижроچиси Фарғона вилоят театрида анча йиллардан бери фаолият кўрсатиб келаётган актёр Мамасоли Юсупов ижодий салоҳиятини турли пландаги Кучқор (“Темир хотин” спектакли) образидан кейин яна бир маротаба бор маҳобати билан намоён этган, шу билан бирга ўзбек актёрлик мактаби ривожини яққол намойиш этган асар сифатида ҳам мутахассислар ва томошабинлар эътирофига сазовор бўлди.

Спектаклнинг ижодий тақдири ҳам ғоят ҳавас қиларлик: 1991 йили “Наврўз арафасида” Ўзбекистон театрлари фестивалининг ғолиби, 1992 йилда Тошкентда ўтказилган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мамлакатларининг “Наврўз-92” Халқаро театр фестивали Бош совриндори, Халқаро театр уюшмалари Конфедерацияси (Москва)нинг махсус мукофоти соҳиби, 1994 йили Польшанинг Торунь шаҳрида бўлган “Контакт-94” Халқаро театр фестивалида “Миллий анъаналарни тиклаганлиги учун” соврини... — бу рўйхатни яна тўлдириш мумкин. Аммо энг юқори баҳони “Наврўз-92” Халқаро фестивалида ҳайъат раиси, атоқли грузин режиссёри Темур Чхеидзе айтган эди: “Майсаранинг иши”, “Тошкентга сайёҳат” спектакллари ўзбек театрининг кейинги йилларда эришган бениҳоя ёрқин ютуқлари. Уларнинг ижодкорлари эса миллатнинг фахридир”.

Ана шу шону шуҳратлар, икки спектаклнинг довуғи Ўзбекистондан ўтиб дунёга юзланиб турган паллаларда Олимжон Салимов ўз театрида ва ҳатто ўзга театрларда ҳам яна тўрт-бешта спектакль қўйиб улгурди. Иномжон Турсуновнинг “Қоғоз қайиқчалар” (1989), Алп Жамолнинг “Жафога вафо” (1990), Эркин Воҳидовнинг “Олтин девор” (1992) пьесалари асосидаги спектакллар ҳамда Солижон Ҳакимов театр студиясида Шароф Бошбековнинг “Тақдир эшиги” (1992) ва Муқимий номидаги Ўзбекистон Давлат мусиқали драма ва комедия театрида эса “Тошкентга сайёҳат” (1993) спектакллари ни саҳналаштирди. Уларни режиссура ва актёрлик санъати нуқтаи назаридан таҳлилга тортилса, барчаси ҳам жиддий мушоҳада ва мулоҳазалар учун асос бўлади. Зеро, режиссёр О.Сали-

мов ижодининг юксалиш палласига кирган, ўз “мен”и, ўз услубини намоён этиб, миллий театримиз “обу ҳавоси”га дадил таъсир ўтказётган эди. “Контакт-94” Халқаро фестивалига бағишлаб чоп этилган “Контакт” журналида поляк мунаққидлари О.Салимов ижодий майллари хусусида шундай фикр билдирган эдилар: “... Режиссёр Салимов ўзини карнавал ва импровизация унсурлари билан бойитилган ёрқин, серҳаракат театр томошалари кўйишга мойил санъаткор сифатида кўрсатди. Унинг спектакларида ҳамиша жиддийлик ва кулгу, юксаклик ва тубанлик, ҳажв ва бурттириш ёнма-ён келади”. Дарҳақиқат режиссёрнинг ўша саксонинчи йиллардан ҳозиргача саҳналаштирган қай бир спектаклини олиб қараманг, кулгу билан фожианинг ёки фожей ҳолат билан абсурд даражасига келиб қолган кулгули вазиятнинг тасвири табиий омихталашиб кетгани, йиғи билан шодлик орасидаги инсоний тақдирларни кўрасиз. Бу унинг услуби, тобора қатъий ва изчил намоён бўлиб борган ижодий ақидаси. Нафақат бир спектакль доирасида бу услуб кўринади. Режиссёрнинг асар танлаш тамойилларини ҳам гўёки ижодий услуби белгилагандек.

Бир гал жиддий муаммоли, фожей ҳолат ва ечимдаги асарга мурожаат этса, ундан кейин албатта кулгу-комедия жанридаги пьесани олади ёки аксинча. Масалан, 80-йиллар аввалидаёқ Шўро замони қишлоқ ҳаёти фожиаларидан публицистик долзарблик ва кескинликда сўз очган “Пахтамик оппоқ эди” (И.Турсунов асари) спектакли ёки шўх, қувноқ қаҳрамонлари билан кулгу, қаҳ-қаҳа ташийдиган “Кўнғироқли ёлғончи” (А.Обиджон пьесаси) томошаси, жиддий комедия “Темир хотин” ва дардчил драматик оҳангдаги “Қоғоз қайиқчалар” (И.Турсунов)дан кейин “Тошкентга саёҳат” ёки “От йиғлаган томонда” (Тоғай Мурод асарлари асосида)дан кейин Мольернинг “Уچار табиб”и, иккинчи жаҳон урушининг инсон тақдирларидаги даҳшатларини акс эттирган “Уфқ” (Саид Аҳмад романи асосида) ёки Амир Темур бобомиз маҳобатини намоёйиш этувчи “Соҳибқирон” (Абдулла Орипов пьесаси)дан кейин яна Мольернинг Ш.Бошбеков талқинидаги “Парижга саёҳат” комедияси ёки мим ва пантомимонинг ёрқин ўзбекча

намунасига айланган “Боз масхарабоз” спектакли кабилар. Шу маънода О.Салимовнинг ижодий таржимаи ҳолига театр санъатининг йиғи ва кулгудан иборат қадимий рамзий белгисини муҳр қилиб қўйса бўлади. Бироқ, афсуски, нафақат ижодий таржимаи ҳолига, балки бутун инсоний тақдирига ҳам ўша муҳрни босиш мумкин...

IV

У Юсуфжон қизиқ Шакаржонов номидаги Фарғона вилоят давлат мусиқали драма театрига бош режиссёр сифатида қарийб ўн йил раҳбарлик қилди. Бунгача Ҳамза номидаги Қўқон шаҳар мусиқали драма театрида ишлаб юрганида ҳам уч йил чамаси директорлик қилиб, бошқарув илмининг ҳаётий сабоқларини олиб улгурган эди. У Фарғона театрининг нима эканини биларди. Унинг тарихи, анъаналари, репертуари, ўтган ва ижод қилаётган актёрлари, бошқа ижодкорлари, мавжуд салоҳияти ва Республиканинг қирққа яқин театрлари орасидаги ўрни, мавқеини тасаввур қилар эди. Бош режиссёр этиб тайинланганидан сўнг бу театрнинг бутун ижодий, ижтимоий ва маиший ҳаётини нафақат билиш ва тасаввур этиш, шу билан бирга ичидан кузатиб, англаб, юракдан ҳис этиш имкониятига эга бўлди. Айни чоғда “театрда бош режиссёр алмашуви бу жуда мураккаб жараён. Кўп йиллар ўз этакчиси билан анча-мунча натижаларга эришган жамоани янги “Бош”ни қабул қилиши ўта драматик тарзда рўй беради. Бундан қабул қиладиган томон ҳам, қабул қилнадиган томон ҳам анча азият чекиши мумкин. Тарих бу жараён давомида катта-катта ижодий жамоаларнинг парчаланиб ёки манаман деган улкан ижодий шахсларнинг фожиаси билан тутаганлигининг гувоҳи бўлган”.

Олимжон аканинг битикларидаги бу фикрлар ҳаводан ёки ўзга бир ижодкор қисматидан олинган эмас. Гарчи бу шунчаки хусусий ҳол ҳам эмас. Улар унинг ўз ҳаёти тажрибаларининг акс-садоси, аниқроғи, сабоқлари...

Яна ёзувларга мурожаат этамиз: “Мен бир вақтлар чет эллик бир режиссёр хонаси деворида қандайдир суратми, диаграммами, шунга ўхшаган нарсани кўриб, ундан бу нима деб сўраганимда:

— Бу мен билан менинг актёрларим ўртамиздаги муносабатларимиз, — деб жавоб берди. — Мана бу ўртадан ҳар томонга тортилган чизиқлар — бу актёрлар. Улар доимо марказдан қочувчи, индивидуал кучлар. Уларни ҳар бири бир “дунё”. Мана бу ҳалқасимон чизиқлар бу мен билан сен — режиссёр. Биз бирлаштирувчи кучлармиз. Биз доимо ўша “индивидуал дунё”ларни бир-бири билан боғлашга, бирлаштиришга ҳаракат қиламиз. Улар эса, ҳа деганда бирлашишни хоҳлайвермайдилар. Улар ҳар бир қилган ишларида, аввало, ўзлариникини олдинга суришни хоҳлайдилар. Иккинчи ёки умумий бўлиб қоришиб кетишни истамайдилар. Биз эса бу кучдан фойдаланиб, ўз мақсадимизга эришимиз керак. Улдасидан чиқа олсак, ишимиз яхши бўлади, чиқа олмасак, улар ўша “дунё”лигича қолаверишади...

— Мана бу ерда актёрларни чизиқлари бир жойга йиғилиб, ўзлари яна бир “ўргимчак уяси”ни ташкил қилишибди-ку?

— Буни энди ижодга дахли йўқ. Бу низолар! Улар керак бўлса, менга қарши ана шундай бирлаша оладилар. Бу ерда ҳазил кетмайди...”

“Мен спектакларимда банд қилмаган актёрлар, ҳар доим мендан норози бўлишган. Бундай ҳол қайси театрда йўқ дейсиз. Ишсиз қолган актёр — бу режиссёр чўнтагидаги бомба. У ҳар дақиқада портлаши мумкин. Унда режиссёрнинг ҳолига вой...”

(М.Туманишвили. “Режиссёр театрда кетади” китобидан)

Назаримда ортиқча изоҳга ҳожат йўқ. Олимжон Салимов отлиқ ижодий индивидуалликни — бош режиссёрни ҳам шундай қисмат кутар эди. Кутар эдигина эмас, балки ҳаммиша таъқиб қилар эди. Чунки у бошқача бўлолмасди, умумоқимга қўшила олмасди. Тўғри, у ҳам инсон, ўзгачан ўзгача шоҳу бутоғи йўқ. Ҳамма қатори театрда келади, ҳамма қатори кетади. Кимдан кам, кимдан кўпроқ маош олади. Ижоддан ташқари, ўзининг ҳаёти, маиший турмуши бор. Хотини, болалари, қозон-товоқ, рўзғор дегандек... Гоҳи-гоҳ ҳамкасблар билан улфатчилик, ишдан бошқа мулоқот-муносабатлар. Қўйингки, барча одамларга,

жумладан, ижод аҳлига хос бўлган ҳаёт, турмуш, ташвиш, хоҳишу майллар унга ҳам бегона эмас. Бироқ, бироқ нега айнан унинг, бош режиссёрнинг (мен бу ўринда ижодий “мен”ига эга бўлган ва уни намоён қилолган шахсларни назарда тутаман) қисмати ҳамманики каби эмас? Нега айнан у фитна, таҳдид, тазйиқ ҳам жунбишга келган эҳтирослар нишонига айланади?! Жавоб ўша, аллақайси чет эллик режиссёр хонасидаги диаграмма ва М.Туманишвили китобида акс этган ҳақиқат!..

У эрталаб, ҳаммадан олдин театрға келишни одат қилган. Чунки жимжитликда театрни айланиб чиқади, ҳар бир цех, хона, репетиция зали, саҳна ва фойени кўздан кечиради. Камчиликлар, носозликлар бўлса, ўзига қайд қилиб, иш бошлангач, ҳар бир мутасаддига керакли топшириқларни беради. Ижодий жараён — репетицияларга қадар (актёрлар одатда бошқалардан кўра ярим соат, бир соат кечроқ иш бошлайди) ҳамма нарсани тахт қилдириб қўяди, худди моҳир уста энг аввало дастгоҳини артиб-суртиб, тозалаб, мой қуйгандек. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Яқинда театрнинг 60 йиллик юбилеи муносабати билан у ер-бу ерларга қаралиб, тартибга келтирилган бўлса ҳам, “тарки одат амри маҳол” дегандек, у эрта келиб ҳаммаёқни айланди. Фойедан ўтиб бораркан, дафъатан юбилейга атаб қўйилган суратлар орасидаги ўз суратига кўзи тушди. Кўрдию жойидан жиллолмай қолди. Унинг “кўзлари ўйилган” эди... Шу турганча қимирламай, узоқ тикилди. Кўзлари “ўйилган кўзлар”да эдию, хаёллари тамомила бошқа ўйлар билан банд, ўзини-ўзи тафтиш қилар, “қачон”, “қаерда”, “нима учун” деган беадад саволлар гирдобида бутун дарду дунёси ғалаёнда эди... Қани энди ҳаммасига қўл силтаб, барчасини ташлаб чиқиб кетса. Боши оққан томонга, “оёқ етганча кетса”...

Шундай бўлди ҳам. Тонг саҳарда мудраб ўтирган қаровулга нарвон топдириб, ўз суратини ечиб олди-да, эшикдан тўғри кўчага чиқиб, кетганича кетди. Бир неча кунгача театрға бормади, боролмади. Чунки у бир нарсани сезган эди. Агар спектаклга келган бирон бир бола фақир шўхлик қилиб, расмларга тегиниб, чизиб-ўйиб кетгандир деса, бола тугул баскетболчининг ҳам бўйи суратлар-

га етмайди. Кейин яна у “шўрлик” ойна остига жойлаштирилиб илинган. Буни нарвонсиз, бир одамнинг ўзи эплаштира олмайди, ахир. Кимдир нарвон топиб келиши, кимдир суратни жойидан олиб, ойна остидан чиқариши, яна кимдир ва ҳоказо...

Демак, театрда “ўргимчак уяси” пайдо бўлгани аниқ! Эҳе! Энди дардингни кимга айтасан?! Ўн йил... ўн йил-а?! Йўқни бор қилиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб, Фарғона музофотидан нарини кўрмай, билмай ўтаётган жамоани ўн йилда дунёга олиб чиққани учун олган мукофотини қаранга?! Унинг ҳар бир спектакли, кўчма маънода эмас, ҳаққирост юрагининг бир парчаси. Ҳар бир спектаклни юрак ўйноғида, минг битта мулоҳазада, мушоҳада ва шубҳаю иккиланишлар билан ижодий тўлғоқда саҳнага олиб чиқади. Асар тўғри танландими, ҳамма ижодий компонентлар бир мақсадга йўналтирилганми, актёрларга вазифалар, оддий ва олий вазифалар тўғри берилганми, ижро, безак, мусиқа, чироқ ва ҳоказолар бари унсуригача эринмай ўйлашиб, инжиқлик билан текширилиб борилади. Ўнлаб саҳифалар қораланади. Бинобарин, бир эмас, икки эмас... то қиёмига етди деб ҳисобланмагунча ўнлаб, керак бўлса юзлаб марта ҳар бир ижодий унсур, парча, лавҳа назардан ўтаверади, ўй-мушоҳада, тафаккур бир дам тинмайди. На ўзини, на ўзгани аямайди. Қаро терга ботиб ишлайди, ишлатади. Хўш, шундан кейин бундай оғирлик, бундай аёвсиз ниқтовга қайси юрак дош бера олади?!

У ҳар сафар, деярли ҳар бир спектакль премьерасидан кейин “йиқилади”. Юрак ҳаддан ташқари катта юкни тортиб берганидан кейин чарчаганини, қаттиқ толиққанини сездиради. Яхшики бу юрак соҳибининг меҳрибони — аёли, қизи бор. Ўғли ҳам бор. Аммо у ўғил бола, меҳри ошкора эмас. Аммо хотини шундай паллаларда бошқа барча ҳолатларда бўлганидек муштипар, сассиз, кўнувчан ва кўниқувчан феълени йиғиштириб, уни бир қур тин олмоққа, муолажа қилиб, ҳордиқ чиқармоққа мажбурлашда қатъият кўрсатади. Бир сидра муолажа олиб, қувватга киргач, яна ўша кори аъмол. Яна асаб, яна азоб, яна изтироблар... Бу унинг ҳаёт тарзи, моддий, жисмоний, маънавий, ақлий эҳтиёжи. У бошқача яшашни ҳам, бошқача ишлашни ҳам

билмайди. Асли яратиш, ижод, бунёдкорлик шундай бўлади. Руҳнинг юксалиши, илҳом онлари – илоҳий неъмат. Унга эришмоқнинг йўллари эса юракни бўлак-бўлакларга ажратиб, қурбонлик келтиришдир. Яна ҳазрат Навоийга салламнолар айтасан:

Рози эрмасмен кўнгил чокини пайванд этсангиз,
Қолгонин ҳам қошки парканди-парканд этсангиз.

...Хуллас ана шу фидойилик эвазига эришилган барча шону шараф, алёру олқишлар, унвону имтиёзлар, сафару сайёҳатлар бари учун миннатдорчилик “ўйилган кўзлар”да ўз ифодасини тоғди. Демак, ортиқ бу даргоҳда қолиш ҳам мумкин эмас. Ўзига ҳар қанча таскин бермасин, нимадир муттасил онг-шуурига қутқу солар, “бўлди, кетиш керак” деган фикрни қуяр эди.

Йўқ, фақатгина ўша бетамизлик учунгина бу фикр қатъийлашган эмас эди. Бу анчадан бери сезилаётган, чеккачеккада, гримхоналар, сахна ортида давом этиб келаётган, майда гина-кудурат, ғийбат билан бошланган ёқимсиз жараённинг мантиқий якуни эди. “Режиссёрни театрдан “кетказиш” қийин иш эмас. Талантли одамнинг ҳамиятига тегишнинг ўзи кифоя. У бирпасда мувозанатини йўқотади, ўзини қўярга жой тополмай саросимага тушади. Ич-ичидан ўзини-ўзи кемиради. Ҳимояланиш йўлини билмайди. У якка-ёлғиз қолади. Энди уни енгиш жуда осон. Яна бир “туртки” билан ўзи йиллар давомида яратган ишларидан воз кечиб, “ўз хоҳиши билан” театрдан кетади” (О.Салимов ёзувларидан). Энг алам қиладиган ери шунда эдики, ўша майда ғийбатларга сафар ва унвонлардан бенасиб қолганлар “мой” сепиб оловлантурса, бош режиссёр шарофатидан етти ухлаб тушига кирмаган мартабаларга эришган ҳамфикр, маслақдош дўстлар, сафдошлар, у меҳр қўйиб тарбиялаган, яратган шогирдлар бефарқ қараб тургани, “баъзилар”ни тўхтатиб, тўғри йўлга солишга уринмагани эди... Орадан кўп ўтмай Олимжон ака бошқа театрга ишга ўтди. Тошкентга, пойтахтдаги ўзбек ёш томошабинлар театрига бадий раҳбар бўлиб ўтди... Энди бу бўлак тарих.

Аммо шунинг якунига яна бир ҳодисани эслаб ўтмаса бўлмас. Олимжон Салимов марказга янги театрга эндигина

ўтиб ҳам эдики, Польшадан, Торунь шаҳрида ўтадиган “Контакт-94” Халқаро театр фестивали ташкилий қўмитасидан “Тошкентга сайёҳат” спектаклини таклиф этиб, хат келади. Бу пайтда Олимжон ака “Тошкентга саёҳат”ни Муқимий номидаги мусиқали комедия театрида ҳам бош ролда комик актёр Равшан Солиҳов билан муваффақиятли саҳналаштириб улгурган эди. Шунга қарамай у Халқаро фестивалга Фарғона театри спектакли билан боради. У ерда “Миллий анъаналарни тиклаганлиги учун” махсус соврин билан тақдирланиб, халқаро театр жамоатчилиги эътирофига яна бир бор сазовор бўлади. Торунь шаҳрининг марказий кўчаларига ўзбек режиссёри Олимжон Салимовнинг бўй баровар суратлари осиб ташланади (бунисини энди ўша “баъзилар” қандоқ кўтара олди экан, ёлғиз Аллоҳга аён).

V

У табиатан мулоҳазали, ўта таъсирчан одам бўлгани учунми янги театрға, янги жамоага узоқ вақт кўниқолмай юрди. Бадиий раҳбар этиб тайинланганига бир йил ўтса ҳамки янги асар қўёлмади. Репертуарни, жамоани узоқ ўрганди. Бу театрнинг нимага қодир эканини чамалади. Уни замонавий театр нуқтаи назаридан тубдан ўзгартириш кераклигини, унга ҳар жиҳатдан янги ҳаво, янги қиёфа бағишлаш зарурлигини тушунди. Ва бу ишни иложи борича беталофат, босқичма-босқич амалга ошириш йўлларини излади. Шу мақсадда анчадан бери хаёлида тайёрланиб юрган лойиҳа — “От йиғлаган томонда” спектаклини саҳналаштиришга киришди.

Ёзувчи Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом” ва “Ойдинда юрган одамлар” қиссалари ўзбек адабиётида воқеа бўлди. Буткул янги халқона услуб, қўшиқ мисол оҳангдор, жозибали тил, инсон руҳиятининг теран бадиий тадқиқи — жами табиий бир уйғунликда ўқувчи қалбини, онг-шуурини ларзага солди. Зиёдулла калнинг кўнгил меҳварига айланган Тарлон оти ва бир-бирини қаттиқ суюб, биттагина тирноқ — фарзанд илинжида бутун умр армон билан ўтган эру хотиннинг қон-қонигача ҳаё билан йўғрилган бағоят нозик муносабатлари ҳақидаги икки алоҳида мустақил асарни О.Салимов ўз талқини-

да ягона бир сценарий-пьеса ҳолига келтириб, унинг сахна вариантини тайёолай бошлади. Жуда мураккаб техник конструкция ўйлаб топди, постановкачи рассоми билан. Доира бўйлаб бир неча шитанкетларга ўрнатилган эгар-жабдуқлар. Гоҳи кўпқари таассуротини бериш учун қий-чув, қич-қириқ садолари остида эгар-жабдуқлар доира бўйлаб шитоб айланади — дунё чархпалак, ҳамиша ҳаракатда. Ўша эгар-жабдуқларнинг бири Тарлонники — гўёки Тарлоннинг ўзи. Зиёдулла вақти-вақти билан ана шу эгарга бағрини бериб, юракдан сўзлашади. Дарду аламларини, умидқувончларини айтиб сирлашади, тўкилади. Унинг энг яқин биродари, дилдоши шу тилсиз жонивор. Рост-да, тиллик, икки қўл, икки оёқлик мавжудотлар — одамлардан нима яхшилик кўрди ё кўраяптики, бу ҳам оқибат қилса. Одамларга қўлидан келган яхшилигини аямаса, мол деса мол билан, жон деса жон билан хизматини қилса, бировга беэиён подасини боқиб, ўз дунёси билан юрса-ю, яна маломатдан, ғийбат, гап-сўздан хўрланса, камситилса, қани адолат, қани ҳақиқат?! У ўзининг бир умрлик оҳи, армони бўлиб қолаётган фарзанд неъматига эриша ололмаётгани учун ич-ичидан аламланиб, ўртаниб, ҳаммадан беркиниб, одамови бўлиб юрса-ю, яна ўша бир қарич тиллик, икки қўл, икки оёқлик махлуқлар яраларини тирнаб, юракларини пора-пора қилиб турсалар... У озурда кўнглини ҳеч кимга ёролмайдди. Ҳатто хотинига ҳам. Чунки уни-да ўзидан баттарроқ сиқилаётганини, эзилиб, куйиб юрганини билади, ичидан ҳис қилади. Шунинг учун ягона дўсти, суянчи, дил ёрари Тарлон. Шу от уни кўпқариларда ёлиб қилиб, юзини ёруғ қилаётган, қалбига қувонч, кунларига нур-умид бағишлаётган. Ёмонларнинг ур-калтак, босқинларидан омон сақлаб, жонини асраётган, хўжасининг кўнглига, фикрига эш бўлиб, тушуниб, орзуларига қанот бўлаётган шу жонивор от — Тарлон. Зиёдулла ундан яқинроқ кўнгил ҳамдардини тополмайдди. Йиғлаб унга изҳори дил қилади. Биладикки, Зиёдулла азобланганида у ҳам кўшилиб азоб чекади, қувонганида эркаланиб, суйкалиб пишқириб туради.

Демак, Тарлон унинг биродари — буни Зиёдулла спектакль кульминациясида эътироф этади. Гўёки табиат билан

инсоннинг яктанлиги, одамзод ўз қавмидан тополмаётган меҳрни табиатнинг бўлак жонзотида кўриб, нажот олаётгани, фориглантирувчи халоскор куч муқаррарлиги ҳақидаги ғоя тасдиқ этилади. Режиссёр ана шу некбин ғоянинг жуда салмоқли бадий ифодасини топишга муваффақ бўлади. Томошабинни Зиёдулла чавандознинг руҳий кечмишларига қалбан яқинлаштириб, ўзининг ҳам тозариши, маънавий покланиши учун туртки, мушоҳада имконини беради. Бефарқ, лоқайд қолдирмайди. Асли юксак санъатнинг бош вазифаси ҳам шу эмасми?! Спектаклнинг энг муҳим ютуғи бу бўлса, яна бир ютуғи ўзбек Ёш томошабинлар театри ижодий қиёфасининг буткул ўзгариши, янгиланишига мустаҳкам пойдевор яратилгани эди. Буни ўз вақтида таниқли театршунослар ҳам қайд этган эдилар: “От йиғлаган томонда” спектаклини кўриб, Й.Охунбобоев номли Ёш томошабинлар театри ижодий фаолиятида катта бурилиш юз берибди, деган хулосага келдим. Бу спектакль ўз мазмуни ва ифода воситасига кўра сахна санъатимизда воқеа бўлди”, деб ёзганди профессор М.Қодиров “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилинган “Янгиланиш уфқлари” мақоласида.

Дарҳақиқат, бу муваффақият яна расмий эътирофини топиб, спектакль Ўзбекистон театрлари “Наврўз-95” фестивалининг бош совринига сазовор бўлди. Зиёдулла роли ижрочиси Фарҳод Аминов эса 1996 йилги “Баҳор чорраҳалари” театр фестивалининг “энг яхши эркак роли ижрочиси” номи ва совринига муносиб кўрилди. Дарвоқе, актёр Фарҳод Аминов ҳақида, алалхусус актёр ва режиссёр ижодий нисбаси хусусида баъзи мулоҳазалар.

Зиёдулла кал образининг актёр Фарҳод Аминов ижросида талқин этилгани ҳам “От йиғлаган томонда” спектаклининг ютуқларидан. Очиғи образ моҳиятини англаш, характерни ҳис этиш ва тушуниш, бош ғоя ва фикр салмоғини таъминлашда Ф.Аминов ижроси айнан мос келди. Бу албатта, аввало, режиссёрнинг актёрни ролга тўғри белгилай билгани ва унинг ижодий имкониятларини аниқ тасаввур этиб, вазифа қўйгани туфайлидир. Ф.Аминов ижро усулида оддий вазифадан кўра олий вазифага (“сверхзадача”) эътиборни кўпроқ қаратиш хусусияти етакчи-

лик қилади. Унинг учун тафсилотдан кўра мақсад муҳимроқ. Гарчи тафсилотлар ўша бош мақсад сари йўналтирилган бўлса-да, актёр маиший унсурларга иккиламчи муносабатда бўлади. Бош вазифани мақсад қилиб олгани ҳолда, бор имконият ва руҳий қувватини шунга йўналтириб, кўпинча пафосли, романтик ижрога мойиллигини сездиради. Қаҳрамонининг ўй-кечинмалари, дард-қийноқларини маиший реалликда эмас, кўтаринки дардчил оҳангда, бир эмас, ўнлаб, кўплаб одамларнинг изтироб ва аламлари сифатида типиклаштириб, умумлаштириб ифодалашга интилади. Назаримда, актёр Фарҳод Аминов ижодий индивидуаллигининг асосий белгиси шу. Гарчи у талайгина роллар ўйнаб, театр ва кинода турлича характерлар яратган бўлса-да, унинг актёрлик ақидаси ана шу хусусият бўлиб туюлади. Бу фикрни ижодининг дастлабки даврларидаги “Биринчи бўса” спектаклидан то “Қора камар”гача ва ниҳоят “От йиғлаган томонда” спектаклида яратган образлари мисолида кўриш, кузатиш ва асослаш мумкин.

Олимжон Салимов Зиёдулла образини айнан пафосли фожеий ечимда кўргани ва талқин этгани учун ҳам ўзбек ёш томошабинлар театрига мутлақо алоқаси йўқ, бир неча муддат йирикроқ бир ижодий иш билан машғул бўлмай юрган Фарҳод Аминовни ахтариб топиб, уни театрга, шу ролга таклиф қилди ва бош рол ижрочиси масаласида режиссёрнинг қатъий қарори қанчалик тўғри бўлганлигини юқорида қайд этилган эътирофлар исботлаб турибди.

Ўта жиддий, трагик пафосдаги спектаклдан сўнг у ўз ижодий тамойилига содиқ қолиб, энгил жанрга ўтди. Буюк Мольернинг “Уچار табиб” пьесасини ҳамфикр ҳамкори Шароф Бошбековга миллий хусусиятларимизга мослаштирилган талқинда қайта ёздириб, сахнага олиб чиқди. Фожиадан, ғамгин ҳодисалар, ғамбода кайфиятдан сўнг сиқилиб, ўртаниб кетган инсон бирдан ёруғликка, қувонч ва шодликка етишса, қанчалар тўлиб, тўлқинланиб қалб ғуборларидан, кўнгил ғашликларидан фориғланса, мунгли кўшиқ – “От йиғлаган томонда”дан кейин режиссёр ҳам, театр жамоаси, актёрлар ҳам шўх-шаън ҳаракатларга, энгил кулгу, хушҳол муносабатлар оламига фарқ бўлдилар. Дилларни завққа тўлдирувчи ўйноқи мусиқа оҳангла-

рида ўйноқ ҳаракатларга, импровизацияга қурилган, рангу-жилоси мўл спектакль яратилди. Бош рол ижрочиси Абдусамат Жўрабоев минг бир найранг ишлатиб бўлсада, яхшилик уруғини сепувчи, табиатан шўҳ, қувноқ, ёқимтой шумликлари билан томошабин кулгусини қўзғайдиган, ўз актёрлик ампуласига мос табиб образини талқин этди. Спектакль ўзбек ёш томошабинлар театрида бошланган ижодий ўзгариш ва янгиланишлар тасодифий ёки вақтинчалик эмас, балки жиддий ва изчил эканлигининг ҳам ўзига хос намоёниши бўлди.

VI

О.Салимов бадиий раҳбар сифатида, режиссёр ва ҳатто педагог сифатида, аввалроқ таъкидлаганимиздек, ўзига ҳам, қўл остидагиларга ҳам ғоят талабчан. Айниқса, спектакллар саҳналаштираётган пайтида баайни деспот, диктаторга айланиб кетади. Бу, албатта, фақат унга хос жиҳат эмас. Жаҳон, шу жумладан, рус ва ўзбек режиссура санъати вакиллариининг кўпчилигида шундай хусусият кузатилади. Ва очиги шу туфайли кўпгина режиссёрлар таъқиб, тазйиқ, ниҳоят қувғинга учрайдилар. Соҳибқирон бобомиз айтмоқчи, “салтанат сиёсат била ростдур”. Шу каби режиссёр ҳам ўз “салтанат”ида ёки вақтинча бирор спектакль қўйиш учун ташриф буюрган театрда сиёсатини ўтқазмас экан, муваффақият қозонмоғи ғоят душвордир. Назаримда О.Салимовнинг Ҳамза номидаги ўзбек давлат Академик драма театридаги икки спектакль устида ишлаш жараёни фикримизга далил.

Дастлаб 1995 йили иккинчи жаҳон урушидаги ғалабаниннг 50 йиллигига бағишлаб ёзувчи Саид Аҳмад романи асосида “Уфқ” спектакли саҳналаштирилади. Бу лойиҳага ҳам О.Салимов, одатдагидек, муаллиф ортидан эргашувчи эмас, балки у билан тенг ижодкор, мустақил, янги фикр ва талқин берувчи сифатида ишга киришди.

Романнинг марказий мавзуларидан бири – уруш ва шу туфайли ўзбекларнинг ташқи ҳам ички дунёсида кечган жараёнларни тадқиқ этиш, уларнинг мардона туйғулари, жасорати, фидойилиги, ор-номуси қабилар. Бироқ О.Салимов булар ҳақида саҳна воситасида ҳикоя қилиш-

ни бош мақсад қилиб белгиламади. Зеро, бу “гап”лар ярим аср давомида кўп айтилди, ҳўп айтилди. Ҳатто сийқалана бошлади. Чунки бир нарсани турли шаклда такрорлайвериш, охир-оқибат акс таъсир кўзгатиши табиий ҳол. Қолаверса, замон ўзгарди, тузум, одамлар, онг, қарашлар ва ҳатто атамалар ўзгарди. Яқин-яқингача “Улуғ Ватан уруши” деган мубҳам истилоҳ ўша мавҳум Ватаннинг ўзи йўқолиб, “фашизм устидан қозонилган ғалаба” шаклида айтила бошланди. Демак, талқин ва ёндашувлар ҳам ўзгармоғи зарур эди. Режиссёр шундай йўл тутди. Унинг учун “Улуғ Ватан уруши” ва ўзбекнинг шаъни, шарафи эмас, балки айнан шу уруш туфайли инқирозга юз тутган фожий тақдирлар бош мақсад бўлди. У Икромжонни, урушда оёғидан ажраб, не балолар билан юзма-юз бўлиб келган асосий қаҳрамонни сохта ҳаяжон, ясама ватанпарварликнинг образли тажассумига айлантормади. Гарчи баъзи ижрочилар режиссёр иродасидан ташқари шу талқинни маъқул топиб, жонлантирган бўлсалар-да. Йўқ, О.Салимов учун ўғлининг фронтдан қочганини эшитган Икромжон мисолида инсоний ор-номус билан оталик изтироблари тўқнаш келган, чуқур ички зиддиятдаги қаҳрамон муҳим эди. Режиссёрнинг, романдан тамом фарқли ўлароқ, Турсунбойни буткул қора бўёқларга чапламай, уни тушунишга, ёшлик ва севги сурури билан беташвиш яшаб юрган ўспирин йигитнинг туйқус ўлим даҳшатлари рўпарасида эсанкираб, қўрқув исканжасида қишлоғига қочиб келгани учун таҳқирлайвермасликка интилиши ҳам Икромжондаги ўша зиддиятни кўрсатишга йўналтирилган.

Спектаклда академик театрнинг ярмидан ортиқ актёрлари иштирок этар эди. Режиссёр асосий образларни навбатма-навбат дублёрлик гуруҳлари билан тайёрлайди. Ҳар бир гуруҳнинг ўз ижро маданияти, ютуқ ва камчиликлари мавжуд эди. Гарчи режиссёрнинг яхлитлаштирувчи гоаявий ҳам бадиий талқини, кўрим ва ечимлари амал қилса-да, ҳар бир гуруҳ ўз образларининг моҳиятини ўзича тушунади. Масалан, биринчи гуруҳ ижрочилари Ё.Аҳмедов (Икромжон) ва Т.Юсупова (Жаннат) пафосли, публицистик ижрога мойил. Режиссёр кўзда тутган талқин, назаримда, асосан, спектаклнинг иккинчи гуруҳ ижро-

чилари мисолида тўла юзага чиққан эди. Агар Турсунбой образида актёр Тоҳир Саидов режиссёр талқинини теранроқ англаб, биринчи гуруҳ партнёрлари билан номувофиқ муносабатларга киришса, иккинчи гуруҳдаги ижрочилар Эркин Комилов (Икромжон) ва Римма Аҳмедова (Жаннат)лар билан тўла мутаносибликка эришди, ансамбль сифатидаги ижро яққол сезилди.

Спектаклда гоё инкишофи учун хизмат қиладиган ва муқаддимадан то якуний саҳналаргача қизил ип бўлиб ўтадиган шартли мизансаҳналар бор эди. Бир тўда навқирон йигитларни маҳзун кайфиятда жанггоҳларга кузатаётган қизлар маҳбублари билан рўбарў маънос термулганча саҳна олдидан унсиз “оқиб” ўтадилар. Бу гўё умр карвонида сўнгсиз армон бўлиб кўнгилларга мудом қайғу соладиган туйғулар рамзи бўлиб туюларди. Спектаклнинг ўзига хос поэтикасини белгилаган бу манзара томошабин таассуротларини қуюқлаштирадиган бир топилма сифатида эсда қолган. Ана шулар барчаси, ўз навбатида бир бутунликда спектаклга муайян қиймат бағишлаган эди.

Бундан сўнг О.Салимов отахон театрда яна, кетма-кет иккинчи спектаклни саҳналаштиришга киришади. Бу Абдулла Орипов пьесаси асосидаги “Соҳибқирон” спектакли эди.

1996 йили ЮНЕСКО Халқаро ташкилоти буюк бобокалонимиз Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан бу санани дунё миқёсида нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Табиийки, улуғ жаҳонгир бобомиз шарафига мамлакатимизда ва хорижда кенг миқёсли тадбирлар ўтказиш режалаштирилди. Булар орасида Ўзбек Давлат академик драма театрида “Соҳибқирон” спектаклини саҳналаштириш масаласи ҳам бор эди. Асар гарчи саҳна асари сифатида қоғозга тушган бўлса-да, у кўпроқ ўқишга, муайян тайёргарлиги бўлган, бир қадар маърифати бор томошабинга мўлжалланган эди. Унинг саҳнага мослаш, ҳаракатлар билан бойитиш, ички динамика, томошавийлигини кучайтириш зарур эди. Айни чоғда Амир Темур номи узоқ вақт тилга олинмай ёки тарихимиздаги ёвуз сиймо сифатида кўрсатиб келингани туйғайлими Мустақиллик шарофати билан бу улкан шахснинг миллий қаҳрамон ўлароқ тақдим этилиши уни буткул қайта-

дан идрок этишни, ўтмишга янги нигоҳ билан қараб, янгича ёндашувни тақозо этарди. Шу сабабли спектакль янгича тарихий талқиндаги дастлабки жиддий бадиий асарлардан бўлгани учун, унга муайян маънода ижтимоий-расмий тус берилди. Натижада беадоқ кўриқлар, давлат, жамоат қабуллари авж олиб, катта-кичик амалдорларнинг бўлса-бўлмаса аралашаверишлари, “ол-қўш, қўш-ол”, қабилидаги талаблари ҳаммасидан ошиб тушди. Шуларга қарамай, режиссёр ҳар қанча ёқимсиз бўлса-да чидар, тишини-тишига босиб, ён берарди. Аммо фақат прини и-пиал аҳамиятга молик бўлмаган масалаларда шундай эди.

Юксак қаҳрамонлик, тантанавор руҳ, маҳобат услувор бўлган спектаклда Амир Темур сиймоси халқ ва мамлакат бирлиги учун курашган, адолатни бош шиор билиб, ўз юртида улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширган буюк давлат арбоби, ватанпарвар шахс сифатида кўрсатилади. Бош роль ижрочиси Теша Мўминов спектаклни бошдан охиригача асар гоёси ва белгиланган олий вазифа тақозосига кўра тантанавор пафосда ижро этади.

Соҳибқирон сиймоси ўтмиш даврлардаги Жалолиддин Мангуберди, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа миллий қаҳрамонлар образларини гавдалантиришнинг сахна анъаналари руҳига тўла мос бўлиб, бу давр талаби, Истиқлолнинг дастлабки йиллари маънавий-мафкуравий ислохотлар, кишиларимиз дунёқарашини ўзгартириш мақсадларига мутаносиб эди. Гарчи ўтган аср биринчи ярмидаги ота-боболаримиз фикр-қарашлари, психологияси билан аср охирларидаги авлоднинг қараш-тушунчалари, туриш-турмуши, интилишларида кескин фарқ бўлса-да, ижтимоий-сиёсий воқеликнинг муайян даврларида юз берадиган глобал ҳодисалар таъсирида кишиларнинг ҳиссий-ҳаяжон майлларини кўзғаш ва оловлантириш, уни маълум мақсадларга йўналтириш усуллари ва бунда, жумладан, санъатнинг беқиёс ролидан максимал фойдаланиш имконияти ўз аҳамияти ҳам долзарблигини сақлаб қолади.

“Соҳибқирон” спектаклини яратиш талаби ва жараёни назаримда, режиссёрни шундай хулосага, демакки, шундай ечим ва талқинга олиб келди. Бинобарин, спектаклни бошқачароқ сахнавий тадқиқий тамойилларга мо-

йил ижодкор-режиссёр томонидан саҳналаштирилганига шохидлик берувчи лавҳа ва талқинлар, ечим ва мизан-саҳналар ўрни-ўрни билан сезилиб турса-да, бош гоё ва мақсадни намоён этишда ижтимоий воқелик талаби белгиловчи омил бўлиб қолди. Бу қай бир маънода ижодий диссонанс, индивидуаллик билан ижтимоийлик нисбатларидаги номувофиқликнинг ўзича бир кўриниши эди. Аммо илмий-назарий хулосаларнинг қандайлигидан қатъи назар, “Соҳибқирон” спектакли томошабин эътиборини тортадиган, унга маърифий тушунча ва эстетик завқ берадиган монументал асар сифатида Миллий театримиз репертуаридан жой олди. Шу билан бирга О.Салимов режиссурасининг мазкур театрдаги “салб” юришлари ҳам яқун топди. Чунки отахон театрда мавжуд ҳукмрон муҳит, ўта эркин муносабатлар ҳатто айтиш ўринлики, “чексиз демократия” О.Салимовнинг ижодий ва инсоний принципларини қабул қилолмади. Битта “бош”нинг иродасига бутун жамоанинг батамом бўйсунуши Академик театрда 80-йиллардаёқ барҳам топган эскича иш усули эди.

VII

Одатдагидек “оғир сўлишдан” сўнг кўнгил яна қувноқ садоларга, шодон қаҳ-қаҳаларга майл кўрсатди. Таклиф бўйича Фарғона ва Ўш ўзбек мусиқали театрларида саҳналаштирилган Мольернинг “Парижга сайёҳат” (Ш.Бошбеков талқинида), Ш.Бошбековнинг “Зўрдан зўр чиқса...” комедиялари катта дарёга шўх ирмоқлар мисоли қуйилиб кетди. Шундан кейин Олимжон Салимов энди ўз ижодий изланишларида буткул янгилик бўлган ўзгача бир саҳнавий лойиҳа устида ишлай бошлади.

“Кўнгил ... янгилик қидирадур”, деб ёзган эди беназир шоиримиз Абдулҳамид Чўлпон. Дарҳақиқат, фикрловчи инсон, тинимсиз ишловчи тафаккур ҳамиша недандир қониқмай, неларнидир излаб-ахтариб ором топади. Яшовчан ижоднинг табиати шу. Чироқ ҳам, маёқ ҳам янгилик истаги. Фикрламайдиган одамнинг эса истаги фақат нафс, жисмоний эҳтиёж тилаги. Э-ҳе, бу кўчаларда ҳам не манзилларга бориш, не манзилларни топиш мумкин. Афсуски, бу манзиллар охир-оқибат на ёритади, на

иситади. Ёритиб иситса ҳам фақат битта, яккаш бир мавжудотга асқотади. У ҳам бўлса унинг ўзи, фақат ўзи.

Баъзан кўрқиб кетасан, яккаш ҳузур, якка ҳаловат, фақат “мен” дейиш фалсафаси бу қадар вабо тусини олаётганидан “Мен ёнмасам, сен ёнмасанг, у ёнмаса, ким ёритар бу дунёни” деган шоир ақиласи наҳот шунчалар эскирди?! Бир-биримизга эътиборлироқ, бир-биримизга меҳрибонроқ бўлиш туйғуси наҳот фақат саҳар туриб бориладиган “ош”-ларда, тўй-издиҳомларда қолган, шулардагина сингиб йўқолиб кетаётган бўлса?! Эй, биродар, келсанг-чи, юрак мўҳ-варига ўтир, дилингни ёр, мен сенга ҳамлард бўлай, бирга-бирга дарёларни кечиб, тоғларни ошайлик дегувчи ҳамнишин наҳотки энди, пул тўлаб қорбобо чақиргандек бир талбир бўлиб қолди?! Тўхта, тўхта, жўра, бу ахир янгилик эмас, эскилик-соғинч, армон-ку! Бу эски(лик) “янгилик”дан кимга нима наф? Йиғиштир обидийдангни, писангни чак, ўргилдим сендақа Сукротдан...

Тахминан мана шундай кулиш ва сўлиш берадиган, серистеҳзо, айна чоғда бағоят самимий, гўёки болаларча содда, телбаларча ишонувчан кайфият уйғотадиган, сўзсиз, фақат ҳаракат, мимика, костюм, грим ва мусиқага қурилган “Боз масхарабоз” спектакли дунёга келди.

Масхарабозлар хусусида ҳазрат Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида Худҳуднинг Шунқорга жавоби тарзида келадиган шундай ҳикоят-ҳикмат бор:

Ўзин шоҳи кишваройин соғиниб,
Ҳарне қилса ҳазл ила чин соғиниб.
Чунки охир бўлди суру таъбия,
Тутди ул аблаҳ ўзига таъзия.
Чатр ила тожин бошига урдилар,
Бўрө тўнун бузуб куйдурдилар.
Бўлди бу ҳангомадан огоҳлиғи,
Ким тамасхур эрмиш онинг шоҳлиғи.

(Масхарабоз) ўзини мамлакат шоҳидек ҳисоблаб, ҳар неки қилган ҳазил ишина чин-ростдек кўрсатмоқчи бўлади. Шу ёлғони билан шодлик, кулгу улашади. Ниҳоят шодлик дамлари ўтгач, уни ушлаб олиб, қалбаки шоҳлик соябону тожларини синдириб, кийим-бош, тўнларини йир-

тиб, куйдириб, унга унинг шоҳлиги масхара бўлишдангина иборат эканлигини эслатиб қўядилар.

Ҳазратнинг бу воқеий ҳикматини хаёлан яна нималарга нисбат берса бўлади? Балки энг аввало қувонч улашиб, қадр топмаган барча кимсаларга, инчунун режиссёрнинг ўзига.

Тўртта мустақил саҳна кўринишларидан иборат “Боз масхарабоз” спектаклининг “Сеҳрли тахт” сатирик лавҳаси қай бир жиҳатдан “Лисон уг-тайр”даги ўша ҳикматни эслатади. Бешта масхарабознинг ўзига хос ҳаракатлари орқали тахт-ҳокимият учун кураш жараёни кўрсатилади. Ҳар бир даъвогар мақсадга эришиш истагида не қилиқлар қилиб, не ҳолатларга тушмайди. Бири-бирини янчиб, йўқ қилиб юборишга, не имкон бўлса, у тўғрими-йўқми, суриштириб ўтирмай, фойдаланишга тайёр улар. Ана шу “тахт учун кураш”лар мим-масхарабозлар томонидан шундай захарханда кулгу остига олинадики, томошабин бир пайтнинг ўзида ҳам бўрттирилган рамзий хатти-ҳаракатлар замиридаги реалликни англаб хандон отиб кулса, иккинчи томондан, ҳокимият учун сиёсий курашларнинг моҳиятида ҳар қандай тубанликдан қайтмаслик иллоти ётганини идрок этиб, тегишли муҳим хулосалар чиқаради. Охир-оқибат бешта масхара-даъвогарнинг бутун ҳаракатлари чиппакка чиқиб, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, номаълум бир куруқ қўғирчоқ тахтга ўтиради. Ҳа, унинг энг муҳим хусусияти — қўлларининг узунлиги. Узатса ҳар ерга етадиган, ўша бешта рақибини битта-битта гирибонидан олиб, итқитиб ташлашга қодир узун қўллар. Шоҳда қўл бор, юрак йўқ. Сатирик фарс сифатида талқин қилинган лавҳанинг “қиссадан ҳисса”си ана шу.

Томошанинг бошланишидаги шартли равишда “Фарош” деб аташ мумкин бўлган лавҳада ҳаёт гўзаллиги, ҳатто оддий супургини ўйин қилиб, кутилмаган завқу шавқ олиш, оддий нарсаларда бахт топиб, шодон умр кечирish ғояси енгил, ёруғ бир хатти-ҳаракатлар орқали кўрсатилса, кейинги лавҳада кимсасиз оролчага тушиб қолган кимсанинг чумоли билан дўстлашиб, шундан ҳам қувонч, бахт туюши, ёлғизлик домига тортилганда эса бахтсизлиги, тириклик дўсту ёр, қўнғилга яқин кишиларнинг борлиги билан мазмунли эканлиги ғояси илгари сурилади.

Спектаклнинг ўзига хос бир шаклда муҳаббат туйғусини улуғлашга бағишланган сўнгги лавҳаси ҳаммага таниш эски сюжетни ниҳоятда гўзал, янгича топилма-талқинда намойиш этиб, томошабинга тозарувчи маънос ва ҳиссиётларга бой лирик кайфият бағишлаши билан аҳамиятлидир. Икки севишган қалбнинг севгига садоқати, фидойилиги, ўлим ҳам муҳаббатдан устун бўла олмаслиги ҳақидаги ҳаётбахш ғоя финалда шундай жаранглайдикки, аввалги уч лавҳада беғубор кулгудан “қаҳ-қаҳ” уриб, шавққа тўлган томошабин, сўнгги сахнада ҳаёт ва муҳаббатнинг ҳамиша тантана қилиши, пойдорлиги, унга ишониб, интилиб яшаш кераклиги борасидаги ўйларга берилиб, мутаассир бўлиб театрни тарқ этади.

Бир қарашда шунчаки енгил, безътибор туюладиган ўйин-томоша охирига бориб шунчалар салмоқ ва жиддий касб этадики, ана шундай кулгу ва йиғи орасида ҳаётнинг, тирикликнинг улкан фалсафасини идрок этасиз. Худди буюк К.С.Станиславский айтганидек, томошабин театрга кўнгилхушлик учун киради-ю, мушоҳада, ўй билан ундан чиқиб кетади. Демак, О.Салимов театр санъатининг мана шу энг муҳим қондасини теран ўзлаштирган ва унга сидқидилдан амал қилиб ишламоқда, яшамоқда.

“Боз масхарабоз” спектаклининг шуҳрати ҳам аввалгиларидан кам бўлмади. 2000 йили Германиянинг Мюлхайм шаҳрида “Ан де Рур” театрида ўтган Марказий Осиё ва Эрон мамлакатлари театрларининг халқаро фестивалида, 2001 йили Миср Араб Республикасининг Қоҳира шаҳрида ўтадиган анъанавий халқаро экспериментал театрлар фестивалида қатнашиб, спектакль “Шарқ ва Ғарб анъаналари ҳамкорлиги учун” совринига сазовор бўлди. Шу йили бош роль ижрочиси Муҳаммадиси Абулхайров “Йилнинг энг яхши актёри”, Олимжон Салимов “Йилнинг энг яхши театр режиссёри” дея эътироф этилиб, “Офарин-2001” ижодкорлар танлови ғолиблари бўлишди.

VIII

Олимжон ака “Боз масхарабоз”дан кейин ўз театрида Абдулла Авлонийнинг “Адвокатлик осонми?”, Дзуиндзи Киноситонинг машҳур “Турна патлари”, Карло Гоцци-

нинг “Икки мўъжиза” (“Қирол буғу”), Ж.Б.Мольер асарлари асосида Ш.Бошбековнинг “Алихўжа-Хўжаали” ва “Дискотека” пьесалари бўйича ўз талқинида турли спектакллар яратди. Улар ҳақида ҳам матбуотда асосан илиқ-иссиқ фикрлар бўлди, Халқаро фестиваль ва театр кўрикларига таклифлар тушди. Уларда ҳам О.Салимов режиссёрлик иқтидори қайта-қайта эътироф этилиб, турли мукофот ва совринлар билан тақдирланди. У энди катта миқёсга, халқаро миқёсга чиқди. Тан олиб айтиш ўринлики, Ўзбекистон театр режиссёрлари орасида муносибларидан бўлиб О.Салимов дунёнинг турли мамлакат театрларида спектакллар кўйиб юрибди.

Ҳозиргача ҳисоб йигирмага борди. Германия, Бельгия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон театрларида унинг спектакллари йиллар давомида репертуарлардан тушмай, уларнинг ўз фестивалъ ва ижодий гастролларида муваффақиятли намойиш этиб келинмоқда. Агар Республикамизнинг бошқа театрлари ва майдонларидаги О.Салимов саҳналаштирган спектакллари, байрам томошаларини ҳам кўшиб ҳисобласа, саноқ элликка яқинлашади. Саноқ саноқ билану, аммо осонгина айтиладиган рақамлар ортида қанча ижодий изланиш, изтироб, ўй-мушоҳада, мулоҳаза ва андишалар борлигини, қалб кўри, хаёлот парвози, руҳий пўртаналар, ҳайрат таважжуҳлари борлигини ҳамда булардан сўнг келадиган жисмоний азобу, юрак хуружлари бўлгани барибир маҳраж остида тасаввур этилса, Олимжон Салимов деган Шахснинг ўрни сўнгги чорак асрлик ўзбек миллий театр тарихи ва маънавиятида нечоғлик залворли экани бир оз ойдинлашади, аҳамияти, қадр-қиммати сезилади.

Дарвоқе, яна қадр хусусида. “Киши ўз юртида авлиё” эмас деган учирма ибора бор. Дарҳақиқат, юртдошинг ҳақида ўзга юртда, ўзга бир олимнинг жўяли мақтовларини ўқисанг ё эшитсанг қувониб кетасан, киши. Худди бизнинг спортчимиз жаҳон мусобақаларида голиб бўлиб, шоҳсупага кўтарилганида қалбинг беихтиёр фарах ва ифтихорга тўлгани сингари. Шу маънода Германиянинг Нюренберг шаҳри “Мумпец” театрида, Қозоғистоннинг Олмаотадаги Мухтор Ауэзов номли академик драма театрида О.Салимов саҳналаштирган спектакллар ҳақидаги

фикрларни ўқиб, санъат, айти мисолда театр санъати халқларни, мамлакатларни яқинлаштиришда беқийс роль ўйнаши мумкинлигини амалда ҳис этасан.

“Мумпец” театри О.Салимовнинг “Қумдаги икки мас-харабоз” спектакли билан бир неча ой давомида Америка Қўшма Штатлари шаҳарларида гастролда бўлган. 2001 йил 16 июнь куни премьераси ўйналган бу томоша режиссёри нюренбергликларнинг алоҳида муҳаббатини қозонган ше-килли, орадан етти йил ўтиб, яна бирор спектакль қўйиб бериш учун Олимжон акани Германияга таклиф этишмоқда. У эса яқиндагина Олмаотадан қайтди. Икки ой давомида М.Ауэзов театрида Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” си-ни саҳнага қўйди. Бундан тўрт йилча аввал айнан шу театр-да “Ат жылаган тун” (“От йиғлаган тун”) спектаклини қўйиб, қозоқ театршунослари ва жамоатчилигининг катта олқишига сазовор бўлган эди. Мана ўша спектакль ҳақида қозоқ санъатшуноси нима деб ёзган: Спектакль “бош қаҳра-монлари томошабин диққатини бошданоқ эгаллаб олиб, воқеалар якунига қадар қўйиб юбормади. Бир лавҳа иккин-чи лавҳага шундай узвийлашиб кетдики, актёрларнинг бу-тун изтироб ва туйғулари томошабин қалбига сингиб кет-ди” (“Экспресс К” газетаси, № 116 19/06.04).

2004 йил июнида премьераси ўйналган бу спектаклнинг ҳануз репертуардан тушмай, аксинча, вақт ўтган сари то-мошабинни кўпроқ қизиқтириб, жалб этаётгани режиссёр О.Салимовнинг катта таланти, қолаверса, ўзбек режиссура мактабининг салоҳиятидан далолатдир. Шунданми, худди “Мумпец” театри каби М.Ауэзов театри жамоаси ҳам Олим-жон ака билан яна бирга ишлаш истагини билдиришди.

Ўзбек ёш томошабинлар театрининг янги биноси ик-кинчи қаватида бадий раҳбарнинг шинамгина хонаси жойлашган. Хонага киришингиз билан эътиборингизни икки томондаги нарсалар ўзига тортади. Чапдаги жавон-ларга тахланган китоблару, турли фестиваль ва танловлар-да олинган совринлар ҳамда ўнг томон деворига осиб ташланган Шекспир даври кийимларининг тасвирий эс-кизлари. Бир сафар хонага кирганимда, қизиқиб сўрасам, Олимжон ака ўша эскизларга тикилиб, “бу менинг орзум — “Ромео ва Жульетта”ни саҳналаштиришни анчадан бери

ўйлаб юраман”, деди. Бироқ театрнинг икки-уч сана аввал мослаштириб кўчиб ўтилган янги биноси, янги сахнаси бу орзуни амалга ошириш имконини бермаётган эди. Нафақат бу, “Ёш томошабинлар” театрining кўпгина яхши спектакллари, жумладан, “От йиғлаган томонда” ҳам шу сабабли репертуардан вақтинча олиб қўйилди. Шукрки, энди-энди сахна сахнага ўхшаяпти.

Дарвоқе, янги бино ҳақида 2005 йил бошларида шаҳри азим Тошкентнинг Эски Жува қисмлари реконструкция қилиниши муносабати билан қатор тарихий бинолар билан бирга Ўзбек ёш томошабинлар театрining ҳам кўҳна биноси бузиладиган бўлди. Шу кунлар Олимжон ака бошвоғини йўқотган кимсадай паришонхаёл юрди. Бирор юқори идораларга мурожаат қилмоқчи ҳам бўлди. Аммо бефойдалигини сезгач, кўчиш тараддудига тушди. Янги бино – Абай кўчасидаги собиқ “Билимлар уйи”, “Китобхонлар жамияти” жойлашган бинони театрга мослаштиришга киришди. Албатта, даставвал ишни сахнадан бошлади. Ҳаваскорлик театри учун ҳам ярамайдиган мажлислар зали ва унинг президиум учун мўлжалланган кичкина сахнасини тубдан ўзгартириш, жилла қуриса у қадар мураккаб бўлмаган декорацияларни жойлаштира бўладиган оддий сахна яратиш ҳаракатига тушди.

Бироқ, бунинг барчаси учун, аввало, маблағ лозим эди. Ажратилган чақалар театрни янги бинога бутун кўчанжоми билан кўчиб ўтиш харажатларигагина базўр етарди. Жамоанинг бахтига шу кезлар янги вазир тайинланди. “Ман “культур-мульти”ни тушунмайман” дея театрча мазаммат қиладиган вазири аъзам Ёш томошабинлар театри учун шунчалар ғайрат ва ҳиммат кўрсатадигани, буни кўрган мардум “қани энди “культур-мульти”ни тушунмайдиган шундай раҳбарлардан кўпроқ бўлса”, деб умидланар эди.

“Театр бу энг асосий маънавият ўчоқларидан. Маънавият, гўзаллик туйғуси инсон қалбига, онгига аввало болаликда сингиши лозим. Келажак – маънавий баркамол фарзандлар етишсагина буюк бўлади”, деган ақидани раҳбарлик дастурига айлантирган вазир Олимжон аканинг чўккан кўнглини тоғдай кўтариб юборди. Саҳнани, томо-

ша залини батамом ўзгартириб, профессионал театр та-
лабларига жавоб берадиган ҳолатга келтириш учун нима
зарур бўлса, барини қилиб берди. Ва ҳатто бино росмана
театрга айлантирилиб, тегишли таъмирдан чиққач, қўй
сўйиб, ўзбекона удумларимизга кўра ўтган-кетганлар хо-
тирасига эҳсон дастурхонини ҳам уюшгирди.

Мазкур тадбирда “раҳбар янги бир жойга борса, бузиш
эмас, яратишни, бунёдкорликни ўйлаши керак. Шу маъно-
да вазирликка оёғим қутлуғ келмади, шекилли, театрнинг
бузилиши мен лавозимга тайинланган пайтга тўғри келди,
деб хижолат чекаётгандим. Шукрки, театр янги бинода янги
ҳаёт бошляпти. Бундан буён ҳам вазирликнинг театрлар
борасидаги сиёсатида болалар театри биринчи ўринда бўла-
ди”, дея ўзига хос узрхоҳлик ҳам қилгани жамоани тўлқин-
лантириб юборди. Дарҳақиқат, бу ваъданинг тасдиғи ўлароқ
моддий имконият билан бирга маънавий рағбат, ижодий
этибор ҳам кучайиб, вазир айнан шу театрда ёшлар ва
ўсмирлар учун ўзига хос шоу-спектакль саҳналаштириш та-
шаббусини билдирди. Маълум вақт ўтиб “Дискотека” ном-
ли шўх, шовқинли, шу билан бирга жиддий маънавий-ах-
лоқий муаммолардан баҳс очувчи спектакль яратилди.

Ўтган йили Олимжон ака ана шундай катта-кичик таш-
вишлар билан юрган кунлари Тошкентда ижодий сафарда
бўлган М.Ауэзов театри бадий раҳбари – эски қадрдонни
уни йўқлаб келиб қолади. Тасодифан унинг хонасидаги эскиз-
ларни кўриб, режиссёрнинг орзусидан хабар топгач, Олмао-
тага қайтиб, орадан ўн беш кунлар чамаси вақт ўтгандан сўнг
театрга сим қоқди. Орзусини амалга оширишга таклиф этди.
Шу тариқа 2007 йил охири ва 2008 йилнинг дастлабки ойла-
рида Мухтор Ауэзов номли Қозоқ давлат академик драма те-
атрида “Ромео ва Жульетта” спектакли саҳналаштирилди.

Режиссёрнинг жуда пухта ўйлаган концепциясига кўра
спектакль бағоят маҳобатли кўримда бўлиб, унда қарийб
элликта актёр иштирок этади. Оммавий саҳналар билан
қўшса, етмиш киши ҳаракатда. Демак, шунча ижодий вази-
фа белгилаш, шунча костюм тиктириш, грим, парик ва
ҳоказо, ва ҳоказо. Яна уларни бир саҳнада жамлаш, ҳар би-
рининг ўрни, вазифасини кўрсатиш, саҳнавий композиция,
ҳаракатлар, мизансаҳналар мутаносиблигини таъминлаш ҳар

бир сахна кўринишига уйғун мусиқий образ топини, бизнинг Осиё менталитетига унча мос бўлмаган болалар ўйинлари, қиличбозлик сахналарини табиийликда намойиш эта билиш барчаси сўзлаганда осон. Бу миқёсли фикрлашга, эпик тафаккурга қолди, сахна бўшлиғини пьеса воқеалари кенгликларига мувофиқ мутаносибликда тўлдира биладиган, айни чоғда сахнада ҳаракатланувчи ҳар бир персонажда индивидуалликни ҳис этиб, уни намоён эта оладиган режиссёрликни тақозо этарди. Шу билан бирга бундан 400 йил аввал Европанинг қоқ ўртасида яратилган асарни XXI аср руҳи ва ташвишлари билан яшайётган Осиё мамлакатида сахналаштириш, спектаклни замон дардларига ҳамоҳанг жанрланглата билиш ғоятда мураккаб вазифа эди.

Инсониятнинг энг азалий ва абадий туйғуси муҳаббат. У ҳар замонда, ҳар маконда ва ҳар бир қалбда ҳамиша яшайдиган туйғу. Аммо унинг кўриниши, намоён бўлиши ҳар севишган кўнгилларда ҳар хил. Хўш, бугуннинг муҳаббати қандай? Унинг рангу туси, либоси қанақа? Ҳазрат Алишер Навоий таърифларидаги қай ишқ бугун қалбларда намоён — “авом ишқи”ми ёки “хос” муҳаббат. Агар тарихий вақт ва Шекспир тушунчаларидан ёндашилса, Ромео ва Жульетта ишқи муайян маънода Ҳазрат таърифлагандек, хос ишқ, яъни “пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқ”, “ошиқи покбоз”нинг “маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоғи”дир. Аммо замонлар ўта бориб бу маъсума ўспирин муҳаббат воқеа ишқий муносабатлар чоғишмасида шундай талқин ва таҳрирларга учрадики, уни лирик эҳтирослар пўртанасига ҳам, шаҳвоний жунбишга ҳам нисбат бера бошладилар. Ўша тарихий замон ва макондаги самовий туйғулар шаббодаси ҳирсу нафс тўфонининг комига тортилди. Охир-оқибат муҳаббат илоҳий неъмат эмас, замонавий манфаатхўр жамиятнинг емишига, ҳимоясиз қурбонига айланиб қолди.

Олимжон Салимовнинг Қозоғистонда сахналаштирган спектакли ана шу манфаатлар қурбонига айланган муҳаббат ҳақида. “Талқин тўғри ва замонавийдир” дея бу фикрни қозоқ олимаси Г.Абикеева ҳам таъкидлайди: “Назаримда Ромео ва Жульетта муҳаббати спектаклда асосий мавзу эмас. Режиссёр бизнинг эътиборимизни кўпроқ му-

ҳаббатни мавҳ этадиган ҳодисаларга қаратади. Режиссёр ўз кўримини ўтказишга қаттиқ уринади ва бизга фавқулодда эсда қоладиган усуллар билан таъсир кўрсатади. Энага Ромеонинг Тибальтни ўлдиргани ва Веронадан ҳайдаб юборилгани ҳақидаги хабарни етказиши саҳнасида Жульеттанинг оёқлари остида кичкина қон доғи (чироқ ёрламида) пайдо бўлади ва бу доғ бутун саҳна бўйлаб катталаша бориб, Жульеттанинг кийимларига ўтади ва қиз ўзини қон кўлобидан қутқара олмай, даҳшат ичра қичқириб юборади. Танасида титроқ туради. Спектаклда ана шундай режиссёрлик урғулари талайгина ва улар режиссёр ғоясини юзага чиқаришда кучли хизмат қиляпти”.

Спектакль премьераси куни Қозоғистоннинг ҳозирги пойтахти Остона шаҳридан маданият ва санъат ишларига мутасадди ҳукумат раҳбарлари етиб келиб, ўзбекистонлик режиссёр ва жамоанинг жуда катта ижодий меҳнатига муносиб муносабат билдирдилар. Спектаклдан сўнг ўша олий мақомли мутасаддилардан бири омманий ахборот воситалари вакилларига дакки бериб, Қозоғистон билан Ўзбекистон чегараларида бирор кўнгилсиз воқеа бўлса, дарҳол аюҳаннос солиб, оламга ёясизлар, мана бундай ўзбек-қозоқ маданий ҳамкорлигини эса ортиқча “шов-шув” қилмайсизлар. Чунки ўзимизникиларни қўлидан келмаганки, Ўзбекистондан ўзбек режиссёрини таклиф қилиб, шундай улғувор спектакль яратилибди. Буни ҳам тан ола билмоқ керак, қабилидаги фикрни айтибди. Назаримда, Олимжон Салимовнинг Халқаро миқёсдаги ижодий фаолиятига бундан ортиқроқ баҳо бериш қийин...

IX

Юқорида қадр борасида тўхталиб эдик. Ота-боболаримиз донишмандлиги ёдга келади: “Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман”. Ҳа, минг йил яшаб, бир айтади, деганларича бор.

Ўтган йили Олимжон Салимов олтмиш ёшга тўлди. Олтмиш!

Унинг унвону мукофотлари, нишону совринлари жуда кўп. Олий, оддий ва ҳоказо. Бировга ҳавас қилгулик эмас. Бироқ кўнгил кўнгил экан-да.

Мазкур битикларни режиссёрнинг қайдлари билан бошлаган эдик. Ниҳоясини ҳам ўша ёзувлардаги сўнги фикри билан якунласак тўғри бўлади, менимча.

“... режиссёрни театрдан “кетказиш” жуда қийин “иш” эмас. Уни топиш, уни тарбиялаш, уни театрга олиб келиш, унга имконият яратиб бериш, унинг иқтидоридан фойдаланиш, у билан, унинг ишлари билан фахрланиш, уни ардоқлаш қийин. Уни эҳтиёт қилиш керак! Ҳар бир ўзини ҳурмат қиладиган миллат бунинг удласидан чиқа олиши керак!”

2008 йил

МИЛЛИЙ ТЕАТР РЕПЕРТУАРИ...

(Ўйлар ва айрим мулоҳазалар)

I

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг “Энг улуғ, энг азиз” байрамимиз арафасидаги сони (ЎзАС, 2007 йил 31 август, №35)ни варақлай туриб, сўнги саҳифадаги “Ўзбек миллий академик драма театрининг 2007 йил сентябрь ойи режаси”га кўзим тушди. Табиий қизиқиш билан “режа”ни ўқиб, бир ойга мўлжалланган спектаклларни бир-бир хаёл кўзгусида жонлантира бошладим. Очиғи бир оз хижолатлик туйдим. Репертуардаги 17 та спектаклдан бештасини кўрмабман. Балки кўп нарса йўқотмабсан, дегувчилар ҳам топилар. Бироқ, шу соҳада ҳам унча-мунча қалам тебратиб юрганим учунмикан, ҳар қалай ўзимдан норози бўлдим. Рост-да, ўн еттита номдаги спектаклдан еттитаси тепасида “Премьера” деган ёзув бўлса, бинобарин, турли кўнгилочар томошалар кўпайгандан кўпайиб, аҳолининг еттидан етмишигача уларнинг жозибасидан эсанкираб, қай бирини танлашни билмай доддираб юрган бир замонда Миллий театрдек улкан жамоа тинимсиз саъй-ҳаракат кўрсатиб, кетма-кет янги спектакллар қўйиб турса-ю, “зиёлиман” деб юрган биз бандаи гофиллар премьералар у ёқда турсин, ҳатто репертуардан муқим жой олган айрим спектаклларни ҳам кўриб қўймаганимиз виждон қаршисидаги хижолатпазликдан

ўзга нарса эмас... Майли, ўз-ўзимизга гиналарни кейинга қолдирайлигу, гапнинг индаллосига қўчайлик.

Нафсиламрини айтганда, Ёқуб Аҳмедовга тан бериш керак. Ижодкор табиатининг минг битта қиёфасию нозу адолари, хархашаю инжиқликларига бас келиб, тўқсон йилдан мўлроқ тарихи давомида бунчалар йириклашмаган жамоага бош бўлиб, уни бу санъат тури “менталитети”га хос бўлган гуруҳбозлик, ички низо ва жанжаллардан омон сақлаб, яхшими, ёмонми ижодий иш билан банд этиб, қизгин фаолиятда ушлаб тура олаётгани ҳазилакам иш эмас. Нафақат бу ҳолат, айти чогда эътироф этмоқ лозимки, жамоада ижодий авлодларнинг муайян нисбати, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос ворислиги ҳам сақланиб келмоқда. Зикр Муқаммаджонов, Тўйчи Орипов, Яйра Абдуллаева, Турғун Азизов, Рихси Иброҳимова, Тўти Юсупова, Толиб Каримовлар фахрий ёшда бўлсалар ҳам, қарилик гаштини сураётган фахрийлар қаторида эмаслар. Бугунги репертуарда уларнинг у ё бу даражадаги ўз роллари бор.

Турғун ака Миллий театр саҳнасида “классика” беистисно ҳамиша мавжуд бўлиши керак деган қатъий ишонч билан Шекспир, Шиллернинг шоҳ асарларини баҳоли қудрат саҳналаштириб турибди. Гарчи “Гамлет” ёки “Макр ва муҳаббат”нинг юксак саҳнавий намуналаридан бохабар мухлис мазкур талқинларга эътирозларини қаторлаштириб ташласа-да, икки жиҳат менда қониқиш туйғусини уйғотади. Бирламчи, жаҳон драматургик мумтозликларидан тобора йироқлашиб бораётган ёш актёрлар ва оз сонли бўлса-да, ўзбек томошабини инсоний ҳолат ва эҳтиросларнинг фалсафа ва юксак бадиият билан уйғунликдаги теран намуналаридан баҳраманд бўлса, иккинчидан, ана шу материал асосида Тоҳир Саидов, Лола Элтоева, Шухрат Нуралиев каби истеъдодли санъаткорлар салоҳият касб этиб, ижодий жиҳатдан қувватланиб бораётгани қувонарли ҳолдир. Ёки испан драматурги А.Касона пьесаси асосидаги “Дарахтлар тик туриб жон беради” спектаклида саксонни қоралаб бораётган Яйра Абдуллаеванинг бетакрор ижроси ҳаёлларни ҳайратга чулғайди. Гарчи Яйра опа ярим асрдан мўлроқ ижодида кўп ва хўб роллар ижро этиб, олқишу эътирофларга ноил бўлган эса-да, мазкур спектаклдаги асосий

роли, назаримда, унинг ижодий таржимаи ҳолида Тошхўжа Хўжаевнинг қирқ йилча чамаси илгарироқ шу сахнада қўйган “Ўғирланган умр” спектаклидаги Кей образидан кейинги юксак чўққи бўлиб туюлади...

Миллий театримизнинг жаҳон классикасига изчил эътибори таҳсинга сазовор, албатта. Сўзимизнинг исботи — бугунги репертуардан хорижий муаллифларнинг олтига асари ўрин олган, яъни мавжуд спектаклларнинг учдан бири. Аввалги мавсумда сахналангтирилган икки асар — итальян драматурги Эдуардо де Филиппонинг “Тун албатта ўтади” ва поляк адиби Словамир Мрожаkning “Чегара устидаги уй” пьесалари асосидаги спектакллар томошабинларнинг турли мулоҳазаларига сабаб бўлди.

“Тун албатта ўтади” асли “Неаполь — миллионерлар шаҳри” деб номланган ва жаҳоннинг юзлаб театрларида қайта-қайта сахналангтирилиб келинаётган пьесанинг Миллий театримиз учун шоир ва драматург Усмон Азим томонидан ўзбекчага ўтирилган варианты. У бевосита Италиянинг Ўзбекистондаги элчихонаси шафелигида режиссёр Александр Гамировнинг ташаббуси ва жонбозлиги билан сахнага олиб чиқилди. Спектакль икки гуруҳ актёрлар билан навбатма-навбат қўйилиб келмоқда. Эътиборли томони шундаки, ҳар икки гуруҳ ҳам бир-бирини такрорламайдиган талқинда ролларни ижро этмоқдалар. Агар Саида Раметова ва Муҳаммадали Абдуқундузов фалсафий-психологик талқинга мойил ечимдаги ижрони намойиш этаётган бўлсалар, Зуҳра Ашгунова ва Қаҳрамон Абдурахимов маиший-психологик драма йўсинидаги талқинда ўз образларига ёндашганлар. Ҳар икки талқин ҳам ўзига хос ва қизиқарли.

Уруш моҳият-эътибори билан мусибат ва йўқчилик ташувчи ҳодиса. Айни чоғда у синов. Ирода, садоқат, матонат ва инсонийлик синовидир. Ўтган асрдаги иккинчи жаҳон уруши ҳам унинг домига тортилган барча мамлакатлар ва халқлар учун даҳшатли фожиавий синов бўлди. Ундан омон чиққанлар, аксарият, тирикликни олий неъмат деб билиб, шукроналик билан яшадилар. Бироқ бу шафқатсиз ўлим ваҳшатининг чангалидан жисмонан соғ чиқишнинг ўзи ҳали тўла омонлик белгиси эмас эди. Бинобарин, бу синовларда қалбини, виждонини, инсон-

лик шаънини қурбон бериб чиққанлар ҳам бўладики, уларни асло омон қолганлар қаторига қўшиш мумкин эмас.

Уруш комидаги Италиянинг беш кишилик кичик бир оиласи ва унинг атрофидаги турли тоифа одамлар мисолида жон сақлаш учун ўзини ҳар кўйга солиб, маънавий таназул томон кетган инсонларнинг кечмишлари, аламу изтироблари “Тун албатта ўтади” спектаклининг мавзуи ва мазмуни. Тўғрилиқ ва ҳалолликни ҳаёт аъмоли деб билган оила бошлиғи дон Женнаро хотини Амалиянинг касалхоналардан, ногиронлар ризқидан ўғирлаб келинаётган турли озиқ-овқатларни хуфия сотиб, таҳлика ичида яшаётганларидан ўта норози. Аммо унинг норозилиги кўпроқ оғизда. Чунки очликдан ўлмасликнинг ягона чораси ҳозирча шу. Истаб-истамай ўзи ҳам гоҳи шундай нопок ишларни яширишга мажбур. Хотинининг найрангларига баъзан шерик бўлиб қолади. Бироқ у буни вақтинчалик ўткинчи бир ҳолат, уруш тутагач яна ҳаёт тўғри изга тушиб кетади деб ўйлайди. Афсуски ўткинчи бир вазият тақозоси билан бўлаётган ишлар бора-бора хотини ва фарзандларининг ҳаёт тарзига айланиб қолганини у кейин, тасодикий асирликда бир муддат яшаб қайтгач тушуниб етади. Хотини инсоний туйғулари пул, моддий неъматлар эвазига бой берилган бой хотинга айланганини, қизи фоҳиша, ўғли эса ўғрилиқни касб қилиб олаётган каззоб бўлиб бораётганини англайди. Спектакль ана шу маънавий таназулнинг тафсилотларини актёрлик гуруҳларининг ўзига хос талқинлари билан томошабинни жалб этади.

С.Раметова ижросида донна Амалия дастлаб оиласининг оғир уруш шароитида жон сақлаб қолиши, болалари-полапонларининг оёққа туриб олишлари учун ҳар қандай машаққат ва қийинчиликларга дош берувчи заҳматкаш она сифатида намоён бўлади. Шароит тақозоси билан у аста ўзгариб, дейдаси қотиб, шафқат туйғуларидан йироқлаша боради. Ҳаёт ўз ўлжаси учун курашишдан иборат деган худбин тушунчани, шахсий манфаатни мақсадга айлантира боради. Энди унинг учун энг муқаддас нарса оила эмас, ўз ҳаловати, имкониятлари, пул, молу дунё жозибаси муҳим. Қизининг ҳам, ўғлининг ҳам қаерга бориб, қаердан келаётгани, ким билан учрашиб, нима иш-

лар билан шуғулланаётгани аввалгидек аҳамиятли эмас. Қолаверса, келишган ёш барно йигит, “бизнес ҳамкори” Эрикнинг Амалияга муҳаббати ҳам аёл хаёлларига ғулу солган. Фақат итальянча миллий ахлоқ, удумлар, яъни эри ўлмаган аёлнинг бошқа эркак билан турмуш қуролмаслик мажбурияти уни айрим хатти-ҳаракатлардан тийилишга мажбур этади. Ниҳоят бедарак йўқолган эри — дон Женнаронинг пайдо бўлиши оилани ҳалокат ёқасида тўхта-тиб қолади. Пьесадаги сўнгги саҳна кишини ларзага соладиган ғоят теран фалсафий мазмунга эга. Амалия: “Энди нима чора топамиз? Қандай қилиб яна ҳалол одамларга айланамиз? Қачон?” деган изтиробли саволомуз қиёфада эрига тикилади. Хотинининг қарашидан шу маънони уққан дон Женнаронинг “Кутмоқ керак. Тун албатта ўтмоғи керак!” деган сўнгги пурмаъно сўзлари билан ёруғ келажакка ишонч оҳангида пьеса яқунланади.

Спектакль муаллифлари эса пьеса мантиғига хилоф иш тутмаган ҳолда драматург матнини бир оз таҳрир этиб, “Тун албатта ўтади” дея ишончни қатъийлаштирадилар. Рамзий маънодаги шу сўзлар билан асарнинг қанчалар замонавий жаранг касб этишини тасаввур қилиш қийин эмас. Зеро, мустақилликка эришиб, ўтиш даврининг қийинчиликларини бошидан кечирган ёш давлатимиз ва халқимиз ҳам ўзига хос синовларга дуч келди. Бунда ҳам ғалабалар, муваффақиятлар қатори норасоликлар, талофотлар бўлди. Айниқса, маънавий тушкунликка берилиб, ўткинчи машаққатларга дош беролмай, ўзини нопок йўлларга урган, нафс илинжида ҳануз боши берк кўчаларда тентираб юрган инсонлар, оилалар бор. Шу маънода пьеса қаҳрамонларининг изтиробли саволларини эслатиб туриш, “Тун албатта ўтмоғи керак!” деган хоҳишни “Тун албатта ўтади!” деган қатъий ишончга айлантириб, жамиятни ахлоқий тубанликдан асраш, маънавий юксакликка чорлаш ғояси долзарб бўлиб қолаверади. Бинобарин, Миллий театримизда мазкур асарнинг саҳналаштирилиб, репертуардан мустаҳкам жой олганини фақат табриклаш керак.

Айни чоғда айрим мулоҳазаларни ҳам айтмоқ зарур. Спектаклда банд бўлган ҳар икки ижодий гуруҳда ҳам актёрлар ансамбли бор деб бўлмайди. Шу туфайли таъ-

сирчан саҳналар билан бир қаторда, ҳиссиз ўйналган, пьесанинг юксак ғоявий ва бадиий қувватини пасайтирадиган саёз ижро ҳам яққол сезилади. Асосий образлардан бошқа Д.Икромова, М.Иброҳимова, Л.Элтоева, Ф. Маъсудов, А. Узоқов талқинларидаги образлар томошабинда илиқ таассурот қолдиргани ҳолда бошқа актёрларнинг роль устида ишлари қиёмега етмаганини, спектаклнинг замонавий жарангини таъминлайдиган образлардан бўлган бухгалтер Риккардо ишгирокидаги лавҳалар, касал бола учун дори топилиши билан боғлиқ кульминацион саҳна режиссёр томонидан ҳам, актёрлар талқинида ҳам зарур ечимини топмаганини, оператор йигитнинг ўйинчоқ камера билан унда-бунда сўзсиз пайдо бўлиши эса мутлақо асосланмаганини, саҳна безаги, либос, грим масалаларидаги нуқсонларни таъкидлаш ўринли.

Модомики гап Миллий театримизнинг бутунги репертуаридаги хорижий асарлар устида борар экан, “Чегара устидаги уй” спектакли борасида ҳам айрим фикрларни ўртоқлашиш фойдадан холи бўлмас.

Бахтиёр Тўраев ҳозирги ўзбек театр рассомлари орасида етакчиларидан. Тан олиб айтиш керакки, унинг айрим спектакллардаги саҳна безаклари гоҳо режиссёр талқинларидан кучлироқ бўлади. Асар ғоясини томошабоп шаклда саҳнада акс эттириш, саҳнавий образ, ечим топиш рассомда ҳам режиссёрдан кам бўлмаган билим, малага, изланишни тақозо этади. Буюк ўзбек театр рассоми Георгий Бримнинг ҳайратомуз саҳна безаклари спектаклнинг камида ярим ютуғи эди десак муболаға бўлмас. Ана шу устознинг мактабини кўрган рассом Б.Тўраев ҳам гоҳи шундай салоҳият кашф этади. Бироқ у энди домласидан ҳам ўтиб, режиссёрлик ҳавосига берилибди. Ҳадди-ҳаваси муборак бўлсин, албатта...

Бироқ бир-бири билан ҳар қанча яқин, узвий ҳодиса бўлмасин тасвирий санъат билан режиссура бошқа-бошқа соҳалар. Шу маънода “Чегара устидаги уй” спектаклида фикр салмоғи, ғоя инкишофидан кўра тасвирийлик, ташқи эффект ва турлича эклетик гротескларга мойиллик устуворлик қилган. Шунданми спектаклнинг аниқ жанровий мансублигини белгилаш, яъни — фарсми, трагифарсми ёки

реалистик комедиями, драмаами ажратиш мушкул. Мавзу гоятда долзарб, сюжет қизиқарли — уз оилавий ташвишлари, қувончлари билан умргузаронлик қилаётган оддий бир фуқаронинг уйи ўртасидан туйқус чегара чизиғи ўтади. Шўрлик оила аъзолари энди ошхонадан меҳмонхонага ё ётоқдан ҳожатхонага ўтиш учун боғхона назоратидан ўтишлари зарур. Акс ҳолда чегарани бузган жиноятчи ҳисобланадилар. “Абсурд театри”га хос мана шундай гўёки мантиқсиз, бўрттирилган, ўта шартли, фавқулодда ғайритабиий вазият — теран рамзий маънодаги социал уйдирма. Импровизация, эркин ҳаракат, эҳтирос, ўйин ва ҳоказо бадиий ифода воситалари учун ниҳоятда мақбул материал. Қолаверса, жуда замонавий бугунги чегара ҳудудларимиздаги воқеликка бағоят ҳамоҳанг рамзий ҳолат.

Очиғи, Тошкент, Бухоро, Хоразм вилоятларидаги чегара постларида ва айниқса, энг оғриқлиси, Ўзбекистондан Ўзбекистонга ўтиб олишдаги Самарқанд ёки Фарғона йўлларидаги Шўро замонларида сиёсий ношудлик билан ёки миллий низолар кўзгаш мақсадида атайлаб қилинган қисқагина чегара ҳудудларида рўй бераётган шу қадар масхаромуз аҳвол, на кулишни на йиғлашнингни билиб бўлмайдиган таҳқирловчи вазиятлар, хўрлик ва хорликлар кўзгайдиган муносабатларни аёвсиз сатира тигига олиб, шу спектакль баҳонасида ижтимоий муаммо сифатида, қолаверса, масъул мутасаддиларга дакки ўлароқ кўтарилса, айни муддао бўлар эди.

Зеро, санъат, жумладан, театр санъати азалий ва абадий қадриятлар, инсоний туйғулар, эҳтирос ва турфа ҳолатлар инкишофи билан бир қаторда, муайян жамият ва фуқароларнинг ижтимоий ҳам маиший турмушига, ҳаёт тарзига оид долзарб муаммоларни кўтариб чиқишдек ниҳоятда муҳим миссияни ҳам бажариб келган. Тўғридан-тўғри айтилган рост сўз қадр топмаган ва ҳатто қатағон этилган замонларда санъат воситасидан фойдаланиш қанчалар амалий аҳамият касб этганига юзлаб мисоллар бор. “Чегара устидаги уй” спектакли шу маънода жуда қулай имконият бўлиши мумкин эди. Афсуски, мулоҳазаларни истақ сифатида билдиришга мажбурмиз. Ваҳоланки, режиссёр ўша ижтимоий долзарб муаммони яхши билади. Билгани учун ҳам, назаримда, жаҳон драматургиясидан

шундай асарни излаб топган. Афсуски, хоҳишни воқеликка айлантириш, осон иш эмас. Бунинг учун хоҳишнинг ўзи етарли эмас...

Спектаклдаги бош ролга режиссёр қизиқчи сифатида танилиб қолган Валижон Шамсиевни таклиф этган. Бу ҳам топилма, албатта, лекин ҳайратомуз эмас. Бундай “топилма”лар ёки “санъаткор”нинг яна бир “қирра”сини “кашф этиш”лар киномиз учун одатий ҳолга айланиб бораётган эди. “Қозонга яқин юрсанг...” дегандек, бу “мода” театрга ҳам юқаётгани назаримда баъзи мутасаддиларни “хушёр боқиш”га ундаса ёмон бўлмасди. Чунки труппада муайян ролни ижро этишга салоҳиятли мос актёр бўлмаса, одатда бошқа театрлардан актёрларни таклиф этиш мавжуд тажриба, албатта. Лекин айна мисолда бунга зарурат бўлмагани сезилиб туради. Чунки бир-иккита арияга қуввати келадиган опера қўшиқчиси билан икки-уч соатлик бутун бир спектаклни тортадиган опера театри хонанда-актёри ўртасида жиддий тафовут бўлганидек, бир ролни бутун спектакль давоми бир нафасда ижро этиш, образ талқинини бошдан-охиригача бир ўқ йўналишида, режиссёр ипидан-игнасиғача ўйлаб бир маҳраж остига келтирган мантиқ асосида саҳнага олиб чиқиш қизиқчилик трюклари, қисқа концерт-томоша репризларидан мутлақо фарқ қилади. Бу ҳам режиссёрнинг фикрдан, психологик теранликдан, мулоҳазага ундовчи таҳлилий (аналитик) ижродан кўра тасвирий эффектга, ўзича бирон юк ташимайдиган шаклбозликка (масалан, дипломатларнинг кириб-чиқиши ва жой алмаштириши каби) ортиқ даражада берилиб кетганлиги билан изоҳланади. Албатта бу ўринда “абсурд театри” хусусиятларини рўкач қилиб, эътироз билдирилиши мумкин.

Поляк драматурги Славомир Мрожек ҳозирги “Абсурд театри”нинг ёки “анти театр”, “янги театр” деб ном олган замонавий санъат ҳодисасининг энг машҳур намоёндаларидан. Абсурд пьесаларида дунё маъносиз, ҳар қандай мантиққа зид мавҳум бир тушунча. Унинг мантиқи мантиқсизликда, беқарор кайфиятда... “Абсурд театри” ўтган асрнинг иккинчи жаҳон урушидан кейин оммалашган эстетик оқим бўлиб, унинг Эжен Йонеско, Семюэл

Беккет, Артюро Адамов, Эдвард Олби, Вацлав Гавел каби машхур вакиллари бор.

Мазкур оқимнинг етакчиларидан Э.Ионеско ўз драматик асарларини “зиддиятлар театри” (“театр парадокса”) деб ҳам атаган эди. Асли ҳаётнинг ўзи ғайритабиий зиддиятлардан иборат. Ана шу зиддиятлар гирдобига чўкканинг сари борлиқ мавҳумот ва мантиқсизликлардан иборатдек туюлаверади.

С.Мрожак пьесаларида ҳам таклиф этилган бемаъни вазият қаҳрамонларни ҳам бўрттирилган эҳтирослар тўлқинида зиддиятли ўйларга бориб янада мантиқсиз хатти-ҳаракатлар қилишга, сатира бўёқлари билан тўйинган сафсатабозлик, беқарор ҳолатларга тушишга мажбур этади. Лекин бу бемаъни дунёнинг мантиқсизликларини намойиш этаётган асарнинг ўзи маъно ва мантиқдан холи дегани эмас. Маънисизликда шундай маъно, мантиқсизликда шундай мантиқ борки, у охир-оқибат кишида муайян кайфият ва муайян муносабат пайдо қилади (Ҳазрат Алишер Навоий ҳам мавҳум маъшуқага қарата “беихтиёрликда менда борму ихтиёр” дея куйлаганларида ана шундай кайфият тақозоси билан муносабат билдирган бўлсалар ажаб эмас). Аммо, “Чегара устидаги уй” спектаклида мавжуд барча мантиқсизликлардан англашиладиган мантиқ, кайфият йўқ. Табиийки, муносабат ҳам шунга яраша.

Аслида саҳналаштирувчи режиссёр, юқорида қайд этганимиздек, бизнинг воқелигимиздаги, яъни чегара ҳудудларидаги реал мантиқсизликларга ишора бериб, беадад ҳаёлот, шартлилик, истеҳзо, бўрттирма (“гротеск”) каби “абсурд театри”га хос бадий унсурлардан оқилона фойдаланиш имкониятларини кашф этганида, назаримизда, нима сабабдан шундай янгича оқимдаги асарга қўл урганлиги англашилган ва шубҳасиз, бу тажриба ижобий баҳо олган бўлар эди. Албатта, спектакль билан боғлиқ барча таркибий жиҳатларни инкор этмоқчи эмасмиз. Шубҳасиз, сценография тушунарли ва ҳодиса моҳиятига муносиблигини, мусиқий образ топишга интилиш борлигини, М.Иброҳимова ва айрим лавҳаларда В.Шамсиев актёрлик имкониятларининг намоён бўлганини айтиб ўтмоқ лозим. Шу ўринда ҳали ниҳоятда ёш, эндигина институт партасидан театр саҳнасига ўтаётган актёр Алишер

Узоқовга муҳтарам муштарийлар эътиборини қаратишни истар эдик. “Тун албатта ўтади” (Амедіо), “Севаман дедимми” (Ўғил) спектаклларида ижро хусусияти билан ажралиброқ кўринган бу ёш актёр “Чегара устидаги уй” спектаклида ҳам тўрт дипломатнинг бири ёки божхоначи сифатида намоён бўлиб, ўз саҳналарида томошабиннинг жонли муносабатини пайдо қилиб, аста эътиборга тушиб бормоқда. Тилагимиз – саҳна масъулияти ва ижро меъёрини ҳамиша назарда тутиб, батартиб ижодий умр кечирса, ёш санъаткорнинг парвози баланд бўлгуси, шояд.

Миллий театримизнинг хорижий репертуари ҳақидаги мулоҳазаларни яқунлар эканмиз, гарчи танқидий фикрлар кўпайиб кетгандек туюлса-да, аслида улар остида театрнинг бу борадаги сиёсатига хайрихоҳлик, изланишлар бардавомлигига умид ва рағбат ётганини алоҳида таъкидлагимиз келади. Чунки мустақил ёш давлатимиз умуминсоний қадрият ва ғояларни, жаҳон маданиятини миллий тараққиётимизнинг омилларидан этиб белгиланган экан, Миллий театримизнинг интилиш ва изланишлари ҳам шунга ҳамоҳанг ва ҳамқадам бўлмоғи зарур.

II

Миллий репертуар Миллий театрда баҳоли қудрат ҳал этиляпти, десак сўзимизни тасдиқловчилар кам бўлмас. Шукрулло, Жуманиёз Жабборов, Ҳайитмат Расул, Дилбар ва Тилаб Маҳмудовлар, Усмон Азим, Эркин Хушвақтов, Н.Қодиров, Санжарали Имомов, Зулхумор Солиева – жами тўққиз муаллифнинг ўн бир асари ҳозирги репертуарда. Бу номларнинг кўпи таниш, айримлари энди таниляпти, баъзилари эса мутлақо нотаниш. Одатда энди танилиб келаётган ёки нотаниш муаллифлар масаласида ёзилмаган қонунлар бор. Бир муносабат билан Баҳодир ака (Йўлдошев) айтган эди: 70-йиллари “Келинлар қўзғалони”ни саҳналаштираётганида, Саид Аҳмад пьесаларини Ҳамза театри (ҳозирги Миллий театр)да саҳналаштиришга ҳали эрта, дегувчилар бўлган экан.

Дарҳақиқат, дастлаб кичик саҳналарда синовдан ўтиб, театр оламининг қозонида қайнаб, “қони қўшилгач” сўнгра катта саҳна юзини кўриш азал-абалдан келаётган анъана.

Албатта фавқулодда истеъдодлар бундан мустасно. Катта майдонга ёниб чиқиш, турли тўсиқларни ёриб чиқиш бу унча-мунча қалам тутганнинг кори эмас. Инчунун ёниб-у ёриб чиқишга уқуви келмаган ижодкор ўз вақти-соатини кутмоғи ва бунгача талай жараёнларни босқичма-босқич босиб ўтмоғи лозим. Назаримда ана шу босиб ўтилмоғи лозим бўлган босқичлар нураб, бузилиб кетгандек ёки беписанд, беқадр, безътибор чеккага сурилгандек... Ваҳоланки театрга эшик қолиб туйнукдан кирилмайди. Чунки у борини бўй-басти билан оламга ошкор қиладиган маскан. Шу боис бу ерда танилмаган ёки чала таниш номларнинг пайдо бўлиб қолиши ўта хавфли...

Бўлмаса гапни танишлардан бошлайлик.

Шукрулло аканинг “Табассум ўғрилари”, “Ўғрини қароқчи урди” пьесалари асосидаги спектаклнинг аввалги Ҳамза номли академик театр саҳнасида узоқ вақт муваффақиятли қўйилганини эслайман. К.Гоццининг “Бахтли гадолар” пьесаси ҳам шоир таржимасида шундай қисмат топгани кўпчилиكنинг ёдида демоқчимизки, Шукрулло ака театрининг ўз муаллифи. Унинг вақт нуқтаи назаридан сўнги пьесаси “Ҳасрат боғи” режиссёр Тоживой Исроилов томонидан Миллий театр саҳнасига олиб чиқилди. Мавзу қатағон ва турғунлик йилларининг турли инсонлар тақдирларидаги машъум излари, мудом битмаган қалб жароҳатлари ҳақида. Ўша даврларни бадиий мушоҳада этиш, сабоқ бўларлик, хулосалар чиқариш муаллифларнинг асосий мақсади. Афсуски, ижодий ният билан ижро мутаносиб бўлавермас экан. Шўро мафкураси миллий туйғу ва кайфиятни уйғотмаслик, шахсни шакллантирмай, оломонга қўшиб юбориш мақсадига йўналтирилган эди. Бир миллат вакиллари ни баррикадаларнинг икки томонига итқитиб, уларнинг бир-бирини маҳв этишини кузатиш бу мафкура асосчилари ва давомчиларининг асосий машғулоти. “Ҳасрат боғи” даги Холиқулов, Мэлс каби образлар чиркин ғоянинг қули ва қурбони. Она, Ашраф, Зиёд каби персонажлар эса баррикадалар иккинчи томонида, аммо ниҳоятда пассив. Ваъзу сафсатадан нари ўтмайди.

Тўғри, ўша замонларда бошқачароқ ҳаракат қилиш имкони йўқ эди дея эътироз билдирилиши мумкин. Аммо

гап шундаки, ҳар бир персанажнинг хатти-ҳаракатида мантиқ, асос бўлиши лозим. Томошабин вазият ва характерлар талқинида мантиқ бўлсагина ишонади, таъсирланади ва зарур хулоса чиқаради. Айни спектаклда гоёвий ва бадиий асосланмаган воқеалар тизими, қаҳрамонларни шакллантирган шароит ва рўй бераётган ҳодиса тазйиқида содир бўлаётган жараён бир-бирини томомила инкор этади. Холиқулов умр бўйи Шўро тузуми сингдирган тушунчаларни ҳақиқат деб билиб, шунга эътиқод қилган минглаб коммунистлар тимсоли. Ўзбекистон халқ артисти Теша Мўминов ўз образини айнан шундай гоё кишиси сифатида талқин қилади. Бироқ фарзанди Афғон урушидан темир тобутда келиб, чексиз ғам-аламда турган Она билан суҳбат Холиқуловни бирдан ўзгартириб юборади — виждон азоби ва ички норозиликни уйғотади. Ана шу ўринда балки драматург ҳам, режиссёр ҳам спектаклнинг ўқилдишини топишлари мумкин эди, назаримда. Яъни эътиқод таназзули ва ёлғон эътиқодга ишонган инсоннинг руҳий драмасини бадиий талқин этиш мақсадини илгари суришлари мумкин эди. Аслида драматургнинг нияти шундай. Афсуски, асарга тугун бўлиши мумкин бўлган ҳодиса ечимга айланган. Драма бошланган жойда спектакль деярли тугаган. Қолаверса, Холиқулов образи талқинида режиссёрнинг ўзида аниқлик йўқдек туюлади. Эътиқолида содиқ тимсол ўзгалар билан муносабатда гоҳи риёкор, гоҳи котибасини ҳирс чангалига тортувчи маиший бузуқ сифатида кўрсатилади.

Тўғри, образнинг жонли одам эканини таъкидлаш учун бундай лавҳалардан фойдаланилган бўлиши мумкин. Бироқ, мақсад коммунистлар кирдикорларини очишми ёки тузум туфайли инсоний тақдирларнинг фожиасини, таназзулини кўрсатишми?! Агар кейинги ижодий ният ёрқинроқ юзага чиқарилганида ва воқеа ҳам тафсилотлар шунга қаратилганида спектакль, шубҳасиз, бугунги маънавий ўзгаришлар жараёнида зарур асарга айланган бўлар эди. Зеро, мустақил давлатимизнинг маънавият соҳасидаги ислохотларидан кутилаётган пировард натижа фуқароларнинг дунёқарашини тамомила ўзгартириш, уларни мафкуравий бир ёқламаликлардан халос этиб, мустақил

фикр ва қарашлар билан яшашга тайёрлашдир. Афсуски ҳали-ҳануз Шўро даври тушунчаларидан қутулолмаётган кишилар борки, маънавий тараққиётимизга тўсиқ бўлаётган бундай нуқсонларга қарши курашишда “Ҳасрат боғи” спектакли театрнинг ўзига хос муносабати ўлароқ жаранглаши мумкин эди.

Саъят дунёсида ўз барқарор ўрнини топган ижодкорлар сирасида Жуманиёз Жабборов номи ҳамиша ҳурмат билан тилга олинади. Ҳалол ижоди, ошуфта қалби ва ҳасос нигоҳи билан эътибор топган шоир драматургияда ҳам вақти-вақти билан томошабинга завқ ва майин кулгу улашадиган камтарона изланишлар қилиб туради. Пайтида Муқимий номидаги муסיқали театримиз саҳнасида доврुक қозонган “Ўжарлар” комедияси билан бу жанрнинг ўз одами эканини яққол исботлаган Жуманиёз ака ўтган йили Миллий театримиз саҳнасини ҳам беазаган пьеса тақдим этди. Шу асар асосида саҳналаштирилган “Нексия” спектакли бир уй (“дом”)да яшовчи одамларнинг турфа характери-ни, беғараз муносабатларини намойиш этувчи енгил комедия жанрида талқин этилган. Оддийгина, ҳатто айтиш мумкинки, жўнгина маиший сюжет асосига қурилган спектакль ғоясининг инсонийлиги, жамоа туйғуси билан яшовчи халқимизнинг табиатидаги меҳр-оқибат, эзгу ҳисларни ардоқлаш, худбинлик, манфаатпарастлик кайфиятини инкор этиш каби фазилатлари билан ўзбек томошабинлари эътирофига сазовор бўлди. Спектаклда классик комедия жанрига хос фабула, кулгили ҳолат ва муҳими ўзига хос характерлар бор. Ҳар бир кўшни ўзича бир олам. Гоҳо аёл ҳамсоялар, гоҳо эркаклар гурунг қуриб, бир-бирларига нисбатан самимий муносабатларини енгил ҳазил, аския, беғараз гинаю истехзо билан аён этадилар. Ҳатто икки кўшни куда бўлиш орзусида – фарзандлари бирга ўсиб, бир-бирларига кўнгил қўйган. Ҳар икки томон ҳам бундан хурсанд. Энди уларнинг тўйи ташвиши, орзу-ҳавас масаласи бутун “дом”дагиларнинг мавзуси. Ана шундай шавқли-шодон давра бирданига пароканда бўлиб, самимият ўрнини ғараз, кин-кудурат, аламзадалиқ, таъна-маломат эгаллайди. Кечаги иноқ, салкам қариндош кўшнилар, бир-бирларига душман, ёвга айланадилар. Сабаб манфаат илин-

жи – намунавий “дом” номини олганлари ва сақлай билганлари учун уларга ҳокимият мукофот тариқасида “Нексия” машинаси тақдим этмоқчи.

Хўш – бу мукофот қандай тақсимланади, унга ким муносиброқ? Мана шу сўроқ кўшнилари иттифоқига раҳна солган асосий жумбоқ. Мана энди эҳтирослар тамомила бошқача авж олади. Ҳамма бир-бирини ёмонлаган, барча бир-бирига ёв. Кечагина фазилат саналган ё бегибир кулгу қўзгатган хусусиятлар, воқеа-муносабатлар энди таънаю-маломат, кечирилмас гуноҳ, аламли гинахонликка айланади. Орзу-ҳавасли тўй тараддуудидаги “қудалар” энди барча муносабатларида нуқсон, иллат кўрадилар. Ширин муомала аччиқ таъна ва ништарли кесатиклар билан алмашинади. Хуллас, бир лаҳзада барча эзуликлар барбод бўлиб турганида, яна хабар келадики, мукофот намунаси “дом”га эмас, “детдом”га, яъни болалар уйига берилар экан. Барчасига сабабчи маҳалла оқсоқолининг қулоғи оғирлиги, ҳокимият қарорини тўғри англамагани. Хайтовур, ёшлар бир-бирларини чиндан-да севар эканлар. Отаналарининг “машмаша”ларига қарамай, улар аҳдида содиқ. Ҳатто ҳаёт уларни синовдан ўтказиб, меҳр-муҳаббатларини янада тоблади. Аммо ота-оналар-чи, катталар-чи? Улар синовдан, ҳаёт имтиҳонидан ўта оладиларми?

“Нексия” спектакли масалани шундай қўйгани билан, томошабинни ўзига ғоят таниш воқеа ва муносабатлар билан юзма-юз қилиб, ўз-ўзини тафтиш этишга ундагани билан қимматли. Ўзига хос фориглантирувчи пафоси билан аҳамиятли. Унинг классик комедияларга хос айрим жиҳатлари ҳам мана шунда. Албатта, бу спектакль таклиф қилаётган воқеа ва унинг ечимларида жанрнинг мумтоз намуналари каби фалсафий ё психологик теранликка, оламшумул умумлашма ва хулосаларга даъво йўқ. Шундай асарлар таъсирида шакланган ё руҳан ва фикран шунга мойил томошабин бу спектаклдан қониқмаслиги мумкин. Жўн маиший воқеа асносида оддий турмуш ташвишлари билан яшаётган кишилар моҳиятини, ички дунёсини беихтиёр пайдо бўладиган муваққат ҳолатларда қай даражада намоён бўлишини, характер товланишларини енгил кулгу воситасида кўрсатишга уриниш бор, холос, бу асарда. Ва шу-

нинг ўзи ҳам томошабинни завқлантириш, ҳатто ўзи ва атрофидагилардан айрим ўхшаш хатти-харакатлари учун шунчаки ички хижолатпазлик туйуши учун етарли.

Демак, спектакль ҳам шу маънода ўз вазифасини бажаргандек... Лекин, истак маъносида бир-икки мулоҳазаларни айтгимиз келади. Ҳамонки саҳна асарининг қон томири конфликт масаласи экан, ана шу конфликтни тури ва тусидан қатъи назар, аста ривожлантириб бориш ҳамда уни ҳаёт ва асар мантиқи кўтара оладиган даражада таранглаштириб бориш ва охир-оқибат қутилмаган ечимни муқаррар этиш спектакль ижодкорлари ва ижрочиларидан росмана маҳорат талаб этади. Зиддиятли ҳолатни, муносабатни охириг нуктасига қадар кучайтира билиш томошавийликнинг муҳим шарти. Шундай мезон амал қилган асарларда қутилмаган ечим томошабинга бомба портлаши каби эсанкиратувчи, бир зум карахт қилиб, сўнг покловчи мушоҳадаларга мажбур этадиган ҳодиса ўлароқ таъсир кўрсатади.

“Нексия” спектаклида бари рисоладагидек, комедия қоидаларига оғишмай амал қилингандек. Бироқ ўша конфликт ривожи, муносабатлар таранглашуви авж пардасига кўтарила олмай, тезда ечим таклиф этилади. Томошабинда нимадир етишмагандай, қониқмагандай, қандайдир жўнлик таассуроти қолади. Жўнлик ечимнинг ўта оддийлигида эмас, балки, шунга тайёрлаб бориш жараёнининг маромига етмаганидандир. Қолаверса, режиссёрнинг драматург билан тенг муаллифга айлана билмагани, ижодий топқирликка қодир эмаслиги, деярли барча актёрларнинг ортиқ даражада маиший ижрога мойиллиги, ожиз ҳолда бўлса-да, талқинда тафаккур ёлқинининг йўқлиги ўша жўн таассуротни янада қуюқлаштирган.

Очиғи, шундай таассурот анчайин танилиб қолган драматург Эркин Хушвақтовнинг “Андишали келинчак” спектаклида ҳам яққол сезилади. Қайнана келиннинг юлдузини юлдузига тўғирлагунча драматург режиссёр билан не-не нораво қилиқлар, ясама саҳналар ўйлаб топмайди. Мақсад томошабинни кулдириш. Ҳаммага аён бир гап: табиий кулдириш бор, қитиқлаб мажбурлаш бор. Биз сўнгги пайтларда маиший йўсиндаги ва ҳатто ижтимоий-маънавий йўналишдаги пьесалар талқинида ҳам қитиқ-

лаб кулдиришга ружу қўйдик. Бу бора-бора миллий сахна санъатимизда нафақат театр, балки кино санъатимизда ҳам бадбин тенденцияга айланиб қолди. Каттами-кичик қай бир театр репертуарига, кичо, айниқса, хусусий киностудиялар фильмларига қараманг, кўнгилни ғаш, дилни хира қилгувчи биқик маиший боғқоққа кўзингиз тушади. Беихтиёр, ёниб кетасиз.

Юртбошимиз яқинда “Ўзбекистоннинг ўн олти йиллик тараққиёт йўли” ҳақидаги маърузаларида куйиниб айтган “оммавий маданият”нинг бузғунчи таъсирига берилиш ҳақидаги теран мушоҳадалари ёдга келади. Наҳотки бизнинг санъатдаги ўз мустақил йўлимиз шу бўлса?! Йўқ, барчамизга намуна бўлган ва айнан отахон театримиз сахнасида қўйилган соф маиший мавзудаги айрим асарларни эслайлик. “Юрак сирлари”, “Олтин девор”, “Парвона”, “Келинлар кўзгалони”... Ахир булар оддий маиший воқеалар, кулгили ҳолатлар асносида турмушимизнинг, маънавий дунёимизнинг покиза бўлиши, миллий қадриятларимизнинг софлиги, безаволлиги ғоясини ташиган, биқик маиший иллатлар илдиз отмасидан уни суғуриб ташлашга даъват этган, халқимизнинг ижтимоий муносабатини уйғотиб, кишиларимизни маънан юксакликка ундаган, теран ва гўзал талқин, беназир ижро маданияти уйғунлигида беғараз табиий кулгу билан онгу қалбларни ғуборлардан фориг этишга чоғланган спектакллар эмасмиди?! Наҳотки меъёру мезонларимиз, ибрат намуналаримиз бўлгани ҳолда, цензура, мафкуравий тазйиқ ва таҳдидлардан халос бўлиб, эмин-эркин ижодий изланишларга етишган бир даврда бадий юксакликларга кўтарила олмасак?! Аксинча, мезонлар бузилиб, дид, савия ҳузурталаб ҳавойи томошабин чўнтагига боғланса?!

Эркин “Чимилдиқ” билан Миллий театр сахнасида пайдо бўлганида, ҳар қанча зиддиятли мулоҳазаларга қарамай, миллий урф-одат, қадриятларимиз софлиги, уларни авайлаб-асраш, ривожлантириш ҳақидаги мамлакатимиздаги ижтимоий-маънавий ўзгаришларга ҳамоҳанг спектакль яратилганидан муайян қониқиш ҳосил қилган эдик. Ва табиийки, истиқболдан умидланган ҳам эдик. Аммо у осон йўлдан юришни маъқул кўрди. Худпараст хоҳишлар

кўчасига кирди. Унинг учун қийқириқ ва ҳуштакка мойил оломон билан тўлган зал мезонга айланди. Қандини урсин! “Андишали келинчак”да ҳамиша аншлаг...

Буюк Абдулла Қодирий таъбири билан айтганда, “ўзбек боласи кўприкнинг нариги томонига ўта билмас экан”, яъни маиший биқиқлик, турмуш икир-чикирларидан тафаккур ёлқинланган юксакликларга кўтарилишга интилмас экан, “бизнинг одам бўлишимизга аҳли тамизнинг кўзи етмаслиги аниқ”.

Инсоф юзасидан бир кузатишни қайд этмоқ зарур. Актёрлар, хусусан қайнана ролидаги С.Раметова ва келинчак образидаги Д.Кубаевалар спектаклда яйраб, ҳатто таъбир жоиз бўлса, ялпайиб ўйнайдилар. Бу кўпроқ С.Раметовага тегишли. Фармонбиби тимсолидаги беназир қайнана Зайнаб Садриева ижросига яхши маънодаги тақлид ва яна кузатишлари сабабли, Саида ўз ролини халқона импровизацияга бой бир тарзда талқин этиб, томошабиннинг такрор ва такрор олқишларига сазовор бўлмоқда. Бу, албатта, йиллар давоми касб этилган маҳорат. Дилноза Кубаева эса илк бор шу спектаклда катта роль ўйнаб, ҳуркак бир оҳудек табиийлиги, самимийлиги билан эътиборни тортиб, ўзига хос ижро йўсинига эришди. Бутун спектаклнинг томошабин олқишидаги муваффақиятини асосан ана шу икки актриса таъмин этган, десак ҳақиқатни айтган бўламиз. Демак, табиийликдан маҳорат сари ўсиб боришнинг ораси бир қадам йўл...

Адабиёт аҳли баланд мақомда тутадиган шоир Усмон Азимнинг театрдаги ижодий фаолияти ҳам бугун барчага яхши таниш. Кетма-кет пьесалар ёзиб, улар сахналаштирилиб, назаркарда бўлиб қолган драматург Усмон Азимнинг икки асари сентябрь репертуарида зикр этилган. “Бир қадам йўл” ва Фафур Фулом асарлари асосидаги “Ўтган замон ҳангомалари”. Бу спектаклларни репертуарнинг қийматини белгилаётган асарлардан десак янглишмаймиз.

Санъатнинг азалий ва абадий муаммолари — инсон руҳияти, унинг турли ташқи ва ички омиллар таъсиридаги эврилишлари, туйғулар бокиралиги ва ҳоказо турфа маънавий масалалар шоир-драматург пьесаларининг асосий мазмуни. Самарқанддан бир қадам нарида яшаб, му-

аззам шаҳарни кўриш орзусига етолмай ўтаётган қария, нақдини бахт деб бир кунлик умрини фаровон қилиш ташвишидан хушдил жайдари фалсафа билан умргузаронлик қилаётган Ҳасан кайфий образлари ва шулар билан содир бўладиган воқеалар, улар билан муносабатларга киришадиган персонажлар орқали муаллиф кўпгина долзарб маънавий муаммоларни кўтаради, уларга томошабин билан бирга жавоб излашга ҳаракат қилади.

Туйғулар бокиралиги бош мавзуга айланган спектакллар ҳақида сўз юритганда мен, аввало, Усмон Азимнинг Чўлпон, Усмон Носир, Ойбек ва Зарифа Саидносирова ҳақидаги буюк тарихий сиймоларга бағишланган асарларини назарда тутаман. Нима учундир бу спектакллар, ҳатто мутахассисларнинг ва зукко томошабинларнинг кенг эътирофига сазовор бўлган, қолаверса, вақт нуқтаи назаридан сўнгги “Адибнинг умри” спектакли ҳам театрнинг ойлик репертуаридан жой олмаган. Тўғри бу спектаклларнинг айримлари саҳналаштирилиши, ижро хусусиятлари, томошабоплиги жиҳатидан анча мунозарали, албатта. Бироқ қандайлигидан қатъи назар, улар миллат улугларининг мураккаб тақдирларидан ҳикоя қилиб, халқимизнинг ўзлитини англашга, истиқлолнинг қадри ҳақида мудом ўйлашга, тарихий хотира туйғусининг сўнмаслигига даъват этади. Шу боис ҳам зикр этилган спектакллар репертуарда ҳамиша бўлмоғи зарур.

Эндиги мулоҳазалар танилиб келаётган, айтиш мумкинки, театр репертуаридаги мавқеини мустаҳкамлаб бораётган ёш драматург Санжарали Имомов ва ҳозирча нотаниш Зулҳумор Солиева пьесалари асосидаги спектакллар ҳақида.

Санжарали драматургия масалалари билан умр бўйи шуғулланган олим, профессор Бердиали Имомовнинг фарзанди, касбига кўра амалиётчи ҳуқуқшунос. Бу соҳа вакилларидан умумжаҳон адабиётида из қолдирган сиймолар кам эмас, шу жумладан, ўзбек адабиётида ҳам. Аммо уларнинг аксарияти касб тажрибасини, хизмат юзасидан кўрган-кечирганларини ёзувчилик иқтидори билан уйғунлаштириб, тарихга кирган сиймолар. Санжарали бу йўлда эмас, аниқроғи, у ҳозирча детектив ёзганини билмайман. Аммо билманки, ёш драматургни соф руҳий жараёнлар, психологик кечинмалар, фавқулодда намоён бўлувчи ҳолатлар,

шартли-мажозий тасаввурлар кўпроқ жалб этади. Ҳар қалай яқин-яқингача Миллий театр, Муқимий номидаги мусиқий театр сахналарида намоён этилган асарлари шу йўсинда эди. Ўтган мавсум охирида унинг бир эмас, икки асари “Дадажон демайман” ва “Севаман дедимми” пьесалари отахон театр репертуаридан жой олди. Бирданига кўш премьераси — бу ёш драматург учун катта шараф. Юқорида эслатганимиз, сахна санъатига ёниб ва ёриб киришнинг бир исботи эмасмикан, дея умид билан “Севаман дедимми” спектаклини бориб кўрдим. Кўрдиму “тасанно” деган ёқимли алқовни бот-бот такрорладим.

Ҳа, қарийб қирқ йилдан бери отахон театр жамоасида ўз ўрнини топиб, ҳавасланса арзийдиган ҳаётий ва ижодий жуфтликда қатор спектакллар яратиб, яна кинода, телевиденида, маданий ҳаётда эътибор ва эътироф топиб келаётган санъаткорлар — Гавҳар ва Жамшид Зокировларга тасанно айтдим. Абдулла Авлонийнинг, Карим Зокирийнинг, Ботир Зокировларнинг чироғини ўчирмай, мудом ёқиб келаётган, айни чоғда қанча-қанча мухлислари, дўстларининг қалбига-да ёруғлик бахшида этаётган бу самимий инсонларга ҳурматимни изҳор этдим. Спектакль учун эмас, улар борлиги, ҳамжиҳатлиги, ҳамшира биргалиги, санъатта девонавор ошуфталиклари учун, санъат ва ҳаётдаги самимиятлари учун суюндим. “Севаман дедимми” спектакли уларнинг ана шу сурату сийратларига мутаносиб, ўзига хос бенифисларига айланмоғини астойдил истаб, спектаклни томоша қилдим. Машҳур Бадиий Академик театрнинг Бернад Шоу ҳаётининг айрим саҳифалари ҳақидаги Килтининг “Ёқимтой ёлғончи” спектакли ёки А.Арбузовнинг жаҳондаги жуда кўп театрлар саҳнага қўйган “Эски комедия” пьесасидаги ўрта ёшлардаги эркак ва аёлнинг шўх-шаън муносабатлари, ғоят нозик муҳаббат туйғулари акс этган асарларга ўхшаш беғубор, ёқимли томошани кўрмоқни орзулаган, кутган эдим.

Афсуски, драматургия қонуниятларини билладиган ва буни амалда исботлаган драматург бу пьеса учун драматургик материал топа билмаган. Ўттиз йилдан бери турмуш қуриб, бирга яшаётган бахтиёр эру хотиннинг бир-бирларига айтадиган жўяли гапи йўқ. Хотин учун театр бу

тириклик тиргаги. Бизнесмен эр эса унинг хоҳишларини ҳамиша бажариб келган, инжиқликларини тўғри тушунган. Чунки ўзи ҳам бир пайтлар актёр бўлган, хотини билан бирга роллар ижро этган. Спектаклнинг бутун мазмуни шундан нари ўтмайди. Эр-хотин Зокировлар қай бир маънода ўз ҳаётларини бир оз таҳрир қилиб саҳнага олиб чиқмоқчи бўлганлар. Уларга хос турмуш манзаралари, ҳиссий ҳам интеллектуал ижрога мойил муносабатлар бари бордек гўё. Аммо тош босадиган мантиқ, гоё, оҳорли фикр уқмайсиз томошадан. Шунда беихтиёр ўша юқорида зикр этилган машҳур асарлар ёдга келди. Бу асарларда ҳам гўёки очиқ кўринувчи конфликт, қарашлар тўқнашувлари йўқ. Жуда самимий суҳбат – диалоглар бор.

“Ёқимли ёлғончи”да эса диалоглар ёзишмалар шаклида, икки катта ёшли инсонларнинг суҳбатлари бир-бирларига хатлари асосида намоиш этилади. Хўш, уларни ушлаб турган асосий нарса нима? Бу ошкор этилмаган, армонга айланган муҳаббат, ҳар сафар унга яқинлашганлари сари яна икки томонга оттувчи ҳаёт, тақдир, турмуш “муш”лари ёки ўз феъл-атворларидаги норасоликлар. Суҳбатлар асносида англашиладиган ана шу психологик зиддият бу асарларнинг ҳаётийлигини таъмин этади. “Севаман дедими”да ана шундай ҳаётийлик ўрнини ясамалик ва зўрмазўракилик эгаллаган. Шу боис актёр ва актрисанинг маҳорати, ижодий салоҳиятига ҳар қанча лол бўлманг, драматик асоснинг ночорлиги спектаклга қизиқишни сўндиради.

Шунга яқин, балки бундан-да ғариброқ аҳвол “Увайсий” спектаклида ҳам ошкора бўй кўрсатган.

Зулхумор Солиева саҳна санъатига ҳавасманд ижодкор. Афсуски, бу ҳавасмандлик амалда ҳаваскорликдан нарига ўтолмай қолган.

Жаҳон отин – Увайсий ўзбек адабиётидаги бағоят мураккаб сиймолардан. Шоиранинг нафақат илмга аён умр кечмиши, қисмати, айна чоғда юксак бадий ижоди ҳам яқин эмас. Бинобарин, ижоддаги мураккаблик, дард, ғамбодалик қисматининг акс-садоси бўлса, ҳеч шубҳа йўқ.

Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман.

Истадим бу оламни топмадим вафо аҳлин,
Барчадин юмуб кўзни муддао Увайсийман.

Вайсий бериёзат деб саҳл тутма, эй ориф,
Ишқ аро ниҳон дарди бедаво Увайсийман.

Ана шу ҳаёти ва ижоди драматизмга тўлиқ ижодкор ҳақида пьеса ёзиш, ғаввос учун денгизга дуч келишдек бир гап. Уқувли ғаввос денгиз тубидан дуру гавҳар териб чиққанидек, мавжуд маълумотлардан, дард силқиб эҳтирос ва фалсафа уфуриб турган шеърятдан, тарихий асарлар, тазкиралар ва замонавий илмий тадқиқотлардан илҳом олиб, қолаверса, шу ролни орзулаган актриса имкониятларини ҳам инобатга олиб, саҳнабоп, жўяли бир асар яратиш мумкин эди. Хўш, унда нима етишмади бошловчи драматургимизга, деган савол туғилиши табиий. Жавоб аниқ — билим, малака, изланиш ва хаёлот... Иштиёқ зўр, аммо шунга яраша иқтидор тақчил.

Икки мустақил воқеа — шоира ҳаётига оид баъзи юзак тафсилотлар ва машҳур “Амир Умархоннинг канизаги” воқеасини бирлаштириб, тўлақонли спектакль яратишга ҳаракат қилинган. Бу ўринда яққол аёнки, ташаббус режиссёр томонидан бўлган. Дарҳақиқат, Амир Умархон болалигидан ўз ҳузурида тарбиялаб, кейинроқ никоҳига олишни мўлжаллаган қизнинг хон вафотидан сўнг унинг ўғли Маъдалихонга хотин бўлиши туфайли рўй берган фожиалар — Бухоро амири Насруллохоннинг Кўқонни ғорат этиши воқеаси ҳар қандай асарга, жумладан, саҳна асарига бағоят мароқли мавзу бўлиши мумкин эди. Увайсий қисмати ҳақидаги тақдим этилган пьесада тайинли томоша чиқара олишга кўзи етмаган режиссёр ўша “Канизак воқеаси”ни едириб юбормоқчи бўлган. Бироқ икки мустақил мавзуда умумият, узвийлик тополмай, драматизмни таъминлашга зўр бериб, асосий мақсадни, яъни Увайсийнинг саҳнавий сиймосини яратиш ниятини унутиб ёки, камида, ўта хиралаштириб қўйган. Оқибатда воқеа ва тафсилотлар номувофиқлиги, қовушимсиз эклектикага йўл қўйилган. Шундан спектакль ғоят нотекис, чалкаш, мазмунан пароканда. Инсоф юзасидан айтиш жоиз, ало-

ҳида олинган айрим лавҳалар бадий жиҳатдан кучли, таъсирчан. Режиссёрнинг қули ҳис қилиниб туради. Бироқ яхлит асар – тўлақонли спектакль бўлмагандан кейин, алоҳида кучли парчалардан не наф?! Лахтак ёки ямоқ ҳар қанча тоза матодан қолган бўлак бўлмасин, у ҳеч қачон кўйлак бўлолмайди. Бинобарин, тўлақонли драматургия, демакки, яхлит спектакль йўқ экан, бошқа ғоявий-бадий унсурлар, тарихийлик, талқин, ижро маҳорати, безак, либос ва ҳоказолар ҳақида ҳам сўз юритиш жоиз эмас. Фақат ўша беназир шоира, мушфиқ она, дилпора инсоннинг қуйидаги пурмаъно сатрларини эслатиб қўйиш фойдадан холи бўлмас деб ўйлайман:

Жафосин чекмаса бўлмас муяссар сенга жононинг,
Юракка дард етмай, таъсир этмас оҳу афғонинг.
Кўнгил, сабр айлагил, бетоқат ўлма ҳажр шомига,
Зулумот ичра кирмай топмағайсан оби ҳайвонинг.

...Ошириб яна бирор йўриқ, паңду ўгит айтиш ортиқча...

Миллий театр репертуари ҳақида сўз кетар экан, уни ким белгилайди деган мантикий савол туғилиши табиий. Албатта, Бадий Кенгаш, театр раҳбариятининг ўрни бу масалада жуда муҳим. Лекин ижодий репертуар масаласи аввало ва асосан бош режиссёрнинг бош вазифаси. Чунки репертуар театрнинг юзи, қиёфаси. Ижодий қиёфа эса муайян етакчи – раҳнамонинг аниқ мақсад қўйиб, шуни изчил ва мунтазам равишда тўлақонли амалга оширишга ҳаракат қилишидан шаклланади. Бу, албатта, осон иш эмас. Бироқ, бош режиссёрлик миссияси ҳам шундаки, у жамоани ўзига ишонтириши ва етаклай билиши, ўз иродасига бўйсундириши зарур. Шунинг учун ҳам бош режиссёрлик лавозим ё амалгина эмас. Бош режиссёрлик бу аввало ва асосан касб. Театрнинг барча кучлари – бўғин ва бўлинмаларини мувофиқлаштириб, уларни бир махраж остида бирлаштириб, бошқариб борадиган касб. Пировардида бу касб бўлмаса, турли режиссёрлар томонидан спектакллар қўйилавериши, ҳар ким театрга кириб-чиқаверини ва ҳатто Бадий Кенгашлар тузилиб, пьеса ва спектакллар тақдири ҳал этилиши мумкин.

Директор эса театрнинг моддий аҳволини фавқулодда кучайтириб юбориши ёки, аксинча, буткул танг аҳволга

солиб қўйиши ҳам мумкин. Интизом, батартиблик ёки турли баҳонаю сабаб актёр ва ходимларнинг ишга муносабати ҳам ҳаминқадар бўлиши мумкин. Қўйингчи, ҳаммаси рисоладагидек давом этиши ҳам мумкин. Бироқ... бироқ бу театрда бир нарсагина, жуда муҳим, ўта зарур бир нарса бўлмаслиги мумкин. Бу, таъкидлаганимиз — театрнинг ижодий қиёфаси, ўз “мени” ва шундан келиб чиқадиган талаб ва мезону меъёрлари. Агар ана шу нарса бўлмаса, бинойидек кун-рўзгори ўтаётган театрнинг ҳамма тоат-ибодати киши кўзи учундек гўё, барчаси ўз ҳолича — борми бор, бўлаяптими — бўлаяпти қабилида мавжудлик ҳисси билан яшайверади. Гўёки ҳаммаси бор. Аммо бари пароканда, гўёки бари бинойи, лекин қандайдир ўткинчи, изсиз, шамол, қониқмаслик, кўнгил тўлмаслик бор. Руҳ йўқ, инсонни ўз-ўзига кўзгу тутадиган, басират кўзларини очадиган, қалбларни тозартирадиган, юксакликларга ундайдиган эпкин йўқ. Бир маслакка барча-барчани йўналтирадиган, бирлаштирадиган, бир вужуд, бир танга айлантирадиган ирода, ғайрат, куч йўқ. Ана шу ирода, куч-қудрат бош режиссёр касбининг асос негизи, вазифаси.

Миллий театримизнинг ҳозирги штат бирлигида бош режиссёр лавозими мавжуд, албатта. Гарчи Валижон Умаровга бу иш юкланган бўлса-да, афсуски, у ўз вазифасини касб сифатида тушуниб бажаришга киришолмаяпти. У амалда штатдаги режиссёр, айтиш ўринлики, яхши постановкачи режиссёр сифатида фаолият юритяпти, холос. Шу туфайли театрнинг репертуар сиёсати тўла тасодифийлик асосида давом этиб келмоқда. Ижодий қиёфа ва уни белгилаш мезонлари аниқ эмас. Шундан келиб чиқиб, келажакка мўлжалланган дастур йўқ. Ваҳоланки, театрдаги ижодий имкониятлардан ва мавжуд кучлардан тўлақонли ҳам самарали фойдаланиш ҳақида жиддий ўйлаб кўриш зарур. Чунки ҳозиргидек сон жиҳатидан катта ижодий жамоани ушлаб туриш, кекса, ўрта яшар ва ёш актёрлар ижодий салоҳиятидан унумли фойдаланиш, ўз навбатида, театрнинг эртанги тақдири учун хотиржам бўлиш, турли объектив ва субъектив хавфу таҳдидларнинг олдини олиш учун ниҳоятда муҳимдир. Албатта, бунинг учун жамоани тўлиқ банд қилиш, янги-янги спектакллар

қўйиш, репертуарни тез-тез ўзгартириб туриш лозим бўлади. Бу масалада назаримда, театрда муаммо йўқдек. Чунки янглишмасам, ўтган мавсумда еттига премьералар ўйналди. Ташқаридан кузатганда, бу қувонарли ҳол. Аммо сон кўрсаткичи сифат кўрсаткичи билан ҳаммиша ҳам мутаносибликдами, деган андиша ўйлантириб қўяди.

Яна бир андишамиз – актёрлар масаласи. Бугун етуклик палласига етган айрим актёрларнинг бор ижодий салоҳиятига яраша ўлмас роллари бўлиши зарур. Чунки азалабдан маълумки, томошабин гоҳи спектакль учун эмас, актёр учун томошага тушади. Бу ўринда мен классик ғамунага айланган, фақат муайян актёр номи билангина боғлиқ спектакллари – “Отелло” – Абдулқадир Хошмуҳаммадов, “Алишер Навоий” – Олим Хўжаев, “Келинлар кўзгалони” – Зайнаб Садриева, “Олтин девор” – Фани Аъзамов, “Парвона” – Обид Юнусов каби том маънодаги ижодий ҳодисаларни назарда тутаяётганимиз зукко ўқувчи англаб турган бўлса керак. Ана шундай афсонасифат тақдирга муносиб актёрлар бўлгани ҳолда уларнинг улкан салоҳияти юзага чиқмай ўтиши кишини бағоят таассуфга солади. Бугун шундай бор маҳобати билан ўзини тўла ифодалаб улгуролмай, сўнгги қўшиғини айтолмай дунёдан ўтган Римма Аҳмедова, Ҳожиакбар Нурматовлар қисмати улар санъатини юксак даражада қадрловчилар учун армон бўлиб қолди. Айни жонли жараёнда мен шахсан ўтган йили таваллуд санасининг олти йиллигини нишонлаган Эркин Комилов, Дилбар Икромов, Сайёра Юнусова каби катта ижодий имкониятга эга санъаткорларни қай бир ягона образи билан ривоятнома тимсолга айланиб кетишга арзигулик ҳодиса деб биламан. Буюк А.П.Чеховнинг Ваня тоғасидек “Мен Шопенгауэр, Достоевскийдек бўлишим мумкин эди” деган беадад азобли аламлар билан афсусу надомат селобига фарқ бўлишдек қисматни ҳеч бир истеъдод эгасига тиламаган бўлар эдим.

Ҳозирда Миллий театр труппасида ёшларнинг кўплиги жуда яхши. Умуман саҳнада тез-тез янги қиёфаларнинг кўриниб келаётгани ижобий ҳол. Бироқ уларнинг барчаси ҳам мамлакатнинг биринчи рақамли театрига муносибми? Қандай мезону ўлчовлар билан, ким томонидан са-

раланиб қабул қилинади, бу дипломли касб эгалари. Театрга қабул қилинувчи ҳар бир йигит ё қиз ижодкор шахс бўла олишга иқтидор намоён эта олсагина бу мақаддас даргоҳ остонасидан ҳатлашга ҳақли. Акс ҳолда юзу кўз, қадду қомат дегандек “муқова”нинг ўзи кифоя эмас.

Мен ижодий жамоа таркибида С. Отажонов, Д. Кубаева, Ш. Нуралиев каби ижодий индивидуалликка даъвогар ёш актёрлар борлигидан қониқиш туюман. Назаримда улар фаолияти қизиқишга арзигулик. Аммо уларни рангсиз, туссиз умумий оқимга қўшилиб кетишини сира истамас эдим. Шу боис тўғри тушунишар деган умидда бир хавотирни айтгим келади. Ижодкор табиати учун кичкина бир муваффақиятдан ҳаволаниш, кибр бегона туйғу бўлмағи керак. Янада чуқурроқ тушиб таъкидлаган бўлардим — бу муқаррар ҳалокат. Ҳалокатнинг белгилари кўп. Яна бири — ижодий “мен”ни йўқотиш. Бир гал муваффақиятли топилган ҳолат, актёр ижросининг ўрнига тушган ижодий янгилиги томошабинга маъқул экан деб такрорланаверса, у бузилмас андаза, синмас қолипга, стереотипга айланиб қолиши аниқ. Актёр ҳа деганда саҳнада ликиллаб, нораво қилиқлар билан, комик роль экан деб бир хил талқинга ружу қилса, кейин уни драматик ролда ҳам томошабин шундай қабул қилишга мойил бўлади. Уни ҳамisha бир қиёфада кўрадиган бўлиб қолади. Демокчимизки, актёрнинг ҳар бир роли бошқасидан тамомила фарқ қилмоғи шарт. Гарчи бу роллар бир хил жанр, бир йўналишда бўлса ҳам. Акс ҳолда қиёфа сийқаланиб, йўқолиб кетиши муқаррар. Назаримда С.Отажонов ҳам Ш.Нуралиев ҳам шулар ҳақида жиндек ўйлаб кўрсалар, айни чоғда бошқа ёшларга ҳам эслатиб турилса ёмон бўлмасди.

Хуллас, отахон театримиз жамоасининг, унинг ҳеч шубҳасиз ҳурматга, эътирофга сазовор раҳбари Ёқуб Аҳмедовнинг ўйлаб кўрадиган масалалари оз эмас.

Ўзбек Миллий академик драма театрининг жараёндаги репертуаридан камина кўриб, мушоҳада этиб, мулоҳаза айтишга имкон қила олганимиз мана шулар. Насиб этса, улгурилмаганларини ҳам кўриб, баҳоли қудрат яна ўрни билан бирор фикр айтилар. Агар айтилмаса-да, отахон театримизнинг бугунги туриш-турмуши, интилиш, изла-

нишлари ҳақида яхлитроқ умумлашма қилиш ва хулоса чиқариш учун шунинг ўзи-да етиб қолар. Муҳими, театр яшаяпти, гоҳи озиб, гоҳи семириб дегандек, тирик вужуддек яшаяпти. Қариялари файзи, ёшлари давлати бўлиб, рўзгори бадастир, рисоладагидек сокин умр кечирмоқда. Тўхтаб қолишдан ўзи асрасин!..

2007 йил

БАДИИЙ МУШОҲАДА ВА ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ

Машраб ҳақида кўп ёзилган, ҳатто айтиш мумкинки, ҳўб ёзилган. Кимдир Андижонга, кимдир Наманганга нисбат бериб ёзган. Ва яна кимдир дунёларга менгзаб, башар фарзанди деб ёзган. Фаҳми ожизимча, шу сўнгтиси ҳақиқат, шу сўнгтиси ҳеч ким баҳс очмайдиган, очолмайдиган ҳақиқат. Гарчи улуғ дарвиш ҳаётини ҳам илмда, ҳам бадий ижодда турлича шарҳладик, уни кечагина умр дафтаримиздан буткул ўчирилган турли “изм”ларга мослашга уриндик, барибир шоирнинг абадий жумбоқ бўлиб қоладиган, ҳали неча-неча авлодларни теран ўйларга толдирадиган мана бу сатри ҳаёлларимизга қутқу солиб тураверади:

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг.

Бу сўзларни кўнглида бир иштибоҳи, шуурида мушоҳадаси бор ҳар бир кимса айтиши мумкин. Бироқ ҳар каснинг ҳам номаълум ҳоли паришони, ўзидан, ўзига яқин бир-икки кишидан ўзгага қизиқ эмас, инчунун, эътиборга молик эмас. Аммо Бобораҳим Машраб каби улуғларнинг кечмишлари, ўй-хаёли, дарду изтироблари жуда кўп аҳли тамиз ва аҳли шеърнинг ҳамиша диққатини жалб этган, ўйга толдирган. Шу боис қанча қоғоз қораланиб, қанча олиму санъат аҳлининг тунлари бедор кечган. Мана шундай безовта ўй-андишалар билан драматург Насрулло Қобул, режиссёр Аҳад Фармонов, рассом Бахтиёр Тўраев, бастакор Фарҳод Олимов, актёр Мирза Азизов, актриса Зулайҳо Бойхонова, кўйингчи, Муқимий номидаги мусиқий театрнинг яна ўнлаб жонкуяр санъат аҳли “На малакман, на фаришта” (Машраб) спектаклини яратиб, томошабин ҳукмига ҳавола этди.

Асар бундан бир неча йил аввал қоғозга тушган эди. Мавзунинг мураккаблиги, Машраб, тасаввуф, қаландарлик бораларида турли қарашлар, турли талқинлар борлиги учунми, пьеса қанча одам томонидан ўқилган бўлса, шунча фикр билдирилди. Ҳатто айримлар томонидан тўлақонли асар ва ўзига хос талқин сифатида эътироф ҳам этилмади. Бундан бир-икки сана аввал саҳналаштириш тараддуди ҳам кўрилди... Хулласки, деярли ҳар бир истеъдод билан ёзилган асарнинг бошида бўладиган “савдо”лар мазкур пьесанинг муаллифи Насрулло Қобулнинг ҳам тинкасини қуритди. Аммо ишончу умидини сўндирмади. Токи ҳозирги биз гувоҳи бўлган саҳна талқини пайдо бўлмагунича асар устидаги ижодий иш, мукаммаллаштириш ҳам тўхтамади. Ва ниҳоят Бобораҳим Машраб ҳаёти чизгиларининг ўзбек театри тарихига Муқимий номидаги театр талқини деб қиритишга арзигулик спектакль яратилди.

Балки Машраб шеърятининг бетизгин эпкинларими ёки теран фалсафаси боисми, тасаввуфшунос Нажмиддин Комиловнинг жиддий ўғитлари сабабми ва балки яна қудрати илоҳиймикин, ҳар қалай мушоҳадага ундайдиган, мавжуд тушунча ва тасаввурларимизни бузиб, узоқ ўйларга толдирадиган спектакль пайдо бўлди. Театр бадиий кенгашида ҳамда жамоатчилик кўригида муҳокамалар бўлди. Бири бирига зид, бири иккинчисининг тамомила акси бўлган фикрлар, муносабатлар билдирилди. Назаримда, озгина ғараз, озгина хайрихоҳлик ва энг муҳими тушуниш ҳам қатъият бўлди. Балки бу ҳам жамоанинг ўзига хос жасоратидир. Шундай деяпман-ку, бироқ шууримда бу сўзни дадилроқ айтиш керак деган таъкид бўлаяпти.

Нега жасорат? Ахир кўпчилик қабул қилган мавжуд қарашларни бузиш жасорат эмасми?! Бузганда ҳам билимдонлик ва фаҳм билан, назокат ва фасоҳат билан ёндашиш осон иш эмас.

Энди ана шу юксак сифатларнинг совуққон таҳлилига ўтсак.

Жанр масаласи. Санъат ҳамиша қолипларни бузгувчидир. Ҳар бир янги юксак санъат асари мавжуд қонун-қоидаларнинг инкоридек туюлади. Олимлар ўша асардан сўнг назарияларини такомиллаштираверадилар. Бу билан ўз

кори аъмолимни камситмоқчи эмасман. Ҳар бир асарнинг ўз жанр мансубияти бўлади. Шу маънода “На малакман, на фаришта” спектаклининг жанрини ўткир коллизияларга бой психологик драма сифатида белгиласа бўлади. Аммо мен спектакль номи остига ҳеч иккиланмай “Машраб мавзусида бадиий мушоҳада” деб ёзган бўлар эдим. Чунки спектакль тўлиқ маънода мушоҳада, Машраб ҳаётининг илмга маълум бўлган тафсилотларини, хусусан, унинг Балхда дорга тортилганлиги ҳақидаги фактнинг бадиий таҳлили ҳам муаллифлик талқинидир. Асар ижодкорларининг яна бир бадиий счими, назаримда, янгилик бўлиб туюлади. Яъни бутун спектакль бир ғазал шарҳидек таассурот пайдо қилади. Спектаклнинг биринчи кўринишларида Машраб тилида янграган.

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг, — сатридан сўнг шоир тақдирига оид бадиий мушоҳада, тафсилотлар жараёни кечади. Сўнгги кўринишда эса шу ғазалнинг охириги мисралари янграйди:

Мавж урсун Карбало даштида бу қоним менинг.

Нега “ҳоли паришони”ни ҳеч ким билмайдиган шоир асар сўнггида қони тўкилиб, дашту саҳроларда мавж урмоғини тилайди. Нима воқеалар, қандай ҳодисалар сабаб бўлдики, бу қадар самовий ташбеҳ.

Машраб ошиқ эди, ишқдан девона бўлиб дунёни саргардон кезди. Қаландарлик кулоҳу жандаси унинг дунё ҳузур-ҳаловатидан кечиб, Аллоҳ жамолига умидвор интилганининг белгилари эди. Шаҳри Наманганни, муштипар она ва синглисини ташлаб, илоҳий бир даъватга бўйсуниб, дашту саҳролар ошади, тириклик азобу уқубатларини неъмат деб қабул қилади, ишқи илоҳий йўлидаги ранжу машаққатни роҳат деб билади.

Бу унинг эътиқоди, ҳаёт ақиласи эди. Ваҳоланки, Машраб дунё севгисидан баҳраманд бўлган, Офоқой исми тарсо (христиан) қизини суйиб никоҳига олган. Бироқ яна Аллоҳ васли, гўзаллиги, буюклиги ҳам қудрати дея қаландарлик хирқасини эғнига илган. Йиллар ўтиб Балхга келган шоир шу ерда ўша Офоқойни, энди балх ҳукмдо-

ри Маҳмудхоннинг суюқлиси — малика қиёфасида учра-
тади. Унинг ҳануз муҳаббати сўнмаганини, та шлаб кетил-
ган аёл хўрлик учун алам-интиқом ҳисси билан ёнса-да,
илк муҳаббатининг соҳир туйғуларидан воз кечолмаган-
лигини англайди. Ўз умри мазмунини тафтиш этиб, шун-
дай иштибоҳларга боради:

Гоҳида қалбимни қамрайди гумон,
Умримда мазмун бормиди ёки ёлғон?
Хаёлий маслак билан бўлдим андармон.
Тўғри яшадимми? Жоним чиқар он,
Афсус қилиб бўлмайманми пушаймон?
Бу дунёга келиб нима ҳам қилдим,
Кимга нафим тегди, кимга туз бердим?
Ота дуосини олмадим, синглим,
Онамни кунига ярамадим мен.
Бирон ерга ҳатто экмадим дарахт,
Иморат қурмадим, чекмадим заҳмат.
Йўқ менда оила, дўсту ёр, фарзанд,
Тақдиримдан лолман, забунман карахт,
Аллоҳдан ўзгани севмадим, синглим,
Бугун ҳақиқатни сезгандай бўлдим.
Одамларни севмасанг зинҳор,
Тоат-ибодатлар қилганинг бекор.

Аллоҳ ишқи билан дунё севгисида мувофиқлик кўрмай,
фикри ўйларига ғалаён тушган, ички зиддиятларидан туг-
ёнга келган шоир умрининг интиқоси спектаклда ниҳо-
ятда гўзал ечимини топади. У ички тугёнлар оша барибир
ҳаёт маслаги — ишқи илоҳийни ихтиёр этар экан, муҳаб-
бат ва нафратдан аламзада Офоқойнинг санчган тигидан
умр якунига келади. Ва шунда ҳам севгиси туфайли қотилга
айланган аёлни кечириб, жаҳолат аҳлининг талаби ва
инсоний туйғулар курашида чора тополмаётган ҳукмдор
Маҳмудхонга илтижолар қилиб, буюк олижаноблик би-
лан ўзини дорга торттиради.

Асар муаллифи бадий мушоҳада мантиқини ҳам, тарих
ҳақиқатини ҳам бузмайдиган гўзал ечим топади. Карбало даш-
тида мавж урган Машрабнинг қизил қони спектакль сўнгида
ана шу гўзал ечимнинг рамзий ифодасидай янграйди.

Табиий савол туғиладики, бадиий мушоҳада билан тарих ҳақиқати бирини бири инкор этувчи тушунчаларми? Йўқ, албатта. Тарих ҳақиқатини бузмай ё унга мувофиқ мушоҳада юритиш мумкин, ҳатто керак ҳам. Бироқ гап шундаки, адабиёт – санъат асари ҳар қандай факт ва тарих ҳақиқатини бадиий идрок этиш экан, ўша фактнинг илмга маълум ё номаълумлигидан қатъи назар мантиқ оқими га амал қилган ҳолда, ўз кўрими, ўз муносабати ва ҳодисаларнинг ўз ҳиссий таҳлили ҳам ечимини таклиф этади. Тафсилотлар мавжуд фактга тарихан аниқликда бўлмаслиги мумкин. Қолаверса, бу муаррихларнинг кори. Аммо ўша тафсилотларни мантиқ тарозусини бузмаган ҳолда, эркин бадиий идрок этиш ва уни бадиий мушоҳада сифатида таклиф этиш санъаткорнинг ҳақидир. Балки унинг қолипларга сиғмайдиган стихияси ҳам, инчунун бадииятнинг соҳир жозибаси ҳам шудир. Шундан гўзаллик туйиб, шундан ҳайрат топсак не ажаб?! Ахир тарих илми аён қилолмаган қанчадан-қанча воқеа-ҳодисотлар бадиий мушоҳада туфайли маълум ва машҳур бўлганига ўнлаб далиллар борку?! Худди шу маънода Машрабнинг Балҳда дорга осилиши тарихий фактнинг Насрулло Қобул ва театр ижодкорлари таклиф этаётган бадиий версияси ишонarli ва яшашга тўла ҳақлидир. Ана шу ишонччи пайдо қилишда драматургдан сўнг режиссёр, рассом ва актёрларнинг хизматларини алоҳида тилга олиш, таъкидлаш жоиз.

Режиссёр Аҳад Фармонов Муқимий номидаги театрда узоқ йиллардан бери ишлаб келади. Унинг ўнлаб сахналаштирган спектакллари санаш мумкин. Аксарияти комедия жанридаги томошалар. Лекин “На малакман, на фаришта” спектакли унинг ижодий таржимаи ҳолида алоҳида бир ҳодиса, балки ҳозирча ягона ҳодисадир. Пьеса билан унинг сахна вариантыда анчагина фарқ бор десам, буни драматург ва режиссёр ҳамкорлигининг иш жараёнидаги табиий кўриниши, деб қабул қилиш керак. Чунки сахнада барибир режиссёр ҳукмфармо. Унинг кўрими, унинг сахна ва мизансаҳналар ечими спектакль тақдири ни белгилайди. Шу маънода А.Фармонов ўқиш учун равон асарни, кўриш учун жозибали томошага айлантира билган. Ва ҳар икки ижодкор ҳамкорликда мушоҳада учун

асос, томошабиннинг ички муносабатини шакллантириш учун маънавий озуқа берган.

Спектаклда муваффақиятли жиҳатлар, топилмалар анчагина бор. Бу асарнинг яхлит ҳолдаги саҳна талқинидан тортиб, образлар, мусиқа, сценография, мизансаҳналар, актёрлар танланиши ва ҳоказолардаги мутаносибликда яққол кўзга ташланади. Режиссёр кўп ўринларда шартли усулларга, рамзийликка урғу беради. Хусусан, Офоқой илк бор кўринадиган саҳнада “Тушди савдойи муҳаббат боши-ма” ариясини куйлар экан, унинг вужудидан гўё бир руҳ (раққоса қиёфасида) чиқиб, аёлнинг адоқсиз ҳижрон азобларини янада теранроқ ҳис қилишга ёрдам берадиган рақс ижро этади. Бу рамзий топилма аёлнинг қалбида кечаётган зиддиятли туйғуларнинг ҳам яққол ифодаси бўлиб туюлади. Офоқой адолатли ва ўзини суйгувчи завжи Маҳмудхонни хурматлагани ҳолда, қалбининг туб-тубига сингиган муҳаббати – Машрабни ҳам ҳамиша хаёлида тутади. У қай бир маънода бурч ва муҳаббат ўртасида юраги пора-пора бўлиб ўртанаётган аёл. Шу маънода Офоқой пайдо бўладиган илк саҳнада гўёки унинг танасидан чиқиб, хореографик ҳаракатлар қилаётган раққоса аламу изтиробларда пора-пора бўлиб ётган қалбининг ифодаси, шахс “мени”нинг бўлинишидир. Бундай ҳолат спектаклнинг Машраб, Маҳмудхон каби барча етакчи қаҳрамонларига ҳам хосдир.

Машраб – актёр Мирза Азизов талқинида “ҳоли паришонӣ”ни биров тушуниши душвор бўлган, ниҳоятда мураккаб шахс. У гўёки реал ҳаётни – тирикликни менсимай, руҳан ҳамиша илоҳий-хаёлий дунёларда яшайдиган инсон. Унинг девоналиги, саркашлиги шундан. Спектаклнинг дастлабки саҳналаридан то Офоқой билан учрашадиган кульминацион саҳнагача Машраб шундай қиёфада намоён бўлади. Гоҳо Зокирхўжа (Тоҳир Раҳимов, Меҳмонали Салимов) ва Мирражаб (Дилмурод Узоқов) билан қул (Суръат Пўлатов)ни ҳимоя этиб, тўқнашадиган саҳнада дунё кишиларига беписандлигини ошқора кўрсатса, гоҳ жаллод (Турсунбой Пиржонов) билан учрашадиган фалсафий мушоҳадага қурилган кўринишда ёки Балх ҳукмдори Маҳмудхон билан мулоқот саҳнасида қаландарлик насаби билан мағрур, ажални “танбал танада дими-

қиб, чирқиллаётган руҳни кўжларга элтувчи лаҳза” деб биладиган, “ўз отини Худой” деб таништирадиган телба бўлиб гавдаланади. Айниқса, ана шу Машраб ва Маҳмудхон сахнаси фалсафий-психологик талқин яққол намоён бўладиган, ҳар икки образни англашга имкон берадиган ғоят зарур сахна. Мазкур кўринишда Маҳмуд Қатағон сиймоси драматург талқинида мавжуд илмий-тарихий ёндашувлардаги жоҳил, қаттол ҳукмдор тимсолига зид ҳолда шохлик, ўзини ўраган муҳит тазйиқи билан маърифат, оддий инсоний туйғулар тўқнашувида чора излаётган шахс сифатида намоён бўлади. Муаллифнинг ана шу ёндашуви-ни актёр Боир Холмирзаев англаб, ўз образининг бадий моҳиятини психологик аниқликда, маҳорат билан очиб беради. Бу образни Боир Холмирзаев ижодий таржимаи ҳолидаги энг муваффақиятли роллардан дейиш мумкин.

Бироқ шу ўринда асар муаллифи ва актёр муваффақиятини таъкидлаган ҳолда, режиссурадаги ноизчилликни қайд этмоқ керак. Мазкур сахнанинг режиссёрлик ечими тўлақонли бўлган эмас. Айнан шу кўринишдаги фалсафий мушоҳадалар мизансахналар билан янада ифодалироқ бўлган бадий ечимни тақозо этар эди. Бунда мусиқий образ, чироқ каби унсурларни фаол қўллаш мумкин эди. Адабий материал юкининг залвори бу сахнани чуқурроқ ўйлашга, Машраб ҳаётини ақидасига айланган тушунчаларнинг томошабин қалби ва онгига теран сингишини таъминловчи рамзий ечимларга даъват этади. Шундагина кейинги сахналар, хусусан Машрабнинг Офоқой билан учрашуви ва унинг аввалроқ қизни нега ташлаб кетганию ва айни чоғда нега унинг севгисини суя туриб инкор этаётгани янада тушунарлироқ бўлар эди. Аммо шунга қарамай, спектакль давомида девона шоирнинг юксак эътиқоди ҳеч бир шахс ё воқеа таъсирида даҳл топмайдиган, мустаҳкам ҳаётини маслак эканлиги очиб берилади. Мана ўша маслакнинг асл моҳияти ифодаси:

Ҳамма нарса юлдуз, ой, қуёш, одам
Аллоҳ зуҳуридан иборат одам.
Гўё Аллоҳ – қуёш, жамийки жонзот
Унинг нурларининг зарраси “ҳаёт –

Зарранинг қуёшдан узилган пайти,
Ўлим — гўёки зарра аслига қайтди,
Худо қудратини этиб намойиш
Дунёни мукаммал қилиб яратмиш”.
Демак, олам Аллоҳ жилваси экан,
Мен ҳам худонинг заррасидурман.

Яна бир бор эътироф этиш жоизки, адабий асоснинг бақувватлиги режиссура учун ҳам, сценография, мусиқа ва айниқса, актёрлар талқини учун ҳам баракали маънавий озуқа берган. Фикримизнинг исботи учун спектаклдаги учта аёл образларига алоҳида эътибор қаратишни истардик.

Маҳмудхоннинг энагаси ролини ижро этган Муҳаббат Сотволдиева бир қарашда анчайин эпизодик характердаги персонажни спектаклда салмоқли образга айлантира билган. У умр бўйи полапонини хавфу балолардан асровчи она қушдек Маҳмудхон атрофидан нари кетмайди. Балки унга меҳр, вафо, адолат туйғуларини ҳам сингдирган шу зот. Мазкур образнинг иштироки, Балх ҳукмдорининг ички қиёфаси, сийрати ҳақида тўлароқ тасаввур пайдо қилишга хизмат этади.

Энагани спектаклда содда, жўн бир муштипар аёл деб қабул қилиб бўлмагани каби, канизак образи ҳам томошабин тасаввурида ўрнашиб қолади. Бу образни саҳнага олиб чиққан Гулчеҳра Носированинг актёрлик таржимаи ҳоли анчагина бой. У Муқимий театрида бир неча йиллардан бери каттаю кичик роллар ижро этиб келади. Бироқ бу ролнинг актрисамиз ижодий тақдиридаги ўрни аввалгиларидан салмоқлироқ десак, муболаға бўлмас. Канизак спектаклда бутун сиру асрори ошкора, соддадил қиз эмас. Лекин у дастлаб пайдо бўлган саҳнада самимияти, хайрихоҳлиги, садоқати билан Офоқойнинг энг ишончли кишиси, сирдоши, дугонасидек таассурот уйғотади. Маликасининг қалб яраларига даво излаётган ғамхўридек туюлади. Томошабин Офоқой каби унинг самимиятига ишонади, қабул қилади. Бироқ канизакнинг асл мақсади ўз бекасини бадном қилиб, хоннинг муҳаббатини қозониб, малика бўлиш. У хоннинг маҳрами Зоҳид билан пинҳона учрашаркан, ўз ниятини ошкор этади. Шундагина

томошабин канизакнинг иккинчи қиёфасини кўради, гўёки самимий ҳаракатларининг замиридаги маккорликни англайди. Г.Носирова қаҳрамонининг ана шу икки қиёфасини ҳаётӣ деталлар билан ишонарли очиб берадики, бу актрисанинг ўзига хос маҳоратидан далолатдир.

Спектаклдаги аёллар роллари ҳақида фикр юритганда, аввало Зулайҳо Бойхонова яратган Офоқой образининг серқирра талқини ёдга келади. Актрисамизнинг қарийб йигирма йиллик фаолиятида улуғвор роллар саноғи анчагина. Унинг вокал имкониятлари билан драматик ижро салоҳияти мутаносибликда мусиқий театр санъатимизнинг том маънодаги катта санъаткори ҳақида сўз юритиш ваколатини беради. У “Нурхон”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Фарҳод ва Ширин” каби мумтоз репертуардаги етакчи ролларда шаклланиб, сўнг Нодирабегим ва мавзунимиз бўлган Офоқойим образларига етиб келди. Афсуски, Зулайҳонинг “Нодирабегим”и ҳозир репертуарда эмас. Ваҳоланки, бу спектакль мусиқий театрларимиз учун бадий намуна бўлиб, Муқимий номидаги театр ижодий репертуарида мустаҳкам туриши керак эди. Назаримда хатони ҳали ҳам тўғрилаш имкони бор. Бинобарин, мусиқий театримизда ҳозир бошланган соғлом ижодий эпкин некбин ўйлар учун асос беради.

Бевосита Офоқой образига тўхталадиган бўлсак, шубҳасиз бу ролни З.Бойхонова ижодидаги яна бир катта муваффақият сифатида эътироф этмоғимиз жоиз. Актриса ёрқин психологик ижроси билан муаллиф ва режиссёр ижодий ниятларини тўла ифода эта билган. Бу ижодий ният аввало Офоқойнинг инсонийлик қадри, аёллик ғурурининг юксаклигида кўринади. Севиб, суйиб, садоқат кўрсатган, яъники азбаройи ўша юксак туйғулар таъсирида дини, ўз дунёсидан кечиб, иймон келтириб, муҳаббат маслағига интилгани учун жавобан топган хўрлигига қарши унсиз исён кўтарганида ўша ният зоҳир бўлади. У бурч ва муҳаббат тўқнаш келганида, муҳаббатни танлаган эди. Ҳар қандай аёл каби, инсоний муносабатни, ардоқ ва вафони кутган эди. Машрабнинг оташнафас ғазалларига мафтун бўлиб, ўз қисматини шоирга боғлаган эди. У дунёнинг бор қору аъмолини аёл бўлиб қабул қилар, тирик-

лик дунёсини аёл эҳтиёжларининг ижобатидан иборат деб тушунар эди. Шу боис, у Машрабни нақадар севмасин, шоирнинг қаландар қалбини, паришон ўйларини ва энг муҳими безавол ақидаларини тушуна олмас эди. Тушуна олмаса-да, воз ҳам кечолмас эди. Ўзи-да кўнглининг ҳаммаша ҳам тушунтириб бера билмайдиган йўлларида паришон, сарсон кезарди. Жисман шоҳнинг суюкли рафиқаси, юрт маликаси эдию, қалбан Машрабнинг маҳбубаси бўлиб қолган ва шу хаёлларига ожизгина ишониб яшар эди. Шунинг учун у сиртдан интиқом ҳисси билан бадном этиб, дорга тортишларини истагани Машрабни ҳузурида кўргани ҳамон кўнгил тубидаги эпкинлар асирасига айланади. Яна ақл-андишадан бегона бўлиб, шоир билан бирга бўлиш илинжига ёпишади. Ана шу эҳтирослар исканжасида ўзини яна бир бора инкор этган суюкли киши танасига ханжар уради. Бор алами, севги, нафратини, аёллик моҳиятини шу ҳаракатига жо этади. Бу инкор этилган аёл мантиқининг қонуний интиқоси эди.

Зулайҳо Бойхонова ижросинининг бутун жозибаси, жилоси шуурингизни шундай мушоҳадаларга ундайди. Уни ҳиссиз, лоқайд кузата олмайсиз. Уни англайсиз, тушунасиз ва оқлайсиз. Офоқой образининг спектаклда таклиф этилган драматург, режиссёр ва актёр талқинлари мутаносибликда ана шу хулосага олиб келади. Ва бу хулоса эътироф ҳам таҳсинга арзигуликдир.

Назаримда спектакль ҳақидаги сўнгги хулосани ҳам айтиш фурсати етди чоғи. Хўш, қиссадан қандай ҳисса, не ўгиту сабоқлар чиқариш мумкин?

Менимча, сабоқнинг энг муҳими – томошабин ҳукмига маълум ҳам номаълум Машраб ҳақида янгича бадиий талқин, янги ёндашув таклиф этилаётганидир. Бунда балки Машраб бир баҳона, воситадир, холос. Чунки бадиий мушоҳада ва тафаккур устувор бўлган асарларда воситанинг ўзи, яъни унинг ўрни қуйироқда бўлади. Ижодкорни идрок ва ҳалқасимон уланиб кетгувчи фикр бошқаради. Фикрни озиклантирувчи манба эса воситанинг нималиги эмас, қандайлигидир.

Машраб таржимаи ҳолининг фожеийлиги яқин-яқингача аксарият мафкуралашган санъат аҳлига синфий ту-

шунчаларнинг тайёр қолипларига мос келиши билан қизиқарли эди. Яъники халқпарвар, бечораҳол Машраб боюмуллаларга қарши курашиб, дорга тортилган йўқсил исёнкор шоир сиймосига айлантирилган. Демак, сиёсийлаштирилган бадиий ижод учун ким ё нима қаҳрамон сифатида танланиши муҳим эди. Шундан келиб чиқиб унинг тўни бичиларди. Очиқ конфликтга қурилган воқеа-ҳодисалар тасвири мақсад бўлиб, унинг бадиий баёни ё ифодаси қизиқарли ҳам тарбиявий аҳамият касб этса, кифоя эди. Аксар шўро даври адабиётимиз ва театр санъатимиз шундай эди, ё шу йўсинга солинарли.

Мушоҳада, бадиий идрок устувор санъатда воқеа-ҳодисанинг фикр оқимига туртки берувчи мантиқи муҳим. Ҳодиса тафсилотлари учун мезон тарихий реаллик эмас, балки мантиқ ривожини аҳамиятлидир. Томошабин ё китобхон воқеадан эмас, фикрдан ва мантиқ ривожидан таъсирланиши, икки томонлама мушоҳада қилиши керак. Бундай санъат жаҳон адабиёти ва санъати мисолида аллақачонлар етук намуна ва анъаналарига эга. Фақат биз энди-энди ана шу тажрибага етиб келаяпмиз. Унинг ўзбек саҳна санъатидаги тажрибаларидан бири “На малакман, на фаришта” (Машраб) спектаклидир.

Халқимиз ўз мустақиллигининг янги босқичига, тараққиётнинг янги палласига кириб бормоқда. Маънавий жабҳада ўзликни англашдек ғоят муҳим жараённи кечирган онгли кишиларимизга энди янги йўсиндаги бадиий изланишлар, янги бадиий тафаккур лозим. Биз тарихимиздаги кўпгина улуғларимизни асосан маърифий-тарбиявий йўналишда ўрганиб ва ўргатиб келмоқдамиз. Энди уларни ва уларнинг асарларини жаҳоний фалсафий тафаккур ҳам тафаккур оқими билан йўғрилган бадиий тушунчалар силсиласида қайта идрок этмоғимиз лозим. Уларни ана шундай идрок этиш натижасида тафаккурнинг, юксак бадииятнинг абадий ҳаракатда ва ҳамиша замонавий эканлигини исбот этмоғимиз ва кўрсатмоғимиз лозим. Акс ҳолда фикр ибтидоийлигида давом этаверамиз. Спектакль муаллифлари Машраб мисолида ўз қисмати билан мутғасил курашларда умр кечиргувчи буюк шахс деган ҳодисанинг нима эканини англаш йўлида бадиий бир изланиш олиб бори-

шибди. Демак, ўзбек театр санъатида фикр, савия қай бир даражада ўсиш палласига кирибди. Спектакль ҳақидаги яна бир муҳим хулосамиз ана шу.

Бир сахна асари баҳона айрим пароканда ўйларимизни ҳам жамлаб олишга ҳаракат қилдик. Балки спектаклнинг мусиқа, сахна беазаги, чироқ, овоз, оркестр каби қатор таркибий унсурлари ҳақида ҳам тўхталиш лозим эди. Чунки бу масалаларда талайгина маромига етмаган жиҳатлар, нуқсон ва камчиликлар бор. Бинобарин, улар ҳақида ўйлаш, такомиллаштириш даркор. Чунки спектакль Муқимий номидаги театр сахнасида молиявий сарфу тушумидан қатъи назар жуда узоқ йиллар яшаши зарур.

Хулласки иш, фикрлаш давом этсин. Давом этсину, айти чоғда янги изланишларга, янги кашфиётларга, инсон деган абадий жумбоқ бўлган мўъжизанинг сиру синоатларини янада теранроқ англашга, бадиий йўсиндаги мушоҳадаларга туртки берсин. Фикр ўссин, дид юксалсин!

2002 йил

МИЛЛИЙ КИНО: ЯНГИЛАНИШ ЙЎЛИДА...

(Сўнгги йиллар ўзбек киносига бир назар)

Маънавият жабҳасида сўнгги йилларда энг самарали кечган соҳалардан бири кино бўлди десак, янглишмаймиз. Тўғри, сон жиҳатидан бадиий киномиз маҳсулоти санъатимизнинг бошқа турларига нисбатан анчагина кам чиқар. Бироқ салмоғига, жамиятимиз маънавий дунёсида ишғол этиб бораётган ўрнига кўра ўзбек киноси пешқадамликка даъвогарлардан бири бўлиб бормоқда. Биргина қиёс: яқин ўн йиллар чамаси то 1997 йилгача миллий кино соҳасида икки-учтагина фильмлар яратилган ва ҳатто умуман бадиий фильм ишлаб чиқарилмаган йиллар бўлди.

Айрим адибларимиз “Адабиёт ўладими?” деган таҳликали саволлар қўйганда, “кино ўлди” дегувчилар ҳам бўлди. Шукурки, миллатимизнинг ўтмиш маънавий маҳобати бор бўйу баста билан қад тиклагани сари, бутунги кунимизнинг қадри ва қадриятларини бадиий идрок этиб, санъатнинг турли соҳаларида, жумладан, кинода ҳам ўзига хос

изланишлар содир бўлди ва бу жараён мустақил давлатимиз одимларига ҳамоҳанг равишда ўсиб бормоқда. 1996 йили 29 апрелда Юртбошимизнинг “Ўзбеккино” Давлат акционерлик компаниясини ташкил этиш ҳақида”ги фармони ва шунга мувофиқ ҳолда Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбеккино” Давлат акционерлик компаниясининг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” қарор қабул қилиши миллий кино соҳасидаги ислоҳотларни таъминлаш борасида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Ана шу қарорга мувофиқ йилига олтидан бадий фильм ва бир неча мультфильм, ҳужжа ли фильмлар яратиш учун ҳамда хориждан фильмлар сс гиблиб, ўзбек тилига ўтириш учун давлат маблағи ажратиладиган бўлди. Демак, давлат бозор иқтисодиға ўтиш даврида миллий киномизнинг қад ростлагунига қадар бош ҳомийси ва ҳимоячиси бўлди. Энди ана шу ишонч ва маблағларнинг илк сарҳисоби учун фурсат етди.

Олтита бадий фильм кўпми ё оз? Йилига юзлаб, ҳатто мингта яқин фильм ишлаб чиқарадиган Америка, Ҳиндистон киносига қиёсан бу заррадек гап. Аммо собиқ Иттифоқдаги урушу талашдан, фуқароларининг маош талаб қилиб, иш ташлашларидан ортолмаётган қатор давлатларга нисбатан бу рақам жуда катта ҳиммат. Шу боис борига барака тилаб, сўнгги йиллар экран юзини кўрган бадий фильмларимизнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

Сўнгги йилларда “Ўзбеккино” компанияси миллий кинога интиқ томошабинларимизга “Ўтган кунлар” янги фильмини, “Отамдан қолган далалар”, “Пиёда”, “Тилсимой”, “Севги”, “Воиз”, “Ёлғиз ёдгорим”, “Кичкина табиб”, “Алпомиш”, “Аёллар салтанати”, “Феллини”, “Учишга рухсат” фильмларини тақдим этди.

“Ўтган кунлар” фильми атрофида бўлган-бўлмаган, салкам ривоят, салкам латифанамо гаплар талайгина эди. Гарчанд улуғ адибимиз Абдулла Қодирий таваллудининг 100 йиллик санаси муносабати билан фильм яратиш ишлари бошланиб, анчагина давлат маблағи сарфлаб қўйилган эса-да, орадан тўрт йил чамаси вақт ўтиб, “Ўзбеккино” компаниясигина фильмни буткул янгитдан ишга тушириб яқунлашга муваффақ бўлди. Фильм Наврўз байрами

арафаларида катта экранларга чиқди. Очиги, фильм премьераси муносабати билан “Киночилар уйи”да рўй берган манзара ҳали-бери кўпчиликнинг ёдидан кўтарилмас керак. Намойиш зали ўриндиқларига нисбатан икки-уч баробар кўп томошабинлар билан тўлган. Уч соатдан ортиқроқ намойиш этилган фильмни тик оёқда турганча ва ҳатто қўлларида гўдакларини кўтарганча, зални тарк этмай томоша қилган томошабинлар бўлди. Мана шу манзаранинг ўзиёқ ўзбек миллий киносига бўлган маънавий эҳтиёж қанчалар юксаклигини англатади. Шукурки, тасмаларда аввалги ниҳоятда севимли “Ўтган кунлар”дан кўра анчагина тўлароқ жонланган буюк роман янги талқин ва янги ижрода томошабин иштиёқини сўндирмади, умидларини алдамасди.

Постановкачи режиссёрлар Мэлс Абзалов ва Ҳотам Файзиев романнинг илк талқинидаги муҳаббат ва ҳижрон, ёрга садоқат ва хиёнат туйғулари ёнида миллат ва Ватан тақдиридек Абдулла Қодирий роман чокларига ғоят нуқтадонлик билан сингдирган сиёсий маслақларни ҳам инкишоф этишга муваффақ бўлдилар.

Юсуфбекқожи Ёқуб Аҳмедов талқинида энди элпарвар, зиёли арбобгина эмас, аини чоғда Ватан бирлиги, дин муқаддаслиги ва миллат эркини майда гиналардан, ўткинчи ҳою ҳаваслардан, ўз тинчи ва манфаатидан баланд тутгувчи, миллатпарвар инсон бўлиб ҳам гавдаланади. Отабек эса (Б.Муҳаммадкаримов) аввалгидек хушсурат бўлмаса-да, ўктам ва мард, фикри теран шахс сифатида намоён бўлади. Фильмда, ҳеч шубҳасиз, эътиборни кўпроқ миҳлайдиган образлар Кумуш ва Зайнаб талқинларидир. Романнинг бутун бобларини ёддан биладиган айрим мухлислар китобхоннинг диққатини кўпда жалб этавермайдиган баъзи лавҳаларни мисол келтириб, Кумушнинг ёқимли маккоралиги-ю, Зайнабнинг жавобсиз муҳаббатдан дилпоралигини таҳлил этадилар. Ва табиийки, “Зайнабни тушуниш мумкин” дея, унинг хатти-ҳаракатларини оқлашга уринадилар. Алалхусус айбни на замонга ва на ота-она орзуларига йўймай, кўпроқ инсоний туйғуларнинг мураккаблиги-ю, тақдирлар чигаллигига, ҳаёт ва хаёл номутаносиблигига боғламоққа мойил бўла-

дилар. Янги фильм ана шу тасаввурларга ҳам имкон бергани билан қимматлидир. Ана шу талқинни экранда кўрсата билган Шаҳризода Дилмурод қизи (Кумуш) ва Лола Элтоева (Зайнаб)лар эса бетакрор ижролари билан кенг эътирофга сазовордирлар.

Асрлар давомида бутун бир миллат тақдирида кечган кечмишларни биргина оила авлодлари мисолида мужассам этиб, давр, Ватан ва халқ турмуши, тарихи ҳақида тасаввур пайдо қилиш санъатгагина хос мўъжизадир. Жумладан, бадиий кинода муайян мамлакат ҳаёти ва тақдирини бир инсон ёки оила мисолида ўз тажассумини тоғган фильмлар талайгина. Ёзувчи Тоғай Мурод “Отамдан қолган далалар” романида, кинорежиссёр Шухрат Аббосов эса шу номли эпик бадиий фильмида санъатнинг ана ўша азалий ва жозиб тажрибаларига мурожаат этадилар ҳамда Жамолиддин кетмон, Ақраб, Деҳқонбой, Деҳқонқул образлари орқали жафокаш Туркистоннинг истибдод остидаги сўнгги 130 йиллик ҳаётини бадиий идрок этадилар. Очигини айтмоқ керакки, сўз санъати билан кино қанчалик яқин ва алоқадор бўлмасин, адабий асар бошқа санъат тилига кўчганда ўша санъат қонун-қоидаларга кўра яшайди, ўзгаради. Шу маънода Шухрат Аббосов романга анча эркин, ижодий муносабатда бўлган. Янги образлар (Деҳқонбой, Нишон Рафиқович каби), янги сюжет чизиқлари кўшган. Ўз навбатида романнинг фақат бадиий сўз воситасида етказа билиш мумкин бўлган айрим тасвир ва тафсилотларидан чекинган. Бу табиий ҳол. Аммо ҳамма гап шундаки, бу жараён нечоғли муваффақиятли кечган, янгилик ва чекинишлар истеъдод билан амалга оширилганми ё йўқ? Айни мисолда ҳеч иккиланмай ижобий фикр айтиш мумкин. Муҳими “Отамдан қолган далалар” фильми воқеликнинг кенг қамрови, тақдирлар тасвири тугаллиги, ғоявий мушоҳадаларга ҳамда бадиий умумлашмаларга бойлиги билан сўнгги йиллар ўзбек киносида жиддий ҳодисадир.

Фильм бир-бирини мантиқан ҳам, мазмунан ҳам давом эттирувчи уч мустақил қисмдан иборат. Аввал чор Россияси асоратига тушган Жамолиддин кетмон кечмишлари, унинг даласи, ер-суви булғаниши, инсоний ҳақ-ҳуқуқининг пой-

мол этилиши тасвирланса, фильмнинг иккинчи қисмида ўғли Акраб бошига тушган воқеалар — далаю ҳосилини тортиб олиб, большевистик истибдод исканжасига солиниши, оиласи, хотинига қилинган тажовузга қарши исёни, ўз эрки учун курашини босмачилик деб атаб, қатл қилиниши акс эттирилади. Акраб қисмати бошқачароқ шаклда, унинг фарзанди Деҳқонбой тақдирида намоён бўлади. Хаста, заиф муаллим Деҳқонбой ўз атрофига, ота-боболари ўтмишига уйғоқ оғт билан назар солади ва адолатсизликдан ўзга нарсани кўрмайди. Ўзи яшаб турган муҳит — Сталин давом эттираётган тоталитар тузум миллатни ўзлигидан айиришга қаратилган ёвуз куч эканини, бўғиқ, қашшоқ қисмат фарзандлари пешанасига ҳам битилганини айтгиси келади, чорасизлигидан янада оғирроқ изтиробларга тушади ва охиروқибат у ҳам қатағон қурбонига айланади.

Фильмнинг учинчи — асосий қисми марказида авлоднинг давомчиси Деҳқонкул ва унинг оиласи кечмишлари туради.

Ўн-ўн беш йил кечаги яқин ўтмишимиз ҳақида гўё кўп нарсани биладигандекмиз. Чунки яқиндагина, ҳали навқиронлик палласида турган барчамизнинг кўз ўнгимизда “турғунлик даври”, “пахта иши”, “Москва десантчилари” деган ҳодисалар рўй берди. Аксариятимиз ноҳолис, бир ёқлама ахборотларга кўр-кўрона ишониб, миш-миш гаплар билан ҳайрону лол эдик. Аслида эса ўша аксариятимизнинг ақлимизни шошириб қўяётган маълумотлардан бошқасини билмай, нарисини кўролмай, энг муҳими, ҳақиқатдан огоҳ бўлмай, ғафлатда эдик. Миллатни, унинг жуда кўп навқирон кучларини юз йигирма йил давомида вақти-вақти билан ғорат этганларидек, навбатдаги қатли ом учун фурсат етган экан. Истибдоднинг яна ўша каллакесар машинасини ҳаракатта солиш учун “пахта иши” ёки “ўзбеклар иши” деган ёрлиқ лозим экан. Бу Шўро империясининг ўлим олдидаги сўнгги талвасаси эканини англаш учун Мустақиллик шу қадар интиқ неъмат — иноят бўлди. Ўзбекнинг пахта билан танглайи кўтарилган деҳқонидан тортиб арбобларигача юзлаб, минглаб кишилар ноҳақ жабр кўрдилар.

“Отамдан қолган далалар” фильмининг учинчи қисми шу ҳақда. Бош қаҳрамон Деҳқонкул, унинг аёли, онаси, фарзандлари бари пахта деб ётади, пахта деб туради,

пахта деб яшайди. Истибдод Деҳқонқулнинг эрк-озодлик тилаган уч аждодини маҳв этгандан сўнг, энди кейинги авлодини онгсиз мавжудотга айлантириб, ўз манфаатларига хизмат қилдириш чорасини топган эди. Уни ўйлашдан, фикрдан, озод сўздан маҳрум этиб, ички “мен”ини ўлдириб, далага, меҳнатга қул қилган эди. Деҳқонқул айна шу ёвуз мақсад билан мунтазам жорий этилган тузумнинг маҳсули эди. Ўлиб қолмаслиги учун энг оддий биологик эҳтиёжлари қондириларди, холос. Фильмда Деҳқонқул образи худди шундай талқин этилган. Аммо бу образни қоралаш ва ё оқлаш учун топилган хусусий ечим эмас. Муаллифлар таклиф этган ғоя ниҳоятда кенг қамровли, яъни юқорироқда таъкидлаганимиздек, тузум, мамлакатдаги мавжуд система умуминсоний адолатни, шахс “мен”ини инкор этар эди. Жамиятни синфларга ажратилганидаёқ инсонни ўзлигидан маҳрум этган, уни синф мансубиятига қараб ҳаётдаги ўрнини белгилаган эди. Бу тузум, тартибот ҳеч қачон Деҳқонқулларга, унингдек минглаб оиаларга инсоний бахт, фаровонлик келтира олмайди. Фильм мана шу ғоянинг очик-ошкора бадиий ифодасидир. Фильмнинг пахта меҳнати, оила аҳволи, қамоқ қийноқлари ва бошқа персонажлар билан боғлиқ тафсилотларига ортиқча тўхталмай, айрим ижро муваффақиятлари ва нуқсонлар ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтмоқ жоиздир.

Фильмда театр актрисаси Назира Абдувоҳидова (Деҳқонқулнинг хотини ролида)нинг дебюти энг катта муваффақиятлардан бири эканини эътироф этмоқ керак. Актриса ташқи қиёфасининг ўзи изтироб тажассуми. Бу хусусият унинг руҳий қийноқларни аниқ ифода этувчи ижро маҳорати билан уйғунлашиб, фильмдаги образ салмоғини ниҳоятда кучайтирган. Унинг таппи ёпиш лавҳасидаги “портлаш”и, исёни фильмнинг кульминациясини белгилаган ва аёлнинг ўз-ўзини ёқиши билан боғлиқ фожиасини мантиқан тўла далиллаган. Таъкидлаш лозимки, Н.Абдувоҳидова миллий киномизнинг сўнгги йиллардаги энг муваффақиятли кашфиётларидандир.

Фильмда режиссёр топилмалари жуда кўп. Сув образи билан боғлиқ рамзий лавҳалар, партия кичик раҳбари (С.Раметова ижросида)нинг пировардида фожиавий ечим

касб этувчи инсоний драмаси, Иванов образини яратган актёрнинг ижро маҳорати, Н.Тўлахўжаев талқинидаги шаҳарлик кинорежиссёрнинг ички зиддиятлардаги хижолатомуз ҳолати ва ҳоказо кўплаб ёрқин саҳналар ва деталларни қайд этиш мумкин. Бироқ эпик характердаги фильмни тўла бир текисда, Ш.Аббосовнинг юксак профессионал маҳорати даражасида суратга олинган дейишдан йироқдамиз. Асосий эътирозлар фильмнинг биринчи ва иккинчи қисмларига тегишли. Очигини айтиш керакки, Чор кўшинларининг ҳужуми билан боғлиқ қамровдор уруш саҳналари ниҳоятда жўн, ишонарсиз, сунъий бир алпозда тасвирга олинган. Фильм иккинчи қисмидаги большевиклар, кўрбошилар лавҳалари, ижрочилари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Миллат, озодлик, Ватан ҳақида ҳар қанча гапирилмасин, воқелик, ҳолат ва деталлар ҳаққонийлиги таъминланмас экан, ўша ўринда бадий саёзлик ва ҳатто ижодий ночорлик яққол билиниб қолади. Оқибатда, алоҳида саҳналар ва деталлар ноҳаётийлиги, сунъийлиги фильм ҳақидаги яхлит тасаввурга путур етказди. Тоши тозаланмаган гуручдек тишга тегади.

Умуман, фильмнинг аввалги қисмларидаги аксарият образлар учун актёрлар танлови муваффақиятли деб бўлмайди. Шу ўринда бадий киномиздаги умумий нуқсонни қайд этиш лозим – кўпгина режиссёрларимиз янги қиёфалар, янги истеъдодлар излашдан кўра, барчанинг назаридаги ёки атрофларида ўралашиб юрган актёр ва ҳатто тасодифий кишиларни суратга тушириб юбораверадилар. Қай бир жиҳати мос келса, бас – олинаверади. Бундай тажриба фақатгина саёзликка, сохталикка йўл очади, холос.

Ҳамонки, мавзу адабий асарларнинг кинотасмаларга кўчирилган намуналари борасида бошланган экан, кинохирмонида ёзувчи Эркин Аъзамовнинг “Пиёда” ҳикояси асосида ёш кинорежиссёр Рашид Маликовнинг шу номли фильми борлигини, Исамат Эргашев шоир Усмон Азимнинг “Севги” ҳикояси, Музроб Боймуҳамедов шоир ва адиб Анвар Обиджоннинг “Олтин юракли автобола” қиссаси асосида “Тилсимой – гаройиб қизалоқ” номли, Собир Назармуҳамедов эса ёзувчи Хайридин Султоновнинг “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” қиссаси асосида “Ёлғиз ёдгорим”,

Юсуф Розиков Омон Мухтор романи оҳанглирида “Аёллар салтанати” фильмларини суратга олганини айтиб ўтиш лозим. Очиги, мазкур фильмлар орасида режиссёр кўрими, гоёнинг бадий инкишофи, актёр топилмалари, бадий унсурларнинг мўллиги ва энг муҳими мушоҳадаларнинг теранлиги ҳам залвори билан назаримда алоҳида ажралиб кўрингани Собир Назармухамедовнинг “Ёлғиз ёдгорим” ва Ю.Розиковнинг “Аёллар салтанати” фильмларидир. Мен юқорида номлари зикр этилган бошқа фильмларни бу хусусиятлардан маҳрум демоқчи эмасман. Улар қай бир жиҳатлари билан эътиборга молик. Хусусан, “Севги” фильми ҳақида анча илиқ фикрларни айтиш мумкин. Аммо афсуски, улар адабий асоснинг бор бадий тароватини, қувватини тўла юзага чиқара олмагандек, айрим ҳолларда сюжет йўлларига тўла садоқат сақлаган ҳолда моҳиятдаги ботиний туйғуларни, фикрий рангинликни англамагандек туюладилар. Масалан, “Пиёда”, “Тилсимои — ғаройиб қизалоқ” фильмларида бу ҳол жуда сезиларли.

Х.Султоновнинг “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” қиссаси илк бор эълон қилинганда “Бу қадар руҳий тушқунликни, забунликни қандай тушуниш мумкин?” — дея иддао қилганлар кўп бўлган эди. Аммо инсон руҳиятининг чексиз хилқатларига йўл топиб, унинг турли ҳолатлардаги турфа тобланишларини бадий инкишоф эта билган бу асарнинг адабиётимизда жиддий воқеа эканини ўтган давр, йиллар тўла тасдиқлади. Гарчи муаллиф йиғлоқликда айбланаверишдан безиб, баъзи чекинишларга борган эса-да, асар илк матнида тафаккурга мойил китобхоннинг маънавий хазинасидан жой олиб улгурган эди. Айнан шу асар йиллар ўтиб кинотасмаларга кўчди. Кўчганда ҳам бағоят истеъдод билан, матн қатламларидаги тағ маъноларни англаб ва яна энг қадрлиси, бадий сўз оҳангига оҳангдош жонли бадий тасвир оҳангини топа билиб экранга кўчди.

Адаш карвон ўз номи билан қисмати адаш, тақдири чигал, бироқ ўзи, ўйи тўғри, ўйлагани, маслағи тўғрилиқ бўлган хокисор бир одам. Замона неча-неча эврилишларга юз тутиб, инсон қадри неча бор забун этилган бўлса-да, у эътиқоди буюрган йўлни тутди. Ноҳақ қамалганида, хўрлаб-хақоратланганларида ҳам мослашишни, замонга

қараб турланиш-тусланишни ор билди. Ўзи каби эътиқодди собит аёл ҳаёт йўлида рўбарў бўлгач, умр шу экан дея яна олий шукрона билан умргузаронликда давом этди. Худо ўғил берди. Шукронаси зиёда бўлиб, ўзидан из, чироқ қолишига мамнун, заҳмату меҳнатда ҳаёти ўтаверди. Тақдир Адашни яна синовларга солди: тилаб олгани — ягонаси Насиббек йигит ёшига етганда рашк алами билан отилган ўққа учиб ўлди. Бу айрилиққа чидолмай, ғамбода аёли Ойниса ҳам бандаликни бажо қилди. Адаш карвон бу қайғуларга ҳам дош берди. Энди сўнгги илинжи йиққан-тутганини сарфлаб, боласи ва аёли қабрига бир мрамар тош ўрнатса, ҳеч қурса қабри ному нишонсиз ўчиб кетмаса дейди. Фильм, қиссадагидек ана шу ниятини амалга ошириш режасида хаёлга ботган Адаш карвон сиймоси билан бошланади. Зикр этилган воқеалар, аёли, ўғли — бари чолнинг бедор тунлардаги адоқсиз ўйлари-хотиралари бўлиб, бирин-кетин экранда жонланиб боради. Зеро, Адаш карвоннинг ёлғиз ёдгори — хотиралари.

Ёзувчи Адаш карвон кечмишлари, тақдир мисолида умрини зое ўтказган, инсонлик шаънини хокисорликда билиб, охир-оқибат уни хок-тупроқ билан тенг қилган, ижтимоий фаолиятсиз, муте бир кимсани кўрсатади. Миллатнинг психологиясида илдиз отган бу кайфият, бу тахлит ҳаёт тарзи инсонни у ҳар қанча тўғри, ҳалол, пок яшамасин, юксакликка, буюк амалларга, ҳурликка олиб боролмайди. Бу фикр “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” қиссаси учун концептуал ғоя. “Ёлғиз ёдгорим” фильми режиссёри эса айнан ўша қисса сюжети ва қаҳрамонлари орқали бошқа бир ғояни илгари суради. Яъни инсон ўз эътиқодига ҳамиша ҳар қандай шароитда хиёнат қилмаслиги лозим. Агар у синову қийноқларда ҳам эътиқодидан қайтмаса, ўз ақидаларини юксак билса, руҳий камолотга эришади. Фильм пировардида Насиббекнинг қотили Сатторни кечириши Адаш карвоннинг маънавий юксаклиги, руҳий баркамоллиги далолатидир.

Албатта, бу ғоя аввалги қарашдан фарқ қилса-да, яшашга ҳақли. Кинорежиссёр мустақил шахс ҳам ижодкор сифатида қисса сюжети ва образларини тўла сақлаган ҳолда, ўз ғоявий талқини, ўз кўримини тақлиф этади. Бу, назарим-

да, истеъдод билан амалга оширилгани учун, нафақат ҳақли ва балки айни чоғда жозибали ҳам қимматлидир. Шубҳасиз, киносанъатимизнинг адабий асарларни кино тилида қайта идрок этиши йўлидаги ютуғидир. Қолаверса, кино-вариант адабий манбанинг яна бир янги талқини сифатида адиб Х.Султонов бадиий тафаккур дунёсининг нечоғли теран ва серқирралигига шаҳодат ҳамдир.

Фильмдаги роллар ижроси ҳақида ҳам тўлқинланиб, узоқ сўз юритиш мумкин. Адаш карвон образини яратган театр актёри Тоживой Норматов кинодаги илк йирик роли билан ўз ижодий имкониятлари қанчалар кенг эканини намоён қила билган. Унинг аёли образидаги Дилбар Икромова эса драматик, ҳатто фожеий йўналишдаги ролларда ҳам юксак маҳоратга эга эканини кўрсата олган.

Фильмдаги ижро маҳорати билан эътиборни ўзига жалб этадиган яна бир актёр Саттор образини яратган Улуғбек Музаффаровдир. Бу актёр янглишмасам, ўнгга яқин фильмларда катта-кичик роллар ўйнаган. Бироқ унинг ижро маҳорати, назаримда, асосан Собир Назармухамедов фильмларида яққол кўринади. Аввалги “Тушларимда аччиқ йиглардим” фильмида У.Музаффаров ички дунёси ниҳоятда бой, руҳий ҳолатларни аниқ ифода эта биладиган санъаткор сифатида назарга тушган эди. “Ёлғиз ёдгорим” фильмида эса ички изтиробларини жўшқин эҳтирослар билан уйғунликда намоён эта билиб, фильмда образ салмоғини ниҳоятда оширган. Айни мисолда яна шуни таъкидлаш жоизки, адабий асосдан фарқли ўлароқ фильмда Саттор образи жуда кенгайтирилган. Бу, аввало, фильм ғояси, янги талқин билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, актёр У.Музаффаров ижодий имкониятлари ҳисобга олинган. Яъни актёр маҳорати тақозосига кўра Саттор образи учун тўлақонли махсус ижодий кенглик яратилган. Тўғри, Саттор қиёфаси Насиббек билан қиёсан йирик планларда кўрсатилганда, 17–18 яшарлик ўспирин йигитча таассуротини бермайди. Яна айрим ўринларда, хусусан, Саттор изтиробларининг сабабчиси бўлган севгилисиз Гулнор билан учрашув саҳналарида эҳтирослари, ҳолат ифодалари зўракилик таассуротини беради, меъёр бузилади. Бироқ булар жузъий нуқсонлар. Яхлит олганда У.Музаффаров

ижодий потенциали ниҳоятда бой, серқирра санъаткор эканини яна бир карра тасдиқлаган.

Фильмда мушоҳадага ундайдиган, хаёлотни ҳазин ўйларга етаклайдиган кузатишлар, топилмалар куп. Режиссёр ўз ғояси инкишофи учун бадиий рамзлардан жуда унумли фойдаланади. Айниқса, экранда бир неча бор намойиш бўладиган ёнаётган дарахт рамзи Адаш карвон умрига қиёсан таассуротларни қуюқлаштиради, образ моҳиятини теранроқ англашга туртки беради. Айни чоғда кино тилидаги гўзал бир бадиий унсур, топилма сифатида томошабинни завқлантиради.

1998–1999 йилларда ўзбек кино ижодкорлари яна икки фильм устидаги ишни ниҳоясига етказдилар. Булар ёш кинорежиссёрлар Юсуф Розиковнинг “Воиз” ҳамда Зулфиқор Мусоқовнинг “Кичкина табиб” фильмларидир. Ҳар иккала фильмнинг ҳам сценарийлари постановкачи режиссёрлари қаламига мансуб.

Юсуф Розиков бугунги ва эртанги бадиий киномизнинг энг умидли намояндаси. Мустақил фикрга, ўз ижодий услубини топишга интилаётган серғайрат истеъдод. “Домла” видеофильми билан ўз изланишларига нисбатан қизиқиш уйғота билди. Ва ниҳоят анча жиддий тайёргарлик, оригинал сценарийни узоқ сайқаллашлардан сўнг “Воиз” фильми дунёга келди. Бир қарашда фильм моҳиятини илғаш мушкул. Инқилобий йиллар, кўпхотинлик, “Ҳужум” компанияси, саводсизликни тугатиш, қатағонлар, хуллас, воқеалар силсиласи тизилиб, бир учи бугунгача келади. Тақдир тақозоси билан бир кунда уч хотинлик бўлиб қолган қаҳрамон, тасодифан эл-юрт олдида нутқ ирод этиб, ўзининг воизлик истеъдодини сезиб қолади. Давр, воқелик тақозоси билан Шўро ҳаётининг қизгин ташвиқотчиси бўла бориб, сўнг беҳис маддоҳга ва охир-оқибат аблаҳга айланади. Режиссёр мана шу жараёни бутун тафсилотлари билан ҳаққонийликда таҳлил этиб боради. Ҳар бир персонажнинг андазаларга сиғавермайдиган ўзига хос кечмишларини, ўй-фикрлари, дунёқарашини кузатиш асносида инқилоб аталмиш ҳодиса шахс эркига, ҳурлигига зўравонлик билан даҳл қилиб, инсоний тақдирларни нақадар ўзгартириб юбориши мумкин-

лиги ҳақидаги ижтимоий-фалсафий мушоҳадаларга ундайди. Бу ҳам воқеликка эстетик ёндашишнинг, инсонни санъат орқали тадқиқ этишнинг ўзига хос бир шакли.

Фильм шуниси билан қимматли, шуниси билан янгиликдир. Кўз ўнгингизда жонланган тасвирлар хаёлларингизни беихтиёр 20–30-йилларга олиб кетади. Қандайдир бир тарзда ўзини сездириб турган кинематографик ретро услуби, ақл гоҳо ишониб, гоҳо ишонмай қабул қиладиган кўпхотинлик манзаралари, хуллас, бари фильм табиатига ниҳоятда мутаносиб ёзилган композитор Д.Янов — Яновский мусиқалари билан уйғунлашиб, жозиб туйғуларни кўзгайди. Гоҳо енгил жилмайиб, гоҳо жиддий тортиб, хаёлий ва ҳаётий лавҳалар остидаги нозик истеҳзони англаб қоласан. Инсон ҳур яралган-ку! Нега бу ҳурлик барқарор бўлолмайди. Кимсаларнинг дунёқарашига, кимларнингдир тушунчаларига тазйиқ остида мослашишнинг керак. Тазйиқ остига олинган фикр эса ё муте бўлади, ёки маҳв этилади. Ўзга йўл йўқ. “Воиз” фильми ана шундай мулоҳазалар учун майдон. Ундаги актёрлик ютуқлари, камчиликлар ҳақида баъзи фикрларни айтиш мумкин. Лекин мазкур фильмда олд қаторда кўзга ташланадиган, фикрга туртки берадиган бирламчи унсур бу режиссура. Шунга кўра фильмни аввало ва асосан режиссёрлик фильми, том маънодаги муаллифлик фильми дея баҳолаш лозим.

“Абдуллажон”, “Бомба” фильмлари билан доврўф топган Зулфиқор Мусоқов ўз сценарийси асосида “Кичкина табиб” номли болаларбоп фильм яратди. Зулфиқорнинг ижодий фаоллиги ҳавас қилгулик. У Япония киночилари буюртмасига кўра “Худога шукур” номли тўла метражли бадий фильм, Ўзбекистон телевидениясида “Аёл зоти” деб номланган кўп серияли видеофильм ва ниҳоят “Кичкина табиб” фильмларини суратга олди. Бир қарашда бу ҳол ёмон эмас. Бироқ ижод табиати куч-қувват парокандалигида эмас, балки яхлитлигида, бир нуқтага йўналтирилганида ўз мўъжизакорлигини намоён этади. Албатта, бу ўринда даҳолар мустасно.

Бевосита мавзумиз бўлган “Кичкина табиб” фильмига тўхталар эканмиз, З.Мусоқовнинг истеъдоди бу мисолда анчайин ғариб бир қиёфа касб этганини айтиш жоиз. Сабаб — фильм томошасидан сўнг “Нега?”, “Нима учун?”

деган саволларнинг адоқсиз кўплиги-ю, афсу :ки, уларга жавобларнинг камлиги, ҳаттоки йўқлигидир Мен ҳам сценарий, ҳам фильм постановкаси бир муаллиф томонидан амалга оширилишига қарши эмасман. Жаҳон кино тарихи, қолаверса “Воиз” фильми мисолида бу тажрибанинг ижобий томони кўплигини биламиз. Лекин бунда конъюнктура, ижод техникасини ўзлаштириб олдим, деб бир қолипга тушиб қолиш жуда хавфли. “Кичкина табиб” да шу хавф соя ташлагандек туюлади.

Тўғри, мақсад, ижодий ният яхши. Инсон кўпинча хаёл оғушида, жўнроқ айтсак, эртақлар дунёсида яшайди. Фавқулодда мўъжизалар юз берадигандек туюлаверади. Ана шу беғубор тасаввурлар тасвири З.Мусоқов ижодида мунтазамлик касб этмоқда. Агар бу услубий йўналиш ҳар гал ҳам муваффақиятли қўлланганида, буни фақат табриклаш мумкин эди. Афсуски, бундай эмас. “Кичкина табиб” да услуб мунтазамлигидан кўра, уни ҳуда-беҳуда суниистеъмол қилиш нуқсонни сезилиб қолган. Шундан, таъкидлаганимиздек, адоқсиз саволлар қуйилиб келаверади – ўрта ёшлардаги она нима сабабдан касал? Юриб турган аёл нима учун бирдан ўладиган бўлиб ётиб қолади? Болада бир чақмоқ чақиб, ёмғир ёғиши билан мўъжизавий қудрат пайдо бўлиши нега ишонарли чиқмаган? Тоживой деган тадбиркор қайдан пайдо бўлади? Бу образнинг боши, охири, жилла курсида фильмдаги тайинли ўрни борми? Нуқул “кўк” ида гаплашадиган, бойвачча буванинг касб-кори нима? Унинг овсарроқ хатти-ҳаракатига қараб, бу қадар шоҳона ҳаёт ва уй-жойларга қайдан эришди экан, қабилидаги мантиқли саволлар туғилаверади. Бундай саволларни фильмнинг деярли ҳар бир лавҳасини кўриб туриб сўраш мумкин. Томошабин сифатида менга маъқул бўлган нарса фильмдаги “Нола” гуруҳи томонидан ижро этилган “Хоҳ инон, хоҳ инонма” номли Лутфий ғазали билан айтиладиган кўшиқ бўлди. Балки режиссёр кўшиқ матнидан ҳам фильм гоёсини таъкидлаш учун фойдаланишни кўзда тутгандир. Бироқ булар сира боғланмайди. Аксинча, кўшиқнинг ўзи алоҳида ҳолда кўпроқ ёқимли туюлади. Ҳамда ҳар бир байт сўнггидаги шоир таъкиди севгилида ҳам, тингловчида ҳам, иккиланиш туйғусини яратмайди.

Режиссёр фильм муваффақиятида жалб этилган актёрларнинг нечоғли машхурлиги муҳим омил, деган тушунча билан ёндашган шекилли, ролнинг залвори, салмоғи, ички моҳиятига қараб ўтирмай, тўғридан-тўғри “юлдузлар”ни “бенарвон уради”. Мурод Ражабов, Ҳожиакбар Нурматов, Теша Мўминов, Ўлмас Алихўжаев, Афзал Рафиқов, Ҳусан Шарипов, Карим Мирҳодиев, Нозим Тўлахўжаев, Дилшод Каттабеков, қўйингки, раққоса Саида Мансурхўжаевадан тортиб, тележурналист Ойбек Вейсал ўғлигача бор.

Тўғри, “машхур”лар фильмнинг бирламчи рекламаси. Бош роллар ижрочилари Мурод Ражабов, Дилшод Каттабековларни, гарчи эътирозларим кўп бўлса-да, айтмоқчи эмасман. Нима қилсаям бош роллар. Бироқ номи зикр этилган бошқа актёрларнинг нархи нега бу қадар арзон – писта баҳоси. Ўзларини ҳурмат қилишмаса, касбу корларини – санъатни ҳурмат қилишлари керак эмасми?! Улар ижро этган роллар учун (агар уни роль деб ҳисобласак ва ижро этиш мумкин деб ўйласак) ҳеч бир профессионал актёрга эҳтиёж ҳам, ижодий материал ҳам йўқ-ку! Мисқоллаб йиғиладиган томошабин ҳурмати ва муҳаббатини суистеъмол қилиш, исроф этиш кимга фойда-ю, кимга зарар?! Мен бу аччиқ таъналарни суйганимдан ва куйганимдан айтаётганимни тушунишар... Бинобарин, бу ҳол фақат зикр этилган актёрларгагина тегишли эмас. Ролнинг катта-кичиги бўлмайди деган улуғ ҳикматни ниқоб қилиб, санъатни, санъаткорлик қадр-қимматини арзон баҳолаётганлар ҳозир оз эмас. Тўғри, ролнинг катта-кичиги йўқ. Аммо у роль бўлсагина, ижодий ёндашув, маҳорат намоён этиш учун “ҳаво” беролсагина катта-кичикка ажралмайди. Акс ҳолда кўнгил ранжитадиган енгилтакликдан ўзга нарса бўлмай қолади.

Шундай қилиб, сўнгги йиллар киноҳосилининг бадий намуналарига оид баъзи кузатишлар, бошланғич мулоҳаза, мушоҳадаларнигина баҳоли қудрат баён этдик. Ҳар бир фильм ҳақида, уларнинг ютуқ ва камчиликлари, актёр кашфиётлари ва муваффақиятсизликлари ҳақида яна талай фикрларни айтиш мумкин. Бироқ ҳазрати Алишер Навоий айтганларидек, сўзнинг мухтасар-у, фикрнинг мўътабар бўлгани яхши.

Мушоҳадаларни жамлаб, сўнги йиллар ўзбек киносининг умумий тенденциялари ҳақида сўзлайдиган бўлсак, назаримизда уч жиҳат, уч йўналиш бўртиб кўринадигандек бўлади.

Биринчиси, киносанъатимизнинг миллий адабиёти-миз билан яқинлашуви, мумтоз ва замонавий юксак адабий асарларнинг экран тилига кўчаётгани.

Иккинчиси, тарихий мавзуларга, айниқса, яқин тарихимизга мурожаат қилиб, уни қайта бадиий идрок этиш эҳтиёжининг кучаяётгани.

Учинчиси, замондошимиз маънавий ақидаларини таҳлил этиш, янги давр маънавиятига монанд баркамол инсон тарбияси йўлида фильмлар яратиш тамойилидир.

Булар ҳозирча яққол кўзга ташланган жиҳатлар. Уларнинг ёнида яна кинорежиссурадаги ворислик, яъни катта авлод ижодкорлари қаторида ўрта ва навқирон бўлган мансуб режиссёрлар кино жараёнида яқиндан, фаол иштирок этаётганлари, кинодраматургиянинг янгиланаётгани ва шу каби бошқа ижобий ўзгаришларни ҳам қайд этиш мумкин. Муҳими, теранлик ва бадиий рангинлик касб этиш йўлида киномизда изланишлар, интилишлар тобора кучаймоқда. Бинобарин, биз қайд этган тамойиллар кенгайиб, теран томирлар отиб бораверади. Чунки бунга ҳаётда ҳам, жамиятда ҳам эҳтиёж, зарурат бор. Аммо, афсуски, бу эҳтиёжни тўла қондириш имкониятлари чекланган. Сабаби — кинонинг фақат санъатгина эмас, айни чоғда катта маблағлар, иқтисодий қудрат талаб этадиган саноат эканлиги ҳамдир.

Бозор шароити шафқатни билмайди. Шундай экан фильмларимизни жавонларга тахламай, сотиш, ташқи бозор талаблари, рақобатта дош берадиган мезонларни аниқ ҳис этиш ва амалда тадбиқ этиш, ижодий ҳамкорлик имкониятларини излаш лозим бўлади. Бу йўлдаги ҳаракатларни ҳозирча ижобий баҳолаш қийин. Муҳими жадал кетаётган ижодий жараёнга иқтисодий мустақиллик йўлидаги интилишларнинг мутаносиб кечиши, монанд келишидир. Шундагина киномизнинг ҳам келажаги буюк бўлишига ишонч барқарор бўлади.

1999 йил

МИЛЛИЙ КИНО: ЯНГИЛАНИШ ВА ИЗЛАНИШЛАР ДАВОМ ЭТАДИ

Инсон табиати қизиқ. Гоҳида бориға шукр қилади, йўғига қаноат. Гоҳида эса бир нарса кўпайиб, ҳалдан зиёда бўлса, бирданига буни кўтаролмай, ҳаприқиб ё ҳаволаниб қолади. Довдираб эсанкирайди. Мен нима учундир ҳозирги миллий киномизда кечаётган жараёнлар ҳақида ўйлаб туриб, шундай хаёлларга бордим. Бундан бир неча йил аввал киномизда давлат миқёсидаги эътибор туфайли ўзгариш, янгиланишлар бўлаётганини кузатиб, ўз мулоҳазаларимизни матбуотда эълон қилган эдик. Дарҳақиқат, истиқлолимизнинг илк йиллари киножараёнларида ҳам муайян ўзгаришлар арафасида иккиланишлар, турли йўл ва йўналишлар излаш палласи бўлди. Шунда йўғига сабр қилиб, хориждан тўлқиндек кириб келган ҳинд-у, америка фильмлари билан кифояланиб турдик. Сўнг истиқлолимиз қад ростлай бошлагач, Юртбошимизнинг махсус фармони, Ҳукуматнинг қарори қабул қилиниб, “Ўзбеккино” акционерлик компанияси ташкил бўлди. Давлат маблағлари ҳисобига ҳар йили олтита бадиий фильм ва яна мультипликация, дубляж, ҳужжатли кинолар суратта олинishi белгиланди. Энди бориға шукр қилиб, янги жараённи шакллантириш ва изга қўйиш ишлари бошланди. Албатта бу текис, силлиқ кечгани йўқ. Акционерлашув бизлар учун янги тушунча ва янги ҳодиса бўлгани учун, муайян тушунмовчиликлар, адашиш ва йўқотишлар бўлди. Аммо барибир жараён маълум ўзганга туриб, илгарилаш учун туртки олиб, қувват йиғаётган эди. Мана энди уч йил тўляптики, “Ўзбеккино” компанияси Миллий кино агентлигига айланиб, ўн бешта бадиий фильм ва бошқа кино йўналишлари учун Давлат томонидан маблағ ажратилапти. Булар бари Миллий киномиз ривожини учун узоқни кўзлаб, боқичма-боқич амалга оширилган сиёсат намунаси. Шу туфайли бугун киномизда том маънода мўлкўлчилик бўляптики, бундан унча-мунча одамнинг қарахтлашуви, эсанкираши табиий ҳол. Хўш, ана шу қарийб уч йиллик даврда изланишлар қандай кечди? Мўлкўлчилик нимада? Очиғи бугунги мўъжизавий коммуни-

кациялар асрида киностудияларимиздаги техникавий жиҳозланиш аҳволини кўрган одам сира бундай фикрга бормайди. Аксинча, шу алмисоқдан қолган техника билан йил оша ўнлаб фильмлар суратга олинаётганига қойил қолиб, сабру қаноатимизга тан бериб кетади. Хўш, унда фаровонликни қандай тушуниш керак?

Гап шундаки, халқимизнинг маънавий такомидини, ёш авлоднинг маданий-маърифий савиясини ўйлаб, бир томондан давлат миллий кино учун – ғоявий-бадий юксак кино учун маблағни аямаётгани бўлса ва бундан соҳа ривожланиб, фильмлар сон-салмоғи ошаётган бўлса, иккинчи томондан кинонинг дурустгина бизнес-даромад манбаи эканини сезиб, ўнлаб кинотадбиркорлар пайдо бўлиб, кинобозоримизни муттасил тўлдириб, тошириб турибди. Бунинг устига яна Миллий телерадиокомпаниямизнинг ҳам кино фаолиятининг фаоллашуви ва унинг ҳам мустақил ҳолда кинобозорига киришга интилиши, ҳозирги даврга келиб миллий кинонинг маънавий жабҳада том маънода етакчи – байроқдор бўлиб қолганини намойиш этмоқда. Гоҳи Алишер Навоий номли киносаройимизнинг олдидан ўтганда мавжуд манзарани кўриб, хурсанд бўлиб кетади, киши.

Афишаларнинг барчаси миллий кино намуналари ҳақида. Биттасининг намойиши тугаб улгурмай, иккинчи, учинчи... ўнинчилари навбат кутиб турибди. Қисқа даврда, ўн беш йилгина фурсат ичида миллий киноимизнинг хоҳ у давлат йўли билан, хоҳ хусусий йўсинда олинган бўлсин, қатъи назар, мамлакатимиз кинобозорини тўла эгаллагани, саёз ё жангари ҳинд, америка фильмларини ўз бозоримиз ва ўз халқимиз онгидан сиқиб чиқараётгани жуда қувонарли ҳол ва буни ҳеч шубҳасиз табриклаш керак. Нафақат Ўзбекистон кинобозори, айти чоғда деярли бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон кинобозорларида ўзбек фильмларининг тобора талабгир бўлиб, қўшни давлатлар фуқароларининг маънавий дунёсига дадил кириб бораётгани ҳам қониқиш туйғусини янада кучайтиради. Айти чоғда муайян мулоҳаза уйғотадиган ва мушоҳадаларга ундайдиган масала ва муаммолар ҳам йўқ эмас. Бинобарин, кино фаровонлигидан эсанкирашларни бир сидра ақл тарозусидан

ўтказиб, жуда хавфли бўлган маънавий карахтлик рўй беришининг олдини олиш бугун долзарб масалалардан бўлиб турибди. Чунки аксарият чучмал маиший ҳаёт манзаралари, сохта ўлдим-қуйдимлар, сунъий муҳаббат изтироблари, ҳинд киноларининг жуда зарарли маънавий оқаваларини эслатувчи ёлгон эҳтирослар авж олиб кетяпти. Ўзбек киноактёрлик мактаби инчунун таназзулга юз тутиб, профессионал ижро ўрнига шахвоний майлларга озуқа берадиган, чиройли, аммо тамомила ўлик кўз ва қиёфалар, ширин башаралар кинокадрларини тўлдириб бораёпти.

Бугунги кунда эстрада қўшиқчисиман деган қизу жувон, болаю бача, йигит зоти борки, барчасининг “ижодий” таржимаи ҳолида камида иккита-учтадан “бадий фильм” бор. Ҳисоб-китоб шунчалик чалкашиб кетдики, ёшлар аввал эстрада қўшиқчиси бўлиб, сўнг киноактёрга айланиётгани ёки аввал кинода ўйнаб, сўнг қўшиқчи бўляптими, аниқлаш жуда мушкул. Бинобарин, бунга зарурат ҳам йўқ — Хўжаали — Алихўжа. Бу, табиийки, гурос-гурос бўлиб кинозалларига кириб келаётган миллионлаб ўспирин ва ёшларимизнинг дидини ўлдириб, савиясини тушуриб юбормоқда. Худбинлик, манманлик ва безбетлик каби иллатларнинг кучайишига сабаб бўлмоқда. Бу, албатта, аввало ва асосан, хусусий кино намуналарига тегишли ҳолат. Чикора, бозор муносабатлари. Пул тиккан одам, аввало харидорни ўйлайди. Лекин инсоф билан таъкидлаш лозимки, хусусий студияларда ишлаб чиқарилаётган фильмларни ҳам бир қолипда кўриш тўғри эмас. Сўнгги йилларда бу йўналишда фаол ишлаётган Рустам Саъдиев ва Баҳром Ёқубовларнинг изланишлари диққатга арзигулик.

“Муҳаббат синовлари” номли иккита фильми билан оммавий томошабин хоҳишларига ўша кезлар айнаи мос картиналар яратган Р.Саъдиев ҳозиргача асосан хусусий йўл билан 6-7 та фильмни суратга олиб улгурди. Унинг сўнгги икки йил оралиғида яратган “Келгинди куёв”, “Келгинди келин” фильмлари ҳам аввалгилари каби минг-минглаб ёшларнинг эътиборини тортди. Сермаҳсулликда Б.Ёқубов ҳам ўзининг кичик касбдошидан қолишмайди. Нафақат саноқда, айнаи чоғда машҳурлик, оммабоғликда ҳам бошқалардан қолар жойи йўқ. Бу режиссёрлар омма дидига ҳар қанча

мослашишни мўлжал қилмасинлар, шу билан бирга ўзлари ҳам фильмдан-фильмга ўтишда малака ва муайян ўсиш-ўзгаришга мойилликларини сездиришмоқда. Аммо тан олиб айтиш жоизки, бутунги миллий кино об-ҳавосини, унинг халқаро нуфузи ва эътирофини давлат маблағлари ҳисобига тайёрланаётган ва юксак талаб ҳамда мезонлар асосида сараланаётган фильмлар таъминлаб бермоқда.

Зулфиқор Мусоқовнинг “Ватан” фильми сўнгги йиллар миллий киномизда халқимиз ҳаётининг мураккаб даврларини эпик қамровларда, миқёсли тасвирлашга уриниш эканлиги билан эътиборни тортади. Атоқли режиссёримиз Шухрат Аббосовнинг мустақиллик йилларида яратилган “Отамдан қолган далалар” фильмидан кейин “Ватан” фильми халқимизнинг Шўролар ҳукмронлигида бошидан кечган воқеалар, ўтган асрнинг 30-йиллари, уруш даври кечмишлари, урушдан кейинги қатағон тўлқинлари, совуқ ўлкаларнинг қўрқинч манзаралари бир оддий ўзбек йигити тақдири орқали қамраб олиниб, ўша давр воқелигининг даҳшатларини анчайин таъсирчан бир шаклда кўз олдимизда гавдалантиради.

Қурбон севиб, севилиб, умрининг навжувон палласини ёруғ орзулар билан ўтказиб, шодликдан балқиб юрган бир паллада уруш бошланиб, тақдир уни буткул бошқа кўчаларга солиб, адаштириб юборади. Асрликка тушади, фашистлар концлагерларида хўрлик ва хорликларни кўради. “Туркистон легиони” ҳақидаги ҳаракатларга қўшилиб, ўз мақсади – ўзимизникилар томонга қочиб ўтиб, яна курашларни давом эттириш учун чора излайди. Чора топгандек бўлади ҳам. Бироқ энди ўз юртидаги мавжуд тоталитар тузум миллионлаб қурбонлар қатори фильм қаҳрамонини ҳам совуқ саҳроларнинг қаърига итқитиб, зўравонлик салтанатини мустаҳкамлаш учун қурбонликка маҳкум этади (балки шу нуқтаи назардан ҳам қаҳрамоннинг исми Қурбон деб белгиланган бўлиши мумкин). Яхши инсонларнинг кўмаги билан уммон ортига қочиб ўтиб, шу ерда паноҳ топади, бола-чақа қилиб, рўзғор тиклайди. Аммо уни муттасил безовта қилаётган интиқом ҳисси бор эдики, соч-соқолига батамом қиров тушган эсада, шу истак билан она юртига отланади. У ўша қатағон

даврлари узоқ ўлкаларда абадий азобга маҳкум маҳбус ўлароқ кун кечирар экан, аёллар лагериди қамоқ жазосини ўтаётган хотини Гунафшани тасодифан учратиб қолади. Ҳаётига нур киргандек кўнгли ёришган Қурбон не умидлар билан энтикиб, аёлини излаб боради. Бироқ у кечиккан эди. Бир кунгина аввал азобларга дош беролмай ёки балки, эрининг тирик эканини кўриб, армони ушалганидан таскин топиб, Гунафша дунёдан кўз юмган эди. Хотинининг совуқ жасади устида кўзёш тўкар экан, Қурбон ич-ичидан ҳайқариб келган аламу фарёдларни, бор изтиробини ўзбекона бир самимият билан уч-тўрт оғиз сўзда ифода этади: “Мени бир оз кутиб турмабсан-да, Гунафша. Юзингдаги сепкилларингни жуда соғинган эдим”. Фильмдаги ана шу лавҳа томошабинни мутаассир қилади. Фильм қаҳрамонлари тақдирига бефарқ қолдирмайди. Ва Қурбонни айнан ана шу аламу армонлар бир умр тарк этмай, орадан эллик йил вақт ўтиб, уни, оиласини шу азобларга солган душманидан ўч олишга даъват этганини тушунади ҳамда қабул қилади.

Беихтиёр мана шу тафсилотлар акс этган фильм нега кенг ва теран маъно англатувчи тушунча билан, яъни “Ватан” деб номланган экан, деб ўйланиб қоласиз. Балки Қурбоннинг кечмишлари орқали юртимизнинг сўнги 70–80 йиллик тарихига бадиий саёҳат қилингани учунмикан ёки биргина инсон изтироблари мисолида неча минглаб, миллионлаб ватандошларимизнинг қисмати ҳақидаги оғриқли ўйларни бугунги ёшларимизга етказиш мақсади назарда тутилганмикан, каби турли мулоҳазалар ҳаёлга келади. Албатта, бу ғоявий ниятларни ҳам истисно этмаган ҳолда, мен кўпроқ Қурбоннинг хотини жасади устидаги жуда оддий, тўпори бир тарзда ифода этилган аламу армонларда ва фильм сўнгидаги америкалик ўзбекнинг қароғи ёшга тўлиб “Мен ўзбекман” деган чуқур маъноли бир жумласида “Ватан” сўзининг бекорга фильм сарлавҳасига қўйилмаганига ўзимча изоҳ топгандай бўлдим. Дарҳақиқат, Ватанни англамоқ учун уни бутун оғриқлари билан қалбидан ўтказган оддий бир инсоннинг ички туйғуларини ҳис қилмоқ керак. “Ватан” фильмининг бош ютуғи бизнингча ана шунда.

Албатта, юқоридаги фикрлар фильмни ҳар томонлама мукамал дейишга асос бермайди. Очиғи фильмда жанобсиз саволлар, танқидбоп ўринлар кўп. Айниқса, концлагер саҳналари, тарихий шахслар билан боғлиқ лавҳалар ва ҳатто узоқ шимолдаги Сталин ўлимхоналарига оид айрим тафсилотлар жуда саёз, айтиш мумкинки, ўрни билан карикатуранамо бир ечимда кўрсатилади. Бунга фильмнинг молиявий имкониятлари бир оз чеклангани, техниканинг ночорлиги ҳам таъсир кўрсатмай қолмаган, албатта. Лекин асосий нуқсон режиссёрнинг ўз ғояси ва топилмаларига берилиб кетиб, асарни бошдан-оёқ бир маромда давом эттиролмагани, воқеа ва тафсилотларнинг ҳаётий ва бадиий мантиқини тўлиқ сақлай олмаганлигида дейиш тўғри бўлади. Шунга қарамай фильм сўнгги йиллар ўзбек миллий киносининг воқеликни эпик кўламдорликда акс эттириш йўналишидаги ўзига хос изланишларидан бири сифатида, айни чоғда Зулфиқор Мусоқовнинг ижодидаги силжиш, янги мавзу ва бадиий талқинлар топиш, жиддий киноуслубини касб этиш йўлидаги самарали тажрибаси сифатида эътироф этишга арзийди.

Ўтган йили миллий киноизнинг услубий ранг-баранглик борасида муваффақиятли изланишларини намойиш этган яна бир фильм бу таниқли ва тажрибали режиссёр Қамара Камоловнинг “Йўл бўлсин” фильмидир.

Билимдон ва эҳтиросли фольклоршунос олим Шомирза Турдимов билан ҳамкорликда режиссёр кўпчиликка яхши таниш бўлган сюжет — қиз боланинг топталган номуси ва унга қишлоқдошларининг муносабати, муҳаббат ва хиёнат, ғийбат ва бўҳтонлар туфайли бўладиган маломатлар, хўрлик ҳам камситишлар ҳақидаги воқеани сўзсиз, фақат оҳанг ва ранглар, пластика ва турли ҳаракатлар орқали ифодаланишини тасвирга олиб, томошабинда завқ ва мушоҳада уйғотадиган, рамзий-шартли усулдаги поэтик бир киноасар яратишга муваффақ бўлганлар. Албатта, жаҳон киносида бундай талқиндаги фильмлар мавжуд. Айниқса, машҳур С.Параджанов фильмлари, хусусан, “Ошиқ Ғариб” ҳақидаги афсоналар асосида яратилган сўзсиз, оҳанг ва рамзлар тилида ифода этилган фильм киномухлисларга яхши маълум. “Йўл бўлсин” фильми

ижодкорлари шу усулни миллий манбалар асосида қўллаб, ўзига хос санъат асари яратганлар.

Кўҳна асрлар қаъридан келадиган садолар “Йўл бўлсин” қўшиғи мунглирида қалбингизни забт этади. Азалий урф-одатларга қатъий амал қилиб яшайдиган тоғли қишлоқлардан бирида бўлиб ўтадиган воқеалар — ўспирин қиз билан йигитнинг маъсум учрашувлари, висол лаззати, лафзсизлик, хиёнат, ота-она, қариндош-уруғларнинг низою тортишувлари, бадном этилган қизнинг қалб турёнлари, ўзга бир инсоннинг олижаноблиги, турмуш юмушларининг машаққатли юкини судраш манзаралари ва илк бор ҳарир оқликларда намоён бўлган тириклик жозибасининг шу тариқа аста-секин поэтик лавҳалардан рўзғор, кундалик ташвишлар исқанжасига ўтиб бориши — ҳаёт фалсафаси, инсон умри ҳақидаги азалий ва абадий мушоҳадаларга ундади. “Йўл бўлсин-эй” қўшиғининг аллаловчи соҳир оҳанглирида гўёки бутун бир умрни яшаб ўтгандай ҳис қилади ўзини фаол томошабин. Беихтиёр руҳ тозарганини, руҳ юксалганини ҳис этади. Айрим майда ташвишлар, ўткинчи ҳою-ҳавасларга исроф бўлаётган ўз умри ҳақида ўйлашга мажбур этади уни фильм. Фильмнинг ҳам гоёвий, ҳам бадий қиммати ана шунда.

Фильмдаги умумий романтик-поэтик оҳангни картина бошидан охирига қадар изчил сақланганини эътироф этган ҳолда, айрим ўринларда мусиқий образлар маромига етмаганини, актёрлар ижросидаги пластик ҳаракатлар у қандай характернинг рамзий ифодаси бўлмасин, эстетик меъёрларга мувофиқ келавермаганини, ижро профессионализмининг оқсаганини қайд этиш лозим. Яна бир мулоҳаза “Йўл бўлсин” фильмига оммавий томошабин эҳтиёжидан келиб чиқиб ёндашиш мумкин эмас. Бу табиий ҳолат. Ҳақиқий санъатнинг табиати ҳамиша ҳам оммабоплик ўлчовларига сиғавермайди. Шундай экан уни ўз томошабинига етказиш, яъни муайян интеллектуал тайёргарликка эга бўлган аудиторияларда намойиш қилиш масаласи ўйлаб кўрилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

2006 йили давлат маблағлари ҳисобига суратга олиниб, Халқаро кинофестивалларда юксак баҳоланган яна бир фильм бу ёш ижодкор Ёлқин Тўйчиевнинг “Чашма” номли асаридир.

Юсуф Розиков, Собир Назармухамедов, Зулфиқор Мусоқов, Жаҳонгир Қосимов, Баҳодир Одиловлар авлодидан кейин миллий киномизга кириб келаётган кам сонли ёш ижодкорлар орасида Ёлқин Тўйчиев ёрқин истеъдоди билан назарга тушиб бормоқда. Унинг ижодий таржимаи ҳолида сўнгги беш-олти йил ичида эътиборга молик бир неча киносценарий ва бадиий фильмлар пайдо бўлди. Жумладан, “Орзу ортида” фильми инсон руҳий ҳолатларини ўзига хос воқеалар орқали бадиий таҳлил этишга қаратилган яхши киноасарлардан эканини таъкидламоқ жоиз. Унинг вақт жиҳатидан сўнгги “Чашма” фильми ҳам қай бир маънода ўша йўл ва йўналишнинг давоми. Шу маънода дадил айтиш мумкинки, Ё.Тўйчиев ўзбек киносида инсон қалбини тадқиқ этиш орқали ўзлигини топишга уринаётган бадиий образлар яратиш борасидаги эътиборли тажрибаларни ривожлантираётган ижодкорлардан.

“Чашма” поклик ва тозариш рамзи. Унга интилишнинг ўзи инсоннинг шунчаки мавжудлик тушунчаси, нафс етови билан яшаётганлигидан далолат. Фильм қаҳрамони — эндигина ҳаётининг балоғат даврига, умрнинг мураккаб хилқатларига журъатсизгина илк қадамларини ташлаётган ўқимишли, хориж ҳаётини ҳам кўриб улгурган ёш қиз. Шаҳардан қишлоғига қайтиб, қизининг тўйи тараддудида куймаланиб юрган онаси, қариндош ва қўшни аёллар даврисида у илк бор ўзини ёлғиз ҳис қилади. Тоғоранинг тарақтуриқига ҳам сел бўлиб, шоҳ ташлаб ўйнашга шай турган аёллардан қочишга баҳона истаб, нариги қишлоқдаги кимсасиз адирда яшаётган аммасиникига тугунини элтиш мақсадида йўлга тушади. Йўл давомида рўй берган воқеалар, турли тоифа ва турли тақдирли одамлар билан учрашувлар, ўзи беихтиёр иштирокчиси бўлиб қоладиган вазиятлар асносида қизнинг ҳаёт ва инсонлар ҳақидаги ўй-тушунчалари чаркланиб, янгиланиб боради. Дўстининг суйган қизини тортиб олиб, хотинига бегона бўлиб яшаётган милиционер йигит, ўзида ижодкорлик, яратувчилик истеъдоди бор дея алданиб, ношуд хунарманд эканини эътироф этишга ожиз, аламзада тандирчи уста, шаҳар ҳаётидан безиб, қишлоқда ёлғизликда кўним ва таскин топган профессор, тўкис ҳаётида мазмун кўрмай, бир фарзандга

зор вокзалдаги номаълум аёл каби бири кам дунёнинг дилгир фуқаролари билан рўбарў бўлиб, қалб ҳаловатини тополмаётган қаҳрамон охири чашма бўйига келиб, унинг зилолида қалбига илакишган маънавий губорларни ювади гўё. Бесаранжом, безовта ички дунёсини тинчитишга, тартиблашга чора топгандай бўлади. Ҳар бир учрашган одамидан олган арзимас ёдгорликлардан маънавий бисоти учун асқотадиганларини саралаб, сақлаб қолади. Қолганини оқизиб юборади. Мана шу жуда гўзал топилган бадиий деталда фильм муаллифи қизнинг руҳан осон кечмайдиган қисматига қандайдир рамзий ишоралар беради, томошабинни мантиқ мезонлари билан фикрлашга, фильмнинг, аниқроғи, қаҳрамонининг келажак ҳаётини тасаввур этишга имкон қолдиради. Ёш актриса Н.Каримбоева ижро этган асосий қаҳрамон образи мана шу талқинда эса қолади. Актрисанинг серқирра, руҳий олами мураккаб бадиий образлар яратишга иқтидори бор эканлигини ҳам намоён этади. Умуман фильмда эса қоладиган лавҳалар, актёрлик топилмалари анчагина бор эканини айтмоқ ўринли. Айниқса, Фарҳод Абдуллаев ижро этган тандирлар териб ташланган ҳовлидаги лавҳа — тандирчининг ўзида катта ижодкор ўлиб бораётганидан ёзгириб, ҳали ҳаммани ўз истеъдоди билан лол қолдиришига қаттиқ ишониб, ичкарида ясаб чиқадиган “ноёб” асари яна тандирдан нари ўтолмаганини акс эттирган лавҳа фильмнинг шоҳлавҳаси эканини таъкидламоқ лозим. Биргина шу лавҳанинг ўзиёқ хилма-хил тасаввур, таҳлил ва талқинларга имкон беради.

“Чашма” фильми Ёлқиннинг жиддий ютуғи, аммо жўяли хулосалар чиқариши учун ҳам яна бир имконият. Ёш режиссёр реаллик билан шартлилиқ, ҳаёт билан рўё ўртасидаги нисбатларни тўғри белгилаб олишга интилиши, кўп масалаларни йўл-йўлакай, ҳиссиётга берилган тарзда ҳал этиб кетавериш хусусиятидан воз кечиши керак. Хаёлдан ўтган ҳар бир нарса кино материалига айланавермаслигини англаш, ҳар бир ҳолат, ҳар бир ҳаракат режиссёрнинг тўлиқ идрок этилган бадиий мантиқига бўйсунуши лозим. Бунда ижодий эпкин, илҳом, завқни пайдо этадиган ва уни тутиб турадиган ҳодисаларнинг ясамалик ва сунъийликни инкор этувчи табиатини тушунмоқ, англамоқ ва зарур ўзанга сола билмоқ керак. Шунда ҳар қандай асар,

жумладан, киноасар ҳаётбахш хусусият касб этади. “Чашма” фильми ўрни билан ясамаликдан холи бўлолмагани, қахрамон дуч келадиган айрим вазият ва характерлар зўракилик натижаси эканини қайд этмоқ керак.

Ўтган бир йилнинг ичида давлат ва хусусий йўл билан элликка яқин бадий фильмлар, яна қанча телевидение учун ҳамда ҳужжатли, мультипликацион фильмлар ишланган. Киновидеоклипларнинг эса сонун саноғи йўқ. Бу рақам ва саноқлар йилдан-йилга ошиб боришини, талаб ва эҳтиёж замон шитобига яраша тобора ўсиб бораётганини эътиборга олсак, хавотир янада кучаяди. Чунки ҳар бир соҳани ўз профессионал малакали ходимлари бошқариши ва юритиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Агар кино соҳасидек улкан санъат ва саноат тасодифий кишилар қўлига ўтиб қолса ёки турли фильмлар шулар томонидан ишлаб чиқарилса, унда фуқароларимизнинг, жумладан, ёш авлоднинг диду савияси ҳақидаги юқорида билдирган ташвишли ўй-мулоҳазаларимиз ҳолва бўлиб қолади.

Яна бир мулоҳаза – бу киношунослик ва кинотанқидчиликнинг аҳволи масаласи. Эл таниган кино олимлари ва танқидчиларининг ўртача ёши етмиш атрофида. Борлари ҳам ҳозирда фаол эмас. Бозорларимизни тўлдириб бораётган, маънавий дунёимизни ишғол этаётган кино-видеофильмларни холис, асосли баҳосини бериб, уларнинг ривожланиш хусусиятларини ўрганадиган, томошабиннинг диду савиясини йўналтирадиган, хавфли маънавий бухронлардан огоҳ этадиган илм ва танқидни безътибор четга суриб қўйиш, унинг келажаги ҳақида ҳам қайғурмаслик мумкин эмас. Ҳар қандай жамиятда фикр ўсмоғи, тафаккур ривожини учун таҳлил, танқид, одил баҳсу мунозара муҳити бўлиши шарт. Маданий мамлакатлар қаторида ўз ўрнини мустаҳкамлаб бораётган Ўзбекистонда бадий танқид, жумладан, кинотанқидчилигига эътибор жуда зарур. Бу вазифа ҳам “Ўзбеккино” Миллий агентлиги зиммасига Юртбошимиз томонидан қўйилган муҳим вазифалардан бири.

Биз 2006 йили давлат маблағлари ҳисобига яратилган ва киноэкранларида намойиш этилаётган учта фильм ҳақида ҳамда шу билан боғлиқ тарзда бошқа масалаларга оид айрим мулоҳазаларни баён этдик. Асосий хулоса шуки, миллий киномизда ўзгариш ва янгиланишлар, ғоявий ва

услуғий изланишлар борасида қувонарли жараёнлар кечмоқда. Муддао уни янада тўқисроқ, қизгинроқ ва мамлакатимизда юз бераётган буюк ҳодисаларга ҳамоҳанг, ҳамқадам бўлмоғини куриш.

Тўғри, балки катта минбарларда айтилган замонамиз қаҳрамонлари қиёфаларини акс эттириш борасидаги фикрлар ҳали тўла ижросини топмаётгандир. Лекин шу мақсадда изланишлар кечаётгани аниқ. Биз юқорида баҳоли қудрат таҳлилга тортган фильмлар дабдурустдан қараганда юксак ижобий қаҳрамон ҳақидаги мавҳум тасаввурларга жавоб беравермас. Муҳими бу фильмлар ўз қаҳрамонлари билан инсоний қадриятларни, юртимизнинг рангу таровати, гўзаллиги, одамларимизнинг маънавияти бой ва теранлигини, бу кўҳна заминнинг ҳаминиша истеъдодли инсонлари бор бўлганини акс эттиришга урингани, эзгуликни, нафосатни, садоқатни тасдиқ этиб, пасткашлик, ёвузлик ва тубанликларни инкор этаётгани билан эътиборлидир. Зеро, Юртбошимиз Олий Мажлиснинг 2001 йил V сессиясида журналистлар билан мулоқотда замонавий, ижобий қаҳрамон хусусида шундай фикрни илгари сурган эдилар: “Биз совет даврида бир нарсага ўрганганмиз. Агарки қаҳрамон бўлса, юз фоиз қаҳрамон, унинг юриш-туриши ҳам қаҳрамон, оғзидан чиқадиغان гапларнинг ҳам ҳаммаси ибратли бўлади. Мен бунга мутлақо қаршиман. Замонавий, ижобий қаҳрамон ҳақида гапирганимизда, кимни тасаввур қиламиз? Оддий одам, оддий инсонни! У ҳаётда хато қилиши мумкин, ҳаётни нотўғри тушуниши мумкин, ҳаётга муносабати ҳар хил бўлиши мумкин. Айтайлик, турли тоифаларга номаъқул бўлиши мумкин. Лекин мен нимани хоҳлардим? Ижобий қаҳрамон, аввало юрт тараққиёти, эл-юрт тақдири, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, дунёда ўзбек миллати, ўзбек халқи, умуман, юртимиз ҳеч кимдан кам бўлмасдан яшаши учун жонбозлик, керак бўлса фидойилик кўрсатиши керак. Инсон ҳеч қачон юз фоиз ижобий бўлмайди. Замонавий қаҳрамон қиёфаси орамизда юрган, орамизда бугун ҳаёт кечираётган ёш йигит-қизларнинг ибрати орқали кўрсатилади, мана шундай мураккаб ҳаёт, мураккаб турмуш қаҳрамонларни туғдиради. Бизга афсонавий қаҳрамон эмас, замонавий қаҳрамон керак...”

2007 йил

МУНДАРИЖА

Кўнгил эпкинлари

Искандар	4
Она	34
Дискотека	80

Тафаккур эҳтиёжи

Миллат фидойиси	136
Маориф мафтуни	142
Оқ тонглар куйчиси	147
“Ўртаниб айтганим сўзим қолдими?”	151
Умр карвони	159
Давримизнинг виждони	167
Соғинч ва армонлар қиссаси	176
Адабиётшунослигимиз Ҳамлети	182
Маънавиятим манзилларидан бири	195

Ҳайрат таважжуҳлари

Қисмат	208
Кулгу ва йиғи орасида	235
Миллий театр репертуари	273
Бадий мушоҳада ва тарих ҳақиқати	298
Миллий кино: изланишлар йўлида	309
Миллий кино: изланиш ва янгиланишлар давом этади	324

Адабий-бадiiй нашр

Шухрат Ризаев

МАЪНАВИЯТ МАНЗИЛЛАРИ

Пьесалар ва мақолалар

Муҳаррир *Илҳом Зойир*

Мусаввир *Олег Холодняков*

Бадiiй муҳаррир *Анатолий Бобров*

Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*

Мусаҳҳиҳ *Доно Тўйчиева*

Компьютерда саҳифаловчи *Зилола Маннопова*

ИБ № 4686

Босишга 20.05.08 йда рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 17,64 шартли босма тобоқ.
19,5 нашр тобоғи. Алади 3000 нусха. 209 рақамли буюртма.
46–2008 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилдими: www.iptd gulom.uz